

g 2 8/2135

4/183.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

ÖTVENHETEDIK KÖTET

(145. 146. 147. SZÁM.)

dyp

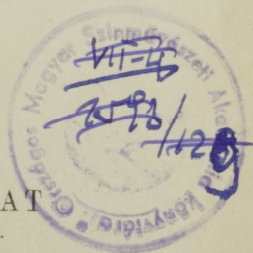

ÁLLAMI
KÖZÉP-IPARTANODA

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1889.

Leltárpló 4920
tétele alatt
Bp. 195 3 IV. 23

Orsz. Levéltár Képtára
1895n 61 n. sz.

40.

TARTALOM.

CXLV. SZÁM.

MEKKAI UTAZÁSOK. — Goldziher Ignácztól	1
JANSSEN MUNKÁJA A REFORMATIÓRÓL. — x.—	32
OROSZORSZÁG ÉS EURÓPA. — Szabó Endrétől	52
VALUTASZABÁLYOZÁS. — Schwarz Felixtől	85
RÉGI DOLGOK. Elbeszélés. (I.) France Anatol után, francziából. — Ambrus Zoltántól... ..	102
KÖLTEMENYEK: <i>Vandor-tárczából</i> . I. A milói Venus a Louvrebán. — II. A genfi tón. — III. Szép Júlia... Szász Károlytól. — <i>Az elveszett könyvecske</i> . (Propertius, III. 23.) — Csengeri Jánostól	122
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT ŐSZI TÁRLATA. — Pasteiner Gyulától	126
SZEPESI EMLÉKKÖNYV. — Hunfalvy Jánostól... ..	138
ÉRTESETŐ. <i>Kölcsey Ferencz munkái</i> . — d.— Jekelfalussy J. és Vargha Gy.: <i>Közgazdasági és statisztikai évkönyv</i> . Uj folyam. I. II. Fenyvessy Adolftól. — Ranke: <i>Abhandlungen</i> . — i—k. <i>Három ifjusági irat</i> : Simonyi J.: <i>Idegen népek közt</i> ; — Ida néni: <i>Gyermekmesék</i> ; — Radó V.: <i>Gr. Benyovszky M. élete</i> . — Cs. J. — <i>Gr. Károlyi Sándor temetésekor elmondott verses búcsúztató</i> . — a. — Fustel de Coulanges: <i>Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France</i> . — Sz. S. — <i>Nyilt level a szerkesztőhöz</i> . M. B.	151

CXLVI. SZÁM.

EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN. (I.) — Török Auréltól	177
A JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KAR TANÍTÁSI ÉS TANULÁSI RENDSZERE. — Apáthy Istvántól	202

AZ OROSZ REGÉNY. — NB.	232
KÖZLEKEDÉSI ÜGYEINK FEJLŐDÉSE. — Fenyvessy Adolftól ...	253
RÉGI DOLGOK. Elbeszélés. (II.) — France Anatol után, francziából. — Ambrus Zoltántól... ..	271
ANTISZEMITA. Szatira. — Zichy Antaltól	291
IPAREGYETEM AMERIKÁBAN. — Mudrony Páltól	298
ÉRTESITŐ. Mocsáry L.: <i>A régi magyar nemes.</i> — Pulszky Ágosttól. — Hehn V.: <i>Gedanken über Goethe.</i> — Heinrich Gusztávtól. — Daday J.: <i>A magyarországi cladoceraék magánrajza.</i> — Vängel Jenőtől. — <i>Journal</i> <i>of the Gypsy Lore Society.</i> — H. A. — Höföding H.: <i>Psychologie.</i> — y. — <i>Aesthetikai egyoldalúságok.</i> — B-y Zs.	307

CXLVII. SZÁM.

RAFAEL. — Gróf Szécsen Antaltól	337
EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN. (II.) — Török Auréltól	358
PALACKY FERENCZ ÉS A MAGYAROK. (I.) — Gömöri Havas Sándortól	384
AZ ATLASZ-CSALÁD. Regény. (I.) — Csiky Gergelytől... ..	413
KÖLTEMÉNYEK: <i>Schweizi út.</i> — Szász Károlytól. — <i>Két öreg.</i> — Szon- tagh Páltól. — <i>Oszták népdalok.</i> I—XIV. — Méry Károlytól	439
TAKARÉKPÉNZTÁRAINK. — Fenyvessy Adolftól	446
SZINHÁZI SZEMLE. — (<i>A Rajna kincse s a Walkür.</i>) — x.	462
A VALUTAKÉRDÉSHEZ. — Hertzka Tivadartól... ..	470
ÉRTESITŐ. Salamon F.: <i>Irodalmi tanulmányok.</i> — x. — <i>Gróf Benyovszky</i> <i>Móricz emlékiratai és életrajza.</i> — w. — Gunton G.: <i>Wealth and progress.</i> — x. y. — Glück Fr. és Stadler K.: <i>Az inyesmesterség könyve.</i> — Br. ...	481

MEKKAI ÚTAZÁSOK.

Nem lehet elég sűrűn czáfolgatni azon számos hamis és ferde nézeteket, melyek az iszlámra és fejlődésének történetére nézve a művelt közvéleményben uralkodókká váltak.

A muhammedán törvény fejlődésének történetére nézve majd csaknem általános az a fölfogás, hogy e törvény eredetileg a legridegebb fanatizmust tükrözötte és hogy csak a szabadabb gondolkodásnak kedvező 'abbászid khalifátus idejében indult meg, ott a hol, a fanatikus elmélet enyhülése, kibékülése az élet és a mindennapi társadalmi érintkezés igényeivel.

Nem lehet ugyan e kérdést egyéb dolgok előadásának szánt e cikkünk bevezetésében elintézni, de e cikkünk szempontjából a következő megjegyzés tartozik reánk.

Az iszlám régiebb korszakában az umejjád khalifák idejében, az irányt adó köröknek kevés hajlandóságuk volt arra, hogy a keletkezében lévő theologiai iskolák rideg elméleteit az életben érvényesítsék. Folytonos — az igaz, hogy csak elméleti — harcz folyt a törvény-szolgáltatók és a törvény-tanulók között, melyet az inkább a világi érdekek felé hajló dynasztia*) tekintélyei és végrehajtó közegei nem igen voltak hajlandók a rideg pietisták szája izére eldönteni.

E törvénytannaló iskolák nagy fejlődésnek indultak az iszlám II. századában. Az 'abbászida dynasztia mind inkább theokratikus jelleget ölt, mely a világi hatalom gyengülésének mértékében lép az előtérbe. Ekkor ünneplik virágzásukat a theologiai rendszerek és iskolák, melyekben az élet gyakorlata

*) V. ö. *Az Iszlám* 94—98. lapjait.

ellenében szigorú, néha fanatikus elméleti tanokat csűrnek-csavarnak a tekintélyes betűkből. Néha azok, kiknek hivatása az volt, hogy az elméleteket a gyakorlati életben valósítsák, képtelen viszonyokra ébredtek. Ezek meg az élet igényeivel megalkudó, szabadabb irányban, de megint csak a szövegek erőszakos magyarázása vagy alkalmasbítása révén állapítanak meg életrevalóbb törvényeket.

Ez volna röviden a muhammedán törvényes elméleteknek és tanoknak hullámozása a II. században. A politikai körülmények a III. századtól kezdve mind inkább alább süllyesztik a bagdádi uralmat; akkor volt csak ideje annak, hogy komor, az élettől elzárkozó, a külső világgal úgyszólván hadi lábbon álló theologia jusson érvényre. Az iszlám fejlődése, mint e rövid áttekintés mutatja, ennél fogva a szabadabb életnézetből indul ki és lassan-lassan, kellő átmenettel, fanatikusabb irányokba kerül. De — tegyük hozzá — minden korszakban voltak körök, melyeknek tagjai akár az értelem (philosophusok), akár az intuitív elmélyedés szempontjából (mystikusok) a fejlődő fanatizmus ellen protestáltak.

I.

Ez észrevételre itt e kísérletnek bevezetésében különösen egy pont megértése miatt volt szükségünk. Mekkának, az iszlám legszentebb városának, bölcsőjének és mindenkor középpontjának hozzáférhetőségéről szólunk; hozzáférhetőségéről ugyanis más vallású emberek számára. E ponton is, mely körül jelen fejtegetésünk megfordúl, észrevehetjük a liberálisabb nézet és gyakorlat uralkodását a régibb időben, az elzárkozó, hogy úgy mondjuk, fanatikusabb fölfogás érvényesülését a későbbi századokban.

Van reá számos történelmi adat, hogy az úgynevezett szent területeken való tartózkodástól az iszlám első évtizedeiben, az umejjád család uralkodása idejében, a más hitűek nem voltak még eltiltva. Nem egyszer találkozunk a régi időkhöz még közel álló történelmi elbeszélésekben, úgy melleleg, minden czélzat nélkül fölemlítve, zsidókkal és keresztyénekkal Mekka területén, sőt az ottani mecsetben is. A II. század kanonistái meg az ily tartózkodásra vonatkozó tilalom mértékéről vitat-

koznak; némelyek az állandó tartózkodásra korlátozzák, mások még a futólagos átutazásra is kiterjesztik. Még a tilalom helyi terjedelméről is élénken foly a vita, némelyek Mekkára korlátozzák, míg mások az egész félszigetre kiterjesztik;*) jele annak, hogy abban az időben, midőn különféle oldalról a muhammedán törvény codificatiójába fogtak, a muhammedán társadalomban e fontos és életbevágó, mert mindennap előfordulható kérdésre nézve nem uralkodott még az a megülepedett nézet, melylyel a későbbi századokban mind mai napig találkozunk: hogy tudniillik a legszigorúbb üldözés terhe alatt van megtiltva minden más vallásúnak a szent területen akármily rövid ideig is tartózkodni.

Így képeztek tehát Mekka és Medina átléphetetlen határt az európai utazók számára. Muhammed e mondása: hogy «a ki oda (tudniillik a szentélybe) belép, teljes biztonságban vagyon» (3-dik szúra, 91. vers) semmi alkalmazással nem bírhat a hitetlenre; pedig tagadhatatlan, hogy a proféta e szavaival, melyek a mekkai szent helyet valóságos asylummá avatták, ily korlátozás meg nem fér. Abban az időben, melyben a később uralkodóvá vált kizáró fanatikus nézet emelkedett általános érvényre, a muhammedán theologia módszere szerint mindenféle nyilatkozatot adtak Muhammednak szájába, melyek által az illető nézet mintegy megdönthetetlen argumentumát megalkották. Ilyen az úgynevezett muhammedán traditió túlnyomó részének természete. Ad hoc készített czélzatos költések, melyek nem azon korra nézve bírnak tanúlságos jelentőséggel, melybe önönmagokat helyezik, hanem azon korszakok ismeretére nézve, melyekben keletkeztek. A történeti kritikának e téren legérdekesebb és legvonzóbb föladatai közé tartozik, kimutatni azon történeti háttért, melyből az ily koholmányok kiemelkednek, és azon czélzatokat, melyek koholtatásukat az illető körökre nézve fontossá és szükségessé tettek.

Ily természetű egy állítólag 'Omár khalifától Muhammednek tulajdonított rendelet: «hogy e szigeten (erti az arab félszigetet, ez utóbbi fogalmat az arab nyelv csakis a dsezira, sziget szóval jelöli) nem szabad kétféle vallásfelekezetnek együtt meglenni». Ebből indultak ki aztán azok a törvények is, melyek a

*) Fövebben van szó e vitákról s eltérő nézetekről, akadémiái székfoglalóm (1877.) 26—27. lapjain.

máshitű egyénnek az arab felszigeten való tartózkodását megtiltották vagy megszorították.

De az országot tekintve, nem igen vették szigorúan a türelmetlen megszorítást. Azokat az európai utazókat, kik Arábiáig nyomúlván elő kutató útazásaikban, a lakosság vad indulatainak estek áldozatul, nem a muhammedán vallásos fanatizmus, hanem a beduinok barbársága, — pedig ez legkevesebbé sem a tőlük majd csaknem idegen iszlámtól szíja erejét — vesztette el. És van rá példa elég, hogy teljesen európai módra utazó keresztyének régibb és újabb időben teljes bátorságban nyomultak elő a szent városok tőszomszédságáig. Az ötvenes években Didier Charles, francia író, Mekka közvetlen közelében Táifban vendége volt a mekкаи serifnak, ki e városban szokott nyaralni. Didier, ki a szent város környékén utazhatott, ennek megkerülésével minden nehézség nélkül juthatott a szent férfiú udvarába, melynek igen vonzó ismertetésével gazdagíthatta az útazások irodalmát.*)

A másik szent városnak, Medinának szomszédságát illetőleg meg kiemelhetjük a legújabb időről Doughty híres útazását, mely a cambridgei egyetem költségén két jó vastag kötetben jelent meg,**) az egész útazás földrajzi és földtani dús eredményét előállító mappával, mely az éjszaki Arábia ismeretnek új korszakát nyitja meg. Doughty Medina legközvetlenebb szomszédságáig jutott el minden arab maskara nélkül, sőt az a sok kellemetlenség, melylyel útazása járt, csakis azon teljességgel szükségtelen kihívó módból keletkezett, melylyel a lakosság érzelmeit sértegette. Doughty nemcsak hogy nem állt be ez útazás alkalmával muhammedánnak, sőt mint e nevezetes munkájának némely szörnyen naiv helyéből következik, nem is iparkodott saját biztonsága érdekében rejtegetni azt a leküzdhetetlen ellenszenvet sem, melylyel a muhammedánok vallása ellen viseltetik. Vallásos világnézetét, különösen pedig az iszlám iránt táplált érzelmeit világraszóló könyvének számos helyén czifránál czifrább nyilatkozatokban adja elénk, melyek-

*) Csak német fordítására hivatkozhatom e munkának: *Ein Aufenthalt bei dem Grosssherif von Mekka* von Charles Didier. Aus dem Französischen übersetzt von Helene Lobedan, Leipzig 1862 (Schlicke).

***) *Travels in Arabia Deserta*, by Charles M. Doughty. Cambridge (University Press), 1888.

nek velejét — mint előadásából látjuk — a benszülöttek előtt sem titkolta. A legnevezetesebb körülbelől a következő: «csekély vagy egyáltalában semmi áldozatomba nem került volna azt vallani, hogy Konfutse vagy Sokrates Alláh apostolai voltak, de soha életemben nem bírhattam volna magamat arra, hogy Mekka barbár prófétáját valljam». (I. kötet 212. lapján.)

Ily programmal persze Mekkába vagy Medinába be nem juthatna az ember. E két szent városra nézve szigorúan érvényben tartják a Muhammednek tulajdonított II. századbéli rendeleteket. Ottan csak muhammedán igazhitű ember vagy legalább is, ki ilyenül tünteti föl magát, vetheti meg lábát.

II.

A XVI. századtól kezdve akadt is egy tucatznál több európai ember, kik akár kalandhajhászatból, akár pedig komoly tudományos czéllal vagy pedig életök sajtószzerű körülményeinél fogva muhammedán szereppel egyenesen neki mentek az iszlám szent városainak. Talán nem lesz minden érdek nélkül, ha az utazókat, a mennyiben utazásaikról irodalmi nyomot hagytak reánk — egymásután felsoroljuk.

A legelső, ki ezeknek sorát megnyitja De Barthéma Lajos, bolognai nemes volt; a XVI. század elején találkozunk vele Mekkában. Tudományos czéljai nem lehettek ez utazásnak, melyet anyanyelvén le is írt az utazó. Ez úti elbeszélés eredeti szövege elveszett, de fönmaradt latin fordítása, melyből aztán olaszra visszafordították, van róla azonkívül spanyol, holland és német fordítás is.*) Ámbár De Barthemát se tudományos czélok nem vezettek, se pedig azokra való készülsége nem volt, a kalandos utazás naiv elbeszélése sok tanúlságot nyújtott annak idején,

*) Ez utóbbi a következő cím alatt jelent meg: Varthema, *Hodoporicón Indiae Orientalis*, deutsch von Hyeronimus Magister (Nürnberg, 1610.) Bevezetéssel, jegyzetekkel és egyéb fölvilágosító adatokkal a Hackluyt-Society is befogadta e munkát kiadványai sorába: *The travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia deserta and Arabia felix, in Persia, India and Ethiopia* A. D. 1503—1508. Translated from the original Italian edition of 1510 with a preface by John Winter Jones and edited with notes and an introduction by George Percy Badger.

minthogy legelőször engedett bepillantást az európai világ elől eddig teljesen elzárt sajtószertű társadalomba. Sok bohószertű dolog mellett, a mit szörnyű hiszékenységgel és tájékozatlansággal ad tovább, az ő idejében némely téves nézet mellőzéséhez is hozzájárult. Ő tudtommal a legelső európai író, ki azt a téves nézetet megczáfolta, hogy az arab prófétának koporsója Mekkában mágnesek által egyensúlyban tartva a Ka'bában látható; maga ott állt Medinában Muhammed sírja szélén.

Ugyancsak a XVI. században Vincent le Blanc, marseillei ember, ki 1570 körül volt Mekkában, keveset lendített az általa — mint mondja a «tizenkettediktől egészen hatvan éves koráig» — beútazott világrészek ismeretére nézve. — Wilden János Nürnbergből, Magyarországra török fogságba kerülván, mint rabszolga gazdáját 1604—11-ig mindenféle köteles volt kísérni és így a mekkai zarándokolást is megtette vele együtt. — Pitts József, angol ember, pedig Algierban került rabszolgaságba, és a muhammedán vallásra kényszerítetett. Mint rabszolga kézzel kézre került, harmadik gazdájával 1686-ban a mekkai búcsúzarándoklásban részt vett. Erről és egyéb muhammedán dolgokról szóló könyve: *A faithful account of the religion and manners of the Mahometans* legkényelmesebben hozzáférhető a Maundrell útazásának 1810-diki londoni kiadásában, melynek kapcsolatában újra kiadták Pitts munkáját is.

Az eddig fölemlített európai hadsik csak keveset lendítettek munkáikkal a dolgok tudományos ismeretén. Barthémán kívül, a ki azonban csak kalandokat keresett, egyikök sem készült ez útra; csak úgy véletlenül kerültek Mekkába, hasznos megfigyelésre azonban minden philologiai meg történelmi segédismeret hiányában teljességgel alkalmatlanok voltak; a mit útazásukról az irodalomban reánk hagytak, alig volt az utódokra nézve előmunkálatként számba vehető.

Új korszak nyílik e tekintetben is a XIX. századdal, és tulajdonképeni úttörésnek mondhatjuk egy spanyol férfiú útazását, ki az európaiak közt mint ötödik jelentkezik a Mekkába lépők sorában. Domingo Badiah y Lebiah, asturiai ember, útazási céljainak eszközölhetése szempontjából önszántából vette föl az iszlám vallását és 'Ali Bey al-'Abbászi néven mint Aleppóból származó muhammedán szerepelt a keleti társadalomban. Miután ennek különféle részeit bejárta volt és a szükséges nyelv- és tárgyismeretek tekintetében elég szilárdnak érezte

tudományát, 1807-ben Arábiába utazott. Itten oly szerencsés volt, hogy a mekkai serif kedvét megnyerte, ki őt a legnagyobb kitüntetésekre tartotta érdemesnek. Többek között azon fölszólítással tisztelte meg, hogy a Ka'ba padlóját közvetlenül a serif után söpörje. Nagy megtiszteltetés, mely 'Ali bey számára egy nagy kitüntetésnek tekintett czímmel járt, azzal hogy: Khádím bejt Alláh vagyis: «az Alláh házának szolgája». Damaskusbau 1819-ben halt meg, midőn épen arra készült, hogy a szent búcsújárást másodízben végezze. Munkájával (Páris, 1815), melynek számos adatára még most is hivatkozunk, nyílik meg a tudományos irodalom Mekkára nézve. Vele majd csaknem egyidejűleg (1809-ben) a szerencsétlenül járt Seetzen Ulrik Gáspár következik, ki 1811-ben Jemenben, áltitólág a sza'náai imám által megmérgeztetve végezte be fáradságos életét. Mint muszlim a Múza nevet viselte. — Egyike a legkitünőbbeknek tudományos hőseink sorában, Burckhardt svájci ember volt; 1809-ben az iszlámra tért és a muhammedánok közt a Sejkh Ibráhim néven volt ismeretes. Nevezetes munkákat írt a muhammedán Ázsia számos tartományairól: *A beduinokról és vahhábitákról* szóló könyvénel jobbat és alaposabbat a sivatag lakóiról a tudomány az ő könyvének megjelenése óta nem szolgáltatott. 1815-ben végezte a mekkai zarándoklást minden vele járó czeremoniával együtt, ezután Kairóban telepedett meg, a hol 1817-ben jó s igazhitű muszlim hírében halt meg. Muhammedán temetőben nyugsznak csontjai; midőn (1874 márcziusban) sírját meglátogattam, muszlim vezetőm a legesodálatosabb dolgokkal tartott Sejkh Ibráhim életéről és viselt dolgairól, az igaz hitben való szilárdságáról stb.

Mínthogy e fölsorolásunkban chronologiai rendet követünk, e ponthoz érkeztvén arról a körülményről kell megemlékeznünk, hogy századunk huszas éveiben számos európai, különösen francia katonának volt alkalma a muhammedánok szent földjét meglátogatni. Ez időben ugyanis az egyiptomi hadsereghez nagyon sok európai katona szegődött és midőn a szultán fölhatalmazásából Ibráhim basa, Mehemet Ali egyiptomi helytartó fia, Arabiába indúlt az ottan dühöngő vahhábita lázadás lecsendesítésére, Ibráhim basa arábiai hadseregét számos európai katonatiszt kísérte. Jules Planat — Mehemet Ali tábornoki karának főnöke — is részt vett az arab hadjáratban és Egyiptom újjászervezéséről szóló munkájában, melybe e hadjárat történe-

tét is belefoglalta, terjedelmesen szól Mekka topographiájáról, különösen katonai és strategicus szempontból. *)

A 30-as években meg ismét egy kalandor kerül útunkba. Igaz nevét nem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy német eredetű volt és a Hadszi Juszuf nevet vette föl. Egy orosz tábornokot kísért Teheránba és gazdája halála után Mekkába utazott, a hol a zarándokolás szertartásaiban részt vett. Visszatért ezután a Kaukázusba, majd özvegységre jutván, Mezopotámiában telepedett meg, a hol a borbélyság mestersége után élt meg. Itt került Ornsby, angol katonatiszt szolgálataiba, az angol utazónak mezopotámiai útjában kísérőül szolgált. Csakis Ornsbynak Wellsted-től kiadott útleírása alapján **) van tudomásunk e kalandor európai hadsíról, ki akár Hariri Abu Zejdjének is beillett volna. ***)

Idősoron itt következik Léon Roches, francia diplomata. E férfiú élményei, melyeket a közel nyolczvan éves aggastyán csak nem rég tett közzé emlékirataiban, †) oly érdekesek és a nagy közönség számára is oly tanulságosak, hogy ismertetésök külön cikket érdemelne. Alig van megbízhatóbb és tanulságosabb forrásunk Algieriának a francziák által történt elfoglalása belső történetére nézve, mint e ritka ember emlékiratai, kinek e történet lefolyásában évtizedeken át előkelő, sokszor elsörendű rész jutott. A jelen kapcsolatba Rochesnak, ki sokoldalú diplomatiái tevékenysége után nyilvános pályáját Japánban mint francia követ végezte be, csakis mekkai útazása tartozik, mely célját tekintve sem a tudományos, sem a turista vállalkozások közé nem sorakozhatik. Roches politikai célból kereste föl Arábia szent és hozzáférhetetlen területét. Ez utazó ugyanis, ki eredetileg a francziák algieriai hadseregében mint tolmács működött, a francziáknak Abdelkáderral kötött tafnai egyessége után a híres arab emir szolgálatába lépett azon

*) *Histoire de la régénération de l'Egypte*. Lettres écrites du Kaire à M. le Comte Alexandre de Laborde, par Jules Planat. Paris, 1830. (A mekkai tudósítások a 238—257. lapokon.)

***) Német fordítás Künzeltől (Pforzheim, 1841), 106. lapján.

****) E fölsorolásunk nem terjeszkedhetik ki oly természetű kalandorokra, minő például a *Budapesti Szenle XXX.* kötete 241. lapján bemutatott Keith Tamás.

†) *Trente deux ans a travers l'Islam* (1832—1864) par Léon Roches. Paris (Firmin Didot) 1884—1887. Eddig két kötet jelent meg.

bevallott czéllal, hogy az európai műveltség érdekének legyen dolgozótársa a humanitásért épen úgy, mint az iszlám mellett buzgolkodó arab fejedelem oldalán. Itt a legfurcsább kalandokon ment keresztül és érdekesnél érdekesebb kapcsolatok közé került.

Bennünket többek között leginkább fog érdekelni, egy magyar emberhez való viszonya, ki Abdelkáder táborában nagy szerepet vitt és technikai képessége által az emirnek a néki ellenszegülő arab törzsfőnökök ellen folytatott harcában nagy szolgálatokat nyújtott. Az 'Ajn Madhi-féle bástyák — melyeknek ura akkoriban Szidi Muhammed Tedsini volt, egyike azon marabutoknak, kik az emirt nemakarták elismerni — szétrobbantása (1838) is e magyar ember műve volt. Nagy szerencséje volt a marabutnak, hogy a magyar katonától mesterségesen készített tűzagnától megrettenvén, a robbanás végrehajtása előtt hódolt az emirnek. Nem tudom, hogy ez Afrikába tévedt honfitársunk emléke egyébként meg van-e őrizve. Szerzőnk a következőképen nyilatkozik róla (I. kötet. 307. lapján): «E batteria szerkesztésében egy magyar ember segített bennünket elő, ki a francia táborból ide szökött volt át. Semmiképen nem hasonlított egyéb szökevényekhez; velök különben semmiféle összeköttetésbe nem is lép. Nagy termetű szép alak, arcvonásain bizonyos búskomorság vonúl el, mindig komoly s hallgatólag. Egyik támadásunk alkalmával nem győztem bámolni hidegvérű, tántoríthatatlan bátorságát. Izidor szolgálmat avval bíztam meg, hogy tudakolja e férfiú körülményeit. De szolgálmat nem tudhatta meg valódi nevét, csak annyit tudhatott meg róla, hogy magyar, hogy régebben az osztrák hadsereg mérnöki karában, későbbben az algieri légion étrangèreben szolgált, honnan a tafnai békekötés után az arabokhoz szökött át, a nélkül azonban, hogy hitét megtagadta volna. E férfiú eleven érdeket, sőt bizalmat költ föl bennem és azt hiszem, hogy benne oly dolgozótársra akadtam, a milyenre az ostrom vezetésére nézve nagy szükségem van. E földadatot bízta reám ugyan is Abdelkáder, bár megoldására majd csaknem képtelennek érzem magamat. Arra kértem az emirt, hogy adja mellém a magyart, az emir teljesítette kérésemet. Arabul Haszánnak hívják. Alig bírom őt megérteni, mert a francia nyelvet épen nem, az arabot vajmi hiányosan bírja; a latin nyelv segít ki a bajból. Mily szép lélek sugárizik szemeiből és mily sanyarú ese-

mény lehetett az, mely hazájának elhagyására kényszeríte őt, melynek emléke most is könyeket csikar ki szemeiből! Soha életben eddig magyarral nem ismerkedtem meg, de azok szerint, a mit Haszán beszél rólok, e népnek költői és lovagias népnek kell lennie.»

Abdelkáder táborában nem volt épen ritkaság európai emberrel találkozni. A légion étrangereiből számos szökevény pártolt át az emirhez, és itt a muhammedán vallás formális fölvetelére köteleztetett. «Többnyire németek voltak; nagyon ritka kivétellel — úgymond szerzőnk a 221. lapon — az emir vagy helytartói táborában található szökevények, műveltség és erkölcsiség nélküli emberek . . . Többnyire le is nézik őket és közülök senki sem tett szert tisztességes állásra . . . Mind a mellett két ily szökevény, kik meg szoktak engem látogatni, érdeket költött föl bennem, részint maguktartása, részint nyelvök miatt. Az egyiknek neve Berndt Károly, egy pomerániai protestáns pap fia, a másik Louiseleau.» De voltak itt, még Roches távozása után, oly európaiak is, kiket az emir bár joggal tekinthetni őt erényeivel és hibáival mind a muhammedán igazhitű kormányzás, mind az arab fajérzület példányának, szívesen látott arra a célra, hogy az afrikai talaj fogatkozásait a lakosság technikai műveltségének gyámoltalan állapotát és az arab stratégia hiányait, európai ismereteik által kipótolják. Így példáulú Scott angol hadnagy, ki maga is az első negyvenes években az emir környezetében élt, azon adatot nyújtja, hogy Abdelkáder egy De Casse nevű francia mineralogot szerződtetett azzal a föladattal, hogy Miljánában, mely abban az időben az ő területéhez tartozott még, vasgyárat rendezzen be. E vasgyár nem igen léphetett életbe, mert Miljána nemsokára a terv megfogamzása után az ellenség hatalmába került. Abdelkáder azonban De Casse-t majd Congrève-féle rakéták gyártására majd pedig posztógyár berendezésére használta föl, mely gyár létesülését 1841-ben De Casse halála előzte meg. E francia tudós az iszlámra tért át és gazdája tiszteletére maga is az Abdelkáder nevet vette föl.*) A mi magyar Haszánunk De Casse idejét jóval megelőzőleg szolgált az arab emir hadseregében.

*) *Tagebuch über einen Aufenthalt in der Esmailia, dem Hoflager Abd-el-Kaders sowie über Reisen in Marocco und Algier.* Von Oberst Scott. Aus dem Englischen, Stuttgart, 1843. 86. lap.

A Haszán segítségével kivívott győzelem után Roches sem maradt meg soká Abdelkáder szolgálatában. Midőn neszét vette, hogy az emir a marokkói császár szövetségében a francziák megtámadására készül, lehetetlennek s becsületével összeférhetetlennek tartá, hazája ellenfelének táborában maradni, a hol hosszú ideig muhammedán ember szerepében — 'Omar-nak hitták — a legbizalmasabb küldetésekből működött. Ez álarczot keserves tépelődés után gazdája nem csekély ijedtségére nyíltan lerántotta a maga arczáról; ügyessége csakhamar útatódot nyújtott neki, a francziák birtokában lévő területre menekülni és ez új, természetesebb körben Algeria hódítója, Bugeaud oldalán, mint e nagynevű tábornok legbizalmasabb embere, nagy része volt a francia hódítás szellemi sikerében és az új viszonyok megszilárdításában. Nem a fegyver embere volt ő, tollal és diplomatiailag működéssel volt ő Bugeaud tábornoknak, kinek teljes bizalmát bírta, előkelő dolgozótársa. Különösen 1841-ben sikerült neki, a francia ügyet pártoló egy-két muhammedán barátja segítségével, az iszlám újkori története legnevezetesebb mozzanatainak egyikét idézni elő.

Abdelkáder és szövetségeseinek háborúja a francia uralom ellen a muhammedán kánoni törvény értelmében *dsihád* azaz vallásos háború volt. A muhammedán embernek a dsihád czímén vallásos kötelessége a tőle birtokolt területnek más vallású megtámadói vagy elfoglalói ellen heves ellentállást kifejteni, minden talpalatnyi tért vérével és tehetségével megvédeni. A míg ez az áldozatkész bátorságra buzdító hit élt az éjszaka-afrikai muhammedánok lelkében, kevés reménye volt a francziának az algéri hódítás teljes biztosságára. A mint a dolgok 1841-ben állottak, folytonosan ki volt téve annak a veszélynek, hogy Abdelkáder, vagy bárki más a muhammedán mozgalom élére áll, vallásos emissáriusai által minduntalan ezerekre menő fanatikus hadsereget toboroz össze a Szahara mélyeiből, mely seregek a francziát folyton háborgathatják hódító művének megszilárdításában.

A dsihád eszméjét, így gondolá Roches, kell tehát kiverni e népek fejéből. Kerített is egy pár békeszerető vagy talán egyébként lekenyerezett muhammedán tudóst, kik a korán ama versének, melyen a dsihád kötelessége alapszik, azt a magyarázatot adák, hogy a föltétlen vallásháború csakis addig kötelessége a muhammedán igazhitűnek, a míg e háború sike-

rére jogos remény mutatkozott. Oly esetben pedig, midőn az ellenállás hasztalanságát teljes bizonyossággal lehet előrelátni, csak hiábavaló vérontás volna az a kétségbeesett háborúzás, melyre Abdelkáder és szövetségesei oly buzgó hangon hitták föl Éjszak-Afrika muhammedánságát. (Jellemző példa erre a marokkói császár proklamációja, e munka II. kötete 479. lapján.) Már pedig a francia uralom oly annyira megvetette lábát az iszlámság e területein, hogy semmi remény nincsen arra, hogy a muhammedánok, bármily erőlködés és bármily véráldozatok árán, a hitetlenek ígáját lerázhassák. Bátor és heves harcokban idáig megfeleltek a dsihád kötelességének; ezen túl semmi remény az ellenállás sikerére. Igazhitű muhammedánokul már most bátran alávetethetik magokat az idegennek; a vallás nem tiltja többé, hogy nyugalmas és hű alattvalói legyenek a hódítónak.

Így magyarázta Roches, hivatkozással egynémely exegeticus szövegre, a muhammedán törvényt, és azon merészségénél fogva, mely nevezetes munkája minden sorából kitünik, az a gondolat villant meg agyában, hogy ő e magyarázatnak tekintélyes részről megszerzi azt az érvényt, mely egyedül képes az ő nézetét a muhammedán egyház hiteles nézetétül föltüntetni.

Nem is habozott soká. Csakhamar megtalálta törekvése valósulásának nyitját. Elhatározta, hogy elmegy Kairuvánba, a tuniszi terület szent városába, mely az éjszak-afrikai Iszlámban a szent Mekkával versenyez, elmegy Kairóba, melynek Al-Azhar mecset-akadémiája a muhammedán vallástudomány legtekintélyesebb góczpontjául tiszteltetik, el végre magába Mekkába, mindenüvé azzal a szándékkal, hogy a muhammedán kánoni tudomány e legnevezetesebb fészkeiben az ottani ulemáktól oly fetvákat eszközöl ki, melyek az ő dsihád-magyarázatát megerősítik. Nincs az az ember, a ki a kairuváni, kairói és mekkai ulemák egybehangzó fetváinak irányadó tekintélyét kétségbe merné vonni. E fetvák biztos alapra fektetnék a francia uralmat Algirban. Nem bolygatnák azt többé szüntelen dsiháddal. Az igazhitű muhammedán nyugodt lelkismerettel hajthatná meg nyakát a francia bitorló előtt — már most tényleg *par ordre du mouphti*.

Valóban merész gondolat, a túlesigázott képzelgés merő ábrándja, vérmes álomkép, mely az első napsugárra sem-

mivé oszlik, és mely csak oly ember agyában bírt megfogamzani, a ki lelkét az arab regék képtelen körülményeivel táplálta fiatal korától kezdve! Így szólunk mi e lehetetlennek látszó terv hallatára. De megtérünk, ha ez emlékiratok II. kötetének 1—149. lapjait elolvassuk, ezt a valóságos keleti *Odysseiát*, melyet a hős iránt folyton ébredő aggodalmunk miatt szorult lélekzettel és fokozódó érdeklődéssel olvasunk.

Roches, már most ismét mint 'Omar ibn 'Abdalláh al-Dsezáiri, egy pár muhammedán ember kíséretében nyakába veszi a világot és nem csekély kalandok között ott terem Kairuvánban, az Egyiptomtól nyugatra fekvő tartományok vallásos fővárosában, melyre «az afrikai iszlám épen oly büszke, mint Arábia Mekkára és Medinára, Palesztina Jeruzsálemre. Szentség tekintetében Kairuván a negyedik helyet foglalja el a muhammedán világban, és keresztyén vagy zsidó, a ki a bey különös írott engedélye nélkül merne e városba lépni, okvetetlen áldozatul esnék a szent város fanatikus lakosságának.»*) Így volt ez Roches idejében; persze mai nap, midőn Kairuvánban is franczia katonák s hivatalnokok ütötték föl sátorukat, a viszonyok lényegesen megváltoztak. Elég az hozzá, hogy 1841-ben nagy veszélyvel járt Roches vállalata. De ő minden nehézségen szerencsésen túlesett. Nemsokára ott látjuk őt a kairuváni ulemák gyülekezete előtt, helybenhagyást kérve a maga dshádelmélete számára. És tényleg az ő Korán-magyarozatát e tekintélyes kánoni testület helyben is hagyja és ez értelemben egy terjedelmesen indokolt fetvát ad 'Omar kezébe. E sikerrel hősünk meg nem elégszik, bár az ő éjszakafrikai muszlimjai a kairuváni tekintélyeknél magasabb s előkelőbb forumot alig ismernek. De Omar-Roches e győzelmet nem tartja még véglegesnek. Hazafisága arra indítja őt, hogy ügyét a legalaposabb módon végig kiküzdje. Elmegy Kairóba. Mehemet Ali ült akkor a helytartói (a vicekirályi cím akkoriban még nem született meg) székben. Az európai műveltség e barátját sikerült is tervének megnyerni. A fölvilágosodott helytartó, ha nem is nyomást, de mindenesetre befolyást gyakorol az Azhar ulemáira. Ezek rendkívüli tanácskozássra ülnek össze és egy ellenző kisebbség véleményének ellenére megerősítik a kairuváni íté-

*) Dozy: *Essai sur l'histoire de l'Islamisme.* (Leyde-Paris, 1879.) 514. lap.

letet, mely a francia ügynek oly mód nélkül kedvezett. «E gyűlekezet — így szól szerzőnk a 48. lapon — megható képet nyújtott. Tagjai többnyire szép aggastyánok, hosszú ősz szakállal, nyugodt kifejezésű arcukra a boltozatról lefüggő lámpák révedező fénye vet világosságot. A terem, melyben tanácskozásuk foly, a tágas mecset, melynek arabeszkekkel ékesített bolthajtásai száz meg száz aranyozott oszlopfőn nyugosznak. A gyűlés elnöke, a mecset imámja, előbb Istent magasztalja, így kezdődik nálok minden tanácskozás; azután röviden előadja a gyűlés okát és az egyik ulemát arra szólítja föl, hogy a kairuváni medslisztől kiadott fetvát olvassa föl. Kezdetét veszi a vitatkozás. Számos ulema szót kér az elnöktől, és elmondja véleményét, mialatt mély csend uralkodik a gyülekezetben. Vagy harmincz-negyven kötetet hoznak be a terembe, és az elnöki hely mellett levő asztalra teszik le azokat. Négy ulema föllapozza a döntő helyeket, melyek a vita alatt lévő kérdésre tartoznak. Valamennyi tudós sorra elolvassa e fontos szöveget. A tanács két tagja ezután sorra járja a gyülekezetet és mindegyik tag tollba mondja nekik véleményét, ők meg följegyzik azt. Egy jó órát vett igénybe e járás-kelés. Végül az elnök az egyes véleményeket fönsszóval elolvassa, a tagok fejbőlintással erősítik meg, hogy véleményök a körüljáró jegyzőktől híven nyert kifejezést. A gyülekezet nagy többsége hozzájárult a kairuváni fetva következtetéseihez . . . Következik az Azhar véleményének szövegezése, melyet fetva alakjában a kairuváni fetva aljára írtak. A helyesléshez hozzájáruló tagok egyenként aláírják nevöket és melléje teszik pecsétjököt.» Minden dolognak két oldala van. «Vettem — ezt írja Roches Bugeaud tábornoknak 1841, november hó 10-dikén Kairóból — az ön jóakaró levelét és folyóvá tettem a négyezer frankra szóló utalványt, mely ahhoz mellékelve volt. Jókor érkezett ez összeg arra, hogy ügyünknek a kairói ulemák jóakarátát biztosítsam, kiket úgy mint a kairuváni ulemákat ellenállhatatlan érvekkel kellett meggyőznöm.» (54. lap.)

De kalandos szerzőnk meg itten sem állapodott meg. Mecca locuta est — ezzel a mondással kívánta lefegyverezni a francia hódítást nyugtalanító muhammedánokat, első sorban a még mindig harczoló Abdelkádert és szövetségeseit. Elmenni Mekkába és ott a szent városban a kairuváni és kairói fetvák számára a Mekkában élő medinai, damaskusi és bagdadi ule-

mákból álló kánoni medslisztől helybenhagyást kieszközölni — még ez a nagy föladat volt hátra. És a mi 'Omar ibn Abdaláh-nk e kemény föladattól sem retten vissza. Ennek is végére jár és meg is oldja. A szent búcsújárás idején ott találjuk őt Medinában és Mekkában; e városokat, melyekbe, mint láttuk, csak ritka európai ember lépett és a szertartásokat, melyekben még e kivételes emberek közül is csak nagyon kevesen vehettek részt, nagy pontossággal és érdekesítő elevenséggel írja le munkája második kötetének néhány fejezetében. Újat e téren ugyan nem nyújt Burckhardt és Domingo Badiah után, de az európai hadsík statisztikáját egy nem épen mindennapi számmal gyarapítja. Még a czeremoniák megkezdése előtt volt alkalma kitűzött útazási célját elérni.

A mekkai vallásos és társadalmi élet vezére mindenkor a főserif. Még lesz alkalmunk ez alakkal e czikkünk folyamán találkozni. Ő neki van a legnagyobb befolyása mindazon elemekre, melyek a mekkai vallásos életben tényező számba mennek. Szídi Muhammed ibn 'Aunnak hitták az akkori főserifet; viszonyaihoz képest — Mekka főserifjétől alig mernők várni — eléggé fölvilágosodott és türelmes ember, ki a keresztényen névtől nem irtózott annyira, mint a hogy megszokott föltevésünk alapján Mekka első vallásos dignitáriusáról hinni hajlandók volnánk. Ez a serif fiatalabb korában baráti viszonyban állott a híres Fulgence Fresnel francia orientalistával, ki mint dsiddai francia konzul az arab régiség ismeretében egészen új ösvényeket nyitott. Prosper Mérimée unokatestvére — ily rokonságban állott Fresnel a hírneves francia íróval — ki ez időtájt Kairóban tölté idejét, Rochesnak ajánló levelet adott a mekkai nagy úrhoz. Kevés nép van, melynél a baráti hűség oly szent fogalommá emelkedett volna, mint az arab népnél. A hűség kultusa az arabság nagy hagyománya a pogány időkből. Muhammednek nem volt kifogása az ellen, hogy e pogány erényt vallása erkölcesztanába átvegye. Barátjának ajánlottja a serif különös gondjának és vendégszeretetének tárgyát képezte, és azonnal látni fogjuk, hogy a baráti hűség a szent serif lelkében még a vallásos fanatismuson is győzedelmeskedett. Egyelőre arra lesz kíváncsi az olvasó, hogy mit szölkáltak a szent város ulemái a vakmerő 'Omártól kikért fetva dolgában. A mekkai gyűlést vakmerő szerzőnk, fájdalom, nem írja le oly körülményesen mint a hogy a kairói medsliszt vará-

zsolta lelkünk elé negyvenhét évvel ez események lefolyása után. Csak pár szóval tesz eleget kíváncsiságunknak: «Előkelő tekintetbe véve azt a sokféle bajt, mely egy haszontalan és kétségbeesett harc folytatása által az algieriai törzsekre hárult és ezentúl mind inkább és mind nagyobb mértékben kell hogy háruljon, Szídi Muhammed ibn 'Aun azt határozta el, hogy egy medsliszbe gyűjti Bagdad, Damaskus, Medina és Mekka ulemáit, kik ez idő szerint épen Taifba rándultak, hogy a serifnél tisztelegjenek és a kiknek legnagyobb részére nagy befolyást gyakorolt. A kairuváni fetva, melyet azóta a kairói ulemák is megerősítettek volt, a táífi gyűlés elé terjesztetett. El Szenúzi sejkh (ugyanaz különben, ki a fanatismusáról hírhedt tripolisi dervis-rend élén áll) dühös ellenzése komoly aggodalomra szolgáltatott okot, de a serif véleményéhez hozzájáruló ulemák szavazata, mely a korán néhány híres magyarázójának tekintélyére támaszkodhatott, véget vetett a vitának. A táífi medslisz hozzájárult az előző két fetva tartalmához; összes tagjai kezök írásával és pecsétjökkel megerősítették a kairuváni és kairói ítéleteket». (131. lap.) Roches e nevezetes, a történelemben minden esetre példátlan okirat másolatát nyomban Bugeaud tábornoknak megküldte. Roches elérte célját. Az iszlám három nevezetes székvárosában, közöttük a legnevezetesebben is, legtekintélyesebb helyről a vallás nevében ki volt már most nyilatkoztatva, hogy az éjszakafrikai arabok bátran hódolhatnak a francia uralomnak és hogy nem végeznek vallásos kötelességet, ha kétségbeesett, de reménytelen dsihálbán pazarolják vérüket és vagyonukat, pusztítják és engedik pusztulni hazájokat. Causa finita est. Volt gondjok rá, hogy ez okleveleket az arabok között elterjesszék; mily eredménnyel, a negyvenes évek történelméből tudjuk.

Rebus bene gestis Rochesünk 1842 elején visszarándult Mekkába, hogy a búcsújárás czeremoniáját a keleti világ minden zugából idetóduló ezrek gyülekezetével végezze. Szerencsésen túlesett a fárasztó szertartásokon, melyek annyival is inkább izgatták föl lelkét, minthogy folytonosan a legapróbb csekélységek alkalmával résen kellett állania, hogy valami ügyetlenség által ki ne tudódjék, hogy jogtalanul áll itt az ajtatosok ezrei között. Leleplezése biztos halált hozott volna a szent terület profanátorára. Tíz napot vesz igénybe a sok teketóriával járó mekkai szertartás. A tizedik napon az összes za-

rándokok 'Arafát hegy körül gyűlnek össze, a szent beszéd meghallgatására. Alkonyatkor volt vége a beszédnek. «Abban a perczben, midőn ágyú döngése hirdette, hogy vége a szertartásnak, nagy mozgás keletkezett körülöttem. Lármás hangokat hallok, tisztán megkülönböztethettem e kiáltásokat: «Ha, fogjátok el a rúmit», «itt van a hitetlen, hitetlennek a fia». (Mint később kitűnt, két algieriai búcsújáró, kik a zarándoklók tömege közt ráismertek a keresztyén Rochesra, úszították reá a fanatikus sokaságot.) Nyomban hatalmasan erős kezek között érzem magam, megkötöztek, begyomoszolták szájamat; se nem láttam, se nem hallottam, még lélekezni sem bírtam. Éreztem, hogy úgy visznek el, megszokott mozgásokból ráismertem, hogy egy tevé hátára raknak és gyorsan vágatnak velem» . . . (144. lap.) A serif közegei folyton őrizték s körülvették az idegent és a mint látták, hogy veszélyben van, a megtorlás színe alatt ily módon kiragadták a dühös tömeg köréből és éjnek idején elszállították Dsiddába, onnan pedig Egyiptomba. Így mentette meg a serif Fresnelnek barátját, ki az ő gondjaira volt bízva. «E közbenjárást — így nyilatkozott Ibn 'Aun — életem legérdemesebb tettei egyikének tartom». (152. lap.)

Most az utazók egyik fejedelme következik. Bátran s túlzás nélkül ilyenek mondhatjuk Sir Richard F. Burtont, kinek az afrikai fölfedező utazások terén is nagy neve van, azt a férfit, kiről nagy tudós létére is illően alkalmazhatnók az *Odysszia* kezdő két sorát. India, Syria, Arábia, a sivatag egyaránt ismeri őt. Joggal mondhatta el magáról Al-Mutanabbi arab költő szavait, melyeket egyik útleíró munkája jelszavául választott:

Az éj, a lovak, a sivatag tudják, hogy ki vagyok én;
A kard, a vendég, a papír és a toll jól ismernek engem.

Az iszlámban, akár egy muhammedán sejkh, oly otthonos. Damaszkusban sok éven át volt angol konzul; ottan kifejtett sokoldalú társadalmi működését szellemes neje egy érdekes munkában vázolta.*) Damaszkusi emberektől, kik abban az időben a tudós konzullal sűrűen érintkeztek, azt hallottam,

*) *The inner life of Syria, Palestine and the Holy Land.* From my private journal by Isabel Burton, két kötet. London, 1875. E munkához a Burton házaspár arczképe van kapcsolva.

hogy nem ritkán történt, hogy az angol konzul Szálihijja külvárosában lévő villájából muhammedán incognitóban a nagy mecesetnek tartott, ott egy imádkozó csoport élére állt és imádságának annyi eredeti muhammedán zamatot bírt kölesönözni, hogy a «sorokban állók» közül ki sem kételkedhetett abban, hogy egy szent ember vezetése alatt mutatták be az Alláhnak köteles szolgálatot. Arab beszédével bármely törzsgyökeres arab emberrel versenyezhetett; e téren philologiai ismereteit csak nem rég fényesnél fényesebben bizonyította az *Ezeregy éj* legelső teljes fordításával, mely az angol kritikában a pruderie szempontjából egész porfelleget vert föl és hosszan nyúló polemikára nyújtott alkalmat.

Ily férfiút, kit sok éves működése Indiában a muhammedán vallás legkülönfélébb rétegeiben engedett bepillantani, különös alkalmassággal bírt a hadsi szerepre. Abdalláh Burton 1852-ben indult ez útnak, melynek czélja a muhammedán szent városok meglátogatása és a búcsújárási szertartások személyes tapasztalása volt. Ez útazást természetes, hogy csak muhammedán színben tehetette. Az angol szellemre nézve nevezetes adat, hogy Burtonnak útleírása harmadik kiadásának bevezetésében keményen kell védekeznie azok támadása ellen, kik a muhammedán álarcznak tudományos czélokra szolgáló használatát heves erkölestani bírálat alá veszik és azon eredményre jutnak, hogy ily szereplés «seems hardly compatible with the character of a European gentleman, let alone that of a Christian». Ugyanezen állásponton állt az imént bemutatott Roches, ki Rómában kívánta jóvá tenni azt az alakoskodást, melyet előbb Abdelkáder környezetében majd Kairuvánban, Kairóban, Medinában és Mekkában folytatott.*) Az európai tudományra nézve Burton muhammedán szereplése nagy eredménnyel járt melyet első sorban az a fölötte népszerűvé vált s ennél fogva több kiadásban megjelent**) három kötet tár elénk, melyek mekkai és medinai zarándoklásai leírását tartalmazzák, hű ké-

*) *Trente deux ans etc.* II. köt. 192—219. lapjain.

**) Leginkább hozzáférhető e tanulságos tartalmán túl a styl szépségeiben is bővelkedő klasszikus munka a Tauchnitz-editionban (nr. 1400—1402) foglalt kiadása: *Personal narrative of a Pilgrimage to Mecca and Medina* három kötet. E kiadásból hiányzik néhány térkép, melyet az eredeti kiadások tartalmaznak; a fent idéztem érdekes előszó e kiadás alkalmával készült.

pét nyújtják Arábia viszonyainak, az ottani társadalomnak mind politikai, mind vallásos és erkölcsi tekintetben. *)

Burtonnal egy füst alatt alig említhető a német Maltzan báró mekkai zarándoklása. Ő egy éjszakafrikai muszlimmal szerepet cserélt és az ő neve alatt került a szent városba, lemorzsolta az ünnepélyes szertartásokat. De a szöke germán férfiú, nem csoda, hogy nem soká áltathatta inquisitori környezetét; szerencséjére még idejekorán léphetett hajóra Dsiddában, a hol európai hatalom védte veszélyeztetett életét. E kalandjait elbeszélő munkája**) inkább csak turista-munka számba megy. Burton után, kinek nyomaiban indult, nem járulhatott a tudomány meggazdagításához. Még kevésbé mondható ez Keane mekkai munkájáról, mely oly fölületes és oly annyira elárulja szerzője tájékozatlanságát, hogy Keanenek a hetvenes években megtett veszélyes mekkai útját, melynek lefolyását egy külön munkában mutatta be az európai olvasó közönségnek, ***) a tudománynak semmifele gyümölcsöt nem hajtott.

III.

Íme ezek voltak a XVI. század óta Snouck Hurgronje Keresztély, hollandi tudós elődei azon a nehéz úton, melyet ő 1885-ben vállalt magára.

Snouck Hurgronje leydeni tanár, már keleti utazása előtt is kitünő hírnévnek örvendett az iszlám műveltségének tudós kutatói között; már első munkái is bizonyosságául szolgáltak annak, hogy nálánál behatóbb kritikával és a teljes anyagnak mélyebb analysisával senki sem fogott idáig az iszlám institutióinak tárgyalásába. És hogy e téren mennyire terjed ereje, azt egy pár, hol apróbb, hol terjedelmesbb munkában fényesen mutatta ki.

*) Nem szólhatunk külön Wallin mekkai utazásáról (1845), Arábia korán elhunyt kutatójának nem volt módjában ez utazását az irodalomban ismertetni.

***) *Meine Wallfahrt nach Mekka*. Reise in der Küstengegend und im Innern von Hedschas, von Heinrich Freiherrn von Maltzan, két kötet. Lipcse, 1865.

****) Legújabbán; *Six months in the Hejaz: an account of the Mohammedan pilgrimages to Mecca and Medina, accompanied by an Englishman professing Mohammedanism*. London, 1887.

Hollandiában, e kis ország nagy kiterjedésű muhammedán gyarmatai miatt, a hol a benszülöttek jogi intézményei vannak érvényben, és a hol a bírónak s egyéb hivatalos személyeknek a benszülöttekkel szemben ez utóbbiak saját öröklött intézményei s törvényei értelmében kell eljárniok, nagyon sokat foglalkoznak a muhammedán jog tanulmányával. Külön iskolákban készítik elő az indiai amtenaarnak készülöket a muhammedán intézmények ismeretére; a kiszabott tantárgyakból a cursusok bevégezése után Delftben tesznek vizsgát. E tanulmányok az indiai szolgálatra készülök számára egy rakás kézikönyvet, a tudósabb kutatók számára az eredeti források kiadását és fordításait és egy nagy csomó elméleti munkát eredményeztek. A ki muhammedán joggal foglalkozik, az nem lehet el a hollandi munkák nélkül, melyek e tanulmány igen becses, nélkülözhetetlen segédeszközeit adják kezünkbe. Hazájának koloniális viszonyai vezettek Snouckot is a muhammedán jog tanulmányozására; de könnyen föltehető, hogy ő, minthogy nem «amtenaar»-nak, hanem tudóspályára készült, nem csupán a tételes törvénytudás fölületén állapodik meg, hanem beléhatol az intézmények történeti fejlődésének mélységeibe. E föladatokat a fiatal tudós, mint már említök, eddigelé meg nem is kísérlettel alapossággal végezte és végezi egyfolyton; főképp pedig az iszlám intézményei történetének kútforrásai oly éles kritikájával találkozunk az ő munkáiban, mely eddigelé a keleti irodalom ez ágának tárgyalásában teljesen szokatlan volt. Módszerét a történelem és törvényhozás forrásainak egységes felölelése jellemzi. E munkássága következtében sok hitelesnek vélt alapot ingatott meg, sok elvi kérdést idézett elő, és harcias természeténél fogva sok polemiát is — még pedig a hollandusoknál szokásos éles és kendőzetlen hangon — rívott, a régi módszer képviselői és makacs támogatói ellen.

Az efféle tanulmányok iránt érdeklődök megtalálják munkáit a holland szakirodalomban, különösen pedig a *De Gids*, *Indische Gids*, a *Bijdragen tot de Taal-Land en Volkenkunde van Nederlandsch Indie* című folyóiratokban és egyéb gyűjteményekben. Ez értekezések és kritikai czikkek együttvéve több kötetre terjednének. Nem lehet e czikkünk föladata, a Snoucktól tárgyalt kérdéseket és az általa fölmutatott eredményeket akár csak általánosságban is felsorolni. Ha a muhammedán jogtörténet mai állását akarnók jellemezni, nem lehetnénk el

munkáinak és eredményeinek bemutatása nélkül. De ez alkalommal csak mekkai zarándokolásáról és ennek tudományos eredményeiről szólhatunk.

Akármelyikünknek, kik muhammedán dolgokkal komolyan foglalkozunk, ifjú éveiben szívét az a vágyakodás töltötte el, hogy e tanulmányai tárgyát képező országokat és társadalmakat, ha csak részben is, szemmel láthassa, hogy figyelmes tanúja lehessen a jelenben azoknak a hatásoknak, melyeknek történelmi tényezői és elemei foglalkoztatják éjjeleit, nappalait. A kik rajta keresztül mentek, egytől egyig azt bizonyítják, hogy e vágyakodás és a vele kapcsolatos törekvés s lelki kapaszkodás képezik e tanulmányok lelkesítő poesisét, melyet ugyan meg nem értenek azok, kik valamely modern vállalkozás gyűjtötte rajjal lóhalálában «beútazzák a keletet». Az úgynevezett orientalisták számarányával szemben, csodálatos, hogy csak elenyésző csekély azon kiválasztottak száma, kik e vágyakodás kielégítésére szert tehettek, de előrelátható, hogy többen lesznek azon mértékben, a mint a világforgalom ahhoz a korszakához közeledünk, melyet egy vérmes angol földmérő a jövő egyik vasúti kalauzának e fölkiáltásával jelzett, hogy: «gyorsvonat Mekka felé! tíz percznyi tartózkodás Bagdadban, kocsiváltás Medinában!» A tevék ekkor nyugdíjba kerülnek. De ezzel együtt a turbánokat és kaftánokat is csak a régiségek múzeumában lehet majd szemlélni és a valódi muzulmán oly lénynyé válik, melyről a præhistorikus kongresszusokon fognak előadást tartani. E korszaktól — az is igaz — jó messze vagyunk, de előzményei és előkészítő fokai szemünk láttára fejlődnek. De érdemes lesz-e még akkor is a tudósnak amaz országokba vágyakodni?

Snouck is tanulmányai derekán megbirkózott e vágyakodással és győzött. Hazája koloniális kormányának számos érdekei s vonatkozásai vannak Arábia egyik partvárosában, Dsiddában. Itt kötnek ki azok a muszlim hollandi alattvalók, kik évenként ezer számra vesznek részt a muhammedán vallásos élet legünnepélyesebb mozzanatában, a mekkai búcsújárásban. Ezeknek ott mindenféle ügyes-bajos dolguk van, melyek rendezésre, szabályozásra vártak. A kormány Snouckot, mint az arab nyelv és a muhammedán szokások alapos ismerőjét, azal bizta meg, hogy e viszonyok rendezésében a helyi tekintélyekkel szemben járjon közben. Így történt, hogy barátom 1884 nyarán azon hírrel lepett meg, hogy Kruyt, Holland dsiddai

konzulja kíséretében hajóra száll, és hogy Arábia képezi ez utazás czelját. Több hónapot töltött Dsiddában röviden ellátható hivatalos dolgai mellett egyfolyton tanulva és kutatva. Egyszerre csak 1885 újév felé egy dsiddai levelében néhány barátját beavatja azon tervébe, hogy . . . Mekkába készül. Meg nem állhatja, hogy az iszlámnak, tartózkodási helyéhez oly közel lévő, bár a hitetlenek szemétől a legszélsőbb feltékenységgel őrizett fővárosába be ne hatoljon, és tudós foglalkozásának tárgyát születése és virágzása helyén ne tegye vizsgálódás és szemlélet tárgyává. Nem sokára e közlés után számos barátja aggódására eltűnt Dsiddából. Csak kevesen tudtuk, hol tartózkodik. Mekkában azonban ugyanez idő szerint egy eddig ismeretlen fiatal tudós lépett föl: 'Abd al-gaffár, oly annyira járatos az iszlám dolgaiban, hogy az ottani fanatikusok álmukban sem sejtették, hogy «a bűnbocsátó szolgája» — ennyit jelent az épen említett arab név — alatt egy fiatal hollandi kritikus lappang. Kedvező viszonyok között, sok barátságtól, vendégszeretettől környezve élhetett, tanulhatott, figyelhetett itt a muhammedánság középpontjában; semmi gyanakvás nem zavarta kutatásait, föllépése és magatartása oly tapintatos lehetett, hogy senki sem szimatolta az idegen vallását; tudós czéljait, napról napra előmozdíthatta, gyarapíthatta, nagybecsű irodalmi anyagot volt módjában gyűjteni, melynek egyik részét az e cikkeknek alkalmat szolgáltató munka mutatja elénk.

De az ily színdaraboknak megszokott lenni az ötödik fölvonása is. Ez ötödik fölvonás tartalmát Snouck a müncheni *Allgemeine Zeitung* 1885. évi nov. 16-ki számában mutatta be.

Ugyanabban az időtájban, midőn tudósunk Mekkában bújta a mecseteket és kánoni collegiumokat, ugyanekkor képezte De Lostalot francia alkonzulnak Dsiddában, a ki előtt, valamint a többi európai konzulok előtt Snouck tartózkodási helye titok nem volt — hisz érdekében állott minden előre nem látható eshetőség szempontjából azokat titokszerű vállalkozásába beavatni — diplomatai gondjainak tárgyát, hogy azt a híres tejmai föliratos köemléket (melyet e folyóirat 1886-iki januári számában ismertetni annak idején volt alkalmunk) a párisi múzeum számára megszerezze. Ez emléket ketten fedezték föl, Euting német philologus és Huber francia geographus. Miután Euting a hely színéről távozott volt, Huber pedig gyilkos beduinok áldozatává lett, e fontos archæologiai emlék egy emir

házában maradt vissza Háilban, Éjszak-Arabiában. Sikerült is De Lostalotnak e becses ereklyét, melyet a derék arab emir fájának becsületességére valló hűséggel őrizett, alapos jogcímen, mint a francia kormány tulajdonát, kezéhez keríteni. Egy algieri muhammedán, ki mint francia alattvaló a konzul rendelkezésére állott, volt a közbenjáró az emir és De Lostalot között. A konzul e vívmányáról a köemlék átküldésével együtt a francia kormányhoz jelentést intézett, mely tudományos fontossága miatt a francia akadémiában fölolvasásra került. Hisz a francia főváros tudományos gyűjteménye egy ritka becsű meggazdagodásának történetéről szólt. Az a bogara volt azonban a konzulnak, hogy Snouck a németek megbízásából azon fáradozik, hogy az emléket, melynek egyik fölfedezője (Euting) német, a németek számára szerezzze meg. Elég vigyázatlan volt, hogy e teljesen alaptalan gyanújának nyilvános jelentésében is kifejezést adjon, és így az akadémia üléséről szóló hírlapi tudósításokban az a passzus is volt olvasható, hogy a francia konzulnak az átnyújtott kincset számos konkurrens elől kelle ellesnie, névszerint «egy hollandi tudós elől, ki Mekkában az 'Abd al-gaffár név alatt muhammedán írástudó szerepében tartózkodik.»

A francia konzul akadémiai jelentése hírlapi kivonatának Snouck számára igen szomorú következményei lehetnek volna, és e lehetőség ténye igen tanulságos, sőt meglepő példáját is nyújtja élénk azon nagymérvű haladásnak, mely a legutolsó évtizedekben a világforgalom terén végbement, haladásnak, melynek hatása alól még a legridegebben elzárkózó országok sem vonhatják ki magokat. E hatás föladata, hogy ez országokban kedvezőbb viszonyokat idézzen elő az idegenek számára; Snouck azonban egyelőre kedvezőtlen következményeit ízlelte.

Talán még két évtizeddel ezelőtt semmi következménye nem lehetett volna a párisi *Temps* vagy *Journal des Débats* valamely cikkének, plane az akadémia rovatában megjelenő hírnek, a mekkai társadalomban. És hogy most két éve bizony járhatott ily következménnyel, nem győzzük bámulni. A francia lapokból azt a megjegyzést, melyet De Lostalot konzul 'Abd al-gaffárról meggondolatlanúl és a következményeket nem is sejtve kockáztatni talált, átvették a török újságlapok és ezek révén elolvasták a szent városban is. 'Abd al-gaffár-Snouck tanárnak biztonsága, talán élete is ezen, az európai tár-

sadalomra nézve mellékes, de a muhammedán körökre semmi esetre sem közömbös hír által koczkáztatva volt. «Egészen váratlanul — így beszéli el ő maga a fönt idézett cikkben, mely De Lostalotval való leszámolását tartalmazza — augusztus elején a helytartó kaimmakámja elé idéznek: a váli (helytartó) maga, úgymint a nagy-serif ez idő szerint, mint a meleg időszakban rendszeren, Táifban időztek. A válitól eredő török parancsolatot olvastak föl nekem, melyben Mekkából való haladéktalan kiutasításom rendeltetett el, még pedig különösen azért is, mert Abd al-Vahhábbal (Euting) állok összeköttetésben; Huber neve is előfordult a rendeletben. Csak kevés órát engedtek arra, hogy holmimat rendbe hozzam, két rendőr kíséretében kelle Dsiddába takarodnom. Dsiddában csakhamar megtudtam, hogy De Lostalot cikke a *Temps* alapján török és arab hírlapokba átszivárgott . . . A török hatóságtól ez eljárást nem lehet rossz néven venni; azonkívül ez esemény után is De Lostalot urat megszegyenítő udvariassággal bántak velem. Fölvilágosításaimat vizsgálat tárgyává tették és valóknak bizonyították; de a párisi hazugságok, (hogy tudniillik a tejmai emlék megkerítésén fáradozott Mekkában) azalatt mindenfelé szárnyaltak, itt-ott hitelre is találtak és így lehetetlenné vált Mekkába visszatérnem. Nem De Lostaloté az érdem, hogy életemen baj nem esett.» Tehát nem európai származása és keresztyén eredete hozta veszélybe, hiszen tényleges muszlim létével és a kánoni tudománnyal való komoly s ernyedetlen fáradozásával, a legridegebb muhammedán fanatizmus szempontjából is — úgy a hogy — jóvá tette e körülményeket, hanem az a gyanú, hogy muszlim léteire pogány régiségeknek, még pedig európai érdekek szempontjából, megszerzésébe ártja magát.

Így ért véget Snouck hét havi tartózkodása a «szent városban». E tartózkodás nagy gyümölcsessel járt a tudomány számára. Gyűjteményeinek egy részéből az orientalistáknak 1886 őszén Bécsben egybegyűlt internationalis kongresszusa alkalmával nyújtott mutatványokat, mint a hágai *Het koninklijk Instituut vor de Taal-Land-en Volkenkunde van Neederlandsch-Indie* alkalmi ajándékát. E munkában,*) melyet Hunfalvy Pál e congressusról előadott akadémiai jelentésében**) is bemuta-

*) *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten*, gesammelt und erläutert. Haag, 1886.

**) *A magyar tudományos akadémiá értesítője*. 1886.

tott és melyet nekem is volt alkalmam terjedelmesen megbeszélni és méltatni,*) a szerző Mekkában gyűjtött példabeszédek és közmondások alapján tárgyalja a «szent város»-ban dívó szokásokat, vallásos és társadalmi fölfogásokat, úgy mint az arab nyelvnek mekkai — eddigelé ily terjedelemben ismertetve nem volt — dialektusát.

Útazásának általános eredményeire és czéljaira nézve a berlini *Gesellschaft für Erdkunde* 1887-diki márcziusi ülésében tartott előadása tájékoztatja Európa közönségét,**) egyúttal elődeihez való viszonyát is föltüntetve, kiknek főczélja az volt, hogy a búcsújárási szertartásokban személyes részt vegyenek és ezek leírásával és pontos ismertetésével gazdagítsák az európai tudományt. «Egy irányban azonban — úgy mond — a zarándoklótól ecsetelt kép tökéletlen és hiányos marad. Nem ismerkedhetnek meg a mekkai társadalom intim viszonyaival, mert a zarándoklás ideje alatt a mekkaiak lelki és anyagi tekintetben abnormis állapotban vannak. Ugyanez áll a Mekkában tartózkodó számos idegenekről is, kik az iszlám bölesője és a vallás egyéb területei között fönnálló szellemi kapcsolatot képviselik. Minden évben a Mekkába zarándokló s a legkülönbélebb országokból származó emberek közül nagy számmal telepednek meg Mekkában: a szent tudományok tanulói, kereskedők, meg olyan ájtatosok is, kik Alláh városában kívánják befejezni életüket és itt óhajtanak temetkezni. Ezek is a zarándoklás ideje alatt kizökkennek rendes kerékvágásukból és a zarándokló előtt teljes ismeretlen marad az a jelentőség, melylyel az iszlám életére nézve bírnak. Nem veszi például észre azt, hogy ama nyolcz, tizezer maláj ember között, a kiket itt lát, egy pár ezer Mekka állandó lakosai közé tartozik, kik szüntelenül a leghathatós befolyást gyakorolják régi hazájok szellemi életére. A Hidsáz politikai viszonyait is csak Mekka állandó polgára ismerheti meg, a búcsújárást megelőző kilencz hónap alatt. Oly szerencsés voltam, hogy az 1302. év ötödik, egészen a tizenegyedik hónapjáig (1885 február—augusztus) mint írástudó élhessek Mekkában, a ki az iszlám kútforrásából

*) *Oesterreichische Monatschrift für den Orient*, XII. kötet. (1886) 11. számában.

***) *Verhandlung der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, XIV. kötet (1887) 138—153. lapjain.

óhajtotta ismereteit gyarapítani. . . Főczélom az iszlám semmi európai befolyástól meg nem akasztott életének megfigyelése volt, valamint azon hatásoknak tanulmányozása, melyeket középpontjából távolabbi országokra, nevezetesen Hollandia keletindiai gyarmataira gyakorol. — Ezért különösen érdekelt engem a túlságosan conservatív szelleműnek hírhedt Medina. Egy mekkai szólásmód szerint, a medinai ember iparkodása kizárólag a túlvilágra irányúl, a dsiddai emberek csak a földi világ iránt érdeklődnek, Mekka lakói közepesek e két véglet között. Mekkát pár év óta villamos drót köti össze Dsiddával és Taiffal, Dsiddában számos kereskedő kerül érintkezésbe keresztyén ügyfeleivel; a medinaiak utálják az ördögös drótot és boldogoknak érzik magokat azért, hogy meghallhatnak, a nélkül, hogy szemök a frank kuttyák szemlélésétől megfertőztettetett volna.)*)

Snouck útazása tehát első sorban a társadalmi tudománynak kívánt szolgálni. Egy nagy intézménynek hatását óhajtotta tanulmányozni oly helyen, melyből ez intézmény tizenhárom századdal ezelőtt világnak indúlt és a hol minden idegen akár nemzeti, akár vallásos befolyástól leginkább zárkózhatott el. A vallásos czeremoniákkal, melyeknek e két város a színhelye, előzőinek és ezek között különösen Burckhardt és Burton munkái nyomán pontosan megismerkedhetik az ilyen dolgok iránt érdeklődő művelt közönség. Az arab szent város társadalmának alkotása, sajátyszerűségének tényezői és következményei az Arábián kívül lévő muhammedán társadalomra: mind e pontok eddigelé nem képezték oly tüzetesen a tanulmány tárgyát, mint a hogy Mekka legutolsó európai látogatója ígéri nekünk megjelenítését egy, terjedelemre és tartalomra nézve egyaránt nagyszabású, munkában.

E munkának első kötete im nem rég jelent meg,**) kísérvé egy nagy képes atlasztól, mely tizenhét díszes fényképen a mekkai társadalom legelőkelőbb alakjait, a szent város legfontosabb középületeit, a mecsetet különféle szempontból,

*) Id. folyóirat 140. lapján.

***) *Mekka*. Von Dr. C. Snouck Hurgronje, mit Bilderatlas. Herausgegeben von «Het koninklijk Instituut voor de taal-land-en volkenkunde van Nederlandsch-Indie». I. kötet: *Die Stadt und ihre Herren*. Haag, 1888.

végül magát a ká'bat mutatja be. E képes atlasz az illető irodalom méltó kiegészítését képezi. Mellettök ama mekkai és medinai gravuresek, melyek — nem tudom mily forrás alapján — a *L'Univers* arabiai kötetében találhatók*) már egyáltalában tekintetbe sem jöhetnek. Mekkai typosok és épületek fényképei legelőször egy pár évvel ezelőtt eszközöltettek Szádik béy által, ki a mekkai és medinai szent helyek legnevezetesebbjeit (Ká'ba, 'Arafát hegye, Muhammed és a három első khalifa sírhelyei stb.) úgymint néhány kevés mekkai typut nyújtott. De e fényképek kevésbé hozzáférhetők (a magam gyűjteményében meg van belőlök egy-egy példány), másrészt nem is oly gondos kiválasztáson alapulnak, nem is terjednek ki a mekkai érdekességek oly tág körére, mint azon fényképek, melyeket Snouck jelen munkája első kötetének kapcsán nyújt és melyeknek folytatását a II. kötet kapcsán helyezi kilátásba. Mindenesetre már maga e tény: «mekkai szent helyek fényképei»: mily nagy haladást mutat elénk! Egy évszázaddal ezelőtt Hyde Tamás, híres oxfordi tanár, Bobovius Albert: *Tractatus de Turcarum liturgia* című munkájához írt bevezetésében**) Varthema munkájára kénytelen utalni azokat, kik Mekka városának és templomának bővebb ismeretét óhajtják: «qui de ea (Mecca) plura videre cupit, urbis et templi descriptionem videat in Itinerario Ludovici Vartomanni patricii Romani, qui omnia ex ἀποφίξ nobis tradit». Egy évszázaddal később Mekkának, a hozzá nem férhető városnak, pontos helyrajzi terve (az igaz, hogy már Burekhardt előmunkálata nyomán), a Ká'bának és egyéb szentül tisztelt épületek fényképe, 'Aun al-Rafik a mekkai nagyserif és családja egyes tagjainak, udvartartása főbb tisztviselőinek, egyéb előkelő mekkai személyeknek photographicus képmásai!

Lépten-nyomon meglátszik Snouck munkáján, hogy nem fölületes turistával, hanem oly utazóval állunk szemben, kit nem ez utazás avatott ama dolgok ismerőjévé, melyek tanulmányának és irodalmi előadásának képezik tárgyát, hanem ki nek tudós fejlődésében ez utazás csak egy mozzanatot képez, melyet széles irodalmi és kritikai kutatások előztek meg, mely

*) Arabie par M. Noel Desvergers (Paris, 1847), a 9. és kk., 209. s kk. lapokhoz.

***) *Syntagma dissertationum*. Oxford, 1767.

kutatások eredményeit eleven háttérrel kívánta ellátni a hely színének, az embereknek és tárgyaknak közvetlen szemlélete. «Mi sem képes pótolni — úgymond — a közvetetlen szemléletet, de másrészt ennek termékenyítő hatása az irodalmi források szorgalmas tanulmányától függ. Mert a keleten való sok évi tartózkodás magában véve senkit sem képesít, a mint a közönség ezt oly könnyen föltételezi, arra, hogy minden dologhoz hozzá szólhasson». (XX. lap, bevezetés.) A szerző ennél fogva széles történelmi alapra fekteti azon társadalmi ismertetést, melyet munkája második kötetében fog előadni. És e történelmi alapot a most megjelent kötetben nyújtja az olvasó közönségnek.

Újdonat új tanulmányok azok, melyek e kötet javarészét kitöltik. A legjobb források alapján, melyeket a szerző szokott éles kritikájával dolgoz föl, vezet elénk Mekka fejlődésének menetét a khalifátus ideje alatt és azon eszmék hatását, melyek későbbben a siizmus keletkezésében iszlámszerte erősen kidomborodtak. Az 'Ali családja iránt táplált vallásos ragaszkodás, melyet helytelenül a persa iszlám egyik megkülönböztető jellemvonásaként szoktak kiemelni és melyet mint regi persa eszmék muhammedán átöltözését szokták tárgyalni, nagy szerepet visz az úgynevezett szunnita iszlámban is. A történelemből tudjuk, hogy mily nagy mértékben határozta meg ez érzelem az iszlám történetének fejlődését a legkülönfélébb országokban. Mekka régibb történetében is nevezetes történelmi következményekkel járt a kegyelet e megnyilatkozása és azon önző visszaélés, melylyel egyes uralkodásra vágyó személyek és családok a kegyeletes nép ez érzését saját nagyratörő céljaikra fölhasználták.

Ez erős közérzületből ered az úgynevezett *serifek* méltósága és befolyása. Nem azokat a zöld turbános személyeket értjük, kik akár mint koldusok vagy teherhordók a kelet minden bazarjában nagy számmal található és nemes származásukkal dicsekednek, hanem az Arábia lakóinak azt az önérzetes csoportját, melynek tagjai Mekkában és környékén a Haszántól, Ali fiától való leszármazásuk alapján különös tiszteletben és kitüntetésben részesülnek és a legújabb időkig óriási befolyást gyakorolnak a lakosok lelkületére.

«Nem tételeznek föl ugyan rólok mélyebb vallásos tudományt vagy lelki nagyságot; a prófétát tisztelik az ő személyök-

ben, mert tőle származnak le. Azt hiszik, hogy Alláh akaratából az ő áldásuk vagy átkuk nem téveszti célját, hogy az irányokban tanúsított szeretet és elnézés Istentől jutalmat nyer, sőt hogy testök kegyeletes megerintése is áldásos hatással jár.» (72. l.) Mindez persze a köznép hite. Élökön, sőt a jelzett tisztelet által az egész társadalom élén a főserif áll. A főserifség tisztisége apró előzményekből a X. században domborodott ki azzá az önálló alakká, melynek megerősödése az iszlám központi hatalma gyöngülésének mértékében nőttön nőtt.

A különböző századokban különböző határok között gyakorolta befolyását, különböző módon emelkedett érvényre. Most a szultán nevezi ki Mekka főserifjét, a szent területek tulajdonképeni urát, a ki mellett a szultán helytartósága csak csekély befolyást gyakorolhat Mekka politikai életére.

A serifre hallgat a lakosság, a helytartónak, ha befolyását érvényesíteni kívánja, előzetesen a seriffel kell tisztába jönnie az ügy iránt. «A viszonyok történelmi alakulását magok Mekka lakosai úgy magyarázzák, hogy Isten rendeléséből az iszlám főnökének hatalmát a szent városokban csakis a serifek érvényesíthetik; és semmi joggal nem bír a szent városokban bármely idegen hadvezér, kit a szultán a maga helyetteséül ki-nevez.» A dolgok ily fölfogása, melyvel szerzőnk a XVII. század viszonyait jellemzi (121. lapon), még mai nap is teljes érvényben van. A nép teljesen mellékes alaknak nézi a török válit (helytartó), az ő szemében a serif képviseli a hatalmat, csak az ő révén lehet a néptől engedelmességet kieszközölni. Különösen két irány ez, melyben a serif befolyását még oly időkben is, midőn erélyes helytartók, milyen például a mostani török helytartó is, amazok hatalmát a lehető legcsekélyebb mértékre szállították le, kizárólag érvényesíti; a zarándoklás-sal kapcsolatban álló minden vallásos és világi ügyet ő igazgat, a Mekkát körülvevő beduinokkal ő bánik el. Ezekkel tudvalóleg ős idők óta sok baja van minden kori kormányoknak. Könnyen érthető, hogy e független lelkű büszke arabok inkább állnak szóba a nemesvérű seriffel, mint a végtelenül gyűlölt törökkel.

A török kormány, a mint ez a múlt tizedben meg is történt, láb alól elteheti ugyan a kényelmetlen főserifet és oly utódot tehet helyébe, a ki inkább jár kedvére. De a tősgyökeres arab jellem ritkán szolgáltaat keze ügyébe oly serifet, ki az

arab és török faj között uralkodó antagonizmust, az előbbinek a tőle alsóbb rendűnek képzelt török uralom ellen táplált undorát ne éreztetné a konstantinápolyi kormány képviselőjével. A török állami művészet legfőbb munkája Arábiával szemben mindig a seriffel való megélhetés módjában áll; a helytartó udvarol neki, ha szent a béke; fondorkodik ellene, ha nem sikerül a modus vivendi alapját eltalálni, Ily időkben rosszul állanak Arábia ügyei. Ha a helytartónak érdekében áll a világnak megmutatni, mily hasztalan a serif föllépése, ha meg másrészt a serif súlyt vet arra, hogy a helytartót oly színben tüntesse föl, a ki az ő segítsége nélkül semmire sem mehet, akkor legjobb esetben egyikük sem lendít semmin, vagy pedig vak féltékenység arra indítja őket, hogy egymásnak intézkedéseit titkos fondorlatok által megsemmisítsék, a portánál pedig egyik a másikra fogja az állapotok elsilányulását. (183. l.) A lakosságot is egymás ellen föl szokták lázítani. Snouck munkája függelékeiben néhány eredeti okirat van közölve; ezek közül az egyik (1881-ből) a mekkaiak folyamodványa a szultánhoz, melyben az akkori főserif eltávolítását kéri (204—215. lap), a másik (223—225-dik lapokon) egy nagyon érdekes proclamatio, melyben az «iszlám-egylet» a lakosságot 'Othmán basa helytartó ellen lázítja.

Mint hogy Haszán családjának mindig töméntelen sok az ága meg tagja, kik a rengeteg nagy birtokok élvezetével járó főserifi méltóságra áhítoznak, az ügyes helytartónak mindig módjában van, egy praetendenst tartani készleten a tényleges serif rovására, és a serif-család különböző ágait sakkban tartani; mert a főserif kinevezése utóvégre Stambultól függ, nem ritkán a Bosporus partján működő állami művészet igazítja a serifi családban ki nem fogyó cselszövényeket. Ezek a legújabb időkben nagyon gyakran ismétlődtek és nem ritkán vezettek oda, hogy a serifség adományozásában a család egyik vagy másik ága között váltakozott a konstantinápolyi kegyelem. Az utolsó időben általában sikerült a török befolyásnak szilárdabb alapra épülni a szent városban. Csak a Snouck képes atlaszának VII. tábláját ha nézzük, e befolyás érvényesülését szemmel láthatjuk. Ott van a mostani serif arczképe, turbánosan ugyan, de testét nem a sejkek kaftánja fűdi, hanem széles arany brokátal szegélyezett palást, mellén mindenféle török rendjel.

De mint a történelmi események mutatják, az e fajta metamorphosis nem volt képes az arab főurat török államfér-

fiúvá varázsolni. Tényleg a konstantinápolyi meg a mekkai méltóságok párhuzamos hatalmakat képviselnek és békés egyetértésüktől függ az arab félsziget nyugalma. Csak egyetértésök bírja feken tartani a városok körül a sivatagban tanyázó be-
duinokat és egyéb forrongó nyugtalan elemeket.

Ily viszonyokból nagyon könnyen érthető, hogy a főserifi méltóság története a legfényesebb világosságot veti a mekkai társadalom történetére. A ki a mekkai és általában az arab társadalmat akarja ismertetni — és ez képezi Snouck munkájának célját — nem lehet el a főserifség befolyásának és alakulásának története nélkül.

E történet mindeddig nem volt megírva. Csak szórványosan és töredékesen, sőt csakis egyes korszakokra nézve voltak meg a róla szóló forrásmunkák az európai könyvtárakban. Snouck, szerencsés összeköttetéseinél fogva, magában Mekkában pótolta e hiányt. Megkerítette a nélkülözhetetlen kézirati forrásokat és az Európában is hozzáférhető segédeszközöket ily módon szerencsésen kiegészítve, apparátust teremtett magának arra, hogy a serifség történetét az iszlám kezdetétől egészen az 1882 óta működő, mondhatjuk uralkodó főserifig, kinek arczképe a képes atlaszban található, megírja. E történet képezi a *Mekka* első kötetének legérdekesebb tartalmát. Kellőleg vagyunk már most előkészítve a mekkai szokások és a társadalmi élet megismerésére, mely a következő kötet tárgyául van kitűzve.

GOLDZIER IGNÁCZ.

JANSSEN MUNKÁJA A REFORMATIÓRÓL.*)

Alig keltett hamarjában történeti munka olyan föltűnést, mint Janssen Johannes kanonok és tanár eddig megjelent kötetei a reformatióról. Eddig számba nem igen vett adatoknak föltűntetésével, vagy jobban mondva, sajátos csoportosításával egészen ellenkező képét adják a középkor utolsó századának és a reformatiónak, mint a melyet például Ranke fölmutat. — Mint sok történetírónál, Janssennél is észlelhetni, hogy mily nagy szerepet játszanak saját korának, saját pártjának érdekei a múlt idők vázolásánál. Minden nemzedéknek, minden pártnak meg van az a vágya, hogy a történetet saját hasznára átalakítsa; ízléséhez, eszméihez idomítsa, reményeivel, ellenszenvével összhangzásba hozza: ebből fakadnak legtöbbször az elbeszélés különbségei, az ízlések elágazásai. Mert bármennyire okozatok szükséges láncolata a múlt, annak alakja, színe mégis változik a szerint, a mint a távoli eseményeknek különböző és váratlan hatásai mutatkoznak a jelenben. S különösen illik ez a megpróbáltatásoknak kitett korszakokra, mikor egy nép lelkiismerete mintegy ketté szakad és a pártok harcza különböző formák alatt a jelen időkbe is áthúzódik. Ilyen korszakot jelez a reformatio és a francia forradalom is. Helyesen jegyezték meg, hogy a történeti művek rendszeren híven visszatükröztetik a pártok állását, vereségét és sikereit *azon* pillanatban, mikor a történetíró megírta művét. — Janssen is, bár szigorúan tartózkodik minden vonatkozástól a politikára, tulajdonképen saját pártjának és vallási fölfogásának szószólója.

*) Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*. 5. kötet. Freiburg.

Könnyen föllelhetjük nála a németországi katholicismus tanait, irányzatát és programját, alkalmazva a múlt időkre, azoknak ez által új érdeket, új szint adva. — Olvasóinkra sem lesz érdektelen dolog, ha e mű szellemével egy jó nevű francia író nyomán*) megismertetjük. A francia író soraiból nem beszél felekezeti elfogultság, mert ő maga is katolikus s bíráló megjegyzéseinek különös súlyt ad azon körülmény, hogy Janssen művének értékét különben készségesen elismeri.

I.

Mint a keresztyén socialismus híve, Janssen első sorban a társadalmi jó és rossz tanulmányozásához fordul. Művében — mint mondja — második sorba helyezi az úgynevezett fontos eseményeket, a föltűnőt, a harezot, háborút, az udvar és diplomatia cselszövényeit; ezek helyett vizsgálni fogja a tudomány, művészet, népnevelés állapotát, Németország erkölcsi és gazdasági viszonyait, a névtelen tömeg sorsát, a kézművesét és földművelőt, azokét, kiket Bismarck a «szegény ember» néven nevez, s kikről a történetírók mint materia velisről nem is igen emlékeznek.

Az első kötet, a reformatio történetének fényes bevezetése, Németországot a középkor végén tünteti föl, 1450-től körülbelül 1500-ig. A szerző élénk részletezéssel, nagy tudományossággal rajzolja meg benne azon társadalom működését, melyet a reformatio tönkre tett. Némileg hasonlít Taine nagy történeti művének első kötetéhez, melyben az *ancien régime* épülete van leírva a nagy tűzvész előestéjén. — Minden az egyház dicsőítésére egyesül benne. S e mellett látszik, hogy minden sora azon előítélet lerontására tör, mely a középkor történetében egyebet sem látott, mint vastag sötétséget. — Az elposványosulás egy hosszú korszaka után Németország 1450 körül a renaissance küszöbére lép. Janssen e fölvirulást a középkor betetőzésének tekinti, míg a történetírók rendesen az újkor fölvirradtát látják benne. A szellemi élet egyszerre csak szerencsés és egészséges fejlődésre pezsdül. Egy hatásaiban

*) J. Bourdeau: *Un historien catholique de la reform. Revue des deux mondes*, 86. k.

elláthatatlan forradalom indul meg a könyvnyomtatás föltalálásával, mely elterjed Németországon is és innen kihat egész Európára. — A művelődés vágya fog el minden osztályt és Németország gazdag jeles emberekben. A legnagyobb közöttök Cusa Miklós, egy szent, tudós, Copernikus előzője, a régiek bámulója, ki a katholicismuson belül reformokra is gondol. Törekvését támogatja a könyvek terjedése. S a papság nemcsak nem szegődik e mozgalom ellenségévé, hanem inkább ösztönöz rá s a könyvnyomtatást áldja, mint angyali találmányt.

Ez az általános haladás Janssen szerint — kiben itt a történetírót a theologus váltja föl — szoros kapcsolatban áll az egyház dogmájával a jó cselekedetek érdeméről és üdvözítő voltáról. Janssen az első lapoktól kezdve erősen kiemeli ezt a dogmát, melyet a reformatio később oly hevesen fog megtámadni, ellenébe állítván a hit által való üdvözülést és ezzel szemben a jó cselekedetek közömbös voltát. S ennek a katholicus dogmának tulajdonítja Janssen — merész általánosítással — a XV. század művelődését, mint az ellenkezőjének a barbarismusba süllyedést a XVI. században. E dogmából fakadt a sok kegyes adomány, a számtalan vallási és iskolai alapítvány, a sok kórház, árvaház stb. mind megannyi kiadás, mely ma a városok stb. vagyonát terheli, míg akkor magánosok adakozásából került ki.*)

A katholicismus üdvös befolyása nyilatkozik azonkívül a nyilvános életben, oktatásban, tudományban, művészetben, a közgazdaság minden ágában. — Janssen jellemzőleg az oktatáson és pedig a népoktatáson kezdi. A protestáns iskolamesterrel, a sadowai győzővel szembe állítja a XV. század iskolamesterét s kimutatja, mily jó dolga volt, mikor a papsággal vállvetve működött. — A középoktatás is nagyon el volt terjedve: tanulmányozták a klasszikusokat, csakhogy nem érvelé-

*) Itt is látszik, hogy az adatok magokban még nem elégégesek; helyes magyarázatuk adja meg értelmöket. Talán ma csekélyebb a részvét a társadalom nyomorútljai iránt? Talán csekélyebb ma a magánosok jótékonyága? Talán egy positiv vallás impulzusára szükséges ma is hozzá? Van-e állam, mely fölülmúlja jótékonyágban a ma is erős protestáns hírű Angliát? Mindez csak azt mutatja, hogy dogma nélkül is erős a részvét a tehetetlenek iránt s hogy a XV. században is a dogma mellett más körülmények is hatottak a jótékonyág terjedésére.

seket kerestek benne a keresztyénség ellen, mint a későbbi bu-manisták, hanem újabb ihletet a vallási érdekek szolgálatában. Az iskola tanítása különben folytatása volt a családi nevelésnek. Janssen a középkori nevelést dicsőíti s még a botbüntetés is meleg méltánylásra talál nála. — Az egyetemek, «az egyház kedvelt és kiváltságos gyermekei» voltak az egész nevelés koronája. Janssen itt is ellen mond a köznézetnek, mely szerint a német egyetemeken a tanítás tekintélye és fénye a reformatiótól számítandó. Ebben is, mint minden más tekintetben, csak káros hatású volt a reformatio; egyszerűen állami intézetté tette s szabadságuktól fosztotta meg őket. Janssen néha a távol múltra a jelen politika nyelvét és szójárásait alkalmazza s anachronismuskba esik. Így magasztalja azt a «tanítási szabadságot», a mely az egyetemeken a XV. században uralkodott, holott erről a szigorú orthodoxia századában még szó sem lehet. De azért ő maga is állítja, hogy a tudományok az igazságnak «a vallás szentélyében» szolgáltak, a mi csak gyöngédebb, tetszetősb kifejezése annak, hogy a theológiának voltak alázasos szolgálói. A «tanítási szabadságot» tehát csak úgy kell értelmeznünk, mint azt ma értelmezik a katolikus szónokok: szabad az igazat, szabad a jót tanítani, de csak a mennyiben dogmába nem ütközik.

Németországban akkortájt egyetemek élén, vagy egyes városokban együtt élve nagy számmal voltak a jeles emberek, kik tudományukkal jobbra vallásosságot is párosítottak: mindannyia hódolat tárgya az összeseregülő idegen utazók előtt. Így Heidelbergben Reuchlin János, ki a zsidó nyelv tanításának új útát jelölt és Trithemius János, ki századának legnagyobb történetírója volt. Strassburgban Geiler von Kaisersberg, a dóm jeles hitszónoka és több barátja: Wimpeling, a költő Brant Sebestyén, a *Bolondok hajója* szerzője; Augsburgban Peutinger Konrád; Bécsben a csillagász Peurbach; Nürnbergben tanítványa Regiomontanus, az újabb trigonometria egyik mestere, ki befolyással volt a korabeli földrajzi fölfedezésekre is; és Pirkheimer Willibad, Dürer Albert barátja, ki kezdetben pártolta a reformatiót, de később erőszakoskodásaitól csömört kapott. Az állam élén pedig az ifjú fejedelem, Miksa, a művészek és tudósok pártolásában kereste dicsőségét. A virágzó Németországnak csak egy vidéke nem vesz részt e mozgalomban, sőtét marad s épen e tartomány: a brandenburgi örgrófság, a jövő

Poroszország az, hol a reformatio legkönnyebben gyökeret ver. Ez összeállítás is már mutatja némileg a célzatosságot; mintha okozati kapcsolat volna ama vidékek szellemi elmaradottsága és a protestanizmusra hajlandóságuk között. S Janssen egész élvezettel rajzolja a lakók durvaságát, műveletlenségét, fejedelmek álnokságát, hűtlenségét. A XV. században az örgrófság a művelődés legalsó lépcsőjén állott. A könyvnyomtatás pedig már 1500 előtt egész Németországban el volt terjedve; sőt oly városok, mint Nürnberg, 10—15 nyomdászt foglalkoztatnak: Berlin azonban csak 1539-ben kapott nyomdát, első könyvkereskedése meg vagy száz évvel még fiatalabb.

Mint a nevelés és tudomány, a német művészet is kifejlődik a katholicismus befolyása alatt. E keresztyén művészet minden erejével a vallásos érzelmek fölkeltésére törekedett s ennyiben közelebb állott a régiekéhez, mint mai művészetünkhöz. Szobrokkal telten, képekkel ékesen, zománczos ablakainak phantastikus félhomályában, a gót templom mint a görögé, olyanná lett mint valami múzeum, hol a nép nemzeti vallásának titkaiba avattatik; mint valami magasztos színház, hol eljátszatnak a mysteriumok, melyek tárgyát, mint a görög tragédiát is, a nép már előre ismeri. A XV. század művészetének fényéről, gazdag virágzásáról ma csak homályos képzetünk lehet; a parasztlázadások vadsága, a lutheránusok és kálvinisták képírtó dühe, a harmincz éves háború pusztításai, a francia betörések annak már csak romjait hagyták meg. A strassburgi dómnak és a nürnbergi Sebaldus-templomnak a XV. századból való részei, a freiburgi, augsburgi, berni templomok es számtalan más vallásos épület ékesen hirdetik a hit századainak költészetét, nagyságát, őszinteségét. Mindannyi egyszersmind a nép vallásos kegyeletének is igazi emléke. Építésők, földíszítésők költségeihez hozzájárult a szegény is filléreivel; a munkás asszony szoknyáját adta oda, mint hajdan Sz. Márton a szegénynek köpenyegét; a földműves tehenét és gabonáját. S oly nagy volt a buzgalom, hogy maga a pápa egy breveben, melyet majnai Frankfurt tanácsához írat, arra inti az utóbbit, hogy «vigyázzon, nehogy a város az egyháznak tett sok kegyes adomány miatt elszegényedjék». Szent munkát végzett a művész és építész is; mindegyik Isten dicsőségére, lelki üdveért dolgozott. Művészetökben tükröződött többnyire példás erkölcsiségök is. Még nem hódoltak a frivol epikureizmusnak s «nem

emelték oltárra a szépet, hogy bálványt alkossanak belőle s önmagáért imádják». Szerények voltak, minden dicsőítéstől távol, hízelkedés iránt érzéketlenek és személyökben minden fontoskodás nélkül, sokan egészen névtelenek maradtak; építésszek, festők, szobrászok, aranyművesek, üvegfestők, miniatorok mind megannyi egyszerű polgárnak, vagy testületben élő munkásnak érezték magokat; mester és tanítvány egy födél alatt lakott s oly ember mint Krafft Ádám egyszerűen «kőfaragónak» nevezte magát; Vischer Péter pedig, a híres nürnbergi ércöntő «kovácsnak», most is ott áll szobrocskája Sebaldus sírján a többi alak között, bőrkötényben, munkássipkával fején, kezében pörölylyel. A nyugalom és áhítat, melyet munkáik mutatnak, szívök mélyéből fakadt. A tiszta, naiv lelket, a Mária-cultust, a csodákban való hitet, a családiasság mély érzetét mutatják a két Van Eyck festményei is és Memmling és Schön művei. A következő művészi nemzedék is még e befolyás alatt áll: Dürer és az ifjabb Holbein is megőrzik még a német komlyságot és humort.

Nem érdektelen, a mit Janssen a középkor humoráról mond. Szerinte a humornak társadalmi hivatása is volt: «ört állott» a szent dolgok körül; körüljátszotta grotesk alakokban a dómok oszlopaít, a kanonokok székét, a szószéket, magát az oltárt; ostorozza az egyház embereiben a dölyföt, az elpuhulást, a földi dolgok szeretetét és mint a bolond a trónlépcsőzet alján, ferde tükrét odatartja földi örömtől sugárzó arczuk elé. Dürer Albert híres vignettejeiben, melyek Miksa császár imakönyvének lapjait szegélyzik, majmok kergetőznek s egymásnak hátuk aljába céloznak; egy kiaszott szikár orvos meg nagy pápaszemen vizsgálja egy beteg vizeletét s így emlékezetébe hozza a keresztyénség első fejedelmének, hogy nem «dicsőült test». E trefálkozások — mondja Janssen — csak akkor váltak veszélyesekké, midőn a tekintély elve megrendült s Isten vezetését egyházában el nem ismerték: ez által a humor elvesztette fékét.

S a művészet nem marad az egyházon belül; behat mindenhová; megszépíti a gazdag színű ruházatot; megfesti a házak falát, formát ad a bútornak s egyéb házi eszközöknek. «A művészet a kézművességből úgy fejlett ki, mint a gyöngéd virág a szárból s azután újra visszahatott a törzsre, a honnan fakadt. E kölcsönös hatás a kézműves legcsekélyebb munkáján meglátszott.»

A középkor művészi életének e rajzában Janssen törött ösvényen jár; rajzában legfőlebb az erősebben fölrakott szín az, mi eredeti. S eredeti még a XV. század művészetének túlbecsülése, mert a középkori művészet fénykora előbbi századokra esik; s ha a XV. században az általános jólét emelkedett is, a művészet ereje s eredetisége Németországban inkább csökkent. Van azonban a középkornak egy másik, kevésbé ismert oldala, melyre Janssen éles világosságot derít. Értem Németország társadalmi szervezetét és közgazdasági állapotait a XV. század második felében. Mint a keresztyén socialismus tanaitól áthattott író, Janssen a bérek, javadalmak, a kereskedés, a fényűzés, a tőke viszonyaira fordítja kutatásait. Egy nagy tömeg adat és okírat, melyeket fölhoz és vizsgálat alá vesz, azon következtetésre vezettek, hogy a közgazdaság haladása is lépést tartott a tudományok s művészetek haladásával. A legelterjedtebb, a földműves osztály sorsa általában kedvező volt; a parasztok szolgálása, az egyház befolyása következtében nagyobbára majdnem megszűnt. A föld nem annyira a hűbérúrúé volt, mint az övék. A tulajdonos nem vehette el jobbágyától a birtokot, hogy másnak drágább áron bérbe adhassa; nem volt egyébre joga, mint mérsékelt robotra és bérré. Janssen a fölhozott adatok után hajlandó azt hinni, hogy a földműves boldogabb volt akkor, mint ma.*) Sőt úgy vélekedik, hogy különösen a kézművesek állapotát illetve, csak irigyelhetjük a múltat, mikor minden munkás tagja volt egy testületnek, melyet egyenlő munka és ima egyesített, mintegy családot képeztek, hol a társak és tanoncok erkölce védve volt, a kihágást pedig büntetés követte. Ez egyesületek megvédték az iparost a tétlen üzérkedő ellen és megvédték saját maga ellen is.

Nem kevésbé virágzott a kereskedés is; a német Hansa működése javában volt. Aeneas Sylviusnak tudósításai és leírásai 1468-ból, Froissart Péteré 1497-ből bizonyosságot tesznek azon bámulatról, melyet Németország fényűzése s gazdagsága az idegenekben ébresztett. Az egyház azonban nem nézte soha

*) Egy laudator temporis acti talán nálunk is kimutathatná «statistice», hogy 48 előtt boldogabb jobbágyok is voltak, mint ma szabad parasztok. — Egy kis philosophiával s némi egyoldalú általánosítással, e jobbágyi viszony eszményi rajzát kaphatnók a zord jelen-nel szemben.

jó szemmel a kereskedést és a terjedő hitelt; ellenállott mindennek, a mi saját körén kívül erőre, hatalomra tehet szert és így tekintélye s vezetése alól magát elvonja. Janssen azért a gazdagodásban már a hanyatlás elvét látja valósúlni. A kereskedés egyoldalú meggazdagodásra, monopoliúmra, a vagyonszaporítás gyors egyenetlenségére, a tőkének a városokban fölhalmozódására vezetett: aránytalan lett a fényűzés s megjelentek kísérői is: a bűn s a nyomor. Mint ma, a kereskedő városok akkor is bűnbarlangjai lettek Németországnak. Az öltözetek gazdagságát annyira túlvitték, hogy még a lábújjakra is drágaköves gyűrűt raktak s hogy látni lehessen, fölmetszették a cipő bőret. Hiába hangzott a szószékről az intés. «Oh asszony! kiált föl Geiler von Kaisersberg, nem félsz-e este, midőn lelked veszélyével vendéghaját raksz magadra, mely talán egy halott nő fejről való?» A rossz erkölcsök mellett, a fényűzés kedvez az uzsorának is. A zsidók a nép gyűlöletének lettek tárgyai és a keresztyén uzsorások még kapzsiabbak voltak, mint ők. Némelyek vagyona botrányosan magasra szökött. Az augsburgi Fuggereké hét év alatt tizenhárom millió forinttal szaporodott.

A gazdagság ez aránytalan osztályát már a korabeli írók is a kánoni jogelvektől való elpártolás logikai következményének tekintették. A keresztyén germán jog megtiltotta az uzsorát, a kamatra kölcsönzést a lopással állította egy sorba s e fölfogást az egyházi és világi törvényszékek gyakorlata is megerősítette. De egy nagy közgazdasági forradalom támadt a XV. század végén, midőn a fejedelmek s a legisták e keresztyén jog helyébe a római jogot állították. — Janssen érvelése a római jog ellen megegyezik azzal, melyet az *ancien régime* védői a *code civil* ellen fölhoznak. «Justinianus törvénye, írja Janssen, elveiben homlokegyenest ellenkezik a középkori német keresztyén társadalom jogával, közgazdaságával, egész szellemével.» Pogány törvényhozás, oly társadalom terméke, melyben egyrészt a despotismus, másrészt a rabszolgaság volt túlyomó; alapja az egyéni egoismus, mely csak saját érdekeiért küzd; megszenteli a tulajdon korlátlanágát és a szegénynek kihasználását a gazdag által; bonyolult volta kedvezett a furfangnak, a jogászok, ügyvédek uralmának és a fejedelem korlátlan hatalmának. S mert az egyház ellenségeinek, «mindazoknak, kik a nép rovására akartak élvezni, gazdagodni» e hatalmas fegyvert a kezökbe adták: a jogászok a reformatio hatalmas elő-

mozdítóivá lettek. S a következmények nem is maradtak el: innen támadt előbb a parasztháború, azután a fejedelmek zsarnokoskodása.

Janssen a középkorban a római magán jog elhatalmasodása előtt a keresztyén socialismus teljes programját valószínű látja. «A középkor megtestesíti azon elveket, melyeken a keresztyén társadalomnak nyugodnia kell.» S ez a keresztyén socialismus, mely céljaiban épen oly nemes, mint hatásaiban jótékony, mindenek előtt a szegény osztályok sorsának könnyebítésére, a földi javaknak lehetőleg igazságos fölosztására törekedett. S bár Janssen rendesen tartózkodik a jelenre való vonatkozásoktól — inkább csak gyanítani akarja, mint kifejezni — itt még sem állhatja meg, hogy a középkor nemzetgazdaságát össze ne hasonlítsa a manchesteri iskola tanaival. Alapelve hasonlíthatatlanul erkölcsösebb volt, mint a szabad versenyé, mely ma uralkodik, és az «egyéni önzést az állami jótét leghatalmasabb emelőjének» tartja. — «Az a kérdés, vajon szerencse volt-e, hogy a kánoni és a germán jog elveszítette érvényességét, teljesen meg van oldva a következő századoknak s főleg a miénknek kedvezőtlen nemzetgazdasági helyzete által. A szegény munkás ki van szolgáltatva az üzérkedésnek; alá kell vetnie magát teljesen a mások szabta föltételeknek, vagy a végső nyomorba süllyednie.» Hogy különben a középkorban is voltak munkás-zavarok, erőszakos munkaszünetek, arra maga Janssen utal néhány jegyzetben. Annyi bizonyos, épen oly kevésbé állíthatni, hogy a múltban minden rossz volt, mint azt, hogy időnkben minden rendén van. A bajok, melyekben a mai társadalom leledzik: a roppant tőke s a roppant nyomor, az erőszakos munkaszünetek, munkás-zavarok, a sok csőd, a nagy proletariatus, az ipar haladásának mind szükséges következményei — mind megannyi tiltakozás a jelennek dicsőítése ellen. A kérdés csak azon fordul meg, vajon segítünk-e e bajokon, ha a modern társadalmat a régi mintájára alakítanók át s nem tekintve a dolog véghezvihetlenségét, visszaállítanók a patriarchalis kormányzatot, a változhatatlan tekintélyt, a szent maradiságot, mely minden bírálatot kizáró hagyományon nyugtatja az egyének boldogságát s népek virágzását?

S ez a középkori társadalom, a mint Németországban a XV. század közepe után kifejlett, olyan virágzó volt-e a valószínűségben is, minőnek azt Janssen lapjai mutatják? Szerzőnk a

helyett, hogy egyenlőn osztaná föl könyvében a fényt és árnyékot, a kötet végére veti mind azt a bűnt, visszaélést, botrányt az egyházon belül, mely rajzát elrútíthatta volna. Ezért könyvének ez a része, a sok határozott adat mellett is, egy utópiának, a katholicismus álombeli aranykorának benyomását teszi. És nincs semmi kétségünk, hogy az *ancien régime* egy párt-híve, ha oly tanult és fölvilágosodott, mint Janssen s ha oly ügyesen tud csoportosítani s az okiratokkal elbánni mint ő, hasonló módon s a legmélyebb jóhiszeműséggel be tudná bizonyítani, hogy 1789 küszöbén a francziák a legtökéletesebb boldogságnak örvendettek s egyaránt gondjuk volt az ifjúság oktatására és keresztyén szellemben nevelésére; hogy a provinciákban valódi családi szellem uralkodott s a különböző szövetkezetek a szegények sorsát enyhíteni törekedtek, hogy a visszaélések csak a fölületen voltak, mert a könyörületes főurak, a papok s egyházi társulatok mind a jónak munkálatán fáradoztak; szóval be tudná bizonyítani, hogy a forradalom, mint Janssennél a reformatio nem egyéb, mint tartós okozat, melynek a múltban semmi mélyebb oka nincs. Janssen erre kétségtelenül azt felelheti, hogy nem állít semmit, mit valami hiteles, vagy általában hitelesnek tartott ténynyel nem igazol; ha valaki meg akarja czáfolni, ám hozzon föl ellenkező irányban hasonló számban hasonló értékű adatokat. A dolog nem volna lehetetlen, ha valaki ráadná magát a munkára. S e mellett nem egyszer rajta kaphatni a szerzőt, hogyan eszményíti a XV. század embereit s műveit, még ha különben másodrendű jelentőséggel is bírnak. Miksa császár sírja Innsbruckban például előtte a művészetnek egy remeke; mások a sírt díszítő szobrokban legfőlebb egy rézöntő remekeit látnák. Bizonyos tényeket pedig, melyek szerzőnk értelmében a szegényebb sorsúak jóllétét példázzák, mint például a mainál nagyobb húsfogyasztást, a fürdők gyakoribb használatát nem lehet ily magyarázattal elfogadnunk. Atheneus írja a Cæsar előtti gallokról, hogy kevés kenyér mellett nagy mennyiségű főtt és sült hússal táplálkoztak. Tacitus a germanokról hogy gyümölcsessel, friss vadhússal s aludt tejjel éltek. Következik-e azért ez adatokból, hogy nagyobb jóllétben éltek, mint a mai francziák vagy németek? S ha igaz volna, hogy többet fürdöttek a középkorban, az is igaz, hogy nem ismerték a szappant, s fehérneműt sem igen hordottak. A legtöbbet nyomó ellenvetés különben abban a nehézségben fekszik, kimutatni

határozott számarányban, hogy hányan voltak a közboldogság részesei? Mikor a hivatalos értesítések, enquêtek, statisztikai kimutatások annyiféle módja mellett is oly nehéz csak hozzávetőleg is megállapítani egy vidék munkás- vagy földművelő lakosságának állapotát, hogy adjunk számot négy század meszszeségében egy egész birodalomról? S e mellett nem minden hiteles adat egyszersmind igaz adat is. De itt már a történeti scepticismus határát érintjük; most inkább törekedjünk rokonszenvünkkel átérteni azt a keresztyén társadalmat, melyet a tudós szerző nem annyira bámulat, mint inkább utánzás tárgyául elénk tár. Elénk tűnik a távoli kék szürkületben egy gothikus város képében. Falak ölelik védőleg körül; templomainak tornyai ég felé nyúlnak, a harangok hangja békét s reményt hirdet. A városban ima és munka uralkodik; a kézművest üdvös kötelék csatolja társaihoz, a polgár büszke szabadságára, a lovag becsületére, a pap pedig tudós és szent életet él. Művészek termékei díszítik s nemesítik a templomot s az emberi lakot; a művészet mintegy az isteni tisztelet egy részévé lesz. Mindenütt üdvös tevékenység pezsdül, melyet még a legalacsonyabbaknál is megnesemesít, költőivé tesz az a sugár, mely a szentélyből oda kihat. S ennél is bámulatosabb az emberekben élő vidámság s állhatatosság; közös eszménynek gyöngéd s erős köteléke egyesíti mindannyiát. Ez azon idő, midőn még ifjú volt az élet, még a halál is reményt nyújtott s a népek harczi ellenére is egységes maradt a világ.

De nem sokára fölbomlik a keresztyén család élete s ezzel együtt elszáll az emberi szív boldog nyugalma s az ég sötétülni kezd. Janssen az emberi művelődésnek e szakát Dürer Albrecht három fametszetében is föltüntetve látja. A két első metszet: az ördög, a lovag s a halál, meg Sz. Jeromos a középkort jelképezi. Meredek sziklák mentén, melyek tetején vár emelkedik, félelem és gáncs nélkül lovagol tova fényes vértetében, a hitében és becsületében tántoríthatatlan lovag, két ellensége: a halál s a dæmon között. — Az időnek másik hőse: a szerzetes. Szűk czellájának békéjében, házi eszközöktől körülvéve, heverő oroslánnal lábainál csendes, messze gyümölcsöző munkába van merülve szent Jeromos. «Nem nyugtalanítja semmi zavaró gondolat, semmi külső aggodalom azt a szent vidámságot, mély és nyugodt hitet, mely az egyházatya szép és kifejező arcán visszatükröződik.»

De a reformatióval egy új kor kezdődik: a kétség, a nyugtalan, aggódó kutatás, másrészt a kifáradás kora. Ennek jelképe Dürer Albrecht *Melancholiája*.

«E harmadik metszet — mondja Janssen — egészen más természetű. Egy asszonyt mutat angyalszárnyakkal. Feje, melyet myrtus övez, bal kezén nyugszik. Jobb kezében könyvet és kompaszt tart. Mely elmékedésbe merülten, tengerparton ül. Egy ösztövére agár, fáradságtól kimerülten, nyugszik lábainál. A legnagyobb rendetlenségben szétszórtan hevernek körülötte eszközök, az emberi tudományok különböző jelképei. «E chaotikus zürzavart szomorún világítja meg egy üstökösnek felhőkön áttörő fénye. Nyoma sincs e képen a melegítő napnak, a vidám jóllétnek; minden szikrája elhamvadt annak az édes belső nyugalomnak, mely a lovagot a szörnyű veszélyek közt éltette s a munkába merült Jeromos arczára is kiült. Az álmodzó nő sötét s nehéz gondolatokba van merülve; tekintete távol tévedez, vonásain a szenvedés keserve. — E három rajz, két, hitben különböző, kor határait mutatja. A két első jelképe egy harczi között is nyugodt és hitében erős korszaknak, mely cselekvésében a legfőnségesebb s legrettentőbb kérdéseket tekintve, minden bizonytalanságtól szabad. A harmadik azonban egy magát túlbecsülő, rátartó kor jelképe, mely a természet és lét kérdéseit saját kutatásai után akarja megoldani, az emberi tudományok egyedüli segélyével, pedig ugyanakkor ez a szörnyű bizonyosság is kínozza, hogy törekvései hiábavalók. A kellemetlen benyomást azzal enyhítette a művész, hogy a végtelen tenger fölé szivárványt vont, mint a béke jelét.»

Az ígért béke csakugyan messze van tőlünk; a mi századunknak is a melancholia a műzsája, melynek arca csak sötétebbé vált a sok megoldhatatlan kérdés előtt s műzsája lett a melancholia sok nagy költőnknek is, kiknek szava azután ezernyi ember néma, csüggeteg szívében visszhangra talál. — A góth város képe helyén nem rajzolhatjuk oly fényesnek a mai nagy városét. — Az osztályok egymás ellen harczra készen; s az osztályokon belül is atomizált egyének zürzavara. Nincs általánosan elismert vezérelv; s nincs olyan erkölcsi tekintély, milyen-nél a pápaság a középkorban bírt, hogy az ellentéteket lazítsa, a harczoknak élet vegye. Az egyenetlenség behatolt minden egyesnek szívébe is; örökösei vagyunk két magában egységes, de egymásnak ellentett világnak: a pogány klasszicizmusnak s

a keresztyénségnek, a nélkül, hogy egyesíteni tudnók amannak tipikus formatisztaságát ennek minden iránt résztvevő érzékenységével, annak vidám egyensúlyát a mi korlátlan s zavaros vágyainkkal. Innen a magába visszavonuló s támasz nélküli ember szomorúsága, kinek tapogatva kell keresni útját az életben, melynek titkát nem ismeri s innen költészetünk megnyugvást, biztos ihletet nem találó természete is. A tömegeket alig emeli valami eszményibb érzés: s az emberek közt alig van egyéb kötelék, mint az állam rideg kényszere.

Ez az individualismus azonban, mely a reformatióból ered, ma mégis sokunk előtt megbecsülhetetlen jótétemény. Mert a szellemek középkori békéje csak takarója volt a szellem szolgaságának. A középkornak pedig annyit emlegetett egysége a tudomány s lelkiismeret szabadságának árán volt megvásárolva. S e szabadságot annyira szeretjük, hogy a kutatást, bár ezer kétség környezi, még a kétségbeesést is elébe tesszük azon eszményi kornak, melyben a nyáj álmosan s engedelmesen haladt pásztora előtt a buja legelőre, melynek egét a templom kupolája, láthatárát néhány dogmatikus igazság köre képezte.

A XV. század szabadsága, melyet Janssen annyira magasztal, a valóságban dictatura volt a lelkiismeret fölött s békóba verte a szellem függetlenségét. S ezt a dictaturát türhetlenné tette még azon körülmény, hogy akkor romlott papság kezében volt, mely eljátszotta a népek tiszteletét. Miután Janssen részletesen kiterjeszkedett a jótékonyság elterjedt műveire, a jó erkölcsökre s cselekedetekre, utal a kép másik oldalára is; nem tagadja a felsőbb papság körében a rendetlenséget s a botrányt, a szégyentelen s féktelen birtokvágyat, mely a haldoklók rettegését vagy ájtatosságát fölhasználva, kincset rakott halomra. Pedig a német egyház a leggazdagabb volt az egész keresztyénségben; övé volt a földbirtoknak egy harmada, «a mi az egyházi méltóságok kapzsiságát csak kárhuzatosabbá tette». A papok fényűzése, kicsapongása nyilvános vala. Hasonló erkölcsök jelezték a királyság végső éveit Franciaországban; a javadalmak halmozása, a püspököknek távolléte megyéjükből, magas egyházi méltóságok föntartása hercegi házak ifjabb sarja részére — megfelelő jelenségek. Így a vallási dolgokba is behatolt a romlás. A szerzetesek csodákat gyártottak, hogy a híveket nagyobb áldozatkészségre bírják. S az az ájtatosság, melyet Janssen gyermeki szívből fakadónak mond, gyak-

ran pusztán gépies volt. A gyöngéd s tiszta vallásos ihlettség hevével néha engesztelhetetlen szigor párosult. Prágai Jeromos és Huss óta mennyien nem estek áldozatul az egyedül üdvözítő igazhitűségnek! A kor emberei a legnagyobb ellentéteket egyesítették magokban; a kegyetlenséget és ájtatosságot, fantastikus képzelmelek és száraz scholastikát. «Nem hiszem, hogy ép elméjű ember, kit valami káprázat el nem csalt, komolyan kívánhatná, hogy a dolgok ilyen állapotja változhatatlan s megdöntelhetetlen maradt volna» — mondja Ranke.

S csakugyan nagy változás állott be a gondolkozásban. — A régi írók iskolájában megtanulták megvetni a theológiát, a honnan eddig minden világosság fakadt; érteni kezdték a régiek világnézetét s ezzel a középkorinak ideje lejárt. Mint minden nagy változást a népek életében, ezt a fordulatot is az új eszmék forrongása idézte elő. Az új humanisták, élőkön Erasmussal a XVI. században hasonló szerepet játszanak, mint később az encyclopædisták. Írói tehetségöknek hasonló része volt tanaik elterjesztésében. A scholastikát pellengérré állítják, hasznokra fordítják az egyházi szervezet hibáit, dicsőítik a régiek fölfogását az államról, a papi javak secularisatióját kívánják s a polgárháború tüzét gyűjtják föl a szellemekben. Azon eszmék, melyek a XVI. századot nyugtalanítják, már a XV. század végén terjedeztek; már akkor megtámadták a pápa tekintélyét s már akkor sokak kezén megfordul a biblia. S ha most emlékezünk még a zavart politikai állapotokra s Miksa császár hiú törekvéseire a birodalom rendjét s békéjét megóvni, elgondolhatjuk, mennyire növelte az általános nyugtalanságot e szellemi izgatás. S a század vége csakugyan telve volt olyan előérzetekkel, melyek a catastropha közeledtét jelzik.

II.

A német vallási uralomnak e fényes rajzában Janssen a rosszat a fölületen látja, az alapot azonban teljesen hibátlannak találja. A katholicismuson belül kétségtelenül volt javításokra szükség s éles látású politikusok, mint Cusa Miklós egyengették is rá az utat; de a reform helyett forradalom állott be, melyben a katolikus író, mert teljesen érzéketlen a mélyebb okok iránt, egyebet sem lát, mint a nép legvadabb szen-

vedélyeinek kitorését, melyet a fejedelmek kapzsisága szított. «Németországban minden a reform útján volt, midőn Luther föllépett». Ugyanez Montalambert álláspontja a francia forradalmat tekintve; véres szükségtelenségnek nevezte, olyan orvosságnak, mely csak öregbítette a bajt. — A XVI. század, az új szellem bölcseje, gyümölcsöző harcok korszaka, melyet Renan, Luther és Raphael, Michel Angelo és Ariost, Hutten és Erasmus, Cardanus és Copernikus századának, a teremtő szellem időszakának mond, Janssen szerint Németország legátkosabb ideje; csupa meddő rombolás és visszatérés a barbarismusra. Művének következő négy kötete, mely 1618-ig, a harmincz éves háború kitoréséig vezet, az elsőéhez hasonló részletességgel írja le az előbb virágzó társadalmi rend és művelődés megsemmisülését. Janssen most megfordítja szemüvegét, teljesen rossznak találja az alapot, s még a fölületen sem vesz észre semmi jót. S Janssen épen úgy ítélőszéke elé hozza a reformatorokat, mint Taine tette a francia jakobinusokkal. Hanem túl tesz rajta; ez utóbbiak egyszerű, békés polgárok Janssennek csuhájokból kibújt papjaihoz, a kis nemességből került proletarjaihoz képest. Psychológiája épen nem válogató; nagyban dolgozik, mint később a guillotim, s alapjában alig talál különbséget egy Hutten s egy Leydeni János között, legfőlebb azt, hogy az utóbbi egy phantastikus rémmesében szerepelhetne.

Luther azonban mindannyiát fölülmúlja; benne jobban megtestesül a reformatio szelleme, mint a jakobinusban a forradalomé. A mi különben korántsem azt jelenti, hogy Luther teremtette a reformatiót; ő annak csak hatalmas eszköze volt. Valószínű, hogy Luther nélkül is valósul. Már a XV. századon kezdve megtámadták a pápa tekintélyét az újítók, kik majdnem mind Huss János befolyása alatt állanak. Luther tanulmányozta Wesel János könyveit, melyek telve vannak a pápaság ellen a legvadabb támadásokkal. Ő pusztán hatalmas hangját kölcsönözte e tanoknak, hogy meghallhassák egész Németországban. Még Janssen lapjain is áthallik visszhangja. Janssen nem ád Lutherről egyenletesen megrajzolt, művészileg árnyalt képet, hanem követi őt fejlődése különböző szakáiban s őt magát beszélteni. Kinek szava tenne is túl erőben Luther ékesszólásán, ez egyetlen erényen, melyet benne a katolikus történetíró elismer! Csakhogy Janssen célja szerint választja meg a kivona-

tokat; nem különböztet tréfa és meggyőződés, vallásos lelkese-
dés és pillanatnyi durva harag kitörése közt, hanem úgy állítja
egybe hőse szavait, mintha maga Luther azon törekedett volna,
hogy minél rikitőbb színben tüntesse föl hibáit, ellenmondá-
sait, erőszakoskodásait s gonoszságait. Az ilyen pszichologiai
módszer önmagát czáfolja meg, s hogy Janssen eljárását rövi-
den jellemezzük, azt mondhatnók: minden jóhízeműsége mel-
lett is jezsuita módjára bánik el Luthernek nagyszerű, erőszakos,
a pillanat hatásait híven visszatükröző, szenvedélyes, haragjáb-
ban s tréfaiban nem igen válogatós őszinteségével. Ily módon
nem hogy Luthernek száz gyökérrel népében s korában élő jel-
lemét, hanem egy szentet is pörbe foghatnánk, egyebet sem
keresve benne, mint azt a hét vétket, melyet a szentírás szerint
a szent is napjában elkövet.

Janssennek szigorú ítélete Luther felől, a mint az idézé-
seiből élénk tűnik, sajtóságos módon egybetalál a Voltaireével.
A reformatio maga ellen zúdította a katolikusokat és a scep-
tikusokat; amazok lázadásért, ezek félenkségeért vádolják s
Voltaire rajza Luther elfogultságáról, erőszakos, babonás voltá-
ról*) semmivel sem kedvezőbb, mint a Janssené. — Luthernek
ilyen rajzában tehát tulajdonképen nincsen semmi új. Mégis
nagy zajt ütött vele a katolikus történetíró a protestans Né-
metországban, a hol Luther, a szentek rombolója, maga is nem-
zeti szentté vált. S tekintélye még növekvőben van. Az éjszaki
németek előtt a wormszi országgyűlés 1521-ben a haladás kor-
szakát nyitja meg; szerintök nem volt forradalom ahhoz fog-
ható, mely az egyént a hagyomány, az államot az egyház
uralma alól fölszabadította s a germán fajnak visszaadta, a
«latin behatástól» megszabadítva, önálló nemzetiségét. A né-
met irodalom történetírói is alapjában a protestanizmus szel-
lemére vezetik vissza a költészet és philosophia virágzását a
XVIII. század végén és gyakran tetszelegve kiemelik, mennyire
idegen maradt e mozgalmaktól a katolikus Németország. —
A protestanizmus politikai szereplése sem kevésbé fontos; Po-
roszország követeléseiben mindig protestans hegemoniájára
támaszkodott. — Heine hasonlóképp gondolkodott, midőn írja,
hogy «Luther nemcsak legnagyobb emberünk, hanem a legné-
metebb is, kit a történet fölmutat». — Éjszak-Németország

*) *Essai sur les moeurs.*

Lutherben változatos és ellentétes vonásait, tagadó szellemét és vallásosságát, erélyes cselekvését és álmódózását, kíméletlenségét és költészetét mintegy megtestesítve találja. Luther cultusa és a biblia még mindig nagy tekintélyvel bír a nemesi nevelésben. Innen érthető az a szenvedélyes polemia, melyet Janssen magára zúdított, mikor a váratlan győzelmekre közvetlenül egy halom adat alapján azt mutatja ki honfitársainak, hogy 1450—1500-ig kell keresni Németország nagyságát, mert a reformatio már a hanyatlás jele. — Nem csoda, hogy a protestans kritika e munkában szörnyű pamphletnél egyebet nem látott, a reactió szellemének támadását a *Kulturkampf* törekvései ellen.

Janssen történeti művében minden polemiától tartózkodott, de kritikusait még sem akarta szó nélkül hagyni. Kritikusaihoz írt két füzetében jeles polemikusnak mutatkozik, ki-
ben épen annyi a mérséklet, mint az erő. Egy páradattal magáról is megemlékezik. Majnai Frankfurtban huszonnyolcz év óta tanár a gymnasiumban s tanított vegyest protestánst, katolikust s annyi idő alatt senkinek sem volt oka vallási fanatizmusa ellen panaszt emelni. Említi azon ellenfeleit, kik pártatlanságának igazságot szolgáltatnak. A politikával nem igen törődött; különben a császárság s az egységes Németország hívének mondja magát, ki a XVI. század forradalmát is azzal vádolja, hogy a birodalom egységét bontotta meg. A vallás dolgában a szabadság híve: történeti művéről azt mondták, hogy a *Kulturkampf* ellen reactio; ő az anyagot azonban már annak kitörése előtt jóval korábban egybegyűjtötte, bár megvallja, hogy ez újabb vallási küzdelmek mély, kitorólhetetlen nyomot hagytak lelkeben.

És valóban, maga a reformatio is mint valami óriási *Kulturkampf* tűnik föl előtte. Az idézetek Luther és Melancton írataiból «azt bizonyítják, hogy az új tant a kormányok tolták a népre, mely a régi katolikus időt visszakívánta». Ezért a reformatio ellenében nem is hivatkozik a tekintély elvére, a catholicismus jogaira, mint egyedül üdvözítő vallásra; hanem a reformatiót — ügyes paradox útján — úgy tün-
teti föl, mint a mely hűtelen fölállított elvéhez s nem egyéb, mint kapzsi s lázadó fejedelmek támadása a német nép lelkiismereti szabadsága ellen. Janssennek eredetisége épen az, hogy a lelkiismeret szabadságának kivívásában a reformatiótól meg-

tagad minden érdemet. Különben tiltakozik ellene, mintha pusztán Luther és a reformatio rovására venne minden bajt, mely Németországot a XVI. században sújtotta. A renaissance pápáinak, a katolikusoknak is részök van benne. — Sőt a jelenben kész Janssen szövetkezni a protestantizmussal a közös ellenség, a materialismus s a materialistikus fölfogásból fakadó irodalom ellen.

Valóban, könnyebb Janssenre megharagudni, mint öt czáfolni. E czélből újra meg kellene írni azon idők történetét, azaz a fáradhatatlan szorgalommal s realistikus pontossággal, melylyel Janssen dolgozott. Innen fakad Janssen fölénye kritikusi fölényt. Ez a fölény azonban csak a hosszú s türelmes tanulmányozásról tesz bizonyosságot, nem pedig arról is, hogy a szerző eltalálta az igazságot.

De hát létezik-e történeti igazság? Nem kapjuk-e a múltnak annyi subjectiv magyarázatát, a hány történetíró van? A történetben tulajdonképen mindent bebizonyíthatunk. A czáfolhatatlan tények arsenaljában van bizonyíték a legkülönbözőbb fölfogásokhoz s a legkülönbözőbb pártok részere van éles fegyver is. A tényeknek is meg van a rhetorikája, a szerint, a mint csoportosítjuk, velök elbánunk, azonos okíratok alapján két egész ellentétes történetet írhatunk meg, a mint Constant Benjamin dicsekedett: «Van negyvenezer tényem; azt bizonyítják, a mit akarok». Itt már a történetíró rosszhiszemősége tetőpontra hágott. S ha ilyenről Janssent vádolni nem lehet, azért még sem kell elfogadnunk azt, a mit állít, hogy «a tények kifejtése volt egyedüli irányzata». Mert a történeti tények tömkelegét — mely különben is a sok ismeretlennel szemben teljesen összezsugorodik — mindenki valami előre megállapított terv értelmében bizonyos rokon- vagy ellenszenv hatása alatt rendezi, fejtegeti — néha a legnagyobb jóhiszeműséggel. Janssen még magyarázni sem akarja a tényeket; de ha valaki egyszerű fölsorolásukra szorítkoznék is, teljesnek kellene lennie s tartózkodnia kellene minden jelzőtől, mely már ítéletet foglal magában. Ilyen megvető jelzővel illeti (Scrupulant) Janssen Luthert lelkiismereti harcziért, midőn az magában csak a bűnt, Istenben csak a haragot s bosszút látja. Egyáltalában Lutherben Janssen csak a vallási örjögöt mutatja; ha másként választjuk meg a kivonatokat, benne szent Ágoston szellemét találhatnók meg.

A történetírók ez eltérésein kívül, melyek a tények különböző megválasztásából s értelmezéséből erednek, változhatnak még a szempont, melyből egy kort vagy egyént tekinthetünk, a szerint, a mint inkább az általános vonásokra vagy a részletekre figyelünk. Minél közelebből nézzük a tényeket, annál erősebben tolúl szemünkbe a tökéletlenség s a hiány, a hiba s a bűn. Optimismus, pessimismus így bizonyos tekintetben a pszichologiai optika kérdései lesznek. S így Janssent ellenfelei joggal vádolhatják, hogy tekintete nem hat eléggé messze, midőn a reformatiót csak közvetetlen hatásaiban figyeli meg, semmi ügyet sem vetve a távolabbiakra. «Beszélnek — úgy mond — a reformatio úgynevezett áldásairól, a nép jólétéről, a tudomány virágzásáról, a fölvilágosodás terjedéséről, lelkiismereti szabadságról stb. — Az általam bemutatott tények nem nyújtanak semmi történeti bizonyítékot ez áldások mellett: inkább, úgy hiszem, megezáfolhatatlan módon azt mutatják, hogy nem áldás, hanem az ellenkezője származott a vallási vizsályokból s felekezetekre szakadásból.» Mi sem bizonyosabb magára ama korszakra nézve; de kiterjeszthetjük-e ez ítéletet a távolabb jövőre is? Janssen még nem fejezte be művét; de az előbb idézett helyből következtetve, nem igen várhatjuk ítéletének módosítását a későbbi századokat illetve. Pedig általánosságban ez ítélet nem felel meg az igazságnak. A reformatio kezdetben a forradalmak természetét mutatja; föloldja a társadalom kötelekét s a túlzókban fölkelti a legvadabb ösztönöket. A vallás, a mely minden emberi szenvedélylyel párosúl, csak kétségbeesettebbé teszi a harcot. A művelődés menete így fönnakadt s Németországot e forradalom századokra kimerítette. De végre a reformatio megtermi gyümölcsét. Egy katolikus az egyéni ihletben és szabad kritikában keserű s mérges gyümölcsöt láthat, de nem tagadhatja, hogy a protestantismus érlelte meg. A vallási szabadság azóta üdvös hatásokat termelt. A vallásos eszmény nem oly megkötött s megvalósításában az egyéni tevékenységnek nagyobb része van. A társadalom földi céljai valószínűsítése közben nem lép föl kényszerítőleg, hanem minden egyes tagjára bízza, mily irányban elégíti ki vallásos szükségleteit. A katholicismus kizáró, absolut uralma helyébe — vagy a nemzetgazdák nyelvén szólva — a vallási monopolium helyébe az egyházak szabad versenye lépett, mely a vallásos élet kötelességeinek teljesítésére csak üdvös lehet.

Janssen sehol sem mutatja föl művében a keresztyén szabadság elvét, melyet a reformatio hozott életre s mely annak mintegy rejtett lelke volt. Mert a forradalmak, melyek tartós hatással vannak, rendesen kettős arcczal bírnak; s a XVI. század forradalmáról is elmondhatjuk, mit a francziáról annak egyik éles szemű bírálója, Mallet du Pan írt: «Két forradalom készült; az egyik, az erkölcsi, az emberek elméjében, melyet igazságaival áthat, úgy hogy azok alapja megmarad; a másik, a külső, a vad s erőszakos, melyet könnyebben ki lehet írtani, mihelyt kiragadjuk körmei közül a hatalmat». A bűn s a rossz lassanként elhalványúl az emberek emlékezetében; csak az áldás marad meg s ennek minden érdemét átviszszük a zavaros eredetre, a kezdeményezőkre, ha tetteik rúgója néha kicsinyes, vagy kétértelmű volt is. Így támad a legenda, az az egyetlen forma, a melyben a történet a néptudatban él.

Janssen, saját vallomása szerint, ezt a legendát akarta tönkre tenni s barátai művéről azt mondták, hogy a protestantismusnak szívébe talált. De a vallásoknak s legendáknak szívós életök van. Jobban méltatjuk Janssen művét, ha abba helyezzük érdemét, hogy a szűkkörű rationalisták ellenében kimutatta, mennyit köszönhet Németország művelődése a catholicismusnak is. Hogy különben Janssen a protestantismus annyi apologiája ellen végre a catholicismus apologiáját állítja, természetes dolog. Hanem azért a XVI. század tragédiájához még mindig hiányzik a nyugodtan megfigyelő chorus, hogy a két párt közt az egyensúlyt föntartsa és hiányzik a pártatlan ítélet, mely elmondja róla a rosszat, de elmondja a jót is. —X—

OROSZORSZÁG ÉS EURÓPA.

Ez a két név s fogalmuk, így egymás mellé állítva, nem ellentét, csak kizárólagosság, valamint magasabb világrendi szempontból nem ellentét a tűz és víz, csak egymást kizáró tényező.

Az egymást kizáró ösztön egyformán megvan egyik félben úgy, mint a másikban, Európában úgy, mint Oroszországban s legerősebben a politikai antagonizmusban nyilvánul; ez pedig oly tartós és annyira élessé vált már, hogy egyetlenegy állam van egész Európában, a mely nemcsak diplomatiája számításából, hanem magában a népben izzó vágynál fogva is szeretne Oroszországgal közeli barátságba jutni, de ezt a vágyat is csak a dacz, a lihegő boszúvágy szítja — ez az egy állam Franciaország.

Ezen az egyen kívül más állam vagy nép még csak nem is hazudja a rokonszenvet Oroszország, tudniillik a hivatalos Oroszország iránt, hanem leplezve bár — mint a hatalmas Németország is — bevallja, hogy fél tőle, mint állandóan fenyegető veszedelemtől; az orosz név, mint egy második tatár invasio, idegessé teszi az embereket mindenfelé és mindig ott kísért az emberek fejében Napoleon jóslata, hogy «Európa kozák lesz».

Ennek a félelemnek, idegenkedésnek és idegességnek pedig nagy, sőt legnagyobb mértékben az az oka, hogy Oroszországot — különösen nálunk — nem ismerjük; nem ismerjük jobban, mint Chinát. Ha ismernők, talán nem félnénk tőle oly nagyon s talán nem is viseltetnénk iránta oly kiírthatatlan ellenszenvvel.

Azt mondám: annyira ismerjük Oroszországot, mint Chinát. Van is valami hasonlatosság közte és China közt. Orosz-

országnak is megvan a maga chinai fala, a mit egy szóval úgy lehetne elnevezni, hogy: cyrillismus. Ez választja el az óriási orosz birodalmat Európától, ez ad neki ki nem írható befolyást a keleten, ez állítja szembe egymással a greco-szláv és a germano-román világot: Oroszországot és Európát.

Hiában járt Nagy Péter czár a nyugatra kulturáért, hiában vitte azt haza, hiában hódítottak Oroszországban Diderot és Voltaire, Goethe, Schiller, Byron, a felsőbb iskolákba behozott külföldi tanárok, s mindezek nyomában Puskin és Lermontov és annyi más hazai jeles: az elmaradottságból kigázoltak ugyan, a szokások és erkölcsök szelídültek, a művelt emberek francziául, németül, angolul beszéltek, hanem német, franczia vagy akármilyen kultúra ott gyökeret nem vert, az orosz tyпуст föl nem olvasztotta; ellenkezőleg ez olvasztotta föl magában amazokat — nagy szerencséjére Oroszországnak, az autokrát államnak — sok tekintetben pedig előnyére az orosz nemzetiségnek is, mert ez mentette meg nekik azt az önállóságot, sajátosságot a társas életben, politikában és irodalomban, a melyet Európa soha sem néz jó szemmel, de a mely az oroszág szempontjából, a nemzetiségi jelleg megőrzése tekintetében megmérhetetlen előny.

Igen-igen sokáig ez az önállóság, elkülönülés csak ösztönszerű volt; hogy azt rendszeresen és öntudatosan fejlesztik, annak még nem nagy ideje; úgy szólván csak a negyvenes években fogtak hozzá.

Ugyan már Puskin Sándor is megüt egy-egy hangot a panszlavismus szellemében, de a panszlavismus (ő szerintők: szlavophilismus) mint határozott irány csak Kirejevskij, Homjakov és Akszakov föllépésével kezdődik, tehát a negyvenes évek vége felé; ezek hangoztatták először, hogy a «nyugat civilizatiója nekik nem kell, mert az már megtette a maga útját és kritikája megsemmisítette az élet minden alapját, annak ellenében egyedül az «igazhitű» (pravoszlavnij) szláv világ képes az emberiség vérkeringését friss lüktetésbe hozni, az élet céljául új föl-fogású, magasabb gondolatú eszményeket állítani s a nyugatnak előbb-utóbb nem lesz más útja, mint az igazhitű szláv világ erkölceit és szokásait, kulturáját elismerni.»

Nagy és büszke szavak! Oda illenének egy-egy rajongó lyrikus dithyrambjaiba. De látjuk, hogy nemesak költők, hanem komoly, érett publicisták, politikusok és agitátorok küzdenek

ebben a szellemben. Idővel ez az irány úgy kiszélesedett, hogy ma már úgyszólván egész Oroszország annak hódol s míg Danilevszkij N. Ja. 1869-ben kiadott *Oroszország és Európa* című nagyobb tanulmánya akkor nem nagy port vert föl (1200 példányban nyomták ki s húsz év kellett rá, míg elkelt), addig legújabban megjelent kiadása (Россія и Европа. Взглядъ на культурныя и политическія отношенія славянскаго міра къ германо-романскому. Изд. 3-е 1888) általános megbeszélés és lelkesülés tárgya, mint a «szlavophilismus katekizmusa, evangeliuma».

Nem lesz tehát érdektelen nekünk is közelebről megismerkednünk a szlavophilismus elméletével, épen a Danilevszkij könyve nyomán.

I.

Van egy pont, a miben csaknem valamennyi orosz író, publicista és politikus egyetért: hogy önálló orosz vagyis inkább általános szláv kultúra lehetséges. Egyidőben az orosz «társaság», vagyis az intelligentia erősen a nyugati kultúra felé hajlott, de mintha épen ez vezette volna a népet, a nemzet nagy zömét a szlavophilismus gondolatára. Úgy is volt, hogy a «nyugatiak» «európaiak» pártjával egy időben alakult a szlavophilek új iskolája. A két áramlat harcra keveredett egymással s nem bírta, vagy nem akarta egymást megérteni. E harc közben ütött ki a krimi háború. Az oroszok hazafiassága rendkívül föllángolt: Sebastopol védelme az orosz történelemnek egyik legfényesebb lapját képezi.

Hanem ennek a háborúnak a célja, eszméje még homályos volt, míg a nem régi, 1877—78-diki hadjáratban már az oroszországot határozott eszme: a szlávság eszméje vezérelte.

Mikor a hírhedt párisi béke után az újítások ideje bekövetkezett, a szlavophilek már erősen dolgoztak, hanem az ő fölfogásuk, az ő iskolájuk még nem bírt fölül kerekedni. A szlavophilek fölfogásában akkor még európai szempontok uralkodtak s csak kritikájokban kezdett a szláv eszme nyilatkozni, — a «nyugatiak» pedig csak a társasélet jelenségeit kritizálják. Úgyszólván a Danilevszkij könyve aztán az első, a mely a szlavophilismust rendszeresen tárgyalja, a mely a szláv eszmét hatá-

rozottan fölveti, annak elméletét adja, a melynek hatása alatt a szláv öntudat fölébred s melynek útmutatása szerint az oroszok közelebből megismerkednek az egész eszmekörrel.

Most már erősebb hullámokat vert a szlavophilismus, a tábor nőtt s tagjai megtalálták azt az alapot, a melyre kell lerakni az általános szláv kultúra épületét: ez az orthodox hitforma — s fejtegették e hitformának minden más keresztyén hitforma fölötti felsőbbségét (mint Homjakov és Szamarin) — majd hozzá vették a hitalaphoz az orosz nemzeti jellemet s mások ezt magyarázták (mint Akszakov); ezekkel kapcsolatosan ismét mások az összes szláv népek rokonságát mutogatták ki (Belujev, Homjakov, Pogodin, Gilferding), majd a román-germán s a greco-szláv világ közti ellentétet elemezték (mint Lamanszkij).

Ezalatt a közéletben is kezdetét vette a szláv mozgalom az úgynevezett «szláv jótékonyági egyletek» útján, működven ezek már a szerb-török és orosz-török háborúk idejében segínyt osztva s igyekeztvén főképp oda hatni, hogy a nyugati szlávok tanulják meg az orosz nyelvet, fogadják azt el közös irodalmi és egyházi nyelvül — legújabbban pedig, hogy vegyék föl a «pravoszlavije»-t vagyis az orthodox vallást — annyira, hogy ma már egy publicista az eddigi tevékenység eredményét vizsgálva, fölkiált: «az aratás közeleg; ugyan még nagyon is béketűrők vagyunk, de ha visszatekintünk eddigi működésünkre, be kell látnunk, hogy nagy lépést tettünk a cél felé».

Mint már említve volt: Danilevszkij elméletének az a főtétele, hogy egy új, szláv kultúra nemcsak lehetséges, hanem föltétlen szükségesség is. S ezt a következőkép fejt ki: azt állítják, hogy a kultúra csak egy szakadatlan fejlődés és a régebb kulturai jelenségek nem egyebek, mint eme fejlődés egyes fokai; e kultúra letéteményese Európa. Következésképp jelenleg úgy, mint a jövőben ez a kultúra minden olyan népet magába ölelne, a mely a barbarismust levetkőzte és minden ilyen nép kénytelen volna föláldozni bizonyos sajátságait az általános emberiség érdekében, mint a melynek nevében fejlődik a kultúra. Ha ezek állának, akkor az oroszok, a kik I. Péter óta törekednek európaiakká lenni, minden bizonynyal elérték már a kellő fokot, Európa magához számíthatná őket, ők részt vennének Európa örömeiben, bánatában s viszont Európa is így viselkednék ő irányában, az összetűzés e szerint egyik-másik

európai állammal csak ideiglenes félreértés következménye lehetne és csak a politikai egyensúly törvényei szolgálhatnának zsinórmértékül Oroszország és Európa viszonyában. De az a kérdés, hogy Európa tényleg ilyen egyenjogú családtagnak tekintí-e Oroszországot? Danilevszkij erre a kérdésre a közel múltból vett példákkal igyekszik megfelelni: 1864-ben Ausztria és Poroszország minden igaz ok nélkül megtámadták Dániát s Európa megengedte nekik, hogy birtokukba vegyék Schleswiget és Holsteint, — 1854-ben Oroszország azt követelte Törökországtól, hogy adassék át neki a védnökség Törökország minden orthodox vallású lakosa fölött: az eredmény a keleti háború volt, a melyben nemcsak az államok, hanem az egész európai közvélemény is Oroszország ellen foglaltak állást; pedig Oroszországnak teljes igazsága volt, hanem azért mégis hibáztatták és ő barátok nélkül maradt. Világosan látható ebből, hogy Európa nem számítja magához Oroszországot. De hát miért ellensége Európa Oroszországnak, miért fél tőle? Azt mondják: Oroszország hódítani vágyó hatalom. Danilevszkij apróra igyekszik kimutatni, hogy ez a fölfogás téves, csak az az igaz, hogy Oroszország kénytelen volt magát védelmezni kelet és dél felől, a nomád népek ellenében, kénytelen volt tengerhez jutni, hogy visszaszerezze azokat a tartományokat, a melyek egykor úgylis az övéi voltak és nem tűrhette, hogy idegen rabságban legyenek az oroszok s vallásuk elnyomassék; hiszen tudvalevő, hogy I. Sándor vissza akarta adni a lengyeleknek Litvániát — hát ez a hódítási vágy? Lengyelország nem maradhatott meg régebbi állapotában. Kérdés: vajon jobb lett volna-e, ha egészen a németek kezére kerül? Szerző nem hiszi, hogy akadjon valaki a lengyelek közt is, a ki erre a kérdésre igennel felelne. Az is csak ráfogás, hogy Oroszország ellensége a szabadelvű haladásnak; e ráfogás ellenében fölhozza a parasztság fölszabadítását, s megjegyzi még, hogy Európa azért fog ilyeneket Oroszországra, mert nem ismeri Oroszországot; van rá példa, hogy olyanok is, a kik ismerik és mellette bizonyosságot tehetnének, egyszerre csak oda állnak Oroszország ellenségei sorába. Mindezekből pedig eléggé világos, hogy Európa nem számítja családtagjául Oroszországot.

Már most, ha Európa nem ismeri el Oroszországot s Oroszország nem tarthatja Európát a magáénak, az a kérdés merül föl, hogy mi hát az az Európa? Nem egyéb, mint föld-

rajzi terminus, a melyet az új világ az ó világtól vett át, elnevezvén azzal a Középtenger három partja felől elterjedő azon részt, a mely a görög és római civilisatio színteréül szolgált. Minthogy pedig ennek a színtérnek kelet felől nincs szorosan megvont határa, a mennyiben nincs ott valamely physikai tulajdonság vagy határozott typus, mely határjelül szolgálna, Európa ebből a szempontból tekintve, nem tartható külön egésznek, s így az elnevezésnek inkább csak kulturatörténeti értelme van, ebben az értelemben pedig azon romano-german nemzetiségek összege, a melyek már régóta közös hagyományok szerint élnek együtt, közös történeti és vallási nevelésben részesültek, együtt elték át a feudalismust, együtt viselték a catholicismus igáját, (mert a protestantismus is csak következménye a catholicismusnak, a mennyiben ennek a negatiója); együtt alapították meg a korabeli civilisatiót, kulturát. Oroszország nem élte át együtt Európával ennek történetét. De talán átvehette azért ennek a kulturáját és hozzá szegődhetett később? Nem, mert Európa itt sem kívánja magához számítani Oroszországot s Közép-Ázsiába küldi a civilisatiójával. Voltak ilyen összeférhetlenségek az európai nemzetek közt is, de azokban mindnyájan találtak barátokat, szövetségeket, Oroszország pedig csak akkor kap Európában szövetségest, ha őt nem érdeklő, idegen ügyekért lép sorompóba. Hogy európaiaknak ismerjék el az oroszokat, azért azt követelik tőlök, hogy tagadják meg egész múltjokat, nemzeti hagyományaikat.

Azt is kétségbe vonja szerző, a mit az európaiak állítanak, hogy tudniillik az európai civilisatio egyidejű volna az emberiség civilisatiójával. Itt szembe állítja egymással a haladás és maradás fogalmát: az előbbeni képviselőjeül Európát, az utóbbiéül Ázsiát véve föl; aztán rámutat Chinára, mint a melyet mindig az elmaradottság mintaképeül szoktak fölhozni, pedig China jelenét nagy történet előzte meg, saját kulturával, mely utóbbinak gyümölcsei még maig is láthatók a chinai földművelésben, sok sajátos iparágban és saját társaséleti szokásban stb. China hanyatlása a természet törvényeinek következménye, mely szerint minden élő megöregszik és végre meghal, de példájából látható, hogy a haladás képviselője nem kizáróan Európa s az elmaradottságé sem kizáróan Ázsia, valamint hogy a civilisatio nem szakadatlan fejlődése az összes emberiségnek, mert külön is kifejlődhetik egy-egy kultúra.

A természetes és külön fejlődésből indulva ki, szerző helytelennek tartja azt a fölosztást, melyet a történetírók követnek, midőn ó-, közép- és újkort s némelyek legújabb kort is különböztetnek meg. És ez a fölosztás a kultura természetes fejlődésének nem felel meg, mert például a nyugati római birodalom elhanyaglása semmi jelentőséggel sem bír Chinára vagy Indiára nézve — az eddigi fölosztások helyett új, az egyes kulturatörténeti típusok természetes fejlődésének nevezetesebb jelenségei által jelzett fölosztást kíván, mint volna például a római birodalomra nézve a keresztyénség előtti és utáni kor. E kulturatörténeti típusok nem egyes fokok az általános tökéletesedés lépcsőzetében, hanem egymástól teljesen külön álló körök, a melyekben saját útjokat követve, haladnak a tökéletesedés felé az egyedek összeségei. Lépcsőzetek, fokok csak minden ilyen típusnak a belsejében különböztethetők meg s e szerint minden ilyen típusnak, körnek megvan a maga ó-, közép- és újkora, függetlenül a többi típusokétól s időpontra nézve esetleg — és többnyire — egészen különböző azokétól. Ezen az úton érvényesül az, hogy valamint az állat- és növényfajok különféleségében a természet különfélesége mutatkozik, úgy az egyes kulturatípusok különféleségében föl fogjuk találni az emberi szellem különféleségét, sajátos gazdagságát.

E módszer alapján következő kulturatípusok különböztethetők meg: 1. egyiptomi, 2. chinai, 3. assyr-babylon-fenicziai-chaldei vagy ó-szemita, 4. indiai, 5. iráni, 6. zsidó, 7. görög, 8. római, 9. új-szemita vagy arab, 10. romano-germán vagyis európai típusok; ezekhez vehetők a még ki nem fejlett mexikói és perui típusok. Ezek a típusok azonban nem merítik ki a történelem összeségét, mert ezeken kívül vannak még bizonyos tüneményszerű jelenségek is, minők voltak a hunnokok, mongolok stb.; vannak ismét olyanok, melyeknek önállósága hamarosan véget érven, csak etnographiai jelentőséggel bírnak, mint például a finnek.

A nemzetek kulturatörténeti típusok szerint való fölosztásából következő törvények vonhatók le: 1. minden népcsalád, a mely külön nyelvvvel bír, vagy mindazon népcsaládok, melyeknek nyelvei egymással annyira közel rokonságban állnak, hogy azok egymáshoz való tartozása mélyebb nyelvészeti kutatások nélkül is szembe szökő — saját, önálló kulturatörténeti típust képeznek; 2. hogy egy ilyen önálló kulturatörté-

neti typus civilisatiója kifejlődjék, szükséges, hogy a hozzá tartozó népek politikai függetlenséggel bírjanak; 3. a civilisatiót egyik kulturatörténeti typus sem veheti át egy másiktól, minden typus maga magában alapítja azt meg, az idegen civilisatióknak kisebb-nagyobb befolyása mellett; 4. az egyes kulturatypusok civilisatiója csak akkor éri el teljességét, sokszerűségét és gazdagságát, ha a hozzá tartozó különféle etnographiai elemeket nem nyeli el egy politikai egész, hanem azok függetlenek maradnak akár egy föderatióban, akár monarchiai rendszerben; 5. a kulturatörténeti typusok fejlődése leginkább azon növények életéhez hasonló, a melyeknél a növés ideje meghatározhatatlanul sokáig tart, a melyek sok évi fejlődés után csak egyszer teremnek, de a virágzás és gyümölcsözés viszonylag rövid idejű és egyszer s mindenkorra kimeríti a növény életerejét.

E törvények megvilágosításául fölhozza a szerző sok minden közt a következőket: a főntebb elősorolt kulturatypusok mind egy-egy népfajban fejlődtek ki, az árja-népcsaládból csak a kelta nép nem ért el önálló kulturát, de ez azért történt, mert hamar elvesztette politikai önállóságát; a legrégebb kulturák, ha elterjedtek is, de csak rokon népek közt, mert például a karthágói kulturát nem vették át a numidiaiak, a görög civilisatio csak a görög coloniákon terjedt el, — hasonló volt az eset a kelet hellenismusával is macedon Sándor után: az alexandriai műveltséget főképp a görögök képviselték, igaz, hogy a görögök civilisatiója átment a rómaiakhoz, de abban a tekintetben, a melyben a rómaiak elfogadták a görög befolyást (például a művészetekben), nem is voltak oly szerencsések, mint az eredeti római dolgokban, például a jogtudományban, történetírásban, satyrában, elégiában s némileg az építészetben is (colosseum és pantheon). Ez ideig a legteljesebb civilisatiókül a görög és az európai mutatkoztak. (Megjegyzendő, hogy az «európai» civilisatio elnevezésben a typusokra nézve mutatkozó ellenmondást szerző csak látszólagosnak tartja, mert a román és germán elem, mely azt előállította, egy történeti életet folytatott s így egy typust képez.) Egyik is, másik is több elemből áll; a görögöknél a következő fajok voltak: dórok, joniaiak, æoliak; Európában pedig: germánok és románok; ezek a különféle elemek eredményezték a kulturákban a sokszerűséget s gazdagságot. — Ilyen alakulásban fog jelentkezni a szláv kulturatypus is, a mely még a jövőé — mert mindazok a nemzeti-

ségek, a melyeknek nyelvei oly közel állanak egymáshoz, hogy egymással minden nehézség nélkül érintkezhetnek (mint a nagy-, kis- és fehér oroszok) egy politikai egésszet kell, hogy képezzenek, azok pedig, a melyek nyelvei lingvistikai tekintetben egy családhoz tartoznak ugyan, de egymástól mégis lényegesen különböznek, kell hogy föderatióban, vagy monarchiai rendszerben egyesüljenek.

Az egyesülés nem léphetné át a jogok megszorításában a kellő határokat, de nem is engedhetné azokat szertelenül kiterjedni, mert az ilyen egyesülés természete magával hozza, hogy az egyesek érdeke alárendeltessék a közösnek, így Görögországban az egyes fajok saját érdekeiken kívül kötelesek voltak tekintetbe venni az országos érdekeket és Európában is az egyes nemzetekre nézve a «közös európai érdekek» nem pusztá szó.

A szlávsnáknak, miután az külön népcsaládot képez, vagy külön kulturatórténeti typusként kell jelentkeznie, vagy csak ethnographiai anyagúl maradnia. Minthogy pedig mint mondva volt: a civilisatiót egyik nép a másiknak át nem adhatja, egyik a másiktól át nem veheti, mindhiában azt erőszakolni. Ott van Lengyelország, a melyet a nyugati civilisatiónak erőszakolt átvétele tönkre tett, ott vannak a csehek, a kik óriási erőmegfeszítéssel kénytelenek az ellen védekezni, mintha iga volna az rajtok; példák erre régebben a huszita-mozgalmak, legújabbán pedig a panszláv áramlat. Ezekből pedig azt a következtetést vonja le Danilevszkij, hogy «minden szlávra, tehát az oroszokra, csehekre, szerbekre, horvátokra, tótokra, szlovénekre és bolgárookra nézve Isten és ennek szentegyháza után legfőbb eszményül kell, hogy szolgáljon a szlavizmus eszméje; szentebbnek kell lenni ez eszmének, mint a tudományok, mint a fölvilágosúltság, szentebbnek, mint bármely földi boldogság, mert földi boldogságot csak nemzeti önállóság adhat.»

Ezután a szlávsnág kulturaképességére tér át.

Hogy a szlávsnágnak nagy tehetsége van a művészetekre, az kétségtelen; hanem az a kérdés, hogy produkálhat-e valami újat a tudományokban? Ennek a kérdésnek az alkalmából Danilevszkij megint terjedelmes vizsgálódásokba bocsátkozik, melyeknek tartalma röviden a következő: azt mondják, hogy az igazság egy, tehát a tudomány is mindenkire nézve csak egy lehet; — Danilevszkij szerint ez nem helyes, mert az igazság megítélésében két szempontot kell fölvenni: egyik a dolgok

lényege, a másik pedig az egyén fölfogása. Lehetetlen, hogy minden dolgot minden ember egy és ugyanazon módon fogjon föl és ítéljen meg, lehetetlen pedig épen a fölfogás sajátosságánál fogva, a mely nemcsak az egyéni, hanem a nemzeti tulajdonságoktól is függ, s az a mód, a melylyel a dolgokat egyéni és nemzeti sajátosságaink szerint vizsgáljuk, fölfogjuk, a dolgok újabb tulajdonságainak fölfedezésére vezet. Ezek az egyéni és nemzeti sajátosságok továbbá bizonyos előszeretettel vannak bizonyos tárgyak iránt, így például a francziák az ő egészséges észjárásuknál fogva nagy eredményeket értek el a mathézisben, a németek az elvont elmélkedésre való hajlamoknál fogva a philosophiában, összehasonlító nyelvészetben tűntek ki; az angolok gyakorlatiassága a politikai oekonomiában ért el nagy sikereket stb. Ezekből a jelenségekből származtatja le aztán Danilevszkij, hogy az emberiség fejlődése a kulturatörténeti típusok által történik s ilyen típus lehet a szlávság is. Hogy valóban ily kulturatörténeti típusná válhatik-e a szlávság? annak megállapíthatására nézve előbb azt vizsgálja a szerző: vajon a nyugati kultúra vége felé közeledik-e már, vagy a mint a szlavophilek közül néhányan kifejezték magokat: rothad-e már a nyugat? A történelem arra tanít bennünket, hogy a kulturák épen úgy elenyésznek, mint elenyészik minden a mi földi. Látjuk, hogy a kulturák elérik tetőpontjokat, megmaradnak azon egy ideig, aztán hanyatlani kezdenek. Hasonlatúl fölveszi a napot, a mely legmagasabban áll délben, aztán lefelé halad, de melege még csak akkor, tudniillik két, három óra tájban fejlik ki egészen. Ugyanez tapasztalható a kulturák történetében: a görög kultúra Perikles korában érte el tetőpontját, de Görögország hanyatlása a peloponnesusi háborúval kezdődik.

Hogy pedig a szlávság külön kulturatörténeti típus alkottására képes, és hogy még most csak fejlődésben van a felé, az szemmel látható abból, hogy a valamennyi kulturában legelőször mutatkozó elemekben, tudniillik a művészetekben, s az ezeket követően, tudniillik az irodalomban már oly szépen előrehaladt, s hogy a szlávok, különösen pedig az oroszok egészen elűtő nép az európaiaktól, ennél fogva történeti fejlődése is más, mint Európáé. Oroszországban a történeti forduló pontokat nem az érdekek agitatioja, különféle pártok versengése előzi meg, hanem benső fejlődés, a mely a nemzeti öntudatra támaszkodik. Így a moszkvai birodalom megalapítása nem kevésbé

volt a nagyorosz nép ügye és ténye, mint a fejedelmeké, bojároké és a papságé, a melyek együtt a nemzeti érzület kifejezői voltak. A parasztok fölszabadítása nemcsak a csár akaratából történt, hanem az arra megérett közvélemény kifolyásaképpen is. A nemzeti közérzületnek ilyen megegyezése azt eredményezi, hogy Oroszországban nincsenek pártok, hanem csak különféle vélemények és fölfogások. Európai fölfogás szerint pártnak csak az úgynevezett aristokrata pártot lehetett tekinteni, de az is csak úgy állt elő, hogy lengyel nemesek és német bárók képezték legnagyobb részét. Ezekből pedig az következik, hogy míg Európában a fejlődés és haladás személyekhez volt és van kötve, addig az oroszoknál az összes nemzethez. A személyek kezdeményezése versengésre, összeütközésekre vezet, a melyek aztán kölcsönös megegyezésben végződnek — az összes nemzet kezdeményezése ellenben bizalmat gerjeszt. Az összeütközést és versengést vadság jellemzi, a bizalom szelídséget, jólétet eredményez. Az európai, azaz germano-román világ a jogosság, a szláv világ pedig a jólét letéteményese: s ez már az a különbség, a mely az előre bocsátottak substratumaként a greco-szlávságot a germano-románságtól elválasztja, és megállapítja a szláv kulturatypusnak nemcsak lehetőségét, de szükségképpeniségét is.

Természetes, hogy a szláv kulturatörténeti typus egyik leghatalmasabb föltételének Danilevskij az orthodox hitformát tartja. S valóban, a mennyire erős horgonya ez a szlávok nemzeti és társadalmi életének, összetartásának, kizárólagosságának, épen annyira hatalmas, tartós és eltérést nem engedő politikai program is. Az igaz orosz hit, a «pravoszlavie» előnyét és igaz voltát a nyugat hitformáihoz viszonyítva abban állapítja meg a szerző, hogy az «igaz hitforma» nem veszi el a hívóktól a mély meggyőződést, mint a protestanizmus, és viszont nem egyesíti az egyházat egy személyben, mint a katholicizmus a pápában. A pravoszlavie tekintélye az egyházi testületben, az úgynevezett «szabor»-okban van, a melyeknek határozatait a szent lélek sugalmazza és erősíti meg.

Ez akadémikus bonczolgatásoknál azonban leginkább bizonyítja a pravoszlavie hatalmas erejét az, hogy annak feje egyúttal a világi hatalom feje is, tudniillik a csár. Ez a körülmény az, a mely a pravoszlaviét nemzeti egyházzá teszi, s egyúttal soha el nem enyésző kapocscsal fűzi az orosz uralkodóhoz, mint a pravoszlavie fejéhez a világ valamennyi «igazhítű» polgárát.

Csak valljuk be őszintén, hogy ezt az egyházi szervezetet irigyelni lehet az oroszoktól s tényleg irigylik, még pedig magát a hitformát is, például a francziák; így Leroi-Beaulieu nem régiben egész lelkesedéssel írt a *Revue des deux mondes*ban az orosz egyházzól, többi közt következőképen nyilatkozván: «Oroszországban különös figyelmet érdemel a vallás. A ki meg akarja érteni, meg akarja ismerni az orosz népet, annak előbb meg kell ismerkednie e nép vallásával. A mi száraz skepticizmusunk még nem érintette az orosz népet; ebben rejlik e nép ereje és kedvessége, ezért van, hogy e népben a durva külső alatt sokkal szelidebb lélek lakik, mint sok civilisáltabb népben.» Sőt kimondja a francia író azt is, hogy talán jobban megérdemli az orosz nép a «keresztyén» elnevezést, mint bármelyik más, a mely pedig annyira lenézi őt.

Az egyházi szervezet után az európai és a szláv világ közti ellentét tényezőjeként a szerző a történelmi fejlődést s ebben az államalkotás sajátosságát hozza föl. Az állam fogalmát angol mintára úgy határozván meg, hogy «az állam olyan forma, a mely biztosítja tagjainak személyét és vagyonát, boldogulását és szabadságát» — ezt az orosz viszonyokra alkalmazva, tágasabb értelemben veszi, nemcsak épen «személyes» biztosságot, boldogulást és szabadságot értve, hanem «nemzetit» is, mert ha ez nem így volna értendő, akkor nem kellene nagy államokat alkotni, elég volna a svájcz kanton-rendszer is a szűkebb értelmű cél elérésére. E szerint az állam alapja a nemzetiség. Olyan államban, a mely nem áll egy nemzetből, nem lehet szó se nemzeti önézetről, se nemzeti szabadságról. Fölhossa például Ausztriát és Törökországot, mint a melyekben nemzeti önézetet találni nem lehet. Következésképp minden nemzetnek külön államot kell alkotnia. (E szabály alól csak esetleges kivételek vannak: vagy olyan nemzetiségek, a melyek soha sem ébredtek nemzeti öntudatra, mint Oroszországban a finn nemzetiségek, Spanyol- és Franciaországban a baskok; vagy olyanok, a melyek elvesztették politikai önállóságukat, mert nem bírtak államalkotó erővel és igyekezettel.) Viszont az is követelménye a föntebb fölállított tételnek, hogy az egy nemzetiséghez tartozók kötelesek egy közös államban egyesülni.

Olyan esetekben azonban, a melyekben a nemzetiségek nem közeli rokonok, vagy nem is rokonok, de egyenként véve nagyobb államot nem alkothatnak, elég a föderatio. A födera-

tio lehet szövetséges államforma, a melyben széles körű autonomia mellett egy központi politikai hatalom kormányoz, vagy államok szövetsége, a melyben a szövetkezők szerződnek a kölcsönös védelemre, vagy végül államok rendszere, a melyben az államok csak épen erkölcsi támogatásban részesítik egymást, minden meghatározott kötelezettségek nélkül.

Az államalkotás alaptényezőjeül a nemzetiséget vévén föl, ugyanezt, tudniillik a nemzetiséget tartja Európában az új kulturatörténeti typus fő támaszának is, a mi a szlávtságban csaknem összeesik a hitformával. Az az elmélet, hogy a kulturatyusok alapja a nemzetiség, újabb keletű. Az európai államok alakulása idejében a nemzetiségi öntudat még nem volt kifejlődve. Az államokká való egyesülésben kezdetben a római birodalmi eszme volt a vezérlő gondolat, különösen Nagy Károlynál, s ezzel együtt a pápaság hierarchikus eszméje. Az arisztokratizmus általános európai jellege, valamint a lovagrendiség és kereszties hadjáratok szintén közremunkáltak ez alakulásokban. E közben lassanként új nemzetiségek kezdtek fejlődni. S ebben a tekintetben megint nagy különbség van Nyugat-Európa és a szlávtság közt: Európában az egyesülés fölfelé, a szétválás lefelé történik, a szlávtságban pedig épen lent érezhető kezdetben az ösztönszerű, azután az öntudatos törekvés az egyesülésre.

Midőn Európában az egyesülés kapcsai széttöredeztek s az újabb alapvető, egyesítő eszme, tudniillik a nemzetiségi érzület még nem jelentkezett, az előbbeni terv helyére a dynastikus érdekek védelme lépett. Igaz, hogy Franciaország nemzeti állam volt, de csak physikai körülményeinél fogva, s a napoleoni hadjáratokat már nemzeti eszmék idézték elő; ezeket saját céljaira akarta fölhasználni III. Napoleon, de hogy az esetleges balszerencse ellen fődözze magát, a nép általános megszavaztatásával akarta magát biztosítani. Egyébiránt a nemzetiség nem bír a nyugaton különös jelentőséggel, ellenben a keleten igen jelentékeny szerepre van hivatva.

A szláv világ tényleg igen kevés részt vett Nyugat-Európa életében; az egyedüli, a mi a nyugati szlávok közé behatolt, a huszita vallásmozgalom; politikai dolgokban a szlávok részvétele igen gyakran félreértésekből keletkezett s Oroszország külügyi politikájában legtöbbször ez az eset fordult elő. Magára Oroszországra, az orosz nemzetre nézve Danilevszkij a követ-

kezőkben nyilvánítja észleléseinek eredményét. «Az orosz nemzet sokféle, másoktól függő állapotokon ment keresztül, ezek az állapotok, tapasztalatok szükségképen arra ösztönözték őt, hogy egy testté tömörüljön, hogy lemondjon a személyes családi önzésről s megtanúlja saját érdekét fensőbb, általános érdekeknek alárendelni, egy fensőbb czél elérésére — s ez a fensőbb czél el van érve: az állam szilárd nemzeti alapon épült föl; az orosz nép nem veszítvén el erkölcsi jellemét, az által megőrizte további fejlődésének föltételeit, mert sokkal nagyobb mérvben őrizte meg a földbirtoklást, mint bármely más európai nép; politikai igényei, vagy jobban mondva reményei pedig igen szerények, mérsékeltek».

Csak egy betegsége van az orosz életnek; ez a baj pedig már kétszáz esztendő s úgy hívják, hogy «európaiaskodás». Szerző szerint, ha ebből a bajból idejekorán ki nem gyógyul az oroszország, akkor reá gyümölestelen, erőtelen pangás vár. De szerző nem hiszi, hogy ez úgy történjék. Hát hiában élt volna az orosz nép ezer évig, hiában alapított volna oly erőfeszítéssel államot? Hát azok a nagy szellemi erők, a melyek az oroszország nagy költőiben és nagy művészeiben (mint Glinka, Ivanov és mások), nagy gondolkozóiban jelentkeznek, csak tehetetlenségre vezetnének? Hát hiába fordulna az oroszország felé a nyugati szláv gondolkozók figyelme? — Az európaiaskodás betegségének csirája természetesen Nagy Péter czár reformjaiban van, abban a keserű iskolában, a melyet akkor ki kellett járni az orosz nemzetnek. Elismeri Danilevszkij I. Péter reformjainak hasznát politikai tekintetben, tudniillik a tengerészet, hadsereg, ipar, pénzügy és külügy körül kifejtett buzgalmában — de másfelől kárhoztatja abban, hogy megváltoztatta az ősi szokásokat és erkölcsöket, a mi nélkül el lehettek volna s a mivel Péter az európaiaskodás betegségét hurczolta be. Az európaiaskodás eredményeül tudja be a többi közt a nihilismust is, a mely nem egyéb, mint a nyugat materialismusának torzképe; ilyen eredmény továbbá az arisztokratizmus és demokratizmus, a mely különbségekre, pártokra Oroszországban épen semmi szükség sincs. Mind e betegségekből csak az gyógyíthatja ki az oroszországot, ha minden figyelmét nemzeti föladataira fordítja. Ezek a nemzeti föladatok pedig a keleti kérdésben tetőznek.

A keleti kérdést pedig Danilevszkij következőleg jellemzi:

«A keleti kérdés nem tartozik azok közé, a melyeknek eldöntése a diplomacia föladata. Apró folyó ügyek elintézését rábízta a történelem a diplomaták irodáira, de az ő nagyszabású, a nemzetek és századok életében törvényekül szolgáló határozatait maga, közvetítők nélkül foganatosítja, körülvéve mennydörgéstől és villámlástól, mint Zebaoth a sinai hegyen.» A nagy történeti kérdések csak véres küzdelmekkel oldhatók meg. Danilevskij nem is kételkedik benne, hogy ez a kérdés világháborúra fog vezetni s hogy abból egy új civilisatio kerül ki. Ebben a küzdelemben pedig nem a kelet fog harcolni a nyugattal, hanem a romano-germán világ a greco-szlávval, a melyek közül az első a római, a második a görög civilisatio utódja, a mennyiben a kulturatörténeti típusok elméletében utódokról szó lehet. A görög és római típusok egymás elleni harczát a következőkből vezeti le: a görögök nem jutottak egységre s ennél fogva az ő életök bevégetetlenül maradt: Fülöptől elfordultak, a ki egyesíthette volna őket, Sándor csak a görög tudomány központját alapította meg Alexandriában. Fülöp tervének végrehajtójakép jelentkezik aztán Konstantin, a ki a Bosporuson központi székvárost alapít, a mely túlélte a Tiberis melletti régi székvárost, a melyben megalapított az új-görög birodalom, s a melyben a görög szellem utolsó gyümölcsekép a keresztyén dogmatika alapvetése mutatkozik. Róma az ő civilisatióját azon népeknek adta át, a melyek a birodalom területén éltek s a melyek mihamar államot alkottak, a melynek művelődése 300 év alatt, Nagy Károlyig, kifejlett. Byzancz örökségét szláv népek vették át, a melyek akkor még népcsaládokként éltek s így Byzancznak úgy szólván nem is volt rájuk közvetlen befolyása. A két világnak egymástól való elkülönítése a IX. században valási szakadás következtében történt. Ugyanakkor, szerzik meg a szlávok a civilisatio fegyverét: az írást; e két jelenségnek egyidejűsége pedig nem véletlenség, hanem kétségtelenül történeti törvényszerűség, a mint nem volt esetlegesség Európa közép- és újkori történetének három főjelensége: Konstantinápolynak a törökök által történt elfoglalása, a könyvnyomtatás föltalálása és Amerika fölfedezése. Bizonyos, hogy ezeknek mindnyájoknak meg van a maga külön oka és alapja, de egymásra való hatásuk magasabb, történelmi végzet következménye.

A fönt jelzett időszaktól kezdődött aztán a küzdelem a romano-germán s a greco-szláv világ közt. Erőteljes ifju az egyik

oldalán, elaggott öreg és egy gyerek a másikon: az eredmény felől nem lehetett kétség. Megkezdődik a germanizálás a baltvidéki szlávok közt, a morvaországi szlávok üldözése — csak a vad ugor hordák mentették meg a szlávtságot az elnémetesedéstől. Csehország a császárság vasallusa lett s csak a hussitismusban föllángolt szláv érzület mentette meg a cseheket; Lengyelország egészen átadta magát a nyugatnak; Oroszország még csak növekvő félben volt; Byzanczot megtámadta a nyugat, különösen a negyedik keresztes-hadjáratban, a mely után nagy erőfeszítéssel sikerült a császárnak székhelyét visszaszerezni; a törökök többször védelmére voltak a fiatal szláv törzseknek, míg végre felnőtt a szlávtság természetes védelmezője, Oroszország.

Még a keresztes hadak idejében megkezdte a küzdelmet nyugati Európa az iszlammal, abban a reményben, hogy így majd a keleti keresztyénséget is leigázza. De mikor a törökök átmentek Európába, akkor az uniót kezdték elfogadtatni, előbb Byzanczal, azután megpróbálták Oroszországgal is. A mint a törökök elgyöngülnek, Európa igyekszik őket Oroszország és a szlávtság ellenében támogatni, a mint támogatta Lengyelországot és támogatja most Magyarországot.

II. Katalin alatt Oroszország politikailag végkép újjá születvén, ezzel véget ér a keleti kérdés második fázisa, a melyet szerző úgy nevez el, hogy «a nyugat támadása a kelet ellen». Innen tova megkezdődik a harmadik fázis: «a kelet védekezése a nyugat ellen». Jellemzőnek találja e küzdelmekben a szerző, hogy valamint akkor, mikor Nyugat-Európa megtámadta a greco-szláv világot, úgy most is, mikor a greco-szláv világ védekezik, a küzdelem az iszlám elleni harc jellegével bír.

Hogy az oroszok hadjáratai, habár győzelmesek voltak is, eddig még célra nem vezettek, annak általános okául a szerző azt tartja, hogy «nem egészen világos a cél, a melyet el akarnak érni s nincs szabadelvű nemzeti politika, pedig ezek együtt elkerülhetetlenül szükségesek a keleti kérdés megoldására, még pedig Oroszország és a szlávtság hasznára».

A «szabadelvű és nemzeti politika» alatt szerző nem akarja az e szavaknak általában tulajdonítani szokott fogalmat érteni, mert szabadelvű politika egyáltalában lehetetlen, ha az nem nemzeti, mivelhogy a szabadelvűségnek az ő szabad fejlődésében magába kell zárnia a nemzeti élet minden

egészséges jelenségét, a melyek közt a nemzeti törekvések főhelyet foglalnak el. Hanem a nemzeti irány is kezd már ébredezni. A legutóbbi Törökország elleni háború már öntudatosan nemzeti jelleggel bírt, a mi pedig idáig nem volt úgy, — s úgy ez, mint az 1853. és következő évek háborúi megmutatták az oroszoknak az ő igazi ellenségöket; ezekkel a hadjáratokkal új korszak és új küzdelem kezdődik, a mely nem egy évben, nem egy hadjáratral döntetik majd el, hanem egész történeti korszakot fog magába ölelni.

De nemcsak a törökség állja útját a szláv népek önállóságának, van még egy, sokféle nemzetiségből, leginkább szlávokból álló birodalom: — ez Ausztria. Volt idő, mikor Ausztria főnnállásának volt értelme: mint a szent birodalom uralkodói a Habsburgok védelmezték e birodalmat nyugatról Francia-, délről pedig Törökország ellen, — de ezek az idők rég elmúltak; Germánia védelmezőt talált Poroszországban s a meggyöngült Törökország ellen itt van a megerősödött Oroszország. A napoleoni hadjáratok fölébresztették a nemzetiségi érzelmeiket; a nemzetiségi törekvések pedig — Ausztria halála. Szadova után nem maradt egyéb hátra, mint vagy megosztani a hatalmat Magyarországgal, azaz a dualismus, vagy a foederatio, a melyben a szláv elemek jutottak volna fölszínre. Az előbbit választották s Ausztria átváltozott Ausztria-Magyarországra. Hogy épen ezt az utat választották a kibontakozásra, az nagyon is érthető: félnek a szlávágtól. Hanem a dualismus természetellenes voltát mindenki érzi, mert mind a két uralkodó nemzetiség (tudniillik a német és a magyar) kisebbségben van a szlávással szemben. A dualismus helyett sokan szeretnék a foederatiót. De lehetséges-e ez az osztrák birodalomban? Danilevskij szerint: nem. Ausztriának sem geographiai helyzete nem alkalmas ily egyesülésre, mert ő sem sziget, sem félsziget, de ethnographiai körülményei sem olyanok, a melyek ilyen egyesülésre alkalmassá tennék: a szlávok ugyanis többségben vannak. E foederatio lehetetlensége egy másik, szélesebb körű foederatio gondolatára vezet, a melyben a Balkán-félsziget nemzetiségei is befoglaltatnának. Ilyen foederatio bizonyára megnyerné Európa tetszését, a mely most kénytelen-kelletlen támogatja Törökországot, pedig belátja, hogy ez nem válik dicsőségére s azért phrasisokkal takargatja a szemmel látható barbarismust. Valójában ez a kombinatio sem felelne meg a

történeti igazság követelményeinek s állandósága nagyon is kétséges volna. Európának tetszenék azért, mert távol tartaná a szlávokat Oroszországtól, lehetővé válnék benne a vallásos és kulturabeli propaganda, a mely kivetköztetné nemzetiségökből a szlávokat és veszélytelenekké tenné őket. A németek és magyarok, a kik szintén bent volnának e föederatióban, folytatnák arra való törekvésöket, hogy a szlávokat magok alá rendeljék, a miben a németek támaszkodhatnának is Németországra.

Mindezekből pedig mi következhetnék egyéb, mint az, hogy szláv föederatio csak Oroszország vezérlete alatt képzelhető, ennek létesítése pedig csak Czarjgrad (azaz : Konstantinápoly) sorsának eldöntése után lehető.

Konstantinápoly — mondja a szerző — nemcsak a múlt városa, hanem a jelené és jövőé is ; az a rendeltetése, hogy mint egy phönix keljen ki hamvaiból, még pedig az eddiginél sokkal fényesebb alakban. A szlávok mintha előre érezték volna e város nagyraihivatottságát, midőn azt «Czarjgrad»-nak (azaz : Császárvárosnak) nevezték el. Ez a név jelentésénél fogva, de azért is, mert szlávul van, a jövőben egyedüli neve lesz annak a városnak. Konstantinápoly jelentősége főképen geographiai fekvésében rejlik : összekötő kapocsúl szolgál a kereskedelmi közlekedésben. Jelentősége még növekedni fog abban a mérvben, a mint Dél-Oroszország, a Kaukázus és Kis-Ázsia gazdasági fejlődése előre halad. Kié legyen hát Konstantinápoly? Első tekintetre az volna indikálva, hogy adassék vissza Görögországnak, csakhogy a mai Görögország nem lehet örököse a byzanci császárságnak, mert a görög elem, a mely kis számú volt már a császárság idejében is, még kisebb számú jelenleg s nem képes arra, hogy megvédje azt a fontos helyet. Az európai nagyhatalmasságok közül csak Anglia, Franciaország és Oroszország igényelhetik Konstantinápolyt, mert Németországnak semmi haszna sem volna belőle ; Ausztria csak akkor jutthatna hozzá, ha előbb szláv föederatióvá alakúlna át, a mi azonban, mint föntebb elmondatott, lehetetlen. Anglia és Franciaország aligha szánnák rá magokat, hogy óriási erőt fordítsanak a Bosphorus védelmére épen csak negativ érdekből, tudniillik Oroszország visszaszorítására. Következésképp : Konstantinápoly bírása csak Oroszországnak lehet hasznos is, kivihető is.

Csakhogy Konstantinápoly bírása Oroszországra nézve is nehézségekkel járna, mert az nem lehet, hogy Konstantinápoly

ne legyen székhely, már pedig a székhelynek oly távolra való átvitele káros hatással volna az ország belső ügyeire. Következésképp: Konstantinápolynak nem az a hívatása, hogy az orosz birodalom — hanem, hogy az összes szláv szövetség székhelye legyen.

A szláv folyóknak nem kell az orosz tengerbe ömleniök, mert különben elveszne a sokszerűség és változatosság, a mely annyira szükséges egy kulturatörténeti typus kifejlésére; hanem azért a szövetségnek nem szabad olyan apró népcsaládok egységeiből állani, a melyek teljesen semmisek és sajátos physiognomia nélkül valók. Szerző szerint következő nagyobb csoportok volnának szövetségben: cseh-tót, szerb-horvát, bolgár és orosz csoportok. A görögök és románok, mint különben is «igazhitűek» s jó adag orosz elemmel kevervék, szintén bemennének ebbe a föderatióba; szükségképen bele mennek a magyarok is, már csak földrajzi helyzetöknél fogva is, de természetesen ügyelni kell majd rájuk, hogy uralomra ne jussanak. Meglehet, hogy a lengyelek is hozzá törődnek a szlávsághoz, ha Oroszország — elég erősnek érezve magát nyugati részében — lehetöknek ítéli azt, hogy a lengyel nemzetiséget az ő erős ethnographiai határai közt föntartsa. — A szövetség minden tagjai jelentékeny függetlenséggel, önállósággal bírnának, de sem e függetlenség fokait, sem pedig a központi hatalom körét nem lenne szabad meghatározatlanul hagyni.

E föderatio szükségét következőkkel indokolja: «mint már említve volt, Európa nem számítja magához Oroszországot attól az időtől kezdve, mikor a XVIII. század végén Európa védelmére keltünk; fölhasználnak bennünket, a nélkül, hogy nekünk valami hasznot juttatnának és ha Oroszország nehéz körülmények közé jut, Európa ellene működik. Pedig mi is helyet követelhetnénk az európai nagyhatalmasságok közt. A szláv föderatio megalapítása egész külön helyzetet fog teremteni Oroszország számára: nem egy sorban fog állani az európai hatalmasságokkal, hanem egyenlő rangban az egész Európával. Akkor aztán az európai egyensúly kérdése helyett a szlávság, Európa és Amerika közti világ-egyensúly kérdése állna elő. A többi szláv népek érdekében a föderatio még elkerülhetlenebb, mint Oroszország érdekében; Oroszország mindig létezni fog, ha mindjárt elvesztené is történeti jelentőségét és szerepét, de a többi szláv nemzetiségek Oroszországtól elkülönített hely-

zetökben idegen cselszövések áldozatául esnek és elveszthetik nemzeti jellegüket.» — Bizonyítja aztán a szerző, hogy a szövetség igen fontos a görögökre nézve is, mert védelmet fognak találni kereskedelmökre nézve a hadi tengerészetben, a melyet a szövetség bizonyosan fölállítana; a románok csak Oroszország segítségével terjeszkedhetnek ki ethnographiai határai-kig s védhetik meg magokat a magyarok túlkapásai ellen; csak a lengyelekre és magyarokra nézve járna e szövetség áldozatokkal, a mennyiben ezeknek le kellene mondaniok arról, hogy mások fölött uralkodjanak. Meglehet, hogy a *fœderatio* megalkotása elé legnagyobb akadályt fog gördíteni az, hogy okvetlenül belé kell venni a görögöket, magyarokat és románokat, hanem hát ezek a nemzetek úgy be vannak ékelve a szláv világ közé, hogy kizárni őket teljes lehetetlenség.

A *fœderatio* ellenségei attól félnek, hogy Oroszország elnyelné a többi nemzetiségeket. Danilevszkij ezek ellenében fölhozza Finnországot, a mely teljes autonómiával bír, a baltvidéki kormányzóságokat, a melyekben a némettség a mai napig is tartja magát, végül Lengyelországot 1830-ig tartott állapotában. De legjobb bizonyíték az, hogy e nemzetek eloroszosítása igen káros volna Oroszországra nézve: negyven millió főnyi szövetséges helyett ugyanannyi elégületlennel volna dolga, a kiknek féken tartására óriási erőt kellene fordítania. — A szlávok egyesülésétől a miatt is félnek némelyek, hogy az világuralom lenne, de 1. a szláv szövetségben minden szláv nemzetiség szereppel bírna, 2. az egész Európa még mindig erősebb maradna, mint a szláv szövetség. Ellenkezőleg: a szláv szövetség védelmül szolgálna a fenyegető európai civilizatio fölülke-rekedése ellen. Azt is mondják, hogy a szlávok nem hajlandók az egyesülésre s nem akarnak lemondani külön nemzetiségi érdekeikről. Ez csak addig van így, míg megkezdődik az egyesítés iránti küzdelem, akkor majd belátják az egyesülés elkerülhetetlenségét, fölveszik közös diplomatiái nyelvül az orosz, a közös küzdelemben jobban megismerik és megszeretik egymást. Pedig a küzdelem elkerülhetetlen, már azért is, mert a keleti kérdés sürgős megoldást kíván. A győzelem pedig bizonyos, mert ha az orosz nemzet már 1812-ben oly csodákat művelt, mit művelhet még most? Az oroszoknak alapjellemét képezi a teljes bizalom és a határtalan odaadás a felsőbbség iránt. Mit nem lehet ilyen néppel elérni! Az orosz katona kitarthatása ismer-

retes; vele nem is mindig első rangú hadvezérek legyőzték XII. Károlyt, II. Frigyest, I. Napoleont — az orosz katonaság soha sem rakta le tömegesen a fegyvert: az új orosz történelemben nincs sem Metz, sem Szedan. Ha Oroszország az ő hadseregével egyszer komolyan kiáll a küzdőterre, a szlávok mind hozzá fognak állani.

A jövőbeli szláv kulturát szerző megközelítőleg következőkben körvonalozza: a kulturális fejlődés négy irányban terjedhet, úgymint vallásos, voltaképeni kulturális (tudományos, művészeti és technikai), politikai és közgazdasági irányban. A kezdetleges kulturákban, (minők a chinai, egyiptomi és indiai) ezek az irányok még mind együvé vannak keverve. A zsidó kultúra kizárólagosan vallásos, a görög — általános műveltségi, különösen æsthetikai, a római: főképen politikai kulturák voltak; az új Európa kulturájának két fő jelensége van: a politikai és általános művelődési (tudomány és technika). A szláv kultúra egyesíteni fogja mind a négy irányt: az orosz nemzet vallásossága kétségen fölül áll; politikai tevékenységének erejéről beszél a történet; a szlávok művészi hajlamai és tehetségei ismeretesek; a tudományokban pedig nemcsak zálogát bírja a szlávok a képességnek, hanem eredményeket is bír már benne fölmutatni, mert nem kell felejtetni, hogy például Kopernik szláv volt; — közgazdasági tekintetben meg a földnek az orosz parasztság által való birtoklása korszakos a világtörténelemben.

II.

Mikor ennek a szlávismusknak az elméletét Danilevszkij-ből kiolvassuk, szinte azt képzeljük: hiszen ez olyan egyszerű, mint a Kolumbusz tojása. A mi pedig meglepő és oroszról éppen nem megszokott jelenség: az egész elmélet mintha a szabadság, testvériség és egyenlőség magasztos elvei szerint volna oda állítva, mert ha nincsenek is éppen ezek a szavak a szövegben, a fogalmakat minden tartozékaikkal ott találjuk például a föderatív tervének kifejtésében, a hol el van mondva, hogy a föderatívban minden nemzetiség önállósággal és függetlenséggel bírna, csupán a központi hatalom részére kellene a nemzetiségeknek bizonyos előjogaikról lemondani, a mi bármely egyesülésnél okvetetlenül szükséges.

Tehát még a szabadelvűséget sem tagadhatni meg tőle.

S mégis, ha mindezeket elismerjük is, lehetetlen nem éreznünk, hogy a szlavophilismus e nagyszabású elmélete a mily hatalmas alkotmány papíron, épen oly elképzelhetetlen a gyakorlatban.

Nincs miért elfogúltaknak lennünk Danilevszkijvel szemben; hiszen nézetei humanusak, nincs okunk és alapunk tagadni, hogy a szlávság épen úgy képes lehet a kulturára, mint bármely más nemzet — hiszen már eddig is nem egy jelét adta kulturaképességének s bizonyára még több jelét adhatja vala szerencsésebb politikai, állami szervezet mellett — de már abban igenis kételkedünk, hogy külön kulturatörténeti typus alkotása, érvényesítése az európai kultura jelenlegi állapota mellett és ellenére lehetséges volna — s már akkor inkább elhiszszük a boldogúlt szerző alternatívájának a másik felét, tudniillik hogy csak ethnographiai tényező marad a szlávság, persze, — tegyük hozzá mindjárt — csak akkor, ha igazán arra az útra tévedne, hogy az európai kulturától konokul elzárkóznék, a mit azonban már ez ideig sem cselekedt meg.

Igen! Szép és nagy épület a Danilevszkij elmélete, alapja szeles — de nem mély: az a nagy épület csak a fölszínre, homokra van lerakva . . .

Mert például: nem az az európai kultura, a minek azt Danilevszkij veszi: világért sem a romano-germánóság civilizációja, hanem épen az, a mit ő tagad: az összes emberiség fokozatos haladása következtében elért eredmény, fejlettség — s ilyen értelemben csakugyan csak ethnographiai és geographiai fogalmúl kell tekinteni az «Európa» elnevezést, mert európai kultura az is, a mi Amerikában, vagy Ausztráliában, vagy Afrikában, vagy bárhol a teremtetett földön, mondjuk, Oroszországban is mutatkozik — ellenben az, a mi oly elzárkózott népek körében tapasztalható, mint például a chinaiak, az, igaz, hogy nem európai kultura, de a szó absolut, mai, XIX. századbeli értelmében nem is kultura ám, vagy ha ennek nevezük is, micsoda jelentőséggel bírhat az? mit ér Chinának az, hogy föltalálta magának a puskaport, kompaszt, nyomtatást stb. ha a puskaporához nem tudott magának puskat, ágyút csinálni s így a hadi tudományt de egy lépésnyivel sem vitte előbbre, a nyomtatás-mesterségével a tudomány, irodalom terén egy kom-

mányival sem jutott előbbre, s kompaszával is ott maradt megrogzotten, a hol addig volt, az ő falai közt.

Kultúra már csak egy lehet és egy van, még ha azt nem tagadjuk is, a mit Danilevszkij igen elmésen és épen nem alaptalanul állít, hogy tudniillik külön kulturátörténeti típusok vannak — s annyira csak egy kultúra lehet, hogy például német tudományosságról, francia szellemről, olasz művészetről, angol alkotmányosságról, sőt visszamenve: antik, klasszikus műveltségről stb., stb. lehet beszélni általában, de francia vagy angol, vagy német vagy olasz stb. civilizációról, kulturáról, mely kizárólagos értelemben még akkor sem okoskodhatunk, mikor ezek a nemzetek már hozzá is járultak a kultúrának mai fokára való emeléséhez. A mit európai műveltségnek, kultúrának híznak, annak a megalkotásában nem igényelheti magának a kizárólagos, nem még a fő érdemet sem egyik vagy másik nemzet sem és viszont nem lehet annak érdeméből kirekeszteni egyet sem, még az oroszokat sem; hiában törekeshetnek erre a szlavophilek.

A «kulturátörténeti típusok» vagyis egyes nemzetek bizonyos bélyeget nyomhatnak a kultúra fejlődésére, mint például rányomta az európaiakra a német az ő philosophiai, vagy az angol az ő merkantil jellegét, de alkalmazásukban ezek a jellegök, sajátságok azonnal közöseké válnak s nem lehet mondani, hogy a philosophiához csak a német ért, sem azt, hogy a merkantil érzék csak az angolban van meg s ő rajta kívül nem is ért ahhoz senki, vagy végre azt, hogy ugyanazon szakban az európai kultúra közösségében nem támadhat és nem támadt más kulturátörténeti típusbeli szellem, még olyan is, a mely ugyanazon szakban föltűl haladta az eredeti kezdeményezőt. A tény az, hogy egyik kulturátörténeti típus hat a másikra s csakis e kölcsönös egymásra való hatásból magyarázható meg, kivált újabb időkben, a közlekedési eszközök fejlett állapotában a haladásnak, a kultúra fejlődésének nemcsak gyorsasága, hanem gyors terjedése is.

Azt mondja Danilevszkij, hogy az egy nyelvtörzshöz tartozó népeknek egyesülniök kell: ez a jelenlegi század áramlata, s rámutat az olasz, majd a német egység létrejöttére. Nem is szólva arról, hogy ha a szlávok az ő kulturátörténeti típusával külön, az európaiasságtól függetlenül akar megalakulni, az nemcsak az ő magánügye — kérdjük: miért vesz magának

európai mintákat? Aztán meg igaz, hogy az olaszok egyesültek — de elképzeli ő azt, hogy valaha a kétségtelenül rokon nyelvvel bíró olaszok, francziák, spanyolok, oláhok stb. egy külön kulturatörténeti typusban, foederatióban vagy valamely monarchiai államrendszerben egyesüljenek? Már pedig azt sem lehet tagadni, hogy az oroszok, csehek, szerbek stb. nyelvei közt van akkora különbség, mint a fõnt említett nemzetek latin törzsi nyelvei közt. De meg aztán hol van a közös történeti fejlődés, nemzeti közös hagyomány a szláv népek különbözõ családjai közt?

Nem! a mint nem sikerült az õs monda szerint a megzavarodott nyelvû babyloniaknak a Bábelt fölépíteni, még kevésbbé lehetõ, hogy a mai korban épüljön föl egy új Babel; arra a szlávoknak épen úgy össze van zavarodva nyelvök, szokások, vallások, történeti hagyományaik.

Lélektani tény, hogy a nyomás a passiv szellemû népekre nézve mindig elõnyös a vallásos és nemzeti érzelmek fölébresztésére, ápolására. Itt vagyunk erre élõ például mi magyarok, a kikben II. József császár centralisáló és germanisáló intézkedései ébresztették föl a nemzeti öntudatot s az 1849 utáni évek lendítették föl a nemzeti érzelmeken kívül az irodalmat. S ebben a tekintetben az oroszok sokat hasonlítanak hozzánk: el lehet mondani, hogy magában Oroszországban a hazafiasság igen élénk s nem kevésbbé élénk az a balkáni népeknél is — de kétséget nem szenved, hogy mihelyt a Danilevskij könyvében kifejtett módon, a függetlenség és szabadság elvei szerinti foederatióban egyesülnének a szlávok, az a nagy hazafiság nagyot csökkenne, mert politikai szabadság mellett már sok egyéb foglalkoztatja az elméket erősebben, mint a nemzetiségi érzés; s véve magát Oroszországot: ha ott szabad, alkotmányos élet kezdõdnék, természetesen azonnal politikai pártok támadnának, a milyenek ez idõ szerint ott nincsenek, a politikai pártok versengései pedig tetõzhetnének ugyan késõbbi eredményökben egy hazafias czélban, de egymásközti surlódásaikban lehetetlen, hogy pusztán a nemzetiségi kérdések szük körében mozogjanak, hogy a hazafiságnak stagnáló természetü érzete oly óriási elemeket, mint az orosz állam külfõlé néposztályai, egy úton volna képes mindvégig vezetni.

S ha ez így van, akkor veszedelmes circulus vitiosus az, a melyben az oroszok az õ panszlavismusokkal keringenek:

rabságba nem fog soha sem vágyakozni a szlávtság, akármilyen saját kulturával kecssegtessék is, a szabadság pedig magát Oroszországot fenyegeti. A szabadság az autokrat Oroszországot szétrobbantáná, elemeire osztaná a nagy birodalmat s a szlavophilek a helyett, hogy egy nagy dél-szláv föederatio alkotásáról gondolkozzanak, azon kezdhethék, hogy otthon, a szétment, autokrat Oroszország romjain hozzanak létre egy föederatiót. A czarismus pedig a XIX. századbeli fölfogás szerinti kulturát meghonosítani nem képes, de nem is akarja. Czári ukázokkal genieket teremteni nem, csak elnyomni lehet. De meg ha lehetne is, a szlavophilek borzadnak minden Európából kiinduló kulturai jelenségtől. Danilevskij nyíltan kimondja, hogy neki nem tetszenek Nagy Péter reformjai, mert — úgymond — azok voltak alapjai az oroszok európaiaskodásának — és visszasírja azokat a Péter előtti állapotokat, mikor az orosz asszonyok el voltak zárva a világtól az ő «teremeikben», mikor még társas összejövetelek nem voltak, mikor még nem rendelte el ezek megváltoztatását Péter s egyúttal azt is, hogy a férfiak borotválkozzanak s európai szabású ruhát viseljenek.

Ez már aztán közel áll ám a fanatismushoz, a mely nem gondolja meg, hogy Péter reformjai, európaiaskodása nélkül talán mai napig is csak ethnographiai tényező volna az oroszország.

Ez az elfordulás mindentől, a mi európai, könnyen azt a gyanút is kelti, hogy Danilevskijt s vele együtt a többi szlavophileket valami corioláni érzelmek vezették a külön szláv kulturatörténeti typus elméletének föllállításában és terjesztésében; megerősíti ezt a gyanút Danilevskij okoskodásának az a része, a melyben azt igyekszik kimutatni, hogy Oroszországot nem számítja magához Európa s bizonyos elkeseredéssel vonja le ebből, hogy tehát Oroszország, a szlávtság is tegye azt: ne számítsa magához Európát, teremtsen magának külön kulturát, Európával vetekedő külön hatalmasságot.

De még a vallásbeli elzárkózottság és egység sem szolgálhat külön kulturatörténeti typus alapjául. Íme itt van az európai kultura; ebben a catholicismuson kívül van anglican egyház, protestantismus, aztán görög-egyesült, görög-nemegyesült stb. hitformák. Azt mondja erre Danilevskij, hogy a protestantismus csak negatiója, tehát folyománya a catholicismusnak s azért nem idézett elő az európai kulturában külön-szakadást, — de hiszen épen oly joggal mondhatni egyfelől azt,

hogy az orthodox és katolikus hitformák csak negatiói egymásnak, tehát megférhetnek egymás mellett egy kultúrában — másfelől még inkább azt, hogy a keresztyénség negatiója a paganizmusnak s ezzel az az elmélet is megdől, a melyet Danilevszkij az európai s az antik világ kulturatörténeti típusainak egymástól való elkülönítésére fölállít, s épen azt bizonyítja, a mit mi állítunk, hogy a kultúra az összes emberiségnek a legrégibb időktől a mai napig előre haladt fokozatos, együttes és szakadatlan fejlődése, s hogy az európai kultúra nem a keresztyénség fölvetelével, mintegy ab ovo kezdődik, hanem folytatása az antik kultúrának.

Aztán, ha elfeledte Danilevszkij a vallás és hitforma egységénél azt, hogy épen e tekintetben egy állam sem áll oly rosszúl, mint Oroszország, hát nem feledjük el mi. Értjük az orosz «raszskolt», vagyis azokat a vallásbeli szektákat, a melyek oly nagy számmal vannak az orosz földön, hogy talán magok az oroszok sem tudják pontosan: hányféle ilyen szekta van ott? legalább erre mutat az, hogy mikor egyszer Perovszkij belügyminiszter külön kirendelt hivatalnokok által íratta össze a raszskolnikokat, kiderült, hogy tízszer annyian vannak, mint a mennyinek képzelték őket, s hogy már a negyvenes években csak az úgynevezett «bezpovovcsina» öt millió hívet számlált. Hogy azóta nem fogyott, hanem nőhetett a raszskolnikok száma, az a következő haladványos számarányból vehető ki:

A «bezpovovcsiná»-nak vagyis: papot nem tartó felekezetnek volt Moszkvában

1772-ben csak	2 imaháza,
1812 « már	46 «
1848-ban «	145 «

S ez csak egy felekezet. Ezenkívül, csak a mit név szerint felszámolhatunk, ott vannak még a következők: Maszlovszkije, Vikulinczy, Pomoreczy, Pavlovczy, Artamonovczy, Danilovcsina, Vjuginovcsina, Kovylineczy, Kiszlovczy, Babuskino szoglaszije, Arisztovcsina, Szkopczy, Avvakumossesina, Kondratjevcsy, Ignatovcsina, Aniszimovcsina, Krisztovcsiny, Farmazony (ebből: franc-maçon), Adamiszty, Napoleonovcsina, (ennek a felekezetnek prophetája I. Napoleon, a kiről azt tartják, hogy még él), Duhoborczy, Ikonoborczy, Malakany, Szubbotniki, Szkakuny stb., stb., mely neveket csak azért hoz-

tuk föl, hogy hihetővé tegyük, a mit egy Liprandi nevű orosz író már az ötvenes években konstatált, tudniillik, hogy a raszkolnikok száma milliókra és milliókra rúg. Ez pedig nagyon kétes értékűvé teszi azt a dicsekedést, hogy a keleti szlávtság egy hitformában él. Nem kell ugyanis azt gondolni, hogy ezek a szekták csak ártatlan vallási érzelmek által vezetettek, ellenkezőleg: a legnagyobb részök politikai jelentőségű szokásoknak hódol, így: sok szekta nem imádkozik a csárért és a felsőbb hatóságért, de van több olyan is, a mely nem ismer el sem csárt, sem hercegeket, sem egyházi, sem világi felsőbbtséget, s természetes, hogy az ilyenek a legkisebb alkalom adtán ellene fordulnak az uralkodó vallásnak, nem nagy épületére a külön kulturatörténeti typus kifejlésének.

A nemzeti jelleg egyik legerősebb biztosítékát Danilevszkij az orosz nép földbirtoklási viszonyaiban látja s ez képezné egyik legfőbb alapját az orosz-szláv kulturatörténeti typusnak, ez volna a szlávtság jövőjének legbiztosabb záloga. Hát ez ugyan nagyon gyöngé biztosíték és kis értékű zálog. Hiszen a szerző az ő széleskörű olvasottságánál fogva bizonyosan tudta, hogy az a birtoklási mód, tudniillik a családi, községi vagyonközösség egyáltalában nem kizárólagos sajátja az orosz népnek, tehát ez nem is lehet az orosztság jövőjének záloga, mert nem egyéb az, mint avatag maradvány a múltból, a mely megvolt talán minden kezdetleges népnél s a melyet nálunk Magyarországon a déli vidék egy részében csak néhány évvel ezelőtt szüntettek meg törvényhozási úton; s voltak ilyen vagyonközösségek Svájcban, Németországban is, sőt vannak Ázsiában például az indusoknál, a kiknek gazdasági fejlődésök éppen azért alacsony fokon is áll.

Azután — a földbirtoklás előnyeinek fejtegetésében — szembe állítja szerző az orosz földbirtokok bőségét a már úgyszólván földetlen európaiak állapotával, s az előny látszólag ő mellette is szól. De hát vegyük csak a földetlen Európából talán a legföldetlenebbet: Angliát. Vajon olyan nagy hátránya Angliának a kevés földbirtok? hiszen éppen azért történt, hogy ez ország ipara, gyárai és világkereskedelme annyira kifejtettek, mert a mezőgazdaság ott majdnem semmi jelentőséggel sem bír, — hanem azért csak nem lehet kétségbe vonni, hogy kulturája mindig meg fog mérkőzhetni Oroszországéval — valamint az is bizonyos, hogy Anglia fönnállása és virágzása inkább

függ az ő iparának, indiai telepítvényeinek biztosításától, mint otthoni földműveseinek jó karba helyezésétől.

* * *

Azt az elmés és alapjában igaz tételt állítja föl Danilevszkij, hogy az igazság nem egy, mert mindenki más szemmel nézi a dolgokat, következésképp másképen ítél azokról s e külön ítélet új és új oldalról világíthatja meg a dolgokat. Sejtetni engedi ebből, hogy az oroszország az ő rátermett szellemi tulajdonainál fogva a tudományokban is új csapáson indulhat el s itt is önállót produkálhat, vagyis: ebben a tekintetben sem kell az oroszoknak a nyugatra támaszkodni, attól valamit átvenni — ebben a tekintetben is nyilvánulni fog a külön szláv kulturatörténeti típus; ennek nagyobb bizonyoságául mindjárt rá is mutat a szláv Kopernikre. — Először is: hogy a nyugati tudománya mily hatással van az oroszokra s hogy mindent átvesznek a nyugattól, arra elég legyen fölhozni, hogy sehol az egész világon nem tett oly hódítást a hegelianizmus, azután a schopenhauerianizmus mint Oroszországban s tegyük hozzá: talán sehol sem hatoltak annyira, kivált az elsőnek a mélyére, mint Oroszországban de tényleg ez ideig sem jutottak előbbre, mint ezek kommentálásáig, — másodsor: kár volt elfelednie Danilevszkijnek, hogy bár rohamosan haladt előre az oroszország a tudományokban, de könnyű volt már akkor, mikor ez a tudományos mozgalom Oroszországban a XVIII. század közepén megindult: a nyugati már kész talajt, kész instructiókat adott az oroszoknak, a nyugati tudományosság már rég túl volt a gyereklépéseken, már akkor a Descartes-ok, Leibnitzok, Newtonok, Galileik kész ebédet tááltak föl nekik, csak meg kellett enni. Tegyük el az ezek által nyújtott alapot s majd meglátjuk, hogy ugyan mire helyezkedik le az «önálló orosz tudományosság».

Eszünkbe sem jut tagadni, hogy az oroszok nagy képzettséggel és hajlammal bírnak a tudományok minden nemei iránt is, sőt némelyekben, például az etnographiában diadalmasan vetekedhetnek bármely nemzettel. «Ez a képesség és hajlam — írja Danilevszkijnek egy orosz bírálója, Szolovjev — azután a haladás rendkívüli gyorsasága annak idején azt a föltevést keltezték, hogy a most folyó században az oroszország csodákat fog művelni a tudományok terén, — a tények azonban nem felel-

nek meg a föltevésnek s Lomonoszovnak*) ebben a tekintetben táplált reménysége csak «jámbor óhajítás» maradt.» S tényleg: ha vannak is nagytudományú oroszok, műveik mind az európai tudományos világ körébe tartoznak, annyira jutni meg éppen nem bírtak, hogy határozott befolyást gyakoroltak volna, vagy éppen hogy valamelyes korszakot alkottak volna egyik-másik tudományos ágban. Kopernikot hiában emlegeti Danilevszkij, mert tudva lévő dolog, hogy ennek a szláv tudósnak a működése nemcsak hogy az európai kulturához tartozik és semmiképen sem a jövő orosz-szláv kultúra köréhez, de hogy működése egyenesen és szétválaszthatatlanul össze van kötve a német Keppler, az olasz Galilei és az angol Newton neveivel. Bizonyítani, hogy az oroszok, szlávok vagy bármely más nép képességgel bírnak a tudományokra: nem szükséges, fölösleges, de azt már bizonyítani kellene, hogy a szlávok a tudományokban az európai tudományos világtól külön, önálló szláv-orosz typut állíthat elő, külön szláv-orosz tudományosság alapítására képesek volna, hanem ennek bebizonyítását sem az orosz tudományos életben, sem Danilevszkij fejtegetéseiben nem találjuk, hanem igenis látjuk azt úgy az egyikben, mint a másikban, hogy az orosz tudósok az általános európai tudományos mozgalmakban élnek és működnek s annak igen hasznos dolgozó-társai. Nem is lehet ez másképp, hiszen a tudományokban nemzetit, sajátképeni önállót, eredetit inkább csak a philosophiában, a gondolkodás és kutatás módszereiben, lehet várni — azonban az oroszok a philosophiában sem mutatkoznak egyébként, mint igen alkalmas eltanulóknak, az eredeti alkotásban nem jutottak túl egyes töredékes kísérleten (még ha Tolsztoj Leonak, a hírneves regényírónak működését ide vesszük is) s megelégedtek leginkább a német philosophia művelésével, mint például egyik legnevezetesebb kritikuskuk és æsthetikusuk Bje-linszkij, a ki ismeretes hegelianus volt.

Egészen másképp áll a dolog az orosz szépirodalommal és művészettel. Az orosz regényirodalom az egész művelt világban becsületet szerez az orosz névnek, a költészetben pedig Puskin Sándoron és Lermontov Mihályon kívül is több olyan költőt mutathat föl az orosz irodalom, a kiket bármely nemzet dicsekvéssel vallhatna magáénak (mint például Nekra-

*) Lomonoszov, az oroszok Kazinczyja.

szov, Kolyczov, Dobrolyubov, Fet, Tyucsevb, Majkov stb., stb). Hanem ez még nem elég arra, hogy tehát külön kulturatörténeti típust alkothassanak velök, kivált pedig olyat, a mely a szerző nézete szerint hivatva legyen versenyre kelni a románogermán kulturával, egész Európával. Hogy az orosz szépirodalom eredetiséggel, genialitással, frisseséggel dicsekedhetik, magában épen úgy nem lehet alapja külön kulturatörténeti típusnak, mint nem az angolok, németek, francziák egymástól mindenesetre különböző jellegű szépirodalmi. Az orosz regény kétségtelenül más, mint például az angol, de ez a különbség nem nagyobb, mint például az angol és a spanyol regény közti különbség, vagyis a forma ugyanegy s ezt a formát az oroszok is csak a nyugattól vették át; még az a realizmus is, a melyben oly kiváló az orosz regény, a Balzac és Thackeray realizmusának tovább fejlesztett formája.

S a mint az orosz regény nem egyéb, mint európai műfaj, úgy Oroszország sem más, mint egy az európai államok közül, az orosz nemzet nem más, mint egy, Európa nemzetei közül. Érezni látszik ezt Danilevszkij is, mert azt mondja egy helyen, hogy a nemzeteknek magasabb szellemi kifejlődése politikai hatalmuk tetőpontja után szokott bekövetkezni — s itt nem veszi tekintetbe a történelemnek épen ellenkezőre mutató példáit, például, hogy Görögországnak szellemi fölvirágzása megelőzte a hellenismus politikai győzedelmét, hogy Perikles kora megelőzte Nagy Sándor korát — hogy hasonlóképen az újabb korban Németországban Lessing és Goethe, Kant és Hegel, Mozart és Beethoven megelőzték Bismarckot és Moltket.

A mi már a többi népekétől elütő nemzeti jelleget illeti, hát azt az oroszoktól — in specie az oroszoktól — elvitatni nem lehet. Csakhogy az a kérdés: milyen súlylyal bírhat ez a saját orosz nemzeti jelleg a külön kulturatörténeti típus elméletének mérlegében? Megint csak visszatérünk példáért a chinaiakhoz, mint a kik az ő elzárkózottságukban igen hasonlítanak az oroszokhoz. Azok a jó chinaiak nem tudnak semminemű korszakalkotó befolyást gyakorolni az emberiség sorsára, előmenetelére, nem tudnak egyéb eredetiséget fölmutatni, mint hogy megülnek századokig egy helyökben, pedig azt senki sem tagadhatja, hogy ők már eléggé eredeti, sajátos, nemzeti jellegű nép — s épen így arról sem tud a világ semmit, hogy azok az

orosz nemzeti eredetiségek, sajtások valami különös jelentőségük volnának és Európa-szerte abban a tréfás fölfogásban tetőznek, hogy az orosz ember faggyú-gyertyát eszik és választó-vizet iszik, a mi persze vastag tréfa — de azért mégis csak jellemző.

Azok a külön kulturatörténeti típusok pedig, a melyeket Danilevszkij a történetírók által használt korszakok helyett vesz föl, nem különbözhetők úgy el egymástól, mert például a Cyrus és Dárius országa nem volt épen csak a khaldei kulturatörténeti típust fölváltó iráni kulturatörténeti típus kifejezése, mert magába foglalta az előbbeni assyr-babilon monarchiát is s így messze kiterjedve Görögország és India, Scythia és Ethiópia között, a nagy állam nem egy, hanem legalább négy olyan kulturatörténeti típust ölelt magába, mint a minőt Danilevszkij fölállít, nevezetesen pedig a med-perzsa, assyr-khaldei, egyiptomi és zsidó típusokat, a melyek közül mindegyik alá rendelve magát a birodalom politikai és némi tekintetben kultura egységének is, alapjában mégis megőrizte saját kultura jellegét s épen nem képezett egyik sem puszta ethnographiai anyagot. Vagy például a római birodalom a latinsággal együtt az egész nyugati Európát és éjszaki Afrikát vitte magával előbbre a történelemben s hatalmas világuralmat képezett, daczára a benne foglalt különféle kulturatörténeti típusoknak, sőt épen azok közreműködésével. A történelem tehát a kulturatörténeti típusok egymással való váltakozása helyett inkább azoknak csoportosulását mutatja, az ókor végén pedig a történelem minden jelensége mintegy összefolyik a római császárságban, a mely nem fölváltotta, hanem magába ölelte a megelőző valamennyi kulturatörténeti típust, hogy aztán kulturája folytatásaképen előálljon az európai kultura.

A nyelvi alapot illetőleg sem szerencsésebb Danilevszkij a külön kulturatörténeti típusok hypothesisénél. Az ő elmélete szerint az egy nyelvtörzshöz, például a semitához tartozó khaldeiaknak, zsidóknak és araboknak egy kulturatörténeti típust kellett volna alkotniok, pedig tudvalévő, hogy ez nem így volt. Hasonlóképp ellene szól Danilevszkijnek a görög és latin kulturatörténeti típusok elkülönítése, mert a görög és latin nyelvek rokonságát is többen bizonyították már s ha azok ő szerinte mégis külön kulturatörténeti típusokat alkottak, akkor megdől az a szabály, hogy a rokon-nyelvű népek egy kulturatörté-

neti típusban egyesülnek. Természetes, hogy ezt a szabályt végkép tönkre teszi maga Danilevszkij akkor, mikor az európai kulturában egy típusnak veszi a germán és román nemzeteket. Mert, hogy miképen csoportosúlnak ebben a típusban egy-nyelvűség, vagy csak rokon-nyelvűség tekintetében is olyan elemek, mint például a svédek és olaszok, a hollandok és spanyolok, azt nem fogja senki sem megmagyarázhatni — még kevésbé azt, a mit Danilevszkij állít, hogy tudniillik e nemzetek közt csak ideig-óráig tartó félreértések támaszthatnak egy-egy összeütközést, aztán újra kész köztök a jó egyetértés. Azaz, a mit ő fölhoz, hogy az európai romano-germán nemzetek egy és ugyanazon történeti hagyományban, nevelésben nőttek föl, együtt éltek át a feudalismust s a katholicismust, nem lehet olyan könnyen elütni olyan lényeges tényezőt, minő a nyelvkérdés — vagy állította volna még oda tételei közzé azt is, hogy «egységes kulturatörténeti típust képezhetnek olyan nemzetek is, a melyek egy közös történeti hagyományban stb.-ben éltek egy világrészben» — csakhogy persze: ilyen módon nagy rés támadt volna a külön szláv kulturatörténeti típus elméletén, mert így a nyugati szlávok az európai kulturához számíthatják magokat s nem érezhetik annak szükségét, hogy csatlakozzanak egy még alakulófélben lévő új kulturatörténeti típushoz.

Az emberiség szakadatlan, egybefüggő fejlődésének tagadása, s az, hogy egyik kulturatörténeti típus nem adhatja át egy másiknak a maga kulturáját, van talán még a leggyöngébben támogatva. Ott vannak például az indusok. Az ő vallási kulturájok a buddhaismus, mennyi más, az indusokkal semmi tekintetben nem rokon néphez ment át! Sőt — a mi igen figyelemre méltó — úgy ment át, hogy az indusoknál már úgyszólván egészen el is tűnt, de azért mégis képzelhetetlen mennyiségű nép fogadta azt el — pedig az bizonyos, hogy a buddhaismusnak ez óriási néptömegben kulturatörténeti jelentősége van, valamint az is, hogy nem lehet a buddhaismust valamely külön népfaj sajátjául betudni.

Mindezekből pedig az látszik, hogy Danilevszkij legnagyobb baja az ő elfogúlt szláv hazafiassága, a mely nem engedi neki belátni, hogy az exclusiv nemzetiségben való elzárkózottság korlát, s hogy a fejlődés, haladás éppen e korlátok ledöntésében áll, hogy az emberiség művelődése, civilisatiója éppen a

szűkkörű nemzeti korlátoltságból az általános emberihez, az egyetemeshez való fölemelkedés.

A mi a Dauilevszkij tanulmányában megállhat, azt komoly ember tagadni nem fogja, s ez az, hogy a szlávoknak jövője van, hogy szerepre van hivatva a történelemben, de hogy az ő Babelje, a nagy szláv birodalom akár föederatió, akár államrendszer formájában, még pedig épen a külön szláv kultura hódításaképen fölépüljön, attól nem kell tartanunk se nekünk, európai nemzeteknek, se — a szlávoknak.

SZABÓ ENDRE.

VALUTASZABÁLYOZÁS.

A ki valutabajainkról értekezni készül, két dolog felől biztos lehet: az egyik, hogy időszerűtlen tárgyba nem fog, mert vagy negyven év óta mindig actualis ez a kérdés; a másik, hogy «nem ugyan számos, de válogatott» hallgató közönséghez szól. Ha az előbbi tény épen annyira osztrák, mint magyar sajátosság, vagy némileg inkább osztrák is, mint magyar, mert a 67 előtti gazdálkodás nem a mi rovásunkat terheli — a második tény — a kiskörű közönséget értem — már jobbára magyar specialitás. Magyar nemzetgazdasági irodalmunk a valuta és pénzkérdésekről sok, ha fölmegegy egy fél tuztat kötetre és ez a fél tuztat sem hivalkodhatik vele valami különösen, hogy a szélesebb körökkel nagy bensőségre jutott volna. Bajos ugyan ezért bár kit is vádolni, mert nem kevesebb joggal mondhatni, hogy írók hiján ily kérdések részére nem bírt nevelkedni kellő közönség, mint másfelől, hogy a közönség érdeklődésének kellene reávinni az írókat, hogy az ő számára írjanak.

Akár hogy legyen ez — dr. Hertzka minden esetre helyesen cselekedett, hogy a magyar közönséget meglepte egy eredeti magyar munkával a valutakérdésről. *A valutakérdés magyar szempontból**) már mint cím is meglepő és érdekes egyúttal. Meglepő, mert eleve kijelenti, hogy igen is van magyar szempont a valutakérdésben, hiszen különben másképp fogalmazta volna a címet, esetleg így: «Létezik vajon magyar szempont stb. stb.?» — és mit is írhatna különben egy nem bölcséleti munkában 208 oldalon olyanról, a mi nincs? Érdekes pedig azért, mert a kik Hertzka irodalmi múltját ismerik — és

*) Buda-Pest, 1889. Révai Leo kiadása. Ára 1 frt 60 kr.

Hertzkanak van szép és elismert irodalmi múltja — tőle várták volna legkevésbé, hogy a valutakérdést különleges érdekkörökkel oly kapcsolatba hozza, melynek jogosultságát épen ő czáfolta meg oly találóan előbbi műveiben. A cím tehát minden esetre meg fogja tenni hatását és ha ezzel eléri még azt is, hogy a könyvet szép számban meg is veszik, akkor igazán kétszeres köszönettel tartozunk neki: érdeklődést keltett az eddig elhanyagolt valutakérdés iránt és szoktatja a magyar közönséget arra, hogy könyveket vásároljon — kettős siker, mely valóban «des Schweisses der Edlen wert».

De hát a legszebb címnek is csak az a sorsa (sőt mennél szebb, annál inkább az), hogy átfordítsák és a tartalmat is nézzék, miért is ezennel mi is átugorva két belső címlapot, megtekintjük a fejezetczímeket. Itt már csodálattal látjuk, hogy a «magyar szempont» tulajdonkép negyven oldalra szorul össze és hogy a többi 169 oldalnak a «magyar szempont»-hoz semmi köze. De ennek a negyven oldalnak is csak a címe az, hogy *A magyar érdek a valutakérdésben*, a tartalom részletezésében — kivéve egy mondatot — semmi olyant nem találunk, a mi Magyarországot közelebről érdekelné, mint a monarchia másik felét; ez az egy mondat pedig: «A kettős érték merő utópia, ha pedig lehetséges volna, akkor Magyarország és a monarchia államtönkjét eredményezné», sem mutat valami speciális magyar érdekre, mert a mondat mit sem veszít értelméből (talán inkább nyer is), ha e tautologia: «Magyarország és a monarchia» helyébe egyszerűen csak a monarchiát teszi. Csakhogy akkor a «magyar szempont»-nak az egész könyvben nyoma sem marad.

Azt hiszszük, bátran kimondhatjuk, hogy a könyv címe, a milyen ügyesen van választva, épen oly kevéssé egyezik tartalmával és ezzel olyat mondunk, a mi a könyvnek csak dicséretére válik. Hogy nem iparkodik olyant bebizonyítani, a mi nem létezik, mert nem is létezhetik, ez már magában érdem; mert ha mégis megkísérli, avval az ügyes tollal és éles észszel, mely Hertzka minden munkáját jellemzi, talán sikerül neki, saját magát meggyőzni egy külön magyar érdek létezéséről — a mit pedig úgy sem akarna elhinni. De miben is álljon az ilyen külön magyar érdek épen ebben a kérdésben? A valuta rendezése egészséges pénzforgalmi viszonyokat teremtene számunkra — fűződik e reményhez olyan speciális magyar érdek, mely nem

ugyanazon mértékben a monarchia érdeke is? A nemzetközi pénzáramlatba belépésünk reményt ad a kamatláb olcsóbbulására — speciális magyar érdek ez vajon? Az agio-ingadozások megszűnése megbízhatóbb alapra helyezi külkereskedelmünket — képzelhető itt oly eltérés a magyar és osztrák érdek között, mely ma még nem léteznék? Igaz, hogy mindezek az előnyök nagyon, de nagyon kívánatosak a mi magyar álláspontunkból, de azért külön magyar érdeket ebből a kérdésből épen oly kevésbé faraghatunk, mint ezt nem tehetjük veszprémi, bihari vagy szepesi érdekekkel. A valuta rendezése kívánatos, sőt több is, életkérdés — de sem magyar, sem osztrák szempontból, hanem a monarchia mint közös gazdasági érdekek által összeforrt test közös érdekeinek szempontjából.

* * *

Hertzka, mint a bécsi publicistika egyik kiváló tagja, több mint egy évtized óta fanatismussal védi az aranyvaluta ügyét. *Währung und Handel* című nagyobb szabású művével 1876-ban méltán magára vonta a szakkörök figyelmét és azóta megjelent több röpiratában is érdeket keltő írónak bizonyult. Vérmérséklete és kitünő tolla született izgatóvá avatják és az izgató szól is minden sorából. Szertárában nincs helye a könnyű útegeknek és stratégiája röviden az, hogy a támadással fölöslegessé teszi a védekezést. Elvei, melyeket egy bizonyos idealismus vonzókká tesz, ahhoz a táborhoz fűzik, mely a gyakorlati nemzetgazdaság áramlatával majdnem mindig ellentétben áll és ez magyarázza is agressív magatartását. Hertzka merev monometallista, a mi ma különben is azt jelenti már, hogy «arany»-ember és mint idealista, a ki a valósággal megalkudni képtelen, látja már az időt, a midőn Kelet-Ázsiában is megvetéssel félretolják a nehéz tallérokat és az aranyban lelik csak az üdvösséget. Hertzka a mellett elődeinél is szigorúbb híve a currency-tannak és a gazdasági élet bármily szövevényes és finom szerkezetű mozzanatait a pénzmennyiség szempontjából ítéli meg. Ha emelkedik az árukivitel, ez azért van, mert kevés a pénzünk; a behozatal gyarapszik, mert sok pénzünk van. Ha pénzünk mennyiségét szaporítjuk, az összes áraknak is emelkedniök kell és ha emelkedik a világ nemesfém-készlete az új termelés következtében, gyarapodnia kell az egyes orszá-

gok pénzkészletének is. — De ezeken az elveken kívül, melyek így rendszerökből kiszakítva, természetesen se czáfolatra, se megvédésre nem alkalmasak, de melyek minden esetre sok valót zárnak magokba és melyeket csak a hajthatatlan merevség, melylyel alkalmazza, compromittál — ezeken kívül, mondjuk, van Hertzkanak még egy kedvencz vesszőparipája, melyet ő talált ki, maga készített el és a mióta megülte — 1879-ben — el nem ereszt többé. Ez a vesszőparipája a *Goldrechnung* vagy a mint hosszabb körülírással kifejezi magyar nyelven: az aranyban számításra való áttérés.

Foglalkozunk közelebbről Hertzka e javaslatával, melylyel azt akarja elérni, hogy rendezett, egészséges állapotot létesít a pénzviszonyok terén nemesak áldozatok nélkül, hanem — «egészen sajátzerű kedvező körülmények összetalálkozása következtében» a kincstár részére tetemes nyereséggel is. — Eszmemenete röviden ez:

A világon nemesfém-, tehát pénzanyag-készletének az egyes országok között szétoszlása azon törvény szerint megy végbe, hogy az arálynak pénzkészlet és pénzszükséglet között az egész világon egyenlőnek kell lennie. Mi a próba a törvény zavartalan működésére nézve? Az, hogy a pénz értéke, azaz vásárlási képessége egyenlő-e az egész világon. Ez eszményi állapot természetesen soha sem áll be teljesen; először mert zavarják a termelési viszonyok és költségekben létező eltérések, a különböző távolságokkal kapcsolatos különböző szállítási költségek és másodsor, mert a létező pénzkészlet elosztásával egyidejűleg folyik a nemesfémek szüntelen új termelése, mely megakadályozza, hogy ez áramlatban nyugvás — azaz teljes egyensúly — álljon be. A búza Angolországban mindig drágább lesz, mint Indiában vagy Amerikában, mert az odavitel költségeit az eladóknak a búzán meg kell venniök. A tőkekamat mindig magasabb lesz Ausztráliában, mint Londonban, mert ott a viszonyoknak kevésbé megállapodottsága és ehhez képest a vállalkozások csekélyebb biztonsága bizonyos præmiummal terheli azt. — A pénz egyenlő vásárlási ereje tehát soha sem lehet abszolút fogalom, hanem mindig az egyes országokban különböző irányban működő tényezők szülte számarány. E számarány még akkor sem maradhatna állandó, ha az új fémtermelés teljesen megszűnnék, mert akkor is folyton kihatnának amarra az egyes országokban egyre változó gazdasági viszo-

nyok, melyek a pénzforgalomnak hol emelését, hol leszállítását teszik szükségessé és eredményezik is. Így a hitelintézmények fejlesztése nélkülözhetővé teszi a pénzkészlet egy részét, a gazdasági élet virulása ismét emeli a pénzszükségletet stb. A hol több a pénz kelleténél, ott vásárlási ereje leszáll; a hol kevesebb, ott emelkedik és azon törvény szerint, hogy a pénz mindig oda vándorol, a hol legnagyobb a vásárlási képessége (azaz a hol az árak legalacsonyabbak), a világ pénzkészlete folyton hullámzó és bizonyos irányban áramló tenger képét nyújtja, mely fölött egy örök gazdasági törvény uralkodik. És valamint nagyon természetes, hogy az ár nem folyhat a forrás ellen, hanem az ellenkező irányban magával sodorja a forrásból nyert új táplálékot, úgy a pénz árja is általában azon országok felé veszi irányát, melyek nem termelnek vagy csak csekély mértékben termelnek nemes fémeket és viszi oda a tulajdonképeni világbányák — Amerika és Ausztrália — nemesércz-termelvényeit. E szerint szabály, mely a dolog természetéből folyik, hogy a nemes érczet termelő országok mindig küldenek, a nem termelő országok pedig mindig fogadnak nemesérczeket, vagyis más szóval: az előbbieken a fizetési mérlegnek passivnak, az utóbbiakban activnak kell lennie. — E törvény alól azon országok sincsenek kivéve, melyekben nemesérczpénz-forgalom nem létezik, mint monarchiánk vagy Oroszország. Ezek szintúgy a nagy világarámlat befolyása alatt állanak, csakhogy más eredménnyel. Az ár nem vihet oda érczpénzt, mivel ilyenek ott hasznát nem vehetik; a pénz mennyisége ott, minthogy külsőleg, számban, nem gyarapodhatik, belsőleg gyarapszik a vásárlási képesség emelkedése által. Ugyanaz a pénzmennyiség nagyobb vásárlási erővel pedig természetesen egyenlő megfelelően nagyobb mennyiséggel, ha értéke, vásárlási ereje változatlan maradt. — Ezekből világosan következik, hogy minden rendezett viszonyok között levő országban az idők folyamán az érczpénz-készletnek tartósan gyarapodnia, zavart pénzforgalommal bíró (papírpénz-) országban pedig, ha a körülmények a normális fejlődést nem gátolják, a papírpénz értékének tartósan javulnia, azaz emelkednie kell és ezekből következik az a napnál világosabb törvény, hogy ha ma azt mondjuk, hogy a mi forintunk nem képvisel többé ¹/₄₅ font ezüstöt, hanem (például) ¹/₉₀₀ font aranyat és mindenkinek jogában áll egy forintnyi tartozását ez arany mennyiséggel kiegyenlíteni, a nagy ter-

mészetnek kivételt nem ismerő szabályosságával, az arany csak úgy özönlenék hozzánk és pénzverdénknek meggyúlne a baja a kiveretni kívánó tömérdek aranyrudakkal. Tíz év alatt kevés, ha ily módon 250 millió aranyfrankunk nincs, «de valószínű, hogy 300 milliónál is több lenne». (181. lapon.) És mindez a nélkül, hogy egyebet költöttünk volna, mint a *Budapesti Közlönyben* egy háromszori hirdetésre valót: «Mától kezdve stb. stb.» Akár egy lakásváltozás!

Megjegyzendő, hogy ezt Hertzka 1879-ben találta ki és 1888-ban újból megerősíti és föntartja; tehát lelkiismeretesen bevárta a Horatius kilencz évét, mielőtt régi javaslatát új mezben ismét előterjesztette.

Pedig éppen e kilencz év alkalmas lett volna, Hertzkában kételyeket támasztani az iránt, vajon csakugyan helyes úton jár-e javaslatával, mert elmélete bizony nagyon is ellenkezett a viszonyoknak tényleges alakulásával. A helyett ugyan is, hogy — mint Hertzka tana szerint történnie kellett volna — a világ nemesfém-készletének folytonos gyarapodása következtében a mi nemes érczczel nem gyarapítható pénzforgalmunk az egyensúly helyreállítása céljából benső értékében emelkedett volna, csak azt tapasztaljuk, hogy a londoni váltó-árfolyam például, a mely 1879-ben 117 körül állott, a következő években fokozatosan fölszállt — minden politikai bonyodalom befolyása nélkül — 126-ra (1885-ben) és ma, egy rendkívüli kiviteli év különös conjuncturáinak hatása alatt — is még 122-ön áll. Olyan kilencz évről van itt pedig szó, mely — ha összehasonlítjuk a közvetlenül megelőző lustrummal — gazdasági viszonyaink valóságos virulásának időszakát zárja magában. Leonhardt, az osztrák-magyar bank vezértitkára, *Az osztrák-magyar bank igazgatása 1878—1885* című munkában következőkép eseteli ama viszonyokat:

«Az 1873-diki válság utóhatásai egész az 1879-ik évig tartottak.

Az 1880-ik év kezdetével a közgazdasági téren nagyobb élénkség mutatkozott. Az ipari tevékenység egyes ágaira nézve a termelési viszonyok kevésbé kedvezően alakultak ugyan, másokra nézve pedig az aratásnak várakozáson alúli gyöngébb eredménye a gyártmányok eladását korlátozta; mindazonáltal a fokozott iparüzlet és a leszámítolási helyek időközben eszközölt jelentékeny szaporítása, a bank hitelengedélyezési rend-

szerének többféle módosításával kapcsolatban, főképp a fiókintézeteknek nagyobb váltóanyagot szolgáltatottak.

A közgazdasági viszonyok javulása, mely először az 1880. évben nyilván észleltetett, általában az 1881-ik évben is tartott. A kereskedelem és ipar fokozott tevékenysége, dacára annak, hogy az ipari tevékenységnek a gazdasági termeléstől függő több ágában kevésbé kedvező eredmény mutatkozott, nagyobb hitelszükségleteket idézett elő.

Az 1882-ik év épen úgy, mint a megelőző két év az ipari és kereskedelmi tevékenység növekvő fejlődését mutatta. Nagy és fontos iparágak úgy a bel- mint a külföldi forgalomban kedvező kelendősségi viszonyoknak örvendettek, melyeknek alakulását az aratásnak általában kielégítő eredménye és új közlekedési utak kiépítése lényegesen előmozdította.

Az ipari és kereskedelmi tevékenységnek emelkedése a monarchia forgalmi területén általánosságban még az 1883. évben is tartott.

A gazdasági helyzet, melyet a monarchia forgalmi területén néhány év óta általában kielégítőnek lehetett tekinteni, az 1884-ik évben kevésbé kedvezően fejlődött.» (36. és köv. ll.)

A bank által leszámított váltók és adott kölcsönök összege 141·6 millió forintról 1879-ben fokozatosan fölment 160·0 millióra 1880-ban, 178·5-re 1881-ben, 195·2-re 1882-ben, 199·3-ra 1883-ban és 201·9-re 1884-ben; a be- és kiviteli forgalom jelentékenyen emelkedett, jelesen :

	1879	1880	1881	1882	
a bevétel	556·6	613·5	641·8	654·2	millió frtra
a kivitel	684·0	676·0	731·5	781·9	« «

a búza- és rozsaratás volt :

millió hektoliterben	28·9	42·5	48·1	68·0
----------------------	------	------	------	------

E lustrumba esett a hat százalékos magyar aranyjáradék conversiója és ama nevezetes «gazdasági lendület» rövid tartamú korszaka, melyet a párisi Bontoux-krach fejezett be kevés összhangzattal, de mely minden esetre addig, míg tartott, külföldi tőkét is terelt hazánkba és így hozzájárulhatott volna a váltó-árfolyamok javításához. Hogy ez öt év alatt a forgalomban levő papírpénz mennyisége 100 millió forinttal emelkedett, (1879: 629·8, 1884: 729·9), nem magyarázza e javulás elma-

radását, mert ámbár a 100 millió forintból 41·2 millió forint esik az államjegyek szaporodására — a bank 58·9 millió frtra rúgó időközbeni új kibocsátása bizonyítja, hogy a forgalomnak a pénzeszközök gyarapítására szüksége volt és hogy ha az államjegyek nem szaporodnak, a bank jegyei szaporodtak volna a legvégső határig. Hogy elejét vegyük azon ellenvetésnek, mintha a bankjegy-kibocsátás az ezüstsziporodással állott volna kapcsolatban, mindjárt constatáljuk, hogy a bank ezüst-készlete 1879-től 1884-ig csak 20·9 millió forinttal emelkedett. Kedvezőbb alkalom arra, hogy Hertzka elmélete helyesnek bizonyúljon, egyhamar nem nyílhatott volna, mint ez időszak, és ha mégis annyira cserben hagyta, ha váltó-árfolyamaink nem csak hogy le nem szálltak, de tetemesen emelkedtek, ez csak azt bizonyítja, hogy Hertzka elmélete merő abstractio, melynek a gyakorlati étellel semmi közössége nincs.

Hertzka az ő elméletét, hogy « az idegen váltó-árfolyamok csökkenésének szükségképen be kell állnia a külföldi pénzforgalom szaporodásának elkerülhetetlen következményétül » (172. lap), azon föltételhez köti, hogy a pénzforgalom se ezüst-, se papírpénzzel ne szaporíttassék; és mivel e föltételt figyelmen kívül hagyták (a nagy ezüstveretésekkel), meg van a magyarázata, hogy miért hazudtolta meg az elméletét a valóság. Csak-hogy ezzel a magyarázattal a legbonyolultabb ellenmondásokba keveredik. Ugyan is azt mondja (181. lapon): a párisi váltó-árfolyam 1879-ben negyvenhat és fele állott és csak azért emelkedett ötvenre, mert időközben 180 millió ezüstforint veretett. Megengedjük. De mit jelent ez? Nem mást (az ő elmélete szerint), mint hogy a pénzforgalom elegendő volt már az ezüstveretések előtt és hogy az új pénzveretések következtében a forgalomban levő pénzmennyiség értékben vesztett. Ha ez így van azonban, akkor nem állíthatja, hogy ha javaslata akkoriban elfogadtatik, 118 millió aranyforint vagy 253 és háromnegyed millió aranyfrank (mint ő azt pontosan kiszámítja) hozatott volna be és veretett volna ki az arbitrage által, mert a fenti föltevés mellett — ha pénzre szükség nem volt — arany-behozatal is ki volt zárva. De minthogy a tények bizonyítják, hogy az ezüstveretések nem is fődöztek az egész pénzszipükségletet, hanem hogy a bank még azonfölül is emelte jegykibocsátását és hogy ennek ellenére a váltó-árfolyamok emelkedtek, csak jogosúlt a következtetés, hogy a váltó-árfolyamok emel-

kedő irányának oka máshol rejtett és működött volna akkor is, ha 1879-ben az aranyszámítás fictióját, mely lényegileg gazdasági helyzetünkön mitsem változtathatott volna, el is fogadjuk. Az 1888-ik év második fele inkább alkalmas lett volna Hertzka kísérletének megtételére, mert az aranyváltók meglehetősen jelentékeny olcsóbbulása helyett (a gabnakiviteli conjunctura következtében) csakugyan kaptunk volna valóságos aranyat. Csakhogy, a mint látjuk, ennek a lefelé menő irányzatnak már is vége van és a mi aranyat kaptunk volna, most már vagy kivándorolt volna, vagy minden pillanatban az árfolyamok csekély emelkedésénél kész volna kivándorlásra.

És ebben rejlik az egész, első tekintetre különben megkapó javaslat gyöngéje, hogy az árfolyamok javulása ellen (melytől Hertzka különben szerfölött irtózik) biztosít ugyan teljesen, de az árfolyamok rosszabbulása ellen — és akár milyen sophismákkal éljen Hertzka, valutabajaink legsúlyosabb részét mégis csak ezek képezik — semmi védelmet nem nyújt. «A pénzürték stabilitása — mondja Hertzka — ugyan már az által is nyerne, hogy a pénzürték többé nem emelkedhetik a paritás fölé.» Ez a veleje az ő egész tervezgetésének és ennél többet nem is várhatunk clyan valutarendezéstől, mely nem akar «semmi áldozatba kerülni»; de az iránt soha sem voltunk zavarban, hogy mi által akadályozzuk meg a valuta *javulását*; ezt eltaláltuk eddig Hertzka nélkül is.

Tulajdonképeni magyarázatot azon tanához, hogy a papírpénz-országokban a pénz mennyiségének gyarapodását benső értékének emelkedése pótolja, Hertzka nem ad. A nemesércz-áramlatokra vonatkozó elméletéből ezt a magyarázatot következőkép kísértjük levonni: Ha a nemesércz-termelés következtében a bennünket körülvevő rendezett pénzforgalmú országokban a pénzmennyiség tartósan emelkedik, a pénz ugyanott vásárlási képességben veszt, azaz, hogy az árak általában emelkednek. Monarchiánkban az árak olcsóbbak lévén, mint külföldön, árukivitel fog fejlődni, mely — minthogy fémpénz hozzánk be nem jöhet — a váltó-árfolyamok leszállását fogja eredményezni. Ez volna az egyedül képzelhető magyarázat, mert a kül- és belföldi kamatláb közti különbszetnek már azért sem lehetne befolyást tulajdonítani ez irányban, mivel ama különbszet pénzbevitel által nálunk, hol arany pénz gyanánt nem szerepel, ki nem egyenlíthető. De a fönti magyarázat is

mind a két lábán sántít. A külföld hozzánk jön vásárolni, mivel a mi áraink alacsonyabbak — ez a föltevés. Erre Hertzka azt látszik mondani (mert, mint említünk, Hertzka tulajdonkép semmit sem mond erről, hanem az olvasóra bízva, hogy okuljon), hogy kivitelünk a váltó-árfolyamokra fog hatni — mi meg azt állítjuk, nem kevesebb joggal, hogy a külföldi vásárlások az árakra fognak hatni, azaz föl fogják emelni. Merjük állítani, hogy első hatása ez volna a váratlan árukeresletnek, míg a valutára való hatás csak másodrangú és eredményében is alárendeltebb volna. Igen valószínű, hogy kivitelre alig kerülne a sor, hanem hogy a külföldi áremelkedések nyomában magok után vonnák az árak emelkedését nálunk is, a minden téren működő arbitrage, azaz nemzetközi árkiegyenlítési műveletek következtében. — Míg Hertzka tehát változatlan árakra és leszállt váltó-árfolyamokra számít, mi emelkedett árakat és nagyjában változatlan váltó-árfolyamokat tartunk valószínűbbeknek.

Hertzka kiszámítja, hogy a monarchia pénzforgalma 1867 óta az első évtizedben évenként tíz millió forinttal, a második évtizedben tizenegy millióval gyarapodott; ez utóbbi alatt történtek az ismeretes nagy ezüstveretések, melyeket csakhamar megszüntettek, mivel — Hertzka szerint — soká nem lehetett elnézni, hogy a monarchiát mint árasztják el az egész Európában proscibált ezüsttel. Ha a monarchia már akkor hozta volna be az aranyvalutát (a «Goldrechnung» elfogadása által), akkor senkinek sem lett volna kifogása az ellen, hogy a nemzetközi nemesércz-arbitrage-üzlet a hazai forgalmat ily módon ellátja aranypénzzel. — Ezt helyesen mondja Hertzka, hanem téved azon föltevésben, hogy az arbitrage veretett volna aranypénzeket. *Az utolsó húsz év alatt az arbitrage csak igen mulólag juthatott volna abba a helyzetbe, hogy aranyat hozzon be,* mivel váltó-árfolyamaink a hetvenes évek eleje óta 109 százalékról fokozatosan és szakadatlanul fölszálltak 125 százalékra — alakulásukkal tehát épen az ellenkező irányra mutatnak. Ez természetesen nem áll azon esetre, ha 1867-ben és azóta rendezett aranypénz-forgalmunk lett volna, mert az utóbbinak befolyása alatt bizonyára másképp fejlődik az egész gazdasági helyzet. De a «Goldrechnung» semmiben meg nem változtatta volna a váltó-árfolyamok alakulását — ez pedig az aranybehozatalnak határozottan útját állta.

Hertzka egész előadása nemcsak hogy meggyőzni nem képes, de azt a benyomást teszi, mintha vagy ő maga nem foglalkozott volna komolyan az egész dologgal vagy pedig olvasóit nem tartja elég komoly számba veendőknék. Mert ha ott, a hol rajta volna a sor bizonyításra és meggyőzésre, beéri azzal, hogy «ezen, minden kételyen fölül álló tény fölismerése következtében biztosra vehetjük, hogy az aranyértékhez való átmenetel magában véve biztosítaná valutánk állandó jellegét» és nyomban reá mégis elismeri, mert hiába tagadná, hogy csak a váltóárfolyamok javulását képes megakadályozni az ő «Goldrechnung»-ja, de hogy «kevésbé a priori bizonyosnak látszik az, hogy pénzünk értéke nem fog csökkenni, mert az ellen az arbitragenak nem volna fegyvere, ha jegyeink a törvényesen meghatározott aranyértékükhöz képest egyszerre disagiót jegyeznének» — ha Hertzka képes ezt a két egymással a lehető legteljesebb ellentétben álló mondatot nemcsak elgondolni, de leírni és ki is nyomatni, akkor — no hát akkor megérdemli, hogy javaslatai papírhoz tapadt betűk maradjanak, a mint hogy maradtak most közel egy évtizeden át. — Azon rendszabályokról melyek a disagio beálltát megakadályozni hivatvák, Hertzka igen zavarosan beszél, mert — mint a 180. lapon az érdeklődők nagy sajnálatára és az egész könyvben a lehetőleg legrosszszabb alkalommal észreveszi — «részletes taglalásuk e tanulmányt nagyon is megnyújtaná!» Azonban egy igen hatásos rendszabályt mégis elég kimerítően — de elég szerencsétlenül is tárgyal. Ugyanis hogy az arbitrage az aranykivitelhez szükséges anyagot mindenkor megszerezhesse magának, a nélkül, hogy a bank kénytelen legyen jegyeit aranynyal beváltani — a mire tudvalevőleg képtelen addig, míg az államjegyek be nem vonatnak (és Hertzka már a 16. lapon megígérte, hogy ő a valutát rendezi, «a nélkül, hogy csak egy papírpénz-jegyet is kellene beváltani») — a bank fölhatalmazandó, hogy a jegyeket nem aranyérmekért, de aranyrudakért váltsa be. «Ez esetben nem kell attól tartani, hogy a belföldi forgalomnak szolgáló pénzjegyek papírból aranyvá változnak, mert a rúdarany belföldön pénzszélokra nem alkalmas». Nem ám, mikor ott van a pénzverde, mely köteles bizonyos csekély díj mellett rudakból aranyakat verni! Vagy nem ugyanazon Hertzka tör-e lándzsát az aranyveretés zavartalan működése mellett, midőn öt sorral lejjebb, ugyanazon az oldalon (185.) helyesen mondja, hogy

«minél könnyebb és símább az arany importja és exportja, annál csekélyebb mérvben van megzavarva a külkereskedelem»?

Ama bizonyos hirdetésben, melylyel az aranyszámításra való átmenetel Hertzka szerint ténynyé válnék, természetesen meg kell mondani azt is, hogy milyen arány mellett történjék tulajdonképen ez átmenet. Ez arány megállapítása Hertzkának nem okoz semmi nehézséget: az ezüst forint helyébe annyit kell tennünk, a mennyit az értékváltozás idejében, aranyban számítva, megér. A pénzegység választása is könnyebb, mint első tekintetre látszanék: miután a márka nem elég síma arányban áll a forinthez, oly pénznemre pedig, melyre az átszámítás nem oly könnyű, «hogy azt minden gyermek is megértse» — gondolni se szabad, «marad tehát az összes idegen pénzek közt a frank». Azaz, hogy a frank sincs ám jelenleg a forinttal oly síma arányban, hogy azt minden gyermek értené, de hiszen a frank hivatalos jegyzése úgyis hibás, mert «csak az ezüstveretések korlátozása következtében nyert a forint nagyobb értéket annál, melyet az ezüstlemeznek voltaképen képviselnie kellene és kereken ki kell mondani, hogy a monarchia határain belül valamennyi adós tulajdonképen jóval többel tartozik, mint a mennyit teljesen egészséges (!) értékviszonyok mellett, ha tudniillik a pénzveretés szabad volna, fizetnie kellene». Kereken kimondhatja ezt Hertzka úr, de lelkiismeretesen nem és első sorban nem ama Hertzka, ki mint a *Neue freie Presse* nemzetgazdasági rovatvezetője épen az ezüstveretések szabad működése idején (1878—79-ben) elkeseredetten harczolt valutánk tönkretétele ellen és nem nyugodott (utólag is megérdemel ezért teljes elismerést), míg a közvéleményben és a kormányban a meggyőződés az ezüstveretések korlátozásának, sőt megszüntetésének szükségéről meg nem gyökeredzett. Hertzka azonban nemesak, hogy tudva nagy következetlenségbe esik, mert egy sophisma levezetésének kedvéért szüksége van most az előbbivel ellenkező meggyőződésre — hanem olyant is állít, a mi határozottan valótlan. Az igaz, hogy egy font ezüst kevesebbet ér ma, mint 45 ezüst- vagy papír forint, de nem mert a forint értéke emelkedett, hanem csak mert a kapocs a kettő között a veretések fölfüggesztése következtében megszűnt és mert az ezüstnek (mint árúnak) árhullámzásai pénzünk értékével semminemű kapcsolatban nem állanak. Ha odakünn hirtelen leszáll a hőmérséklet és becsukunk ajtót, ablakot, hogy a hidegtől megóvjuk magun-

kat, természetes, hogy — fűtés nélkül is — csakhamar néhány foknyi különbséget fog mutatkozni a szoba és a szabad hőmérséklete közt. Vajon lesz-e ilyenkor kétség az iránt, hogy a különbséget honnét ered? onnét vajon, hogy a higanycső odakünn leszállt vagy onnét, hogy idebenn *kelleténél tovább emelkedett?* És épen úgy, mint a higanycső világosan bizonyít, mert esetleg a szobában állandóan megmaradt tizenöt fokon, odakünn pedig leszállt talán tízre, épen úgy bizonyítanak nálunk a váltó-árfolyamok, melyek nemcsak hogy le nem szálltak, de 1879 óta jelentékenyen emelkedtek, azaz rosszabbultak; azt állítani tehát, hogy az ezüstveretések felfüggesztése által pénzünk értékét mesterségesen fölsigáztuk, Hertzka részéről kétszeresen erős dolog.*)

És miért követi el Hertzka e következetlenséget? Mert neki szüksége van arra, hogy a frank ne 48 és fél krajczárt, hanem jóval többet érjen, minthogy különben nem proponálhatja a frankot, mint oly pénzegységet, mely a forinthez úgy viszonylik, mint egy a kettőhöz, a mi pedig «a gyerekek érdekében» fölötte kívánatos. — Hertzka erős meggyőződéseiben és e két elvtől el nem tér: legegyszerűbb átszámítási arány és napi érték alapul vétele. Csakhogy nem furdalja lelkiismeretét, hogy, ha a tényleges állapot nem kedvez terveinek, olyanná alakítsa át ezt az állapotot, a milyenre szüksége van. «De milyen eszközökkel érjük ezt el? . . . Egyszerűen az által, hogy az osztrák pénzügyminiszter a sóbánya-jegyek kamatjait megfelelően *leszállítja*. Ha ez kellő mérvben történik, akkor a sóbányajegyeknek vissza kell özőnlenniök, az államjegyek forgalmának növekednie és a pénzértéknek csökkennie kell csakúgy, mintha ezüstforintokat verettek volna.» Ebből persze egy szó sem igaz, mert a rendszabálynak egyszerűen az volna a következménye, hogy a bank jegyforgalma csökkenne megfelelő mérv-

*) A 74. lapon Hertzka azzal ijesztget, hogy «kétségtelen, hogy a pénzjegyek csereképesége még jobban fog emelkedni, ha az aranyérték elfogadásával késünk és e mellett korlátozzuk az ezüstpénz veretését». Azoknak megnyugtatóására, kiken ez ijesztgetés esetleg foghatna, constatáljuk, hogy e passus szóról szóra benn van Hertzka 1880-ban megjelent *Gesetze der Social- und Handelspolitik* című munkája I. füzet 55. oldalán és hogy Hertzka e mondásán 1888-ban semmit sem változtatott, dacára annak, hogy a nyolcz évi tapasztalat fényesen meghazudtolta jóvondolását.

ben és a pénzérték változatlan maradna. De ez mitsem változtat azon a tényen, hogy Hertzka téved ugyan, de a szándék meg van benne és ez a szándék elítéli őt. Egy világért sem volna képes arra, hogy rosszul mérjen a mérlegen — de semmi vétket nem lát benne, ha előbb mozgat egyet a mérleg billentyűjén, úgy, hogy az egyensúlyát veszti.

A ki *a*-t mond, annak a *b*-től sem szabad visszaíjednie és így nem is meglepő, hogy Hertzka 34 lappal később (196. lap) következőkép rendelkezik: «Ha az új értéktörvény ténynyé vált és az új értékpénz veretése szabaddá van téve, akkor az államjegyek forgalmát a sóbánya-jegyek kamatjának *fölemelése* által redukálni kell 312 millióra és így megadni az ösztönt arra, hogy nagyobb mennyiségű aranyakat veressenek». Tehát hol leszálítani, hol fölemelni a sóbánya-jegyek kamatlábát — és mind ezt csak a «Goldrechnung» nagyobb dicsőségére. Hogy ilyen rendelkezéssel hogy szolgál a közérdeknek, azzal Hertzka — úgy látszik — nem igen gondol.

* * *

Szívesen időzünk egy pontnál, melyre nézve nagy meglegedésünkre Hertzkával egy véleményben vagyunk. Értjük ugyanis azt a kérdést, hogy a valutarendezés a külföldi váltó-árfolyamokra milyen hatással legyen. Ebbeli nézetünket 1884-ben*) fejtettük ki oly irányban, hogy lehetőleg ne szenvedjen változást a létező állapot, minthogy gazdasági érdekünk nem olcsó, hanem csak állandó, nem ingadozó váltó-árfolyamokat kíván és ugyanezt az álláspontot foglalja el Hertzka is. De ámbár az eredmény mindkettőnkénél ugyanaz, lényegesen eltérünk egymástól az indokolásban. Mert míg mi nem haboztunk kijelenteni, hogy papírpénzünk jelenlegi értékét tartjuk megóvandónak daczára annak, hogy papírpénzünk (akkor — 1884-ben) 21 százalékos disagióval bír, tehát daczára annak, hogy ez érték állandósítása a 21 százalékos disagio állandósítását jelentené — addig Hertzka könnyen megczáfolható sophistikával belekapaszkodik abba a ténybe, hogy az ezüstforint a papírpénz érték-színvonalára leszállt és abból a körül-

*) *Agio-tanulmányok*. 1884. Kilián Frigyes.

ményből, hogy ez idő szerint papírpénzünk és ezüstforintjaink között agio nem létezik, levonja azt a tételt, hogy nálunk egy évtized óta papírpénzagio egyáltalában nincs. A szószerinti értelemben véve nincs is, de igenis van a gyakorlati élet józan fölfogása szerint és mi gazdasági kérdésekben nem tudnók föláldozni a valóságot egy üres fogalomnak. Ha nincs disagio, akkor mit bántja Hertzkat a valutarendezés? ha Hertzka saját szavai szerint 1879-ben megszűnt a kapcsolat az ezüstár-hanyatlás és valutánk értéke között, mire való most az áttérés az aranyvalutára, ha minden erőlködés nélkül megkaptuk és tíz év óta élvezük a párit? Ezt Hertzka jól tudja és mert tudja, kár volt sophistikához folyamodnia — kétszeresen kár azért, mert egy helyen (42. lapon) úgyis maga mondja, hogy «gazdasági monetárius szempontból a tényleg «értékevesztett pénzjegyek devalvatiója, azaz az értékcsökkenés törvényes elismerése jobb a papír-érték emelésénél» és így e helyes mondása kárba nem veszett volna. De ha szerénysége tiltja, hogy saját nézete után induljon, hivatkozhatott volna Schäfflere, ki *Für internationale Doppelwahrung* című munkájában (110. lap) mondja: «Selbst die Massregeln der Wiederherstellung geordneter Valutazustände haben als oberstes Ziel ins Auge zu fassen, die Rückkehr vom abnormen zum normalen Zustande mit einem Minimum von Preis-, Lohn-, Zins-, Einkommens- und Vermögens-Umwälzungen zu ziehen». — A nagy közönség tudja és érzi azt, hogy a hirtelen beállt párinak semmi jelentőség nem volt tulajdonítandó. A disagio, a mely bennünket bántott 1879 előtt és azóta is folyton, nem a papír és ezüstforintok közötti, mert nekünk ezüstforintokkal — a mióta a papírpénznek engedték át a helyet — semmi közünk sem volt többé, hanem a papír és a külföldi pénznemek közötti volt. Az ezek közötti viszony lényeges visszahatással volt mindig gazdasági életünkre és e hatás szabályozását célozzuk ma is a valutarendezéssel. Évtizedeken át egyenlő volt a viszony arany és papír s ezüst és papír között és mindaddig az ezüstforint agiójában a legegyszerűbb alakban nyilvánult a papírpénz értéke a külföldi pénzzel szemben; e szerepet, hogy barometerje legyen úgyszólván papírpénzünk becslésének a külföldön és ezzel kapcsolatosan a belforgalomban is — e szerepet elvesztette az ezüst elértéktelenedése következtében, a nélkül azonban, hogy a viszonyokon különben bármit is változtatott volna. És a hol esizmánk szo-

ritott évtizedeken át az ezüstár-hanyatlás előtt, ott szorít ma is egy évtizeddel később.

De Hertzkának szüksége volt erre a falsumra, mert az ő nézete szerint újtát egyengette az ő javaslata valóságának. «Egészen sajátyszerű kedvező körülmények összetalálkozásának» tulajdonítja azt, hogy ma áttérhetnének az aranyvalutára a váltó-árfolyamok változtatása nélkül és elfelejti vagy talán csak figyelmen kívül hagyja, hogy — ha különben helyes és elfogadható volna javaslata — a váltó-árfolyamok legesekélyebb változtatása nélkül elfogadhatnók, tekintet nélkül arra, hogy az ezüstforintnak van-e agiója vagy nincs — mert ha van bátorsága, a «devalvatio»-t propagálni (ez ominosus kifejezés Hertzkaé), akkor nincs szüksége a tartalom nélküli ezüstpárirra, ha pedig ez a bátorság nincs meg benne, akkor a «sajátyszerű kedvező körülmények» sem léteznek.

* * *

Az utolsó fejezettel tulajdonképpen nincs minek foglalkoznunk. Mert a mit az államadósság conversiójáról mond, az teljesen tárgynélküli volt már a munka megjelenése napján, a midőn tudniillik a conversióra nevezve az alkudozások a kormány és a Rothschild-consortium között már annyira előhaladt stádiumban voltak, hogy kevés néhány nappal reá a szerződések is alá voltak írva. Ha már most Hertzka azt mondja az ő conversionalis terveiről (melyeknek részleteit azonban szintén nem tartja «e helyen taglalhatóknak»), hogy azok «bonthatatlan összefüggésben állanak a teljes valutarendezéssel», akkor az említett szerződések aláírása (minthogy a Rothschild-consortium akkor Hertzka könyvét még nem ismerhette) egyúttal az ő valuta-rendezési javaslatának eltemetése volt.

Egyébként pedig, a hol Hertzka a pénzügyi politikát a külügyi politikával föleseréli és például az ilyen mondatot kockáztatja :

«Lehetséges, sőt valószínű, hogy a valutának idejekorán való rendezése a leghathatósabb eszköznek fog bizonyulni arra, hogy a máskülönben (!) elkerülhetetlen háború teljesen vagy legalább belátható időre elháríttassék: mert az erőpróba, melyet a monarchia ezzel a rendszabálylyal megadna, a pénzügyi képesség, melyre az által szert tenne, esetleg annyira impo-

nálna (!!) az ellenségeinek, hogy támadó szándékukkal fölhagynának» — legjobbnak tartjuk öt tovább nem követni, mert érezzük, hogy ezen a téren az ő magaslatára fölemelkedni képtelenek volnánk. És ezért búcsúzunk Hertzka könyvétől, még mielőtt közelebbről foglalkoztunk volna a munka bevezetésével, nyugodtan bízva kormányunk böles belátására, vajon akar-e engedni az abban foglalt megpendítésnek, hogy a valutaszabályozással megelőzzük a «különbön elkerülhetetlen» háború kitörését és így megakadályozzuk, hogy — mint azt Hertzka egy krajczárra kiszámítja — már a második milliárdnál, melyet a háborúban költeni fogunk, papírpénz-forgalmunk 8433 millió forintra szaporodjék és az agio az 1811 óta lehetségesnek nem tartott 958 százaléknyi óriási magasságra emelkedjék!

SCHWARZ FELIX.

RÉGI DOLGOK.

Elbeszélés.

Első közlemény.

I.

A SZÖRNYALAKOK.

Mindig meglepett, ha valaki említette, hogy gyermekségének első éveire teljességgel nem emlékeznek. Én nagyon élénken emlékszem arra az időre, mikor kis gyermek voltam. Igaz, hogy a mi eszembe jut, csak egy-egy kép, hanem aztán ezek az egymáshoz nem tartozó, kapcsolat nélküli képek annál ragyogóbban bontakoznak ki a homályos, rejtelmes háttérből. Bár még nem vagyok öreg, úgy tetszik, mintha ezek az emlékek, melyeket szeretek, a múlt idők végtelen mélységéből erednének. Azt képzelem, hogy akkor a világ még egészen új, nagyszerű volt és üde, fényes színekben pompázott. Ha vadember volnék, úgy hinném, hogy a világ épen oly ifjú, vagy ha úgy tetszik, épen oly idős, mint én magam. De, fájdalom, nem vagyok vadember. Sok könyvet olvastam a föld őskoráról meg a fajok eredetéről, s melázva tünődöm: mily rövid az egyén élete a fajták hosszú életéhez képest. Tudom tehát, hogy nem volt valami rég, mikor még párkányos ágyban aludtam, egy ócska, rozzant háznak valamelyik szobájában. Ebben a házban, melyet azóta leromboltak, lakott apám, a ki igénytelen orvos és mindenféle természeti ritkaságok buzgó gyűjtője volt. Ki mondja, hogy a gyermekek semmit sem tartanak meg emlékezetökben? Még ma is látom ezt a szobát, ma is látom a kárpitozás zöldes papírosát, melyre apró falevelek voltak festve, meg azt a csinos színnyomatot, mely, mint azóta megtudtam,

Pált ábrázolta, a mint Virginiát átviszi a Fekete folyó sekélyes vizén. Ebben a szobában csodálatos kalandok történtek velem.

Mint már mondtam, ebben az emlékezetes helyiségben kicsiny, párkányos ágyam volt, mely nappal az egyik sarokban állott, s melyet anyám minden éjjel a szoba közepére húzott, kétségtelenül azért, hogy közelébb vigye a magáéhoz, melynek roppant függőyei félelemmel és csodálattal töltöttek el. Akkortájt engem lefektetni nem volt csekélység. Könyörgések, könnyek, hízélgés és csókok nélkül sehogy sem ment a dolog. S ez még nem volt minden; néha, mikor már egy ingre vetkőztettek, megugrottam s jobbra-balra szökdécseltem mint egy házi nyúl. Alig tudtak elcsípni. Anyámnak rendszeren egyik-másik bútor alól kellett kihúznia, hogy lefektethessen, a mi nagyon mulatságos volt.

Hanem alig hogy lefeküdtem, egyszerre idegen alakok, családombhoz nem tartozó különös személyek kezdték körüljárni a szobát; nesztelenül járó, lenge lények, a kik egymásután léptettek el körülöttem. Mindegyiknek gólya-csörhöz hasonló orra, torzonborz bajusza, hegyes hasa és tyúk-lába volt. A mint egyik a másik után sorakozott, csak arczélőket láthattam; orczájok közepén nagy, kerek szem ragyogott. Az egyik seprőt czipelt, a másik nyársat; némelyik guitarre-t huzozott, a többiek fecskendőket, s egyéb, ismeretlen szerszámokat vittek a vállukon. A milyen rútak voltak, bizony jobb lett volna elbűjniök; de azt az egyet meg kell adnom nekik, hogy hangtalanul surrantak tova a fal hosszában s egyikök sem közeledett ágyam felé, még a legkisebbik, az utolsó sem, a melyik a legfurcsább volt valamennyi közül. Úgy látszott, valamely rejtelmes erő nem engedte, hogy csak egy lépésnyire is távolodjanak a faltól, melynek hosszában számba vehető vastagságot épen nem mutatva, sompolyogtak odább. Ez kissé megnyugtató; egyébként ebren voltam. Hasonló társaságban nem igen húnyja be szemét az ember. Én ugyan csak tágra nyitottam az enyémet. És mégis (újabb csoda) egyszerre napfényes szobában találtam magamat, a hol nem láttam mást, csak anyámat rózsaszínű fésülő-köpenyében. Sehogy sem tudtam kitalálni, hogy tűnt el olyan hirtelen az éj s hogy tűntek el a szörnyalakok.

— Te délig alvó! — szólt anyám nevetve.

Már igazán úgy kellett lennie, hogy nagy álom-szuszék voltam.

Tegnap, a hogy a Szajna-parton bolyongtam, valamelyik metszet-árús boltjában találtam egy füzetnyi metszetet azokból a groteszk dolgokból, melyeknek a lotharingiai Callot finom és éles rajzoló tüje adott életet. Ezeket a metszeteket ma már nagyon gyéren találni. Nem úgy volt gyermekkoromban. A mi szomszédasszonyunk, Mignot mama, a ki metszet-árusnő volt, egy egész szobát tele rakott ilyen rajzokkal. Én minden áldott nap sétára menet és visszatérőben, meg-megnéztem ezeket a groteszk képeket. Szemem betelt a szörnyalakokkal, s mikor lefeküdtem párkányos kis ágyamba, újra láttam őket, a nélkül, hogy elég eszem lett volna rájuk ismerni. Oh, az a gonosz Callot!

A kis füzet, melyet tegnap átlapoztam, egy egész mármár eltemetett világot keltett életre bennem. Úgy éreztem, mintha lelkemben illatos hamvak szállongtak volna, melyek között kedves árnyak vonultak el.

II.

A FEHÉR RUHÁS HÖLGY.

Akkortájt ket hölgy lakott ugyanabban a házban, a melyben mi; két hölgy, a kik közül az egyik mindig fehér, a másik pedig mindig fekete ruhát viselt.

Ne kérdezzék tőlem: fiatalok voltak-e; ezt még nem értem föl észszel. Hanem azt tudom, hogy illatosak voltak, s hogy mindenféle édesség volt nálok. Anyám, a kit dolgai nagyon elfoglaltak, s a ki nem szeretett a szomszédba járni, soha sem ment hozzájuk. Hanem én, én sokszor meglátogattam őket, kivált uzsonna idején, mert a fekete ruhás hölgy pompás süteményekkel szokott megvendégetni. Mondom, egyedül jártam látogatóba. Odáig át kellett menni az udvaron. Anyám ablakából vigyázott rám, s mindig megkocogtatta az ablaküveget, valahányszor kissé hosszasan találtam elmerengeni a kocsison, a ki lovait kefélté. Nagy munka volt rám nézve, fölmenni a vasrácsos lépcsőn, melynek magas fokait nem az én kis lábaim számára készítették. Hanem fáradságomért bőséges kárpótlásban részesültem, mihelyest a hölgyek szobájába érkeztem; száz meg száz dolog volt ott, a melyek mind elragadtatásba ejtettek.

De e kincsek együtt véve sem értek föl azzal a két porcellánmajommal, melyek a kandalló tetején gubbaszkodtak, az álló órától jobbra és balra. Ezek a csodálatos figurák csak úgy magoktól fejöket rázták és öltögették a nyelvöket. Megtudtam, hogy Chinából valók s föltettem magamban, hogy elmegyek oda. De hát nem volt könnyű a dolog: rábírní dadámat, hogy vigyen el Chinába. Bizonyos voltam benne, hogy China valahol az Arc-de-Triomphe mögött van, de idáig eljutni soha sem tudtam.

Volt még a hölgyek szobájában egy virágos szőnyeg is, melyen nagy élvezettel hemperegtem, meg egy kis kanapé, öblös, kényelmes bútor, melyet hol hajónak, hol lónak, hol meg kocsinak használtam. A fekete ruhás hölgy (a mint emlékszem, kissé kövéres lehetett) nagyon szelíd volt, soha sem pirongatott meg. A fehér ruhás hölgyben már kevesebb türelmet s több hevességet tapasztaltam, de az meg oly kedvesen tudott nevetni! Nagyon jól megfértünk együtt mind a hárman, s hogy hogy nem, a fejembe vettem, hogy kívülem soha senki sem fog a majmos szobába lépni. A fehér ruhás hölgy ugyan, a kivel közöltem ebbeli határozatomat, kissé évődött velem e miatt, legalább úgy tetszett akkor; hanem én ragaszkodtam eszmémhez, s kénytelen volt megígérni, hogy úgy lesz minden, a mint akarom.

Megígérte. Hanem azért néhány nap múlva egy urat találtam a kanapémon, a ki lábát a szőnyegemen hevertette s a ki elégütségről beszélő árczkifejezéssel társalgott hölgyeim-mel. Még hozzá levelet adott át nekik, melyet mind a ketten elolvastak. A fekete ruhás hölgy aztán visszaadta a levelet. Mindez nem tetszett nekem; jónak láttam czukros vizet kérni, először, mert szomjas voltam, másodsor, hogy észre vegyenek. A vendég csakugyan rám nézett.

— A mi kis szomszédunk — szölt a fekete ruhás hölgy.

— Úgy látszik, a mamájának csak ez az egy gyermeke van. Nem igaz? — jegyezte meg az úri ember.

— De igaz — felelt a fehér ruhás hölgy. — Miből következtette, hogy úgy van?

— Elkényeztetett gyermeknek látszik — válaszolt a vendég. — Nézze csak, most is olyan tágra nyitotta a szemet, mintha a szeme nem is szem, hanem kapu volna.

Ez pedig csak azért történt, hogy jobban láthassam a

tolakodó úri embert. Nem akarok vele hízelegni magamnak, de tökéletesen megértettem a társalgásból, hogy a fehér ruhás hölgynek a férje nem tudom micsoda volt valami messzi országban, hogy a látogató levelet hozott ettől a férjtől és hogy a hölgyek nagyon köszönték a vendég szívességét. Mindez nem volt kedvemre, s távozóban vonakodtam megcsókolni a fehér ruhás hölgyet, hogy megbüntessem.

Azon az este, mikor lefektettek, a szörnyalakok ismét megjelentek előttem s erősen pislogva félszemökkel, mely az arcuk közepén éktelenkedett, még furcsábban fintorgatták képöket, mint egyébkor.

Ha önök azt hiszik, hogy másnap eszembe jutott az az úr, a kit a fehér ruhás hölgnél találtam, csalódnak, mert tökéletesen megfeledeztem róla, s csak rajta állott, hogy végkép elfelejtsem. Hanem ez az úr oly merész volt, hogy egyszer megint beállított két barátnőmhöz. Nem tudom, első látogatásom után tíz nap vagy tíz év múlva történt-e? Ma már hajlandó vagyok hinni, hogy tíz nap múlva. Igazán különös volt ez az úr, hogy így elfoglalta a helyemet. Most már szemügyre vettem tetőtől talpig, s nem találtam rajta semmi kellemetést. Fényes haja, fekete bajusza s fekete pofaszakálla volt; borotvált állán föltünő gödröcskét vettem észre. Alakja elég arányos lehetett; finoman öltözködött, de a mi akkor leginkább szúrta a szememet, önelégültségtől sugárzó arczkifejezése volt. Beszért a külügyek miniszteriumáról, a hol két év óta alkalmazva volt, a divatról, a legújabb könyvekről s mindenféle bálokról és estélyekről, a hol hiába kereste hölgyeimet. S ők hallgatták! Hát ez is társalgás, a mit ez össze-visszafecesegett? Nem tudott okosabb dolgokról beszélni, olyanokról, a melyekről a fekete ruhás hölgy szokott velem társalogni, példának okáért: országokról, a hol a hegyek árpa-czukorból vannak s a hol a folyók medrében citromos víz folyik?!

Mikor elment, a fekete ruhás hölgy azt mondta róla, hogy nagyon kedves fiatal ember. Én ellenben erősítgettem, hogy csunya és vén, a mire a fehér ruhás hölgy elnevette magát. Pedig a dolog nem volt nevetni való. És íme, nevetett, már vagy azon, a mit mondtam, vagy más valamin, a mi eszébe jutott, s akkor hát nem is hallgatott rám. Mert ez a két rossz szokása meg volt a fehér ruhás hölgynek, sőt ezeken kívül még egy harmadik is: néha folyton sirt, sirt és sirt. Anyám sokszor

mondta, hogy a nagyok soha sem sírnak. Igen, bizony, mert egyszer sem látta (én azonban láttam) a fehér ruhás hölgyet, a mint magán kívül, földúlt arczezal dőlt karos székének egyik támlájára, s aztán eltakarva szemét zsebbevalójával, zokogott, zokogott; mialatt ölében egy fölbontott levél hevert. Ez a levél (ma már fogadni mernék rá, hogy névtelen levél volt) láthatólag nagy fájdalmat okozott neki. Igazán kár volt, mert oly kedvesen tudott nevetni! Látogatásaim megérlelték bennem azt a gondolatot, hogy a fehér ruhás hölgyet feleségül kérem. Azt felelte, hogy már van neki egy nagy férje Japánban, s hogy ezentúl lesz egy kicsi is a quai Malaquais-n. Süteményt adott s a dolog rendben volt.

Hanem a fekete pofaszakállas úr azután is gyakran mutatkozott. Egyszer, mikor a fehér ruhás hölgy épen azt beszélte, hogy Chinából kék halat hozat nekem, meg egy horgot, a melylyel majd halászhatok rá, a kellemetlen úr bejelentette magát. Elfogadták. Azokból a pillantásokból, melyekkel az új vendég meg én egymásra néztünk, látni való volt, hogy egyikünk sem szereti a másikat. A fehér ruhás hölgy elmondta, hogy nagy-nénje (a fekete ruhás hölgyet akarta említeni) elment bevásárolni a «Két majom»-hoz.*) Ránéztem a kandallón guggoló két majomra és sehogy sem tudtam belátni, miért kellett a fekete ruhás hölgynek hazulról kimozdulnia, hogy bármit is vásároljon tőlök. De hát mindennap annyi dolgot tapasztalunk, a mit oly nehéz megérteni! Úgy látszott, a vendéget legkevésbé sem bántotta a fekete ruhás hölgy távolléte. Azt mondta a fehér ruhás hölgynek, hogy komolyan akar beszélni vele. A fehér ruhás hölgy kaczerül helyezkedett el a kis pamlagon, s intett, hogy hallgatja. Hanem a kellemetlen úri ember rám nézett, s úgy látszott, mintha zavarban lett volna.

— Ez a kis fiú nagyon kedves — szólt végre, megsímogatva hajamat — hanem . . .

— Ez az én kis férjem — felelt a fehér ruhás hölgy.

— Nagyon kedves — ismételte a pofaszakállas úr. — Hanem . . . nem küldhetné haza a mamájához? Szeretném, ha csakis ön hallaná, a mit mondani akarok.

A fehér hölgy teljesítette vendége kívánságát.

— Kedvesem — szólt hozzám — eredj az ebédlőbe ját-

*) A «Deux Magots» régi és általánosan ismert divatárus cég.

szani. És csak akkor gyere vissza, mikor majd hívlak. Eredj, kedves!

Nagyon zokon esett, hogy elküldött; boszúsan, elszomorodva fogadtam szót. Pedig szerettem az ebédlöben lenni, mert e nevezetes helyen volt egy ördögös szerszám, melyet nem győztem eléggé bámulni. Tudniillik, egy különös fali óra. Ennek az üveg borítója mögött valóságos csoda rejtőzött. Az óra számlapját ugyanis kép övezte, mely tengerpart mellett elterülő hegységet ábrázolt, s melyen ezen kívül még a kéklő eget meg egy kis templomot is lehetett látni; mikor az óra ütött, a festett habokra kis csolnak síklott ki, a hegy alagútjából vasúti vonat: gőzgép meg néhány kocsi száguldott elő, s a levegőbe léggömb repült föl. De, mikor a lélek szomorú, semmi sem gyönyörködteti az embert. Különben a képen semmi sem mozdult. Úgy látszik, a gőzgép, a csolnak meg a léggömb csak minden órában mozogtak; s bizony, egy óra hosszú idő, legalább abban az időben hosszúnak tetszett. Szerencsémre, a szakácsné jött a szobába, hogy valami evőeszközt vegyen elő a pohárszékéről, s meglátva elszomorodott arczomat, befőttel kínált meg, a mi azonnal lecsöndesítette háborgó szívemet. De, mikor a befőttnek végére jártam, újra elfogott a bú. Bár még a képes óra egyszer sem ütött, mióta az ebédlöben voltam, úgy tetszett, mintha szomorú magánosságomban egyik óra a másik után telt volna el. Néha, egy pár pillanatra behallatszott a másik szobából a vendég hangja; könyörgött a fehér ruhás hölgynek, aztán mintha megharagudott volna rá. «Ahá! így már jól van — gondoltam — de ugyan mikor hagyják már abba a beszédjüket?!» Orromat az ajtó üvegéhez nyomogattam, kihúzgáltam a lószórt a székekből, lyukat kaparásztam a kárpitozás papirosába, leszakgattam a függönyök rojtjait, s mit tudom én, mit nem csináltam? Az unalom rettentő valami. Végre is, nem állhattam tovább a dolgot; nagy csöndesen oda lopóztam az ajtóhoz, mely a majmos szobába nyílt, s fölnyúltam a karommal, hogy a kilincset elérjem. Tudtam, hogy nagyon helytelen és illetlen dolgot cselekszem, de még ez is bizonyos büszkeséghez hasonló érzést keltett föl bennem.

Kinyitottam az ajtót. A fehér ruhás hölgy a kandalló előtt állott. A pofaszakállas úr a hölgy lábainál térdepelt, karjait kitárva, mintha meg akarta volna fogni barátnőmet. A különös viseletű úr olyan vörös volt, mint a kakastaréj; a szeme úgy

kidüledt, mintha ki akart volna ugrani a fejéből. Már hogy lehet valaki ilyen állapotban!

— Ne közeledjék uram! — szólt a fehér ruhás hölgy, ki izgatottnak látszott, s kinek arca rózsásabb volt, mint rendesen. — Ne közeledjék, ha szeret . . . hagyjon magamra, s ne sajnáltassa meg velem, hogy . . .

S úgy látszott, mintha félt volna tőle, mintha ereje fogytán lett volna.

A vendég, a hogy észre vett, fölugrott. Azt hiszem, az első pillanatban ki akart hajítani az ablakon. Hanem a hölgy, a helyett, hogy megpirongatott volna, a mint vártam, megölelt s kedvesnek, drágának nevezett.

A kanapéra vitt és arcát arczomhoz hajtva, sokáig, lassan sírdogált. Egyedül voltunk. Meg akartam vigasztalni s azt mondtam neki, hogy a pofaszakállas úr rossz, rossz ember, s hogy most nem szomorkodnék, ha egyedül maradt volna velem, mint a hogy megegyeztünk. De hát, úgy találtam, a nagyok néha igazán furcsák.

Alig csöndesedtünk le, a fekete ruhás hölgy megjött. Egész halom csomagot hozott.

Azt kérdezte: volt-e valaki náluk?

— Arnould úr volt itt — felelt nyugodtan a fehér ruhás hölgy — de csak egy perczig.

Jól tudtam, hogy hazudik; de a fehér ruhás hölgy jó szelleme, mely kétségtelenül velem volt néhány pillanat óta, ajkamra tette láthatatlan újját.

Arnould urat soha sem láttam azután, és szerelmünket mi sem zavarta többé. Bizonyára épen ezért nem emlékezem már erre a viszonyomra. Tegnap, azaz harmincz év multán, azt sem tudtam már, mi lett a fehér ruhás hölgyből.

Tegnap a külügyminiszter báljában voltam. Én is azt tartom, a mit Lord Palmerston, a ki szerint az élet tűrhető volna a multságok nélkül. Mindennapos munkám se testi erőmet, se agyamat nem viseli meg; eljutottam odáig, hogy érdeklődöm iránta. Hanem a hivatalos fogadtatások, oh, a fogadtatások valósággal kimerítenek. Tudtam, hogy haszontalan dolgot teszek, ha elmegyek a miniszter báljába; tudtam, hogy unatkozni fogok ott; tudtam, és mégis elmentem, mert az emberi természet egyik sajátsága: okosan gondolkodni és esztelenül cselekedni.

Alig, hogy a nagy terembe léptem, X. követet és nejét jelentették. A követet nem ez alkalommal láttam először; már előbb is találkoztam vele egynéhányszor. Mikor első ízben összejöttem vele, föltűnt előttem finom arcza, melyen nagy fáradtság nyomai látszottak. A kik közelebből ismerték, e fáradtságot nemcsak diplomatai tevékenységének tulajdonították. Azt beszélték, hogy viharos ifjúsága volt; legény-társaságokban számtalan szerelmi anekdotát tudtak róla. A nagyvilági legenda szerint, különösen abban az időben, mikor Japánban tartózkodott (úgy harmincz évvel ezelőtt) tömérdek szerelmi kalandja volt, legalább ezekről a kalandokról gyakran volt szó férfiak között, kávézás közben. Neje, kit nem volt szerencsém ismerni, úgy ötven éves lehetett. Fekete ruhát viselt, melynek pompás csipkái előnyösen tüntették föl hervadásnak indult, de teljesen még el nem virágzott szépségét. Bemutattak neki, a min örültem, mert szeretek koros hölgyekkel társalogni. A zene megszólalt, a körülöttünk lévő fiatal asszonyok tánczra perdültek s mi beszélgetni kezdtünk mindenféle régi dologról. Egyszerre, hogy hogy nem, arról az időről emlékezett meg, mikor a quai Malaquaisn, egy ócska házban lakott.

— Ön volt a fehér ruhás hölgy! — Kiáltottam föl.

— Csakugyan, uram — felelt — mindig fehér ruhában jártam.

— S én, asszonyom, én az ön kis férje voltam.

— Hogyan, uram, ön annak a derék, kedves Nozière doktornak a fia? Akkor hát . . . ön valaha nagyon szerette a süteményeket. Szereti még most is? Ha igen, jöjjön el hozzánk süteményt enni. Szombatonként el szoktak hozzánk jönni a jó barátaink egy csésze theára. Lám, hogy kerülnek össze a régi jó barátok.

— És a fekete ruhás hölgy?

— Ma már én vagyok a fekete ruhás hölgy. Szegény nagynéném a háború évében halt meg. Élete utolsó idejében sokszor emlegette önt.

Míg így beszélgettünk, egy ősz bajuszú, fehér pofaszakállas úr tiszteletteljesen, a vén gavallérok nehézkes gráciájával köszöntötte a nagykövetné. Mintha megismertem volna az állát.

— Arnould úr — szólta a nagykövetné — régi barátunk.

III.

EZT A RÓZSÁT NEKED ADOM.

Nagy lakást tartottunk, mely tele volt mindenféle csodadologgal. A falakon vad emberek fegyvereiből összeállított diadaljelvények függöttek; fölöttök néhány szegről fejbőrök csüngöttek le; a polczokon koponyák heverték; a mennyezetre fatörzsből vájt kis csolnakok voltak fölakasztva, evezőikkel; itt-ott egy-egy kitömött alligátor; az üveges szekrényekben madarak, fészkek, korál-ágak voltak láthatók, meg egy egész sereg kis csontváz, melyek (úgy rémlett) mintha gonoszúl vigyorogtak volna rám. Akkor nem tudtam, mit akart apám ezekkel a szörnyűségekkel, ma már tudom: szenvedélyes gyűjtő volt. Ő, a kit oly okos és oly önzetlen embernek ismertem, azt képzelte, hogy az egész természetet bele dughatja egy szekrénybe. Azt mondta s azt hitte, hogy mindezt a tudomány érdekében teszi; valójában pedig, egyszerűen a gyűjtés mániája vitte rá, hogy ilyen furcsaságokkal rakja tele otthonát.

Az egész lakás tele volt ilyen, múzeumba való tárgyakkal. Csak a kis szalonba nem tudott elhatolni se az ásványtan, se a zoologia, se az ethnographia, se a korcsszülötteleket tárgyzó tan; itt nem lehetett látni se kígyóbőrt, se békateknőt, se csontmaradványokat, se könyilat, se tomahawk-ot, itt nem lehetett egyebet látni, csak rózsát. A kis szalon kárpitpapírára rózsabimbók voltak festve. Egy sereg apró, igénytelen rózsabimbó, melyek mind egyformáknak s mind nagyon kedveseknek tűntek föl előttem.

Anyám, a kinek komoly kifogásai voltak az összehasonlító zoologia és a koponyamérések ellen, egész nap a kis szalonban, munka-asztalánál üldögélt. Én lábánál, a szőnyegen játszottam, még pedig rendesen egy birkával, melynek, mikor játszó társammá lett, már csak három lába volt, de a mely valaha négy lábbal dicsekedhetett, s így nem volt méltó rá, hogy apámnak korcsszülött-gyűjteményében, a két fejű házi nyulak között helyet foglaljon. A másik kedves játékszerem egy Paprika Jancsi volt, mely mozgatni tudta a karját, s melynek nem volt egyeb hibája, mint hogy nagyon érzett rajta a festékszag. Úgy

látszik, abban az időben jókora phantáziám lehetett, mert rám nézve ez a Paprika Jancsi, meg a három lábú birka száz meg százféle különös drámának állandó hősei voltak. Ha a birkával vagy a Paprika Jancsival valami kiválóan érdekes történet, siettem a dolgot anyámnak elmondani; de, sajátságos, a nagyok nem igen értik meg, a mit a kis gyermekek magyaráznak el nekik. Anyám nem hallgatott rám elég figyelemmel. Biz ez sehogy sem tetszett nekem. Hanem olyan csodálatos módon tudott rám nézni nagy szemével, olyan kedvesen tudta mondani: «oh, te kis bolond!» — hogy ez helyre hozta a hibát.

Egyszer, mikor a kis szalonban ültünk, letette a hímzését s ölébe vett; aztán rámutatva a kárpitpapír egyik virágjára, így szólt hozzám:

— Ezt a rózsát neked adom.

S hogy ráismerjünk, megjegyezte a hímző tűjével.

Soha semmiféle ajándék nem tett boldogabbá.

IV.

A SZOLLÓFÜRT.

Boldog, nagyon boldog voltam. Úgy tekintettem apámat, anyámat meg a dajkámat, mintha igen-igen szelid óriások lettek volna, a kik azóta élnek, mióta a világ s a kik változatlanok, örökké valók és egyetlenek a magok nemében. Bizonyos voltam benne, hogy meg tudnának őrizni minden rossztól s mellettök tökéletes biztonságban éreztem magamat. A bizalom, melylyel anyám iránt viseltettem, valami végtelen volt; ha eszembe jut ez az isteni, imádásra méltó bizalom, kedvem volna összecsókolni azt a kis legénykét, a ki akkor voltam; s mindazok, a kik tudják, mily nehéz ezen a világon valamely érzelmet a maga teljességében megőrizni: érteni fogják, miért ejt ily szokatlan elragadtatásba ez az emlékem.

Boldog voltam. Ezerféle ismert és mégis rejtelmes dolog foglalkoztatta képzelő tehetségemet, ezerféle dolog, melyek magokban véve semmiségek voltak, de melyek mégis részét alkották életemnek. Nagyon kicsinyke volt még életem; de hát élet volt, azaz a mindenség középpontja, a világ közepe. Ne mosolyogjanak azon, a mit mondok, vagy inkább mosolyogjanak

rajta barátságosan, rokonérzéssel és gondolják meg, hogy minden élő, még a legutolsó kis kutya is, a mindenség közepében érzi magát.

Boldog voltam, hogy láttam, hogy hallottam. A hányszor anyám kinyitotta üveges szekrényét, mindannyiszor finom költészettel teli érdeklődést, megilletődést éreztem. Ugyan mi lehetett ebben a szekrényben? Istenem, a mi más szekrényben szokott lenni: fehérnemű, illatot rejtő zacskók, dobozok, skatulyák. Ma hajlandó vagyok gyanúsítani szegény anyámat, hogy gyöngeje volt a skatulyák iránt. Volt neki mindenféle fajta, hihetetlen mennyiségben. S ezek a skatulyák, melyekhez nem volt szabad nyúlnom, szent félelemmel töltöttek el, s mélységes áhítatba ejtettek. Játékszereim is nagy dolgot adtak kis fejemnek; legalább azok a játékszerek, melyeket ígérték, s melyeket vártam; mert a régi játékaimnak nem volt rám nézve semmi rejtelmessége, következésképp semmi varázsa. De mily szépek voltak az álmodott játékszerek! . . . Aztán roppant álmélkodásokba ejtett az a másik csoda is, hogy mily végtelen mennyiségű vonal és alak kerül ki egyetlen író-ónból, egyetlen tollból. Katonákat kezdtem rajzolni; tojás alakú fejet kanyarítottam, s aztán csákót rajzoltam a tetejébe. Csak sok megfigyelés után sikerült a fejet le a szemöldök vonaláig csákójába bújtatnom . . . Szerettem a virágot, az illatszereket, az asztal élvezeteit és a szép ruhát. Tollas kalapom és tarkán szőtt harisnyáim meglehetősen büszkévé tettek. De minden egyes dolognál jobban szerettem a dolgok összességét, s kapcsolatát: a házat meg a levegőt meg a fényt, mit tudom én mit, szóval az életet. Valami mondhatatlanul édes volt élnem . . . Nincs az a kis madár, mely több gyönyörűséggel dörzsölődött volna fészkének pelyhéhez . . .

Boldog, nagyon boldog voltam. Hanem azért írgyeltem egy másik gyermeket. Alfonznak hívták. A vezetéknevét nem tudtam, talán nem is volt neki. Azt mondták, hogy anyja mosónő és házról házra jár dolgozni. Alfonz egész nap az udvaron vagy a Szajna-parton esatangolt. Az ablakból akárhányszor elnéztem maszatos arcát, sárga üstökét, rongyos fenekű nadrágját és csámpás, lyukas cipőit, melyeket megáztatott minden pocsolyában. Én is szerettem volna szabadon járkálni a pocsolyában. Alfonz minduntalan a szakácsnék körül ácsorgott, a kiktől sok pofont s néha egy kis száraz tésztamaradékot ka-

pott. Hébe-hóba az istállószoigák a vízvezetékhez küldtek egy veder vizért, melyet aztán büszkén, bíbor-vörös arccsal, nyelvét kiöltve czipelt az istállóba. S én írigyeltem. Neki nem kellett La Fontaine-meséket magolnia; nem tarthatott tőle, hogy megdorgálják, ha a ruhája pecsétes lett; nem kellett mondogatnia: jó napot, uram! jó napot asszonyom! olyan embereknek, a kiknek napjai és estéi (akár jók voltak, akár rosszak) legkevésbbé sem érdekelték; és, bár Alfonznak nem volt se falova, se Noé-bárka játéka, Alfonz kedvére játszott a verebekkel, melyeket összefogdosott, a csavargó kutyákkal, melyek gazdátlanul kóboroltak, mint ő maga, sőt még az istállóbeli lovakkal is, míg a kocsis a seprővel rá nem húzott, hogy eltakarodjék. Szabad volt és merész. Az udvarból, birodalmából, úgy nézett rám, föl az ablakba, a hogy kalitkába zárt madárra szoktak nézni.

Történt, hogy erről a nagy, vidám udvarról fölszedték a kövezetet. Persze csak azért, hogy új kőburkolatot rakjanak rá, de minthogy a munkálatok közben folytonosan esett, az egész udvar csupa sár volt, és Alfonz, a ki úgy élt ott, mint erdejében a satyr. tetőtől talpig földszínű lett. Vidáman, s jobb ügyre méltó buzgalommal emelte ki a kőkoczkákat helyökből s aztán lankadatlan hévvel czipelte súlyos játékszerreit hol erre, hol meg amarra. Hirtelen fölnézett, s észrevett, a mint fönt az ablaknál állottam, a falak közé zárva. Intett, hogy jöjjen le. Bizony, magamnak is kedvem lett volna kőkoczkákkal játszani. Bent, a szobában nem voltak kődarabok, melyeket előre-hátra hurczolhattam volna. Véletlenül nyitva volt a lakásunk ajtaja. Kiosontam s lementem az udvarra.

— Itt vagyok — szóltam Alfonznak.

— Hozd ezt a követ — szólt ő.

Arca szilaj, vad kifejezésű, hangja érdes, rekedt volt. Engedelmeskedtem. Hanem egyszerre valaki megesípett, kikapta kezemből a kőkoczkát, s fölemelt a földről. A dajkám volt, a ki méltatlankodva vitt haza. Megmosott jóféle marseillei szappannal, s összeszidott, a miért azzal a csavargó, semmire kellő gaz ficzkóval játszottam.

— Alfonz — tette hozzá anyám — Alfonz neveletlen gyermek. Ez nem hibája, hanem szerencsétlensége. De a jól nevelt gyermekeknek nem szabad a neveletlenekkel társalogniok.

Igen értelmes, gondolkozni szerető kis gyermek voltam. Anyám szavait eszemben tartottam, s intése, nem tudom hogyan, összezavarodott fejemben azzal, a mit az elátkozott gyermekekről tanultam, mikor képes bibliámat magyaráztattam el magamnak. Alfonz iránt táplált érzelmeim tökéletesen megváltoztak. Már nem irigyeltem; oh nem. Irtózáttal vegyes szánalmat ébresztett bennem. «Ez nem hibája, hanem szerencsétlensége.» Anyámnak ez az egy szava megváltoztatott irányában. Jól tettél, édes anyám, hogy így szóltál hozzám; jól tetted, hogy már kicsiny koromban megmagyaráztad nekem a nyomorútlak ártatlanságát. Intésed áldásos volt; ezután már csak rajtam állott, hogy sohase téveszszem szem elől szavaidat egész életemben.

Annyi bizonyos, hogy legalább ez alkalommal, foganatja volt az intő szónak, mert megesett a szívem az elátkozott gyermekben. Egyszer, mialatt Alfonz egyik szomszédunk (jámbor öreg hölgy) papagályát nyakgatta az udvaron, elnéztem ezt az ijesztő, hatalmas Káint, kegyesen szánakozva rajta, mint a hogy egy jó kis Ábelhez illett. Fájdalom! az Ábeleket csak a boldogság teszi Ábelekké. Föltettem magamban, hogy Alfonz iránt táplált szánalmamnak valami tanúbizonyságát adom. Először arra gondoltam, hogy csókot intek neki; de aztán vadóc arczára tekintettem, s eszembe jutott, hogy úgy sem volna vele valami nagyra; és különben is szívem fősvénykedett ezzel az adományyal. Sokáig keresgéltem, mit adhatnék neki; nagy zavarban voltam. Od'adni Alfonznak a falovamat, melynek ugyan már nem volt meg sem a sörénye, sem a farka, mégis kissé túlságosan pazar ajándéknak tűnt föl előttem. Aztán meg, lovat szoktunk adni, ha a szánakozásunkat akarjuk kifejezni? Elátkozott gyermekeknek való ajándékot kellett találnom. Tanakodtam: virágot adjak neki. A szalonban egész sereg virágbokréta hervadt. Csakhogy a virág, a virág olyanféle mint a csók. Nem hittem, hogy Alfonz szereti a virágot. Nagy zavaromban körülnéztem az ebédülőben. Egyszerre tapsolni kezdtem örömben: megtaláltam ajándékomat.

A pohárszéken egy nagy tálban, pompás fontainebleau-i szöllőt leltem. Fölmásztam a legközelebb lévő székre, s kivettem a szöllőből egy hosszú, nehéz fürtöt, mely maga majdnem akkora volt, mint a tál. A halványzöld szőlőszemek egyik oldalukon szinte aranyos színűeknek látszottak; elképzeltam, mi-

lyen ízesen olvadhatnak szét az ember szájában: hanem azért egy szemecskét sem csíptem le a fürtről. Odaszaladtam anyámnak a munka-asztalához, egy gombolyag zsinetet keresni. Erről az-asztalról tilos volt bármit is elvennem, de hát szükség törvényt ront: ahhoz is ember kell a gátra, hogy a maga idejében áthágyjuk a kiadott parancsot. A zsineg végét rákötöttem a szöllőfürtre, s kihajolva az ablak könyöklőjén, odahíttam Alfonzt az ablak alá. Aztán szép lassan leeresztettem a szöllőfürtöt az udvarba. Az elátkozott gyermek, hogy jobban láthassa a gyümölcsöt, elsimította a szeméről sárga haját s mikor karjával elérhette a fürtöt, lekapta a zsineggel együtt; azután fölnézett, kiöltötte a nyelvét, számfület csinált, s csúfondárosan, ülepét mutogatva, tovább állott. Az én kis czimboráim eddig egészen másféle modorhoz szoktattak; méltatlankodni kezdtem, boszúság fogott el. Hanem aztán eszembe jutott valami, a mi megnyugtatót.

— Okosan tettem — gondoltam — hogy nem virágot adtam neki, vagy hogy nem intettem feléje csókot.

Ez a gondolat eloszlatta boszúságomat, olyannyira igaz, hogy mikor hiúságunk nem szenved csorbát, a többi nem sokat határoz.

Mind a mellett az a gondolat, hogy kalandomat meg kell gyónnom anyámnak, nagyon elcsüggesztett. Hibát követtem el; be kellett látnom. Anyám megfeddett, de arca nyájas, szinte vidám volt, míg dorgált. Láttam nevető szeméből, hogy nem nagyon haragszik.

— A magunk jószágát kell odaadnunk — szolt — s nem a másét. Aztán tudnunk kell adni.

— Ez a boldogság titka és csak kevesen tudják — tette hozzá apám.

Ő . . . ő bezzeg tudta!

V.

A REMETE.

Még nem tudtam olvasni, még hátul nyitott nadrágban jártam, még sírtam, mikor a dajkám kifűtta az orromat, s már a dicsőség szomja emésztett. Ez a szent, tiszta igazság: még a

a legzsöngőbb korban voltam, s már fölébredt bennem a vágy : minél hamarább kitüntetni magamat, hogy majdan sokáig éljek az emberek emlékezetében. Mikor ólom-katonáimat az ebédlő asztalára borítottam, folyton törtem a fejemet : mily módon vihetném ki ezt a merész tervet. Ha módomban lett volna, úgy bizonyára a csatamezőre megyek a halhatatlanságért küzdeni, hogy hasonlóvá lehessenek azokhoz a hadvezérekhez, a kiket apró kezeimmal mozgattam, s a kiknek egy viaszkos vásznon kenyem-kezdem szerint osztogattam a hadi szerencsét.

De hát nem volt se lovam, se egyenruhám, nem voltak se katonáim, se ellenségeim, a mik mind nélkülözhetetlen dolgok a katonai dicsőséghez. A miért is elhatároztam, hogy inkább szentté leszek. A szentséghez nem kell annyi eszköz, mint a hadvezérséghez, s mégis a szent ember dicsőségéhez nem is fogható a katonáé. Anyám nagyon vallásos volt. Kegyelete — mely mint ő maga szeretetre méltó és komoly volt — nagyon hatott rám. Sokszor olvasgatta fenhargon a *Szentek életét*, melyet gyönyörűséggel hallgattam, s mely lelkemet elragadtatással és szeretettel töltötte el. Következésképp nagyon jól tudtam, miképen láttak hozzá az Úr választottjai, hogy életöket értékessé és érdemben gazdaggá tegyék. Tudtam, mily égi illatot árasztanak a mártiromság rózsái. De a mártiromság véglet, s én nem éreztem magamban hajlandóságot a végletekig menni. Nem gondoltam apostoli hivatásra sem, vallásos szónoklatokat tartani nem volt módomban. Így hát egész lélekkel az önmegtartóztatásnak szenteltem magamat, a mely erény egyrészt könnyűnek, másrészt (a czélt tekintve) biztos hatásúnak tűnt fölöttem.

Hogy haladéktalanúl hozzá fogjak a dologhoz, nem akartam ebédelni. Anyám, a ki sehogysem akarta megérteni új hívátásomat, azt hitte, hogy beteg vagyok s nyugtalankodva nézegetett rám, a mi kissé megszomorított. Aztán, mikor eszembe jutott szent Simeon, a stylita, a ki egy oszlopon élt, kimentem a konyhába s fölmásztam a vízvezeték vízfogó edényére ; de nem elhettem ott, mert Júlia, a dajkám, azon mód leszállított onnan. Mind a mellett buzgalommal haladtam tovább a tökéletesedés útján ; elhatároztam, hogy utánozni fogom patrasi szent Miklóst, a ki vagyontát szétosztotta a szegényeknek. Apám dolgozó szobájának ablaka a quai-re nyílt. Ezen az ablakon kidobtam tíz vagy tizenkét sou-t (a mely vagyonhoz úgy jutottam,

hogy az új és fényes pénzdarabokat mindig nekem adták); aztán kihajigáltam a márvány golyóimat, a csigajátékomat s újdonatúj pörgettyűmet, angolnabőr ostorával együtt.

— Ez a gyermek ostoba! — kiáltott föl apám s becsukta az ablakot.

Harag és szégyen fogott el, hallván, hogy ekkép ítélnék meg. De aztán meggondoltam a dolgot. Eszembe jutott, hogy apám, nem lévén szent, mint én nem fog velem együtt részesülni a választottak dicsőségében. És ez a gondolat nagyon megvívasztalt.

Mikor elkövetkezett az az óra, melyben sétálni szoktak vinni, fejembe nyomták a kalapomat; én tüstént levettem, s letéptem róla a tollat, példájára a boldog emlékezetű Labrus hitvallónak, a ki midőn valahonnan egy ócska, sáros süveget kapott, előbb gondosan meghentergette az ajándékot a sárban, s csak aztán tette a fejére. Anyám, mikor megtudta a vagyonszétosztás meg a kalap történetét, vállat vont, s nagyot sóhajtott. Határozottan elbúsítottam szegényt.

Séta-közben lesütött szemmel jártam, hogy a külső világ tárgyain el ne szórákazzam; s így szigorúan alkalmazkodtam ahhoz a szabályhoz, melyet a *Szentek élete* a legsűrűbben emleget.

S hogy életmódom szentségét teljessé tegyem, mikor erről az üdvös sétáról visszatértem, szőr-övet készítettem magamnak akként, hogy egy ócska karos-székből kivájtam a lószőrt s beduggattam az ingem alá hátul, a nyakam csigájánál. A minék újabb viszontagság lett a következése, mert Júlia épen abban a pillanatban lepett meg, mikor a legnagyobb hévvel voltam rajta, hogy szent Ferencz tanítványait utánozzam, a kik tudvalévőleg szőrmezben tartottak bűnbánatot. Júlia megelégedett a látszattal, nem hatolt a dolog mélyére, látta, hogy tönkre tettem egy karos-széket, s egyszerűen megnadrágolt.

Meghánytam-vetettem magamban, mily fájdalmas tapasztalatokat kellett tennem ezen a nevezetes napon, és számot vetve mindennel, kénytelen voltam beismerni, hogy a családi körben rettenetesen nehéz szent életmódot gyakorolni. Megértettem, miért mentek szent Antal és Jeromos a sivatagba, az oroszlanok és párduczok közé; s elhatároztam, hogy magam is visszavonulok valami remete-lakba, még pedig mindjárt holnap. Rejtekhelyül a Jardin des Plantes labyrinthjét választottam.

Ott akartam élni, áhítatos elmélyedésben, pálmalevelekbe burkolózva, mint Remete Pál. Azt gondoltam, bizonyosan lesz e kertben valami gyöker vagy mi, a miből majd táplálkozhatom. Találni ott, talán valahol a magaslat tetején, olyas lombsátorfélét is, a milyen nekem kell. Aztán meg, ezen a paradicsomi helyen, a teremtés összes állatainak közepette fogok élni; az oroszán, mely egyiptomi szent Máriának sírt ásott karmaival, kétségtelenül föl fog keresni, mikor majd meg kell adni a temetés tisztességét a környék valamelyik remetéjének. Látni fogom mint szent Antal, a kecskebak lábú embert meg az emberi törzsű lovat. S talán majd az angyalok visznek föl az égbe énekszó, égi zsoldár-zene mellett . . .

Elhatározásom nem fog olyan különösnek tetszeni, ha megjegyzem, hogy a Jardin des Plantes régóta szent hely volt rám nézve; úgy tetszett, mintha hasonlítana ahhoz a földi paradicsomhoz, a melynek rajzát gyakran elnéztem képes bibliámban. Dajkám sokszor elvitt oda, s mindannyiszor valami magasztos, derült érzés fogott el, mikor e kedves kertben jártam. Itt még az ég is tisztábbnak, átlátszóbbnak tűnt föl előttem, mint másutt, s közepette a felhőknek, melyek a papagálykalitka, a tigris-ketrecz, a medvebarlang és az elefántház fölött szép csöndesen vonultak el, amúgy homályosan, az Atyaistent láttam, hosszú fehér szakállával, kék ruhájában, a mint karjait kitárta, hogy megáldjon az antiloppal és a gazellával, a nyúllal és a galambbal egyetemben: s mikor leültem a libanoni czedrus alá, láttam, mint szállanak alá fejemre, az ágakon át a sugarak, melyek az örökké való Atya ujjáiból áradtak szét. Az állatok, melyek kezemből rágicsálták a hazulról hozott enni valót s közbe-közbe szelíden tekintettek rám, eszembe juttatták, a mit anyám Ádámról s az édeni ártatlanság koráról mondott. A Teremtés, mely itt együtt volt előttem, mint együtt volt valaha a pátriárka ingó bárkájában, valami gyermekies bájtól ragyogón sugárzódott vissza szemembe. És semmi sem rontotta el kedvemem, melylyel Édenemben gyönyörködtem. Nem bántott, hogy kedves helyemen dajkákat, katonákat és kókuszdió-árusokat is találok. Ellenkezőleg boldognak éreztem magamat ezek közt a szegény, alacsony sorsú, kicsiny emberek közt, boldognak én, a legkicsinyebb valamennyi között. Minden tisztának, kedvesnek, jónak tűnt föl előttem, mert mindent gyermeki ideálom bűvös fényében láttam.

Mire az álom elnyomott, már megérlelődött bennem az elhatározás:

— Igen, ebben a kertben fogok élni, hogy érdemeket szerezzek és hogy hasonlóvá legyek ama nagy szentekhez, kiknek élettörténetét anyám fölolvasta.

Elhatározásom másnap reggel sem ingott meg. Közöltem anyámmal. Elnevette magát.

— Mondd, ki beszélte beled, hogy remetének csapj föl s a Jardin des Plantes labyrinthejében telepedjél meg? — kérdezte még mindig nevetve s akközben szépen megfésülgetett.

— Híres akarok lenni — feleltem. — Ki akarom írni a visite-kártyáimra, hogy: «Remete és kalendáriumi szent», mint a hogy a papa oda írja a maga látogató-jegyeire: «az anthropologiai társaság titkára s az orvosi akadémia által koszorúzott munkák szerzője».

Anyám kiejtette kezéből a fésűt, melylyel hajamat simítgatta:

— Péter! — kiáltott föl — Péter! Hallgass csak ide. Oh, Istenem, mekkora örülség, mily vétkes hajlandóság szállotta meg ezt a szegény gyermeket! Oh milyen szerencsétlen is vagyok! Kis fiam eszét vesztette már akkor, mikor még nem is volt neki.

Aztán apámhoz fordulva:

— Hallotta, barátom? — szólt. — Hét éves korában híres akar lenni!

— Soha se nyugtalankodjék rajta, kedvesem — felelt apám. — Majd meglátja, húsz éves korában neki is elmegy a kedve a dicsőségtől.

— Adja Isten! — szólt anyám. — Nem szeretem a hiú embereket.

Isten csakugyan úgy rendelte, s apám nem csalódott. Mint az yvetot-i király, nagyon jól megvagyok a dicsőség nélkül, s immár egy csöppet sem töröm magamat, hogy a Nozière Péter nevet bele véssem az emberek emlékezetébe.

Mégis, a hányszor mostanság ebben az elhagyott, elkomorodott Jardin des Plantesban sétálgatok, miközben régi emlékek kísérnek: mindannyiszor valami érthetetlen vágyat érzek elmondani ismeretlen barátaimnak, hogy valaha álmom volt, itt ebben az elpusztult kertben anachoréta módjára élni — mintha ez a gyermeki álom, más ember gondolataival társulva,

megszerezhetné ennek a más valakinek egy mosoly kedves erzetét.

És ma sem tudom, okosan cselekedtem-e, hogy már hat éves koromban lettem a katonai pályáról? mert azóta bizony eszem ágában sem volt katonává lenni. Kissé sajnálom. A fegyverviselés nagyon nemes foglalkozás. A katona kötelessége világos, s annál határozottabb, mert nem az okoskodás határozza meg. Az az ember, a ki okoskodhatik rajta: helyesen vagy helytelenül tett-e, hamar rájön, hogy cselekedeteink közt igen kevés az ártatlan. Papnak vagy katonának kell lenni, hogy az ember ment maradjon a kételkedés aggodalmaitól.

A mi a remeteség ábrándját illeti, megvallom, újra elálmodtam mindannyiszor, a hányszor érezni hittem, hogy az élet alapjában véve rossz: azaz elálmodtam minden nap. De a természet minden nap fülön fogott s visszarántott azokhoz a szórakozásokhoz, a melyek között a szegény emberek élete szokott lepörögni.

FRANCE ANATOL után, francziából

AMBRUS ZOLTÁN.

VÁNDOR-TÁRCZÁMBÓL.

I.

A MILOI VENUS A LOUVREBAN.

Ki gondolná, ki mondaná,
Hogy rejtve, mélyen föld alá,
Feküdtél, mint egy holt-tetem,
Túl század-, ezred-éveken!
Hogy nem *most* lépsz, a kékelő
Habok közül üdén elő!

Oh tiszta báj, oh szendeség!
Az ifju föld, a fényes ég,
Melyik hazád? föld lányá, vagy
Az égnek királynéja vagy?
Oly tiszta *az*, oly szende *ez*
Nem volna! — egyik sem lehetsz!

Hol föld az éggel egybe ér,
Eget a föld eszménye kér,
Az ég a földre lehajol,
Titkát művész-fül hallja jól,
Hullám üvölt, susog a nád:
— A tenger volt a te anyád!

Az ember szíve szinte fáj:
 Hogy megkövülve ennyi báj,
 Hogy ennyi csáb hiába van,
 Maga nem érez, hasztalan,
 Mert nincs verő sziv kebliben,
 Hódítani tud, szeretni nem.

És még is oly vigasztaló:
 Hogy a legszebb álom — való;
 Hogy mely a földből égbe kél:
 Az eszmény mind örökre él;
 Hogy ennyi báj, csáb, gyönyörök,
 Elmúlhatatlan és örök.

(Páris.)

II.

A GENFI TÓN.

Szellő sem éri kis vitorlám'
 Oldalt henyén csüng a lapát;
 Csak akkor mozdúl meg a hullám,
 Ha egy-egy gőzhajó csap át.

S kis csónakom mig lágyan renget,
 Végig tekintek a tavon,
 S a messziségen elmerengek,
 Mely végre mindent ködbe von.

Lassan, lassan leszáll az alkony
 Nyugaton már lement a nap,
 De túlhan, a fehér Montblancon
 Rózsái még piroslanak.

A tóra visszavert sugára
 A kék hullámokon rezeg,
 Mint életünknek alkonyára
 Visszfényt vet egy emlékezet.

(Genf.)

III.

SZEP JÚLIA . . .

Szép Júlia házát, a melyben lakott,
 Az erkélyt, melyen Romeót ölelte,
 A kis szobát, hol küzde szüzi lelke,
 Hol jöttét leste, a kis ablakot —

A kő koporsót, melyben szúnyadott,
 S ébredve, Romeóját halva lelte,
 És ráborúlva, lelkét kilehelte —
 S a többit, a miket mutatnak ott —

Mind láttam én is — és bár jól tudám,
 Hogy mese mindez, egy költőnek álma,
 A pillanatnyi üdv s a szörnyű vég:

Hitemben az eszmény valóra válva,
 Sohajt küldék a szeretők után
 S emléköknek egy könnyet szentelék!

(Verona.)

SZÁSZ KÁROLY.

AZ ELVESZETT KÖNYVECSKE.

(Propertius, III, 23.)

Hát csakugyan elveszett ügyes jegyzőkönyvem
 És annyi szép jegyzetem oda van vele!
 Rég kezem közt forgatám, kopott is volt szörnyen
 S nem volt rajta bár pecsét, de volt hitele.

Nélkülem is tudta már a lányt engesztelni,
 Nélkülem is egynehány ékes szót beszélt.
 Nem volt arany lemeze, értéke hát semmi,
 Hitvány viasz volt s kapott egy puszpáng fedélt.

Ő maga bár egyszerű, biztos volt hűsége,
Vele mindig bizonyos vala sikerem.
Ilyenfélék voltak jegyezve beléje :
«Hol volt tegnap, rossz ember! hát ez szerelem!

Tán megakadt a szemed egy nálamnál szebben?
Vagy valami rágalom bőszt fel reám?»
Vagy pedig ez: «ma jöhetsz, töltsük időnk' ketten,
Amor szívesen fogad egész éjszakán».

És a mit csak kitalál egy tüzes lány-elme,
Míg órákig elcseveg irásba' velem.
Jaj! talán egy zsugori számodol már benne
S száraz naplói közé dobja hidegen.

Ha elhozná valaki, aranyt adnék érte :
Ki is kapna pénz helyett hitvány lapokon?
Siess fiú, függeszd ki egy oszlopot érve,
De tedd hozzá: «lakom az Esquilinuson».

CSENGERI JÁNOS.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT ŐSZI TÁRLATA.

A ki csak némileg ismeri a művészetek történetét, az tudja, hogy a modern képírás fejlődésében mily hatalmas tényező volt az olajfestés, s azért senkinek sem juthat eszébe, hogy ezt a technikát kisebbiteni, vagy éppen uralmától megfosztani akarja. Az ilyen törekvés a modern művészeti szellem okatlan tagadását jelentené. De midőn teljes készséggel elismerjük az olajfestés uralmának jogosultságát, abból még nem következik, hogy védjük a föltetlen egyoldalúságot, mely egyedül csak a festést és annak is csak egyik fajtát, az olajfestést, tartja hivatottnak. Kétségtelenül sokoldalú technika ez, melyben a valóságot utánzó művészet a legjobb eszközök kimeríthetetlen forrását bírja, valóban pompás, bámulatos és igéző, de mégis vannak korlátai, melyeken túl más festési eljárás jogosultsága kezdődik. A képírás számos technikái közül egyfelől kivált a falkép, másfelől a vízfestmény jelöli meg e korlátokat. Nagyobb terjedelmű, tárgyuknál fogva általánosabb jelentőségű és állandóan egy helyre szánt ábrázolásoknál az olajfestés kénytelen átadni az ecsetet a falfestés egyik vagy másik technikájának; a vízfestés a természetű utánzás és mélyebb hatás eszközei tekintetében az olajfestésnél sokkal szegényebb, de könnyed, enyegő technika; nem enged időt a meggondolásra és nem tűri a részletes kidolgozást, azért különösen alkalmas olyan jelenségek utánzására, melyek pillanatnyira megkapják figyelmünket, de behatóbban nem foglalkozunk velök.

Hogy a festés mellett a szobrászat egyik elévülhetetlen kifejezési módja a művészetnek, azt bővebben bizonyítani fölösleges, legfőlebb hazai pangó szobrászatunkkal szemben. A pangás ez állapotának egyik oka abban rejlik, hogy szobrá-

szaink eddig mindannyian nagy emlékszobrokat vágytak alkotni, s a közben, míg várták, mikor nyílik erre alkalom, vagy épen semmit sem dolgoztak, vagy legfőlebb egy-egy mellszobrot vagy épület díszeül szolgáló szobrokat készítettek, ha találkozott megrendelő. Szobrászainkból általán hiányzott az erélyesebb kezdeményezés az akadémiai tanulmányok befejezte után; csak elvéte szánták rá magokat, hogy valamely, bár kisebb művet, saját koczkázatakra készítsenek, minthogy pedig megrendelő is gyérebbe találkozott és a megrendelés majdnem kivétel nélkül a mellszoborra szorítkozott, szobrászaink tétlenségre kárhoztatva, sokkal kevesebbet termeltek, semmint várni lehetett volna. Azt senki sem tagadja, hogy a képírás tere tágabb, mint a szobrászaté. A mit csak látunk, az mind tárgya lehet a képírásnak. Ezt nem mondhatjuk a szobrászatról, hanem azért ennek is elég tárgy kínálkzik. Szükséges azonban, hogy a mint a festő megfesti a képet, annak a reményében, hogy kedvelőre talál, tegye ugyanezt a szobrász is. Azt sem lehet tagadni, hogy a közízlés a festészetnek kedvezőbb, a festménynek hamarább találkzik vevője, de másrészt az is bizonyos, hogy szobrászatunk a kisebb föladatakat, a tetszetős tárgyakat mellözve, vajmi keveset tett a közízlés megnyerésére. Pedig a kisebb, tárgyuknál fogva csekelyebb jelentőségű szoborműveknek nem csak meg van művészeti jogosúltságuk, hanem azonkíül szükségesek is, mert a velök való foglalkozás élénkíti a szobrászi tevékenység vérlüktetését, műveli a formaérzékét, finomítja az ízlést és kivált jól iskolázza az ügyességet a kivitelenben. A szobrászat, bár nem áll rendelkezésére a szemet és a képzeletet elragadó színpompa, s kiválóan csak a formák által hat, azért még sem oly nagyon komoly és hálátlan művészet, csak ne fogjuk föl annyira komolyan, s ne tartsuk oly hálátlannak.

Az idei tárlatot látogató közönség bizonyára megelegetéssel vette észre, hogy ezúttal a szokottnál népesebb és élénkebb volt a műcsarnok két folyosója, melyek közül az egyikben szűken és a látogatókra nézve fölötte kényelmetlenül elrendezve szoborművek állottak; a másíknak falán pedig az udvari szobákban el nem fert vízfestmények függtek. Az olajfestmények nagy sokasága mellett a két folyosó egy-egy külön tárlatot képezett, s szinte biztató jeleül szolgálta annak, hogy műcsarnokunk tárlatainak nagyon is szembeszökő egyoldalúsága

lassanként és némileg enyhülni fog. Megkívánja ezt a művészet érdeke is.

Körülbelül negyven szobormű volt a tárlaton. Ennek több mint fele magyar művész munkája, s nagyobb része nemcsak egyszerűen figyelemre méltó, hanem a magasabb mértéket is megüti. A negyven közül különösen kettő vált ki művészi tökélyénél fogva. Ezek külföldi művek. Dillens Julian, belga szobrásznak síremlékre szánt szoborműve gipszből: egy térdelő, mezítlen, életnagyságú női alak a lépcsővel szemben, a folyosó elején elhelyezve, fogadta a tárlat látogatóit. A tárlat rendezője jobb helyet nem adhatott e szobornak és a látogatók ennél méltóbb fogadtatást nem kívánhattak. A szobor igénytelenül egyszerű, nem a görög, hanem a renaissance művészet fölfogása szerint természetihű formáival és tartásával, keresetlen, de mély kifejezésével valóságos megtestesülése a tisztult ízlésű modern szobrászatnak; nagy tudás, tökéletes technikai járatosság a formák kezelésében, bámulatos önmérséklet jellemzik, a befejezettség és az igénytelenség rajta sajátos harmoniává olvadnak össze. E mélabús, szerény megjelenésű alak legkiválóbb tüneménye volt az idei tárlatnak, mert a modern szobrászatnak hozzá hasonló remek alkotását a műcsarnokban még nem volt alkalmunk látni. A másik, viaszba öntött bronz szobor, Amandola műve, egy ötöd életnagyságú, szintén mezítlen nő egyenesen áll, gazdag hajfürtjét feje tetején összefogva tartja. Ámbár két karjának tartása következtében alakja kissé megnyúlt, a formák természetes puhaságukból valamit veszítettek, de azért megjelenése egészben megkapó tökélyű, s épen oly bámulatos az öntvény technikai finomsága.

A magyar szobrászok leginkább a képmásokkal remekeltek, különösen Szécsi Antal és Senyei Károly, eddig nem sokat emlegetett szobrászok, e fajban valóságos mesterekkül mutatták be magokat. Hazai művészetünk szempontjából az általok készített mellszobrok képezték az idei tárlat legnagyobb és legörvendetesebb eseményét. Hogy e két művész hol tanult, azt nem tudom, de hogy jó iskolájok van, arról tanúskodnak műveik; mindketten művészi öntudatossággal a XIV. századbéli olasz szobrászat álláspontjára helyezkedve, mesterkéletlenül kezelik a képmást, egyszerű formákra törekednek, a nélkül, hogy földoznának a természetihűséget, az egyénileg jellemzőt és a kifejezés élénkségét. Különösen Szécsi Antal két műve, mindegyik

női kepmás, egyesíti magában e ritka sajátságokat. Senyei Károlytól azonkívül három genre-szobrocskát is láttunk, az egyik alvó faunt, a másik szüretelő ifjút, a harmadik virágárus leányt ábrázolt. Jól kigondolt és ügyesen mintázott, élénk, életteljes alakok. A szobrászat e könnyed, tetszetős faja az, melyet szobrászaink következetesen és kitartóan művelni elmulasztottak. Az ilyféle szobrok nem megrendelésre, inkább a művész kezdeményezéséből jönnek létre, s tárgyuknál fogva legkönnyebben felkeltik a közönség érdeklődését a szobrászat iránt. Nincs bennök semmi ünnepélyesség és komolyság, a vídám fölfogás az igazi elemök, sőt tág tér kínálkozik a humornak is; élénk megjelenés, jellemzetes alakítás által hatnak, s egyedüli hivatásuk, hogy a lakás díszéül szolgáljanak. De igazi becsesek csak akkor bírnak, ha bronzba öntetnek. E tekintetben buzdító például szolgálhattak a tárlaton Lagae *Mámor* és Zádov *Játszótársak* című bronz szobrai, igen szép barnás zöld patinájú öntvények, a tárlat rendezősége azonban oly mostoha helyet adott nekik, hogy alig voltak láthatók és így közönségünknek nem volt módjában, hogy rajtok tanulja méltányolni és megszeretni a szobrászat e fajtát. Igaz, hogy a bronz-öntés, a genre-szobrászat e mellözhetetlen föltétele, nálunk még hiányzik; ez irányban eddig csak egyes kísérletek tétettek, de nincs senki a ki azt hivatásszerűen művelné, azonban mihelyt meglesz az első föltétel, tudniillik ha szobrászaink e fajt művelni fogják és képesek lesznek a közönséget megnyerni, a második föltétel is meg fog valósúlni. Bronz-öntés addig nem képzelhető, míg nincs mit önteni s ezért az iparművészeti társulat a bronz-öntés ügyét előmozdítani óhajtván, kénytelen volt az öntendő szobrokról gondoskodni és elkészítetté hazai jeleseink mellé szobraiát. Szobrászainknak saját művészetök ez oldalát a legmelegebben ajánljuk. Mihelyt erre is kellő gondot fordítanak, könnyű lesz elérniök, hogy a tárlaton a szobrok ne oly mostoha bánásmódban részesüljenek és a többi, habár lassan, de önkényt fog következni.

A vízfestés a külföldön, Bécsben és Párisban, Olasz- és Spanyol-, de kivált Angolországban igen kedvelt technikája a képirásnak. Az aquarell-festők mindenütt a legismertebb művészek, a kik művészetök ügyét nagy tehetséggel támogatják, több helyen külön társulatuk van és külön tárlatot rendeznek. A francia aquarell-festők társulatának évi tárlata a párisi mű-

vészeti életnek egyik legkiválóbb eseménye szokott lenni. Az angolok kivált nagy kedvelői a vízfestésnek, e technikát nagyobb ábrázolások előállítására is alkalmazzák és ugyanakkor a legapróbb részletek pontos kivételére törekcsenek. E tekintetben külön iskolát képeznek, melynek iránya és törekvése azonban ellenkezik a vízfestés technikájának természetével, de az angolok törhetetlenül ragaszkodnak hozzá. A vízfestés, valamint minden más festési eljárás művészi sikerének és becsének titka abból áll, hogy ne akarjunk vele olyasmit elérni, a mit más eljárással biztosabban és jobban érhetünk el. A vízfesték anyagi tulajdonsága olyan, hogy a részletes kivitelt, a pontos kidolgozást és kivált a finom árnyalatok visszaadását kizárja. A ki rajzolni akar, az ne nyúljon a vízfestékhez, ez csak annak való, kinek érzékét megragadja valamely jelenség fő színeinek hatása, ki ez élénk színes jelenség összhangzatosságát képes fölfogni. Vannak azonban a continensen is, kik úgy látszik, az angol vásárlók kedvéért az angol iskola fölfogását követik. A mi tárlatunkon különösen két olyan vízfestmény volt, mely a részletes kiviteltre való törekvésben e technika korlátait túllépve, az angol irányt képviselte; az egyik Bompiani A. műve, mely mandolinon játszó nőt ábrázolt és vevőre is talált; a másik Tarenghi Enrico *Vecsernyén* című festménye.

Csodálatos, hogy nálunk éppen nem művelik a képírás e könnyed, enyelgő fajtát, melynek színgazdag kellemes, derült, vídám hangulatú alkotásai a szoba különösen alkalmas, kedves díszetül kínálkoznak. E fajtából csak hat magyar mű volt a tárlaton: Uhl Sándor, építésztől három, Myskovszky Viktortól egy és Koszkol Jenőtől kettő. A két előbbi nem hivatásból foglalkozik a képírással, az utóbbi pedig még kezdő. Külföldi művészek először a múlt tárlaton, most pedig másodízben mutatják be nagyobb számú és művészi becsű művekkel a vízfestést, melyek közül különösen Sala P. és Uytterschaut Viktor művei váltak ki, s reméljük, nem maradtak hatás nélkül művészeinkre és közönségünkre.

Az olajfestmények plebejusi sokasága egészben véve megütötte a jó közepszerűnek mértékét. Beleértjük a külföldi műveket is. Mert nálunk a kereslet oly csekély, hogy a külföldi rendkívüli nagy termeles és fokozott kínálat daczára, hozzánk kiválóbb idegen művek nagyobb számban csak elvélve kerülnek. Ha azonban meggondoljuk, hogy végre a művészet is

kénytelen a kenyérkereset után járni, valóban nagy köszönetet érzünk a képzőművészeti társulat igazgatósága iránt, hogy a mi művészeti piacunk kedvezőtlen viszonyai mellett, lelkes buzgalommal évenként egy-egy ilyen tárlatot hoz létre, melyből legalább távolról megsejthetjük a nyugati népek művészetének állapotát. Az eszmék láncolatát ebben az irányban követve és őszintén magunkba szállva, mindannyiszor önkénytelenül az a kérdés merül föl, vajon nálunk a mellett, a mi a művészetnek nyújtatik, van-e joga a bírálatnak?

A tárlat átlagos színvonalát két festmény haladta meg: Munkácsy Mihály *Pillanatnyi fölhevülés* és Verstraete Théodore, a nálunk már jól ismert belga festő *Nyári est* című képe. Mindegyik egyaránt remek festői alkotás, de mindegyik a maga nemében. Munkácsy festményének tárgyi tartalmatlansága az első pillanatra föltűnik. Valaki leszúrta társát, ez a földön elterülve fekszik, egy harmadik megrémült tanúja a véres tettnek, két nő pedig ijedve menekül kifelé. A kép címéből megtudjuk, hogy pillanatnyi fölhevülés idézte elő a jelenetet. A férfi alakok ruhája és a szoba körülbelül a harmincz éves háború idejére utalnak. Egyéb fölvilágosítást nem nyújt a kép, melynek laza compositiója távolról sem sejteti se az előzményeket, a pillanatnyi fölhevülés okát, se a küzdelem lefolyását. Egy rejtélyes, vagy helyesebben szólva, üres befejezett tény áll előttünk, melynek festői előállítására páratlan szépségű. A művész mindent mellőzött, még a lelki állapot kifejezését sem tartotta szükségesnek, noha művészetének ez erős oldala; minden gondját a festőiség egyik elemére, a színhatásra fordította, s oly művet hozott létre, mely e tekintetben valóban bámulatra méltó. Verstraete festménye nyári estve hazatérő ökörcsordát és azt kísérő két pór leányt ábrázol. Ez is festői hatású kép, de e hatást nem a színek, hanem a festőiség másik eleme, a világítás hangulata, által éri el. A festőiség két tényezőjének tanulmányozása céljából érdekes volt e két képet összehasonlítani: az egyik a színek harmoniája uralkodik, s minden egyéb háttérbe szorul, a másik a képírás összes eszközeit a legkisebb mértékre leszállítva alkalmazza, a részletesebb kivitel távolról elkerüli s arra szorítkozik, hogy csak jelezze nem is a formákat magokat, hanem úgy szólván azoknak helyét, de mind ezt oly finom érzékkel illeszti be a szürkülő világosság hangulatába, oly tökéletes összhangot idéz elő, hogy mindent látni vélünk, még a formá-

kat és a színeket is, melyek tényleg hiányzanak, sőt észrevenni véljük a hullámzó vonalat is, melyet az egymás mögött haladó ökrök mozgása leír, és e hullámzó vonalat követi a leányok lépése és mozdulata is. Nézzük és tovább nézzük a kepet s mind jobb bámuljuk rajta az eszközök csekélységét és az elért hatás nagyságát. Megszáll az igazi művészet sejtelme! Abszolút mértéke nincs a művészetnek, csak szempontjai vannak és Verstraete festménye a maga szempontjából befejezett, tökéletes festői mű.

Volt a tárlaton még néhány oly összhangzatos megoldású festmény, melyet a két előbbtől mereven elkülöníteni nem volna méltányos, tehát itt felsoroljuk: Leemputten Corneille *Birkanyáj*, Claus Emile *Kedvező szél*, Schikaneder Jakab *Késő őszelel*, Abry Léon *Hazulról*, Roubaud Franz *Ima a pusztán*, Ebner Lajos *Nászmenet*, Nádler Róbert *Kerti részlet* és még néhány külföldi művet teszünk hozzá, de azért a főlemlítésben nem bírjuk sorát ejteni Rotta Silvio *Gályarabok* című festményének. A nagy arany éremmel kitüntetett és a nemzeti múzeumi képtár számára megvásárolt e művet épen a saját szempontjából egészen elhibázottnak tartjuk.

A magyar festők, azok is, kik a tárlatról elmaradtak, ez idő szerint a képírás három fajtát művelik: a népeletet, a tájképet és a képmást. A magyar népeletet ábrázoló festők között tudásra és tehetségre nézve Ebner Lajos áll első helyen. Ezelőtt néhány évvel hazatérő aratókat festett, a kik ellen az volt a kifogás, hogy típusuk nem magyar jellegű. Azóta a hány képet festett Ebner, mindegyik nagy művészi haladást jelzett és mind jobban megközelítette a magyar típust, mélyebben behatolt a magyar nép életébe és szellemébe. Mostani művével arról tanúskodik, hogy igazi művészi és mély értelemmel uralkodik e téren, annyira átérzi és érti, mint senki más társai közül. A *Nászmenet*ben a magyar népelet művészi alakításának főadata meg van oldva. Ez alatt nem a duhajkodás, a népszínházban ellesett negélyeskedés tartalmatlan és ízetlen ábrázolását értjük, hanem azt a valóságos, egyszerű népeletet, a melyet mivoltában fölfogni és művészileg visszaadni Ebner Lajosnak oly mértékben meg van a képessége és készütsége, mint senki másnak. Magyar parasztjai igazi magyar parasztok, nem pedig azok, melyeket teszem Baditz Ottó, vagy Balló, vagy akár Vágó Pál festenek. A magyar nép és annak élete, mely

úgy erkölcsi tartalmánál, mint külső megjelenésénél fogva igen rokonszenves, a festői ábrázolásra mintegy önmagától kínálkozik. Ezt könnyű észrevenni, s sokan észre is vették már. De az egyszerű észrevevést a tárgy művészi fölfogásától és előállításától jókora lépés választja el. Azok közül, kik e tárgyat ábrázolták, legtöbben a divat, s nem a művészi meggyőződés által vezetett észrevevők voltak s igen kevesen találkoztak, kik ama nagy lépésnek akár csak felét is megtették. Ebből fejthető meg, hogy ahhoz képest, a mennyien a magyar népeletet festették, az eddig elért művészi eredmény nagyon csekély. Képirásunkban e tárgy művészi előállításának mikéntjét, a tárgy tartalmával összhangzó fölfogást és a kezelés módját, a mit stílusnak is szokás nevezni, még senki sem oldotta meg, pedig ez lenne egyik leglényegesebb eleme az óhajtott és sokat sürgetett magyar festői iskolának. Az előzmények után ítélve, úgy látszik, mintha Ebner Lajosnak ez irányban hivatása volna.

Vágó Pál is elismerésre méltó odaadással és ragaszkodással műveli a magyar népelet festését, s már néhány elég figyelemre méltó művet hozott létre. De két hibája van. Az egyik, hogy nagyon a fölületen úszik, a hatásosnak ígérkező tartást és mozdulatot keresi s nem hatol be személyeinek lelkébe. Másik hibája, hogy a kezelésben még nagyon ingadozik, nem bírja elérni, hogy a mit könnyen, vázlatosan kezel, az is egésznek, befejezettnek látszassék. *Víg társaság* című, most bemutatott festményén, mely alapjában igen jól van kigondolva, szinte szembe szökött az utóbbi hibája. Megjegyezzük azonban, hogy e kifogások fölemlítése a művészi tehetség elismerését foglalja magában, mert a többieket, kik a magyar népeletet ábrázolják, nem lehet e szempontból bírálni.

Hogy a részletek aprólékos és pontos kivitele nélkül, könnyed, sőt nagyobb kezeléssel mennyire el lehet érni a valóság egész hatását, azt, hogy minden alak és részlet késznek és befejezettnek tűnjék föl, arra nézve Vágó Pál e festményével szemben többek között jó például kínálkozik Nadler Róbertnek *Kerti részlet* című valóban megnyerő, kedves kis képén, a veteményeken túl, a kert falához közel álló nő alakja. E művésziünknek nem a magyar népelet a tárgya, szélesebb körben mozog, s az idén kiállított hat festménye közül három: *Beduin-szállás*, *Útca-részlet Kairóban* és *Egy mecset bejárata* a keleti életből vett jelenetet ábrázol. Ezek ugyan nem ütnek meg Rou-

baudnak *Ima a pusztán* című és már említett festményét, de meggyőző tanúságot tesznek arról, hogy a képzőművészeti társulat által már egyízben pályadíjjal kitüntetett művész gyorsan és biztosan halad. Keleti tárgyú képekről és pályadíjról szólva, szinte lehetetlen elhallgatnunk, hogy Eisenhut Ferencz, az első, ki a magyar művészeknek szánt arany érmet elnyerte, s ki különösen a keleti tárgyak művelője, ez idén küldött képével, mely *Rabszolgarásárt* ábrázol, a jogos várakozásnak nem felelt meg, azt a hatást teszi, mintha egykori ragyogó, pompás színezése belső erejéből vesztett volna, a mi fölötte baljós-latú jel.

Tájkép, mint rendesen, az idén is szép számmal volt a tárlaton, a nélkül azonban, hogy köztök, ha nem is valami egészen különösen érdemes, de legalább olyan találkoznék, melyet mint újabb tüneményt szóba hozni kellene. Legfőlebb azt említhetjük meg, hogy báró Mednyánszky László, e kétségtelenül eredeti festői tehetség, a korábbi szuroksötétségből mindinkább kibontakozik, s már fölkizdötte magát az ólom-szürkéig, sőt mostani képein a derültebb, de még mindig elég búskomor hangulattal együtt itt-ott némi világosság és szín is kezd mutatkozni. Följegyezni való továbbá, hogy a tájképek közt föltünően sok volt az erdő sűrűje. Körülbelül húsz festmény mutatott többé-kevésbé zöld lombokat, néhány fatörzset és egyebet, de legnagyobb részök levegő és mélység híján volt. Nehéz megérteni a festők előszeretettét e tárgy iránt, mely annyira szűk, kicsiny részét öleli föl a tájnak, hogy szinte nem illik rá a tájkép neve, s melynek egyedüli érdeme a szemet az erdő rejtélyes mélyébe vezető levegős távlatból áll; ha ez is hiányzik, akkor nincs a képnek hangulata, mert a zöltség egyedül nem hangulat és nem tárgya a képírásnak.

Az imént néhány jobb festményt felsorolva, hallgattunk az arczképekről, mert azok a tárlatnak oly kiváló részét képezték, hogy akár egy külön fejezetet is igényelhetnének. Hisz sokaságuk s egy jó részének nem közönséges igénye mindenkinek szemébe tűnhetett. Az arczkép bizonyos tekintetben és bizonyos esetben történeti festmény. S mivelhogy a történeti festmény minden művelt társadalomnak talán önkénytelenül is érzett szükséglete, s úgy látszik nem kevésbé a művészetnek is, azért képírásunk, mióta elfordult a történeti festménytől, mind nagyobb mértékben műveli az arczképet; a múlt törté-

nete helyett az arcképben a jelen történet elemeit ábrázolja. Valami ilyesféle belső kapcsolatnak kell lappangni a tüneményben. Azt látjuk, hogy tárlatainkon az arcképek évről évre szaporodnak. Az idén a magyar festők harminczkét arcképet mutattak be, inkább többet, mint kevesebbet. Érdekes lenne valamennyit megbeszélni, ha ezt nem akadályozná az ábrázolt személyek ismeretlensége; a tárgymutató rendszerint a nevet is elhallgatja, a mi nem indokolt szerénység.

Nálunk az arckép ez újabb és igen örvendetes divatjának kezdete körülbelül összeesik Benczúr Gyula hazatelepedésével. Tényleg e művészünk áll az arckép-festők közt első helyen, s megrendelőinek személyes jelentőségét és társadalmi előkelőségét tekintve, uralkodik a helyzeten. A trónörökös főherczeg ő fenségének egész alakban ábrázolt képmását és gróf Nádasdy Ferencznek térképét küldte az őszi tárlat második sorozatára. Az elsőt az asztalterítő és a hátul nagy redőkben leomló függöny, a másodikon a granátvörös bársony díszruha rögtön megragadja, lebilincseli a szemlélőt, elárulja a finom ízlésű és mesteri technikájú művészt, a ki ragyogó, pompás színeivel pazarul, könnyen és biztosan bánik: technikája a szövet bámulatos anyaghűségét éri el, finom ízlésű elrendezése és színeinek ereje úgy hat, mint a leghatalmasabb ékesszólás, melynek lelkesítő tartalma és szép a formája. A művész két művén e tekintetben remekelt, oly tökéletes harmoniáját érte el a tüzes, melegen világító színeknek és a bő, nagy formáknak, hogy úgy hat vele, mintha eszmei tartalma volna. Hasonlóság tekintetében azonban egyik képmás sem sikerült annyira, mint néhány előbbi műve; a mi pedig a trónörökös képmását illeti, azon a lábszárak aránytalansága általánosan feltűnt. Azonban e képmások ellen is az a legfőbb kifogás, hogy a szellem, a belső ember nem jut kifejezésre, az arcz lelkileg nem él, bizonyos merevség, vagy jobban mondva elfogultság tartja lekötve a tekintetnek mozdulatát, életét. Az elfogultságnak az a neve ez, mely a fényképek közös és állandó jellege, s mely az embert akkor szállja meg, mikor a fényképező készülék előtt egy pillanattig nyugodtan kell lenni. Benczúr képmásainak és a fényképeknek e vonása talán egy közös forrásból ered, azaz a művész kellenén túl használja a fénykép segítségét. A németalföldi festők erős, élénk egyéni kifejezésű, de egyébként gondatlanul kezelt képmásairól az ítéletet e kérdésbe foglalták: «Hol van a

kép?» Benczúr képmásai ellenben e kérdésre jogosítanak: Hol van az egyén?

Horovitz Lipót, ki eddig külföldön élt, s most készül hazatelepedni, e hibától egészen ment; az általa festett képmásokon a hasonlóság mellett különösen az élénk kifejezés köti le figyelmünket. Ebben és vele együtt a formák finom megrajzolásában igazi mester és e sajátságok műveinek magas művészi becset adnak. Jókai Mór képmásában mind ezt egyesítve láttuk a mostani tárlaton. Horovitz színei azonban nem oly világítók, sőt némi bágyadtság vehető rajtok észre, a mi a tekintet élénkségével, a kifejezés életteljességével nem mindig van összhangzatban. Jókai térdig ábrázolt alakján a ruha egyes részei nagyon is laposak, jobb kezefeje pedig agyagos látszatú, annyira kevéssé van kidolgozva. Azt nem képzelem, hogy olyan keze legyen, mint az volt, melyet Heine Olaszországban egy gyóntatószékben látott s azt mondta róla, hogy ilyen keze csak annak lehet, a ki vagy igen szép, vagy sokat szenvedett; de azt sem hihetem, hogy az a formátlan tömeg a festményen a valóságot megközelítené. Horovitz színeinek bágyadtsága különösen észrevehető Sapiaha herczeg képmásának gazdag, festői ruházatán. De viszont mind e két képmás az egyéninek teljes erejű hatásával bír. A műcsarnok negyedik termének kedvező világítású falát évek során át Vastagh György képmásai foglalták el, ki akkor még majdnem egyedül művelte e fajt. Most azonban csak egy képmást állított ki, mely üde szépségű fiatal leánykát ábrázol, s ennek kifejezése igen találó, de a színek kezelése erőtlen.

Török Napoleon grófnak széles ecsettel és biztos kézzel igen érdekesen festett arcképét állította ki Roskovics Ignác, s ezzel kiengesztelte azt a bünt, melyet néhány év előtt Eötvös József báró képmásával elkövetett. Szerencsétlenségre ugyan e tárlaton láttuk Hollán Ernő tábornoknak képmását. Egész alak álló helyzetben, de nagyon bizonytalanul áll, mert lábainak tartásában nincs semmi mozdulat, rugékonyság, mintha nem is igazi élő lábszárak lennének, a fej sem üti meg a művészi mértéket, a vörös színek azonban annál jobbankiabálnak. Mintha a művészt az a gondolat vezette volna, hogy a mérnökök és építészek, kik a képet megrendelték, úgy sem illetékesek azt megítélni, mivel nem festők.

Stettka Gyula noha még fiatal művész, de mestere vezetése alatt már is nagy technikai járatosságra tett szert. Korához

merten Tisza Lajos gróf képmása mint festmény elismerésre méltó, de meg nem bocsátható az a rossz tréfa, a mit az általános tisztelt Bedekovics Kálmán horvát miniszter képmásával elkövetett. Nem látni rajta se képet, se az egyént. Arcz-képet csak azok fessenek, kik művészi hivatásukat egészen komolyan fogják föl. — Stettká ezeken kívül még két női képmást is mutatott be, tehát arczkép-festőnek készül, de a szükséges komolyság nélkül.

Vajda Zsigmond nem eléggé biztos fölfogással festé dr. Ketly Károly hírneves fővárosi orvos képmását, a kezeket azonban, kivált a bal kéz részleteit az orvosra való tekintetből igen figyelemre méltó gonddal tanulmányozta, a jobb kezet is megilleti e dícséret, bár a kéz feje kissé duzzadtnak látszik.

Illó, hogy a pályanyertes magyar művekről is említést tegyék. A képzőművészeti társulat Margitay Tihamér *A kosár* című terjedelmes festményét tüntette ki a nagy díjjal. E művész élénk temperamentumát követve, pillanatnyi tréfás ötleteket szokott választani, melyek igen jó illusztrációk lehetnek, de alig illenek az olajfestésű képírásnak egyébként igen tág körébe. Megjutalmazott képe is ilyen természetű, s nagy méreteinél fogva még inkább föltűnő a tárgy és az előadás közötti félszeg viszony. Könnyed, ügyes ecsetje azonban kétségtelenül megérdemelte a kitüntetést. A Ráth-féle díjat Vastag Géza *Figyelő oroszlánok* cím alatt a végtelen sivatag emelkedett helyén egy hím és nő oroszlánt ábrázoló képe nyerte. A fiatal művész nagy képességéről és meglepő tudásáról tanúskodik e festmény — melyről megváltoztatva a régiek mondását: «Ex ungue leonem» elmondhatjuk: «Ex leone artificem». A Munkácsy-díjra Pataky László *A hírmondó*, Kardos Gyula *Jézus kígyányoltatása* és Tornai Gyula *Heródes ajándéka* című festmények alapján jelöltettek. Kardos Gyula helyes tapintattal a legegyszerűbb tárgyat választva, kerülte a nagy compositiót, s nem keresett sok alkalmat gyöngéinek föltüntetetésére, a néhány alakot beható tanulmányal és biztos ecsetvonásokkal festette meg. Vajon eltalálom-e, hogy az alapító művész neki fogja odaítélni az ösztöndíjat?

PASTEINER GYULA.

SZEPESI EMLÉKKÖNYV.*)

A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseiről különbözők a vélemények, sokan ócsárolják vagy fitymálják, de ha semmi más hasznos és dicséretes eredménnyel nem dicsekedhetnének is, azt az érdemet még sem tagadhatja meg tőlök senki, hogy alkalmúl szolgáltak becses monographiák keletkezésére, melyek hazánk egyes vidékeit kisebb-nagyobb sikerrel és alapossággal ismertetik. Az eddig megjelent efféle monographiák között kiváló helyet foglal el az a munka, a melynek címét alant idézzük. Szepesvármegye kétségtelenül mind természettudományi, mind történeti tekintetben hazánk legérdekesebb vidékei közé tartozik, nagyon is megérdemli, hogy vele mind a természettudósok, mind a történetbúvárok tüzetesen foglalkozzanak. Azért helyesen tette az orvosok és természetvizsgálóknak 1886-ban Buziáson és Temesvárott tartott XXIII. vándorgyűlése, hogy a három Tátrafüred fölhívására az 1888-ban tartandó gyűlés helyéül Szepesvármegyét tüzte ki s annak elnökeiül a szepesi püspököt, Császka Györgyöt, és a szepesi főispánt, Csáky Albin grófot, választotta meg. Az előkészítő bizottság 1887 június huszonhetedikén Szepeshelyen a püspöki palotában tartott értekezlete megbízta a három tagból álló szerkesztőséget, hogy a megyét ismertető emlékkönyvet készítsen, a kiadásköltsé-

*) *Szepesi emlékkönyv a magyar orvosok és természetvizsgálók 1888 augusztus 23—28-dikán Tátrafüreden tartott XXIV. vándorgyűlése alkalmából.* Szerkesztették dr. Demko Kálmán, löcsei főreáliskolai tanár, dr. Roth Samu főreáliskolai igazgató, Sváby Frigyes szepesvármegyei levéltárnok, Császka György szepesi püspök költségén nyomtatott Szepes-Váralján, Szita Géza «püspöki könyvnyomdájá»-ban. 1888.

geit a püspök úr vállalta magára, a ki általában minden alkalommal nagylelkűen támogatja a tudományos és közművelődési törekvéseket. A szerkesztőség a szepesmegyei történelmi társulatot kérte föl a közreműködésre, s tekintettel az idő rövidségére elhatározta, hogy a vármegyének természeti, népességi és közgazdasági viszonyait, részben történelmi múltját is egymástól független «essay»-szerű tanulmányokban ismertesse meg. Jóllehet az idő rövid volt s jóllehet a dolgozatok nagy részben nem «ex professo» íróktól erednek, mégis a munka egészben véve mind a szerkesztőségnek, mind a dolgozó társaknak becsületére válik.

A díszesen kiállított munka három részre oszlik; az első a Szepesvármegye természeti, a második annak népességi és közgazdasági viszonyait tárgyalja, a harmadik Szepesvármegye múltjával foglalkozik. Az első, mintegy bevezető, értekezést Szobissek József, lőcsei állami felsőbb leányiskolai tanár írta.

«Szepes vármegye hazánk legváltozatosabb megyéi közé tartozik, magában véve is valóságos kis világ, melyen belül a legkülönbözőbb és legellentéesebb természeti viszonyok vannak képviselve. Itt merednek hazánk legmagasabb tetői, melyek főséges komolysággal s nyugodt tekintettel néznek le a szédítő magasságból az alattok mosolygó arczezal szétterülő Poprád völgyének kertszerű lapályára és az ettől keletre eső, sötét fenyvesektől komor képű Lőcse-Lublói középhegységre, melynek nyugati csoportjai és déli ágai dombos vidéket alkotva, szelíden ereszkednek a Poprád és Hernád völgyei felé. A Poprád völgye olyan széles s a magas hegyekkel szemben olyan lapályosnak látszik, hogy síkságnak a benyomását költi föl lelkünkben, míg a Gölnicz folyó csak hosszú küzdelem után bontakozik ki a sztraczenai völgy tekervényes folyosójából s nem tűri partjain a földművelő békés hajlékát. A Hernád mellékein szépen zöldelő termékeny mezők, gyér és sovány fűtől némileg takart ockersárga kavicsos domborok, messze elnyúló sötét erdők s karsztra emlékeztető szürke mészkő-hátak váltják föl egymást; míg a magas hegységek közé nagyobbára csak szűk, földművelésre alkalmatlan, keresztvölgyek vezetnek, melyeknek oldalain komoly fenyvesek susognak, a bőnedvű fűből kíváncsi virágok tekintgetnek, bátor szabású sziklák meredeznek s friss vízű patakok csevegnek. A Magas-Tátra völgyei ridegek, felső részeik a

mulandóságnak és enyészetnek nagyszerű képét tárják szemeink elé; kő kövön hever, a völgynek óriási sírkert kinézését kölcsönözve. A természet ez óriási alkotása előtt, saját parányisága, érzetében mélyen meghatva áll meg a szemlélő, majd elfordul, hogy a sziklatömkeleg nézésében kifáradt tekintetének a természet más alkotása adjon enyhe nyugvó pontot: egy elhagyott csendes tó, melynek síma tükrében a kék égboltozat fürdik. Akaratlanul akad meg itt szemünk bámulva a tó bájos képén, de majd itt, majd ott találkozik a tó partjain egy piczi havasi virág szende és félénk tekintetével, melylyel a havasok e bájos gyermekei mindjárt első pillanatra meghódítanak minden embert, kinek kedélye a létért való küzdelemben végképen nem fásult el.» Ekképen jellemzi általános vonásokban Szepesvármegye domborzati viszonyait Szobissek tanár. Azután felsorolja a magassági adatokat, melyekből kitetszik, hogy a megyének a Magas-Tátrára támaszkodó talpa fensíknak tekinthető, mely nyugatról keletre, éjszak-keletre és délkeletre, tekintet nélkül a közbeeső hegységekre, a főfolyók irányával egybevágólag fokozatosan aláereszkedik; legmélyebb barázdáját a Hernád völgye jelöli meg, melynek tengerfölötti magassága Szepes és Sáros határánál csak 315 méter, s ez a megye legmélyebb pontja. A megye legnyugatibb és legkeletibb vidékei között a magassági különbség majdnem ötszáz méter. A Tárcaza, Hernád és Sajó a szomszéd megyékben felényivel mélyebb medrekben folynak, mint a Szepesség vizei; Lőcse városa akkora magasságban fekszik, mint a sárosi várhegy (573, illetőleg 572 méter), Poprád városa pedig 675 és Lucsivna 767 méter magasságban van.

A Gölnicz, Hernád és Poprád hosszanti völgyei fő mellék-völgyeikkel együtt Szepes területének csak kis részét foglalják el; fölületének legnagyobb része a hegységekre esik. Éjszaknyugati szögletét a Magas-Tátra s a hozzája csatlakozó Magura hegység foglalja el, éjszak-keleti részét a Lőcse-Lublói hegység hálózza be, végre a Branyiszkó hegység, mint harmadik földhullám, a megye keleti s az Alacsony-Tátra előhegyei és a Szepes-Gömöri érczhegység annak déli szélén emelkednek. E hegységek közül Szobissek tanár a Lőcse-Lublói hegységet részletesebben, a Branyiszkót, az Alacsony-Tátrát és Szepes-Gömöri érczhegységet pedig vázlatosan ismerteti meg, a mennyiben csak Szepesmegyét érintik.

A második közlemény tárgyát a központi Kárpátok teszik, szerzője Dénes Ferencz, lőcsei főgymnasiumi tanár. Központi Kárpátoknak nevezi azt a hegyláncot, melynek fő tagja a Magas-Tátra. E hegylánc keleti és nyugati határvonalait az eddigi szokástól némileg eltérőleg állapítja meg; nyugati, illetőleg éjszaknyugati határának a Rózsahegy-től Alsó-Kubinig elhúzódó völgyet, éjszakkéleti határának pedig a Dunajecz melletti Vörösklastromtól Koronahegy-fürdön, Lipniken és Kamjonkán át Gmezdáig elnyúló völgyet tekinti; tehát Dénes tanár nyugaton a Hurdosin hegységet, éjszakkéleten pedig a Magura hegység egy részét, melyet mások a Magas-Tátra láncolatához számítanak, ettől elválasztja. Geológiai és geotektonikai tekintetben neki igazat kell adnunk, az Árva és Poprád csakugyan geológiailag máshová tartozó hegységeken törtek keresztül. Dénes bebizonyítván a Központi Kárpátok orologiai egységét, kimutatja, hogy azoknak hegyláncolata négy csoportra oszlik; nyugati tagja a Chocs hegység, mely legnagyobb részben krétadolomitból, kisebb részben a felső triaszig leérő régibb korszakú rétegekből áll; középső, legmagasabb, tagjai a Liptó-Galicziai és a Szepesi Tátra, melyek hatalmas gránittömegek, az utóbbi a szorosabb értelemben vett Magas-Tátra; ehhez keleten a szepesi Magura csatlakozik, melyet felső eocén rétegek alkotnak, s a melyben csak a ruszbachi fürdönél észlelhetők a triasz korszakig leérő régibb rétegek. De éjszak-déli irányban is látható egy, a kérdéses hegységre nézve szintén tipikus tagoltság, mely annyival szembetűnőbb, a mennyivel régibb rétegekből áll a hegység említett négy tagjának mindegyike. E tagoltság két folytonos völgymélyedés által támad, melyek egyike az azói és mesozói, másika a mesozói és kaenozói hegyláncolatot alkotó rétegsorozatok között támad.

A Chocs és Magura hegységeket csak röviden tárgyalja Dénes. A Chocs hegység a rózsahegy-kubinai völgyszakadékkal kezdődik s onnan éjszakkélet felé vonulván, a Szuchy- és Sztudeni patakok völgyéig terjed, hossza 25, szélessége 18 kilométer; legmagasabb pontja a Chocs (1613 méter); középső tengelye nyugaton 1300, keleten 1000 méter magas gerinczet alkot, mely több mély völgyszakadék által van megszakítva; benne a krétakorszakbeli kőzetek uralkodnak, a mészkő és dolomit, a triasz és jurafele rétegek csak kis területet foglalnak el. Hozzájuk mind dél, mind éjszak felől eocén rétegek csatlakoznak, az

éjszaki oldalon különösen a menilit-rétegek vannak elterjedve, melyek mállékonyak, azért bennök képződnek a legnagyobb völgyek. A Chocs keleti lejtői alatt húzódik el a meleg forrásokban bővelkedő Lucski völgy.

Részletesebben s mondhatjuk a legújabb és behatóbb kutatások alapján tárgyalja Dénes tanár a heglánczolatnak középső két tagját, a liptói havasokat és a Magas-Tátrát. A Liptó-Galicziai Tátra különbözik a szomszédos Chocs hegységtől először az által, hogy magva gnájsz és gránit; másodszer az által, hogy egyenest nyugatról keletre csap, s harmadszor az által, hogy egészen véve jóval magasabb. A Chocs hegység délnyugatról éjszakkeletre csapván, eltűnik a hatalmasan előtérbe lépő és egyszerre magasán föltornyosuló Liptói Tátra mögé, noha az utóbbinak meredeken emelkedő nyugati lejtői egész 1800 méter magasságig ugyanazon dolomitból állanak, melyek a Chocs hegység főtömegét teszik. A Liptói Tátra keleti határa a Koprova és Roztokavölgy, hossza negyven kilométer, a 900 méter magas isohypsa által határolt alpesi résznek szélessége 17 kilométer; a főgerincz magassága az egyenes vonalú nyugati részleten kétezer méter, a középső, félkör-alakú részleten 1900 méter s az éjszakkelet felé hajló Voloszin-ágban 2050—2100 méter; a csúcsok magassága nyugaton 2050—2250 méter, a középben 1950—2128 méter, a Voloszin-ágban kétezer 100—2293 méter. Nyugaton a Bisztra (2250 méter), középben a Krzeszanicza (2128 méter) és keleten a Svinnicza (2293 méter) a legmagasabb csúcsok, a legalacsonyabb hágó a Tychahágó (1689 méter). A déli magasabb övben a gnájz és gránit uralkodik, a töle völgymélyedések által elválasztott alacsonyabb övben eocén-rétegek, menilit és nummulit rétegek túlnyomók, de ezeket a gránit tömbön diasz-rétegek s ritkábban gnájsz váltják föl. A gnájsz-gránit öv szélessége 8—10 kilométer, az üledékes övé pedig öt kilométer. A csaknem fémfényű gnájtz-rétegek a laposan fekvő, törékeny és piszkosan sárga eocén homokkő-rétegek alól meredeken törnek elő. A hegység külső alakját egyenletesen, bár meglehetősen meredeken emelkedő buja növényzettel borított lejtők, kikerekített s még gyér növényzettel fődött kúpok, a gnájsz-gránit tömegbe mélyen s egészen a főgerincz alá bevájt, alant igen keskeny s moréna-törmelék által később el nem borított völgyek s végre azon körülmény jellemzik, hogy a hágók és csúcsok magassága között csekély a kü-

lönbség. A legmagasabb csúcsok már itt is, úgy mint a Magas-Tátrában, többnyire a vízválasztótól délre esnek.

A Magas-Tátra hossz tengelye délnyugaton a 2196 méter magas Krivánnal kezdődik s északkeleten a 2061 méter magas Bolond Gerővel végződik; a Chocs hegységével párhuzamosan csap, délkeletről jövő óriási nyomás következtében a Liptó-Galíciai Tátra felé szorítottatott; e délkeletről éjszaknyugat felé irányult nyomásnak köszönhetik az összes csúcsok, sőt az egész gránit tömeg azt az orographiai sajátást, mely szerint minden szirt és minden fok északnyugati hajlást mutat, minden hegyszakadék és repedés nagyon meredeken délkelet felé esik, az egész gránittömeg az éjszaki völgyek rémitően mély völgykatlanai felé borzasztó sziklafalakkal hanyatlik alá, dél felől ellenben, noha a Poprád völgyéből közvetlenül emelkedik, mégsem oly meredek, részint magas lejtőkben, részint fokozatosan emelkedő völgyekben törekszik a szétszaggyatott főcsúcsok felé. Az egész Magas-Tátra hatalmas gránit magvában éjszaknyugaton hirtelen aláhulló hegyhullámot képez, mely itt éjszakai rajta nyugvó régibb üledékes rétegeket egy második hegylánczolatná toltá föl és ez utóbbi még az eoczeni homokkő-rétegeket is egy harmadik hegyredővé szorította össze, mialatt délen az éjszaknyugati irányban előre tolaakodó gránittömeg előtt minden üledékes réteg a Poprád mélyedésébe süllyedt. A Magas-Tátra tehát a Poprád völgyéből előhegyek nélkül emelkedik ki, míg a Dunajecz mélyedése felé inkább fokozatosan ereszkedik alá, noha az utóbbi mélyedésben, legalsóbb szintájában, egy másik emelkedőfelben lévő hegylánczolatnak nyomai találhatók, a mennyiben a Rogozniktól Folyvárkiig elszórt mészkőszirtek mint a természet erőitől föltolt hegytítánok összetördelt fejei meredeznek ki. A Magas-Tátra aránylag még nagyon fiatal, utolsó és legnagyobb föltolakodása csak az oligocén vagy neogén időszakba esik.

A Magas-Tátra hossza a Koptovai völgytől a Kotlinai völgyig harmincz kilométer, gránitmagvának szélessége kilencz és fél méter. E gránittömegetől északkeletre van az üledékes kőzetek öve, melyet a javorniai Siroka s a Bélai mészkőhegység alkot, hossza tizenhét és fél, szélessége hat kilométer. A gránit öv fő gerinczének magassága 2250—2400, a nyerges és hágók magassága 2150—2360 méter; a vízválasztóból kiemelkedő csúcsok magassága 2300—2629 méter, legmagasabb

köztök a Jégvölgyi csúcs, a vízvásalstóból kisugárzó oldalágak csúcsainak magassága pedig 2350—2663 méter, köztök legmagasabb a Gerlachfalvi csúcs.

A Magas-Tátrában most jegesek (Gletscher) nincsenek, de hogy hajdan az a hegység is el volt jegesedve, az már teljesen be van bizonyítva, a régi jegesek nyomait különösen Roth Samu kutatta ki. Dénes tanár bizonyítgatja, hogy úgy mint éjszaki Európában és az Alpokban, a Magas-Tátrában két jeges időszakot kell megkülönböztetni. A sziklamedenczékben a hajdani jégtömegek helyét most a tavak, az úgynevezett tengerszemek foglalják el.

Szobissek és Dénes közleményeit kiegészíti Roth Samu, lőcsei állami főreáliskolai igazgató, azon értekezéssel, melyben Szepesvármegye geologiai múltját vázolja. A Branyiszko és az Érczhegység kristályos palákból álló öve a megye legrégebb szárazföldi részei.

Dr. Szontagh Miklós Új-Tátrafüred tulajdonosa Szepesvármegye éghajlati viszonyait ismerteti meg; egyike a legérdekesebb jelenségeknek a Magas-Tátrán a hőmérséknek emelkedése tél közepén. Mialatt a megye egyes völgymedenczéiben a téli hideg fölötte nagy, a Magas-Tátra déli lejtőin sokkal melegebb idő jár. Ezt már Mauksch és Bredeczky is észrevették, dr. Szontagh Tátrafüreden tett hőmérseki megfigyelések útján adatokkal bebizonyította. Különbben más hegységekben, az Alpokban is tapasztalták, hogy bizonyos időben a hegylejtőken melegebb a levegő, mint a völgyekben, a melyekben a hideg levegő összegyülemlik. 1888 január 2-dikán Iglón —36·5, István-hután —34·0, Margitfalván —37·5 és Phoenix-hután —39·0 C. foknyi hideget tapasztaltak, tehát a Hernád völgyében sokkal keményebb hideg volt, mint Tátrafüreden. Általában Tátrafürednek januáriusi hidege több mint egy fokkal enyhébb mint Késmárké, 1·6 fokkal enyhébb mint Iglóé s két fokkal enyhébb mint Szomolnoké. Dr. Szontagh részletes adatokat közöl Javorináról, Új-Tátrafüredről, Késmárkról, Szomolnokhutáról, Iglóról és Lőcséről.

A vidék növényzete az éghajlattól függ. Azon napok száma, melyeken a középhőmérsék tíz C. fokon fölül marad, azért fontos, mert a hol e hőmérsék egy hónapnál rövidebb ideig tart, ott a tenyészet az erdőöv felső határát éri el. A hol pedig e

hőmérsék négy hónapnál rövidebb ideig tart, ott a tölgy-öv éri el felső határát. Dr. Szontagh kimutatása szerint:

Javorinán	van 90 nap,
Új-Tátrafüreden	„ 133 „
Késmárkon	„ 146 „
Löcsén	„ 155 „
Iglón	„ 157 „
Szomolnokon	„ 164 „

melyen a nap középhőmérséke a 10 C. fokot meghaladja.

Tizenöt fokú s ennél magasabb napi hőmérséket Javorinán már nem találunk, Új-Tátrafürednek 48, Késmárknak 79, Löcsének 86, Iglónak 91, Szomolnoknak 104 ily napja van. Húsz fokú s ennél magasabb napi középhőmérsék Szepesben nem tapasztalható, azért ott a szőlő már meg nem ér. Az őszi rozs a Hernád völgyében átlag június 2-dikán kezd virágozni, ötvenhat nap mulva, azaz július 26-dikán aratják; a Poprád völgyében június 17-dikén kezd virágozni s augusztus 10-dikén aratják. Az árpa a Hernád völgyében június 20-dikán, a búza 17-dikén kezd virágozni, s július 31-dikén illetőleg augusztus 5-dikén aratják; a Poprád völgyében az árpa július 6-dikán, a búza június 25-dikén kezd virágozni s augusztus 15-dikén aratják. A cseresznye Löcsén június 23-dikán, Lajbicson július 23-dikán, a meggy Löcsén június 24-dikén, Felkán július 23-dikán, Új-Tátrafüreden szeptember 20-dikán ér meg, stb.

Ismertetésünk máris hosszúra nyúlván, csak röviden említjük meg azokat a közleményeket, melyekben Scherfel W. Aurél, a tudós felkai gyógyszerész és Greschik Viktor löcsei tanító Szepesvármegye növényzeti viszonyait és gombavirányát, Gruber Károly főerdész a megye erdőviszonyait, Szönyey Kálmán a vadászati állapotokat — Greisiger Mihály, bélai orvos, a madárvilágot s a Poprád-Dunajecz halait és halászatát, végre Ullepitsch József a Szepesben élő puhatestűeket ismertetik meg. Szönyey, löcsei polgármester czikkéből megemlítjük, hogy Szepesvármegyében a vad már nagyon megfogyott, ennek egyik oka a megyebeli földbirtoknak szerfölötti eldaraboltsága, második oka az, hogy eddigelé a hasznos vad tenyésztésére és a kártékony vad kiirtására majdnem semmi gondot sem fordítottak. Tizenöt év előtt a zergevad az akkori rendezetlen vadászati viszonyok és a nagyon lábrakapott orrvadászat következtében már annyira meggyérült, hogy teljes kipusztulásától kellett tar-

tani; 1873-ban megalakult a «Magyarországi Kárpátgyesület» s ez nemcsak erkölcsi tekintélyét és befolyását érvényesítette e vadfaj megmentése és kímélése érdekében, hanem gyakorlatilag is hozzájárult e célhoz az által, hogy a leghírhedtebb vadorzókat részint mint hegyi kalauzokat fogadta szolgálatába, részint nekik erdőkerülői és vadörzői minőségben való alkalmazást szerzett. Most a Magas-Tátrában élő zergék száma már 800—1000 darabra tehető. — A kártékony vadak közül a hiúz és farkas úgyszólván már teljesen kipusztult, az utolsó farkast Szepesben, a javorinai uradalomban 1880-ban lőtték le. A táblás kimutatás szerint 1884-ben összesen 4851, 1885-ben pedig 5841 vadat ejtettek el Szepesben, ebből hasznos vad az előbbi évben 3951, az utóbbiban 4173 volt.

Az emlékkönyv második része Szepes vármegye népességi és közgazdasági viszonyaira vonatkozó közleményeket foglal magában, s e közlemények között legérdekesebb az, melyben Sváby Frigyes, megyei levéltárnok, a megye lakosságáról statisztikai és néprajzi tekintetben értekezik. Szepes vármegye 3636 négyszög kilométernyi kiterjedésű, eléggé terméketlen területén 40,116 háztartásban 172,882 ember él, tehát egy négyszög kilométerre 47·5 lélek esik. Hő szeretettel, sőt rajongással csüngnek a szepesiek zord éghajlatú, hegyes-völgyes szülőföldjökön s bárhol telepedjenek is meg, mindenkor epedve gondolnak vissza arra a vidékre, a hol bölcsőjök rengett. Már régebben is számosan hagyták el a Szepességet, a hol a megélhetés a szegényes talaj és aránylag sűrű népesség miatt mindig nehéz volt; a sok városnak mesterséget tanult fiai a czéhszabályok által előírt sok évi vándorútra keltek s gyakran vagy hazánk más vidékén, vagy a külföldön telepedtek le. Az alsó Poprád mentében fekvő ruthén falvak lakosai mint drótosok vagy házalók járták be az országot s néha a külföldet is; a Magurán túl fekvő falvak férfi lakosai mint aratók jártak az alföldre; a kőműves és ács mesteremberek, a cselédek most is nagy számmal a Szepességről kerülnek. De ezeken kívül minden pályán s minden szakmában Szepességről elszármazott férfiakat találunk nagy számmal az ország minden részében. A vándorlásra való erős hajlam meg volt a szepesiben mindig és már századok óta: de az Amerikába való vándorlás csak az újabb időkben öltött nagy mérveket s azt közigazgatási úton meg sem lehet akadályozni. A gazdasági viszonyok nagyon változtak, a földművelés csekély ered-

ménynyel jár, a bányászat és kohászat majdnem egészen megszűnt, a kis-iparos nem képes a nagy iparral versenyezni, a gyáripar pedig még nem honosodott meg. Az elszegényedés nem csak a köznép, hanem a városi emberek köreiben is fokozódik, azért nem lehet csodálkozni azon, hogy évről évre mind több napszámos, bányamunkás stb. kivándorol. Különösen a német lakosok száma föltünően fogy s helyöket a szlávok foglalják el. Sváby nagyon érdekesen írja le mind a németek, mind a szlávok gazdasági állapotait, szokásait és erkölceit. Jankura János, nyugalmazott főgymnasiumi tanár, még részletesebben értekezik a szláv lakosok nyelvéről, erkölceiről, köz- és házi szokásairól.

Jankura cikkéből csak a befejező sorokat idézzük: «Jellemző, hogy a szepesi szlávok nyelvében, ellenére a lengyelekkel való folytonos érintkezésnek, nem találunk elnevezéseket, melyek akár a közigazgatásban, akár a községi ügyekben a lengyel néptől vétettek volna át. A főispán, alispán, szolgabíró e népnek is főispán, vicispán, szolgabiro vagy orszaczki stb., a községi bíró mindig richtár. A lengyelben ezeknek megfelelő tisztviselők nevei: «stratosta, podstratosta, kreisamman», a községi bíró «vojt» = a német Vogt. Egészen az 1848-dik évig e nép köztevékenysége egyedül csak a községi ügyekre szorítkozott, mint az ugar megállapítása, a legelő kijelölése stb. A király vagy császár nála csak mint elvont fogalom szerepelt, csak a «slavna panska stolica» (a tekintetes úriszék), a vicispán, a szolgabíró és a «juratsor» voltak ismeretesek. Mégis e nép, bekövetkező az 1848. év, a mikor a politikai jogoknak lett részesévé, a galicziai népnél sokkal érettebbnek mutatta magát . . . Jó hazafias érzületéről bár ki, bár mikor meggyőződhetik, tanúságot tesz arról már az is, hogy itt semmiféle államellenes izgatás nem bírt gyökeret verni . . .

Putsch Tóbiás, iglói állami tanítóképezdei tanár, Szepes vármegye egyesületeiről értekezik. Az egész megyére kiterjedő mindenféle egyesületek száma 19; helyi egyesületek: három tanítóegyesület; tíz nőegyesület; tizenegy társaskör (casino); 19 dalkör, zenészeti és műegyesület; 47 tűzoltó egyesület; 19 gazdasági, gyümölcsészeti és méhészeti egyesület; 16 iparegyesület; 22 sportegyesület, 12 egyéb testület; az egyesületek összes száma tehát 188. A felsorolt egyesületek közül legrégebbek a késmárki, lőcsei, iglói és bélai lövész-egyesületek, az első

1510-ben, a második 1516-ban, a harmadik 1587-ben, a negyedik 1637-ben alakult.

Dr. Tátray Gergely, késmárki orvos, Szepesvármegye közegészségügyi viszonyainak rövid vázlatát közli. E szerint van a vármegyében egy tiszti megyei főorvos, hat járási orvos (ezek között kettő egyúttal városi orvos is), 25 városi és községi és 14 magán orvos (kettő csupán nyáron át mint fürdőorvos működik), 34 lakik a 12 rendezett tanácsú városban és csak 12 a többi 211 község valamelyikében. Öt járásban egy-egy orvosra 2097—5334 lakos esik, de a hatodik járásban, tudniillik a maguraiban 21,897 lakos esik egy orvosra!

Az 1876. évi XIV. törvényezikk által elrendelt körorvosi intézményt nem lehetett életbeléptetni, mivel a megyei bizottság által 150, utóbb kétszáz forint évi fizetéssel megállapított 14 körorvosi állomásra senki sem akart pályázni. Tehát a járási orvosok kénytelenek a körorvosok sokféle hivatalos teendőit végezni, miképen teljesítheti azokat a magurai járási orvos a 21,897 lakost számláló harminczhét községben, azt meg nem lehet fogni. Igaza van Tátraynak, hogy egészségügyi szolgálat hazánk legtöbb községeiben tulajdonképen nem is létezik és az egészségügy állami szolgálatának épülete, mely oly díszes homlokzattal bír, valósággal a levegőben lebeg, mivel a szilárd és széles alap a községekben hiányzik. De különös eredményeket mutat a II. és III. tábla, melyekben a megye népességére s 1886-ban előfordult születésekre és halálozásokra vonatkozó adatok vannak egybeállítva. Ezek szerint a halálozási arányszámok általában véve nagyon kedvezőtlenek, az egyes járásokban a rendezett tanácsú városok nélkül ezer lélekre 28.7—38.4, átlag 32 halálozás esik, sőt a rendezett tanácsú városokban átlag 37.4, Poprádon 42.7, Szepes-Szombaton 53.4 halálozás esik ezer lélekre. Legkedvezőbb volna a viszony a magurai járásban, mert abban 21,897 ember lakik, 990 gyermek született és csak 534 ember halt meg, tehát ezer lélekre csak 24.02 halálozás esik; azaz ott, a hol csak egyetlenegy orvos van, aránylag sokkal kevesebb ember halt volna meg.

Scherffel V. Aurél, felkai gyógyszerész, a szepesi ásványos vízforrásokról értekezik; kimutatása szerint három helyen egyszerű savanyúvizek, ugyancsak három helyen vasas vizek, két helyen meszes és földes hévvizek, négy helyen meszes és földes hideg vizek s három helyen kénes vizek vannak, melyeket a

vegyészek eddigelé megvizsgáltak; ezeken kívül még sok más helyen vannak oly ásványos vizek, melyekről még nincsenek vegyelemzések. Dr. Jármay László, fürdőorvos, kiegészíti Scherffel értekezését, a mennyiben a szepesi fürdőhelyeket részletesen leírja; legbővebben a Táttra gyógyhelyeit ismerteti meg.

Roth Márton, iglói főgymnasiunai tanár, *Touristika* cím alatt rövid cikket közöl, melyben a hegyes vidékek, különösen a havasi világ jótékony hatását az ember testi és lelki egészségére vázolja! Saussure, a híres genfi tudós, egy századdal ezelőtt mászta meg először a Montblanc csúcsát s föllebbentette a fátyolt, mely azelőtt a havasi világ pompáját elfödte vala. Példáját századunk elején néhány tudós követte, a tudomány embereihez nem sokára mások is csatlakoztak; 1857-ben megalakult Londonban az első hegyi egyesület, az «Alpine-Club», 1862-ben az «Oesterreichischer Alpen-Verein», 1863-ban a «Schweizer Alpenclub», ugyancsak 1863-ban a «Club Alpino Italiano», 1864-ben a «Deutscher Alpenverein» keletkeztek; az utóbbi 1874-ben «Oesterreichischer Alpenverein»-nal egyesült, 1869-ben az «Oesterreichischer Touristen-Club», 1870-ben a «Steirischer Gebirgsverein», 1873-ban a «Magyarországi Kárpát Egyesület», 1874-ben a «Club Alpin Français», 1874-ben a «Galicziai Táttraegyesület», 1880-ban a «Siebenbürgischer Karpathenverein» alakultak meg. Ez egyesületek nagyon sokat tettek a hegységek ismertetésére és megmászásuk könnyítésére; s a Magyarországi Kárpát Egyesület szép sikerrel versenyzett a külföldi hasonnemű egyesületekkel. Tizenhét év előtt egyetlen egy telep volt a Magas-Táttrában, tudniillik Táttrafüred, mostanában leszámítva a Magyarországi Kárpát Egyesület által épített menedékházakat, már tíz olyan hely van, hol a nyaraló vagy turista szállást és ellátást talál. Az akkori látogatók számát legföljebb két ezerre lehet tenni, 1887-ben pedig az egyes helyekről beküldött adatok szerint több mint húszezer látogató íratkozott be. Lehet, hogy ötezer látogató több helyen íratkozott be, akkor is még mindig marad 15,000 látogató, s ha fölteszszük, hogy minden egyes látogató csak 30 forintot költött, 450,000 forintnyi összeget kapunk. A turista-forgalom tehát Szepesvármegyében már számot tevő jövedelmi forrássá lett, pedig ez még csak sokat ígérő kezdet, biztos alap, melyen tovább kell és lehet építeni.

Az emlékkönyv III. része a Szepesvármegye múltjából

való közleményeket foglalja magában; Hradzsky József, szepesváraljai római katolikus lelkész, Szepesvármegye állapotjait a legrégebb időktől a mohácsi vészig vázolja, dr. Pirhalla Márton, szepeshelyi papnöveldei tanár, a szepesi prépostság történetét tárgyalja a vallási forradalomig; s végre dr. Vajdovszky János címzetes kanonok, szepes-olaszii plébános Szepesvármegye középkori egyházi műemlékeiről értekezik. E történeti értekezések nagyon becsesek, de ezekről e helyen bővebben nem szólhatunk. A nagyon hiányos ismertetésünkből is meggyőződhetik az olvasó, hogy a *Szepesi emlékkönyv* igazán becses munka.*)

HUNFALVY JÁNOS.

*) A szerzőnek ez volt utolsó dolgozata, melyet halála előtt néhány nappal küldött hozzánk. Benne nemcsak az akadémia és egyetem vesztette el egyik díszét, hanem mi is egyik legrégebb és legjelesebb dolgozótársunkat, a ki e folyóiratot, megalapítása óta hol nagyobb, hol kisebb dolgozatokkal, hol saját neve, hol betűjegyek alatt, folyvást gazdagította. Az űr, melyet hátra hagyott, e folyóiratban is épen oly nehezen betölthető, mint az akadémiában és az egyetemen.

Szerk.

É R T E S I T Ő.

*Kölcsei Kölcsey Ferencz Minden munkái. Harmadik bővített kiadás.
I—X. kötet. Buda-Pest. Franklin-Társulat. 1887.*

Kölcsey műveinek ez új kiadására már figyelmeztettük az olvasót, midőn az első füzetek megjelentek. Most már kapható az egész tíz kötetben — tehát kettővel gyarapodott az előbbi kiadás köteteinek száma. Fölsoroltuk annak idején a járulékokat, melyek a gyarapodást okozták. Közülök a legértékesebbek Kölcseynek Kazinczyhoz, Szemeréhez és másokhoz írt, de eddig még ki nem adott, vagy össze nem gyűjtött levelei. Szeretnők az olvasó érdeklődését fölkelteni az új kiadás iránt, midőn e levelekből kiemelünk egyet-mást.

Tizenhét éves korában írta Kölcsey első levelét Kazinczyhoz. Félénk tisztelettel közeledik az «esmeretlen ifjú» az «Orcziak s Rádaiak barátjához» s mily boldog, midőn a «nagy tudós» készséggel megengedi a vele való levelezést. Kölcsey tehetségét fejleszték Kazinczy bátorításai, bírálati és hálával tartozott Kazinczynak már csak azon intése miatt is, hogy folytassa félbenhagyott görög tanulmányait. A viszony csakhamar barátivá fejlődött. 1815-ben Kölcsey ezeket írja Kazinczynak: «Uram Bátyámnak egész leveléből nyilván kijő, hogy az egész Litteraturában a nem rettegő neologismus részén mi négyen, Uram Bátyám, Pali (Szemere), Helmeczi és én egyedül maradánk». (IX, 136. l.) S e csoportnak jelentékeny philologiaja volt Kölcsey. Kazinczy egyszer tőle kívánt «példákat a neologizálásra a görög és deák classicusokból». (IX, 145. l.) Úgy látszik, hogy a neologismus elveinek fogalmazásában is támogatta Kazinczyt Kölcsey. 1815 júliusában az *Ossian* előbeszéde számára Kölcsey egy könyvet ajánl egykori tanítójának, és ez alkalommal pontokba foglalja elveit «a magyar neologizálás dolgában».

E pontok egyikében azt bizonyítgatja, hogy a magyar nyelv fölvehet idegen phrasisokat és fordulatokat. Szerinte a magyar minden élő nyelv közül leginkább a némethez hasonlít. «A magyar, valamint a német egy míveletlen nemzet eredeti nyelve vala s meghatározott syntaxisa az írók nemlétében nem lehetett. Mivel a deák tudó papok voltak a két nemzet első tudósai, mind a két nyelv a deák szabad syntaxist vette föl s ebből következik, hogy mind a kettő egyaránt vehet föl idegen phrasisokat, fordulatokat, sőt a magyar sokkal inkább, mert a hol a német négy inversiót tehet, ott tehetünk mi negyvenet». Jellemzik ez elméletek a tizennyolczadik század tanítványát. Csak a tudósoktól csinált syntaxisról szól s nem is említi azt, mely már a nyelvben élt, még mielőtt életének törvényeit a tudós fejtegette. Különben Kölcseynek idézett elméletei föltalálhatók egy Döbrenteihez írt levelében is, (X, 47. l.) melyben Kazinczy germanismusait mentegeti. Csakhogy az idézett sorokban bővebben fejti ki nézeteit s az idegen szólások védelmével összekapcsolja az inversiók igazolását is. S az inversiókat alkalmazta is, de az idegen szólásoknak inkább csak elméleti híve volt.

Sokkal inkább igazolta a történelmi fejlődés levelének egy másik pontját, mely az új szavakkal foglalkozik. Döbrentei arra figyelmeztette a neologusokat, hogy az ususra is kell vigyáznunk; Kölcsey erre azt válaszolja, hogy az új szavak sorsát bizonyos aesthetikai szellem dönti el, mely «vagy jólhangzás, vagy rendesség, vagy frappantság által csinálja az effectumot. Így jött be a *pamlag*, midőn Révainak sok jó szavai elfeledtettek, így a példátlan formatiójú *Ifjú* a *fiúból*. Egyedül az szerez az újságoknak tekintetet, ha nagy írók által jól alkalmaztatnak». (IX, 141. l.)

Ő maga talán egynél több szót nem is csinált. 1813-ban egy költeményét *A Schwaermernek* címezi s Szemerétől kéri a megfelelő magyar szót. Szemere a Hényzőt ajánlja, mi nem tetszett Kölcseynek, hanem «próbáld a rajt», válaszolá Szemerének. (IX, 231. l.)

Úgy hisszük, hogy e fölszólításnak köszöni létét a «rajongó». De nem csupán a philologiai viták s törekvések terén kell keresnünk az érintkezési pontokat Kazinczy és Kölcsey közt. Hogy Kölcsey mennyire ismerte a Kazinczytól megindított mozgalom nagy jelentőségét, azt tudjuk a reformatorról mondott emlékbeszédéből, melynek fölfogását magáévá tette a történetírás. «A mi magyar nyelvünkkel véghezvitt újításokat» — így nyilatkozott az emlékbeszédben — «sokan nevelték s nevetik maiglan; . . . s tisztán csak a maradék fogja láthatni: miként nyert az egész nemzet szó által ideát, idea

által tettét, s tett által jóltevő, egyetemi változásokat; miként lettek százados előítéletek semmivé; miként enyésztek el egymásután száz meg száz lélekszorogató formák; s mind ezek után miként lőn lehetségessé sok szép és jó, minek forrásai, hosszú időkg zárva lévén, folyást nem lelhettek.»

Kazinczy törekvéseinek e kulturalis jelentőségét, kezdettől fogva átérezte Kölcsey. Nem mint philolog gyűlölte azoknak ellenfeleit, általában gúnyolta őket s rosszul érezte magát köztök, mivel a tespedés, a káros nemzeti öndicsőítés pártolóit látta bennök. «Pedig sok van, a mit a németektől irigylenünk kell, akármit mondjon Debreczen» — írja Kölcsey Kazinczynak. Beszél még «napkeleti főkről», kártyás urakról, Cseke vidékéről, hol lehetetlen valakitől könyvet kapni s «mely az ország legvadabb környékei közé tartozik». Természetes volt, hogy jól esett neki a műveltebbek barátsága és annál inkább a Kazinczyé, ki oly csodálat buzgalommal küzdött a szebb jövőért. «Én barátimat kimondhatatlan forrósággal szeretem, s azok közt Uram Bátyámat főhelyen» írja Kazinczynak 1815-ben. S mégis két évvel e forró baráti nyilatkozat után, Kölcsey már megszakította a levelezést Kazinczyval. Mi történt időközben? A Toldytól írt életrajzból azt kellene következtetnünk, hogy az úgynevezett iliázi pör zavarta meg Kölcsey és Kazinczy baráti viszonyát. Toldy e pört «fájdalmas epizódnak» nevezi, «mely a két félben némi kesernyesség érzését hagyott vissza».

Csakhogy a pör előtt is támadt már «a kesernyesség némi érzése» a két félben s az előzmények az egész pört jobban megvilágítják.

«Kazinczy szeretett engem» — írja Kölcsey Szemerének második önéletrajzi levelében — «egész addig, midőn 1816-ban Homérral kezdém dolgozni. Általad vette az első tudósítást, s tudod mint vette». (IX, 410. l.) Valószínű, hogy e tudósítás nem egyszerű híradásból állott, hanem össze volt kapcsolva egy már 1816-ban Szemere birtokában lévő mutatóközlésével. Különben Kazinczy már előre is némileg el lehetett fogúlva Kölcsey fordítása ellen. Kazinczy szerette Vályi Nagyot, mint «a szebb verselés pataki terjesztőjét», mint «igen jó embert, szíves akarót s szíves igyekezőt». Kölcsey ellenben még 1814-ben jelenté Kazinczynak, hogy egy homéri hymnus fordításával foglalkozik s hogy Nagy Ferencz Homér fordítását nem látta, hanem «attól az embertől sokat várni semmi oka sincs, mert *Batrachomyomachia*-ját ugyan el nem olvasta, de original versei tűrhetetlenek». (IX, 106. l.) Ez ítélet bizonyára rosszul esett Kazinczynak,

ha talán nem is mutatta neheztelését. Úgy hiszszük, hogy 1816-ból vagy 1817-ből származik Kazinczy azon megjegyzése Kölcsey *Iliásá*ról, melyet Kölcsey egy 1820-iki levelében említ, tehát három évvel az iliászi pör kezdete előtt. Kazinczy ugyanis durvának találta Kölcsey *Iliását*. (IX, 267. l.) Nem kell e kifakadást csupán neheztelése következményének tekintenünk. Kölcsey lehető hűségre s a régies szín visszaadására törekedett, Kazinczy pedig, ha elméleteiben mást hirdetett is, az erőnél s a hűségnél többre becsülte a kellemet s könnyedséget. E sajátságokat, úgy látszik, föltalálni vélte Vályi Nagy munkájában, noha Kölcsey találébb kifejezései hatásától nem szabadúlhatott. De bármint áll ez ügy, s ha az 1817 utáni évekből származik is Kazinczy megjegyzése, annyi bizonyos, hogy 1816-ban azon hírt, hogy Kölcsey az *Iliás* fordításához látott, Kazinczy minden külső alkalmazkodása s előzékenysége mellett is nem fogadta oly meleg részvétellel, minőt Kölcsey várt volna tőle.

A feszültséget fokozta Kölcsey egy észrevétele a magyar költői epistolákról, melyeket Berzsenyiről írt bírálatában így ítél meg: «A poezisnak ezen korecsneme darab időtől fogva a magyar literatura köréhez képest sűrűen kezd gyakoroltatni. De jól mondá Lessing: egy kicsiny, de poetai bordal szerzője inkább poeta, mint az ízetlen Hermániásokat koholó».

E szavak sértették Kazinczyt, az epistola-írót. Különben is sok baja volt Kölcseynek 1817-ben megjelent bírálatai miatt. Úgy látszik, hogy e bajokra czéloznak 1817 júniusában Lasztóczról Kazinczyhoz írt levelei. Kivehető azokból, hogy Kazinczy nem merte tartalék nélkül pártját fogni Kölcseynek s hogy «complimenteket» írt néhány írónak, kiket Kölcsey «czimboráknak» nevez. Kazinczy azzal mentette magát, hogy e levelezés által «sokfélének tudására jutott». De mit fog ítélni a maradék — kérdezi erre Kölcsey — ha Uram Bátyám e levelei holta után meg fognak jelenni? «Én ugyan kevésbé vagyok» — így folytatja — «mintsem azért, hogy bizonyos híreket vegyek, más előtt csak láttassak is megalacsonyúlni?» (IX, 185. lap.)

Kölcsey 1817 előtt is mondogatott kellemetlen igazságokat Kazinczynak, de mindig czukrozta a rossz ízű labdacsoakat. A három lasztóczy levélben azonban némi ingerültséggel fejteget Kazinczynak nem kedves nézeteket. Saját szavaival élve nem akarja «játszodni a kopott pénzhez hasonló síma társalkodót». Fölszólal a nyelvújítás túlzásai ellen, úgy látja, hogy «a Helmeczi *Menyegzői jambusaiban* az újítás dühe a *Don Quixote* ridicüljéig hágott föl». S nem csupán

Helmezcit hibáztatja. «Én magam» — úgy mond — ha az Uram Bátyám munkájit recenseálni szerencsés lehetnék, sokakat fognék azokban is kimutatni, melyekről az ó testamentom legjobb prophetaihoz hasonló bizonyossággal merném jövendőlni, hogy azok a maradéokra nem mennek által». Kazinczy ellenvetéseket tesz, mire Kölcsey megjegyzi, hogy nem az újítást rosszalja, de «igazságtalanság az újtól annyira elkapatni magunkat, hogy a nyelv ideáljában egyedül csak azt láttassunk szemmel tartani, s csak az után törekedni». Majd a fordítások kérdésére tér át. «A fordítás úgy jó, ha az író a maga eredeti színében tehetjük által a mi földünkre. S Homér síma hexameterekben épen oly rozsz, mint Ariosto durva alexandrierekben». Nem tetszenek neki Kazinczy fordításai Gessnerből, Marmontelből és Sterneből. Azokban egyforma lett a három író stylusa, «pedig mit óhajtottunk annyira, minthogy a nyelv egyszerre mennél több oldalt vehessen magának? Kisnek, édes Uram Bátyám, igaz van, ő Pe-ten 1809. Uram Bátyám minden munkája felett a baráti leveleket magasztalta».

A három lasztóczy levél fejezi be az új kiadásban Kölcseynek Kazinczyhoz intézett levelei sorát. Kazinczy háromszor látogatta meg Kölcseyt és Szemerét Lasztóczon s lehet, hogy valamelyik látogatása a három levél vétele után történt, de az bizonyos, hogy Kölcsey és Szemere nem viszonzták a látogatásokat. (IX, 392. lap.) S így már hat évvel az iliászi pör kezdete előtt meghidegült a két fél barátsága.

A Kazinczyhoz írt levelek után következik egy levél Büdeskutyné Draveczky Juliához, melyet Kölcsey alig húsz éves korában írt. E levélben egy bók a címzett leányának szól; az egész levél csekély érdekű, de eszünkbe juttatta, hogy az új kiadásban közölt levelekből ki kellene bővítünk azt, mit a Kállayhoz intézettekben tudtunk Kölcsey szerelmeiről.

A kezdet sokat ígért. Kölcseynek már tizenegy éves korában volt «ideálja». Elhallgatja nevét és korát. «A név szentebb» — úgy mond — mint ide írhasam; szentebb, mint a közönség e tárgyról valamit tudhasson». Hozzá teszi azonban, hogy korán elhalt anyja neve «s az a másik egyforma, legalább egymásba olvadó érzést hoztak elő». Megsemmisíté a verseket, melyeket ez érzés sugallt, «csak a *Búcsú B . . . től* szolgálhat az elveszetteknek mustrául».

Még azt is megjegyzi Kölcsey, hogy halála után talán írásai közt fog a maradék egy útbaigazító szót találni. Leveleiben nem találtunk ilyen szavakat, ifjúkori verseiből pedig nagyon bajos volna

a titokzatos történet szálait kikeresni. Például a *Képzülethez* című versében is bizonyos kapcsolatba hozza szerelmi s gyermeki bánatát, ép úgy, mint a *Búcsú B . . .* től című versben, de amabban holt kedvesét siratja, míg emebben, melyet egy év múlva írt, élő kedvesétől búcsúzik. Csak az bizonyos, hogy első szerelme nem maradt gyermekkori ábrándnak, hogy az ifju szíve és képzelete is melengették az ábrándot, mely oly tiszta s meleg vonzalommá fejlődött, hogy ahhoz hasonlót a költő többé nem érzett. «A név mellett» — írja Kölcsey 43 éves korában — «mit a 11 éves gyermek anyja neve mellé írt, minden más kötés hidegnek, bűnnek tetszett».

Pedig kísértette a bűn. 1812-ben Álmosdra költözöködött s itt lakott két évig. Itt ismerkedett meg egy Karlsruhéból való nevelőnővel, kit Medicusnak nevez. «Álmosdi unalmas lakomban» — írja Kállainak — jól esett oly személylyel találkozni, mint ő volt, azon érzésekkel, azon culturával».

Majd önéletrajzi levelében írja ez ismeretségről: «Szerelmem boldog lett volna». Nem Medicuson múlt, hogy azzá legyen, Kölcsey legalább mindig így tünteti föl a dolgot. Legbővebben szól e viszonyról egy 1814 május 31-én Kazinczyhoz írt levelében. «Szeretem mostani lányomat is, forrón s az epedésig . . . de különbözik a 24 éves férfinak szerelme a tizennyolcz évesnek lángjától», írja Kölcsey. Azaz a 24 éves férfiú lángját higgadtabb életnézetek s a jövőről alkotott határozottabb tervek hűtögették. Függetlenségre akart szert tenni, hogy zavartalanul tanuljon és dolgozzék. Nem volt épen szegény, de már az is nyomasztóan hatott reá, hogy testvéreivel közösen bírta az apai örökséget. Ha családot alapít, még messzebb esett volna attól a független élettől, mely nélkül képtelennek hitte magát írói becsvágya kielégítésére. E vágyakkal és aggályokkal szemben fölszóltat ugyan egy benső kétely, arra intvén őt, hogy vissza ne taszítsa a jó órát, melyet önként nyújt a sors s ne dőljön a bizonytalan jövőnek elébe», de szerelmi szenvedélye nem volt oly erős, hogy ez intésnek érvényt szerezzen. Kölcsey csak tovább fontolgatta bajait, álmodozott írói dicsőségről és szerelmi boldogságról. Szemérmes s érzékenyen visszahúzózó természete okosságával szövetkezve tartóztatták a döntő lépéstől. «Hagyom folyni dolgaimat mint jönnek», írja említett levelében s tulajdonkép megkönnyebbülten hagyta el 1814-ben Álmosdot Medicus nélkül.

Későbbi szerelmei történetéről már keveset szólnak levelei. Érdekesek egy 1814 végén Kállayhoz írt levelében a következő sorok: «Én úgy jártam egyszer életemben, mint Petrarcha Novez

Laurával s mint Regnard jártak. Petrarca nem gyógyúlt meg soha, Regnard életének utolsó éveit még is nyugalomban töltötte. Óhajtom az ő sorsát magamnak.»

Petrarca és Regnard neveinek említése azt az értelmet adja az idézett soroknak, hogy Kölcsey Laurája másnak lett hitvese. Talán az első ideálról van szó, kit a *Búcsú B . . . től* megénekelt? A találkozás nem vezetne célhoz, elég az, hogy Kölcsey sorsa mégis inkább a Regnardéhoz hasonlított, a mennyiben szerelmi bú nem gyötörte életének második felében. Nem ok nélkül idézte Kölcsey La Bruyére azon mondását, hogy «a ki valaha nagy lépéseket tett a szerelemben, az a barátság örömeiről nem sokat fog tartani, s megfordítva, a kinek szíve a barátságért lángol, az a szerelemben mélyen soha nem fog ereszkedni». Én az utolsó classisból vagyok — jegyzi meg Kölcsey.

S barátjai közül legjobban szerette Szemere Pált. Miután Kölcsey iskoláit végezte Debreczenben, 1810 elején Pestre ment s itt ösmerkedett meg Szemere Pállal, a triasz egyik tagjával. Huszonnyolcz év múlva ez első találkozásról szólván, Kölcsey nem a legnagyobb kegyelettel emlékszik meg a triasz két tagjáról. «Horvát és Vitkovics lélekben soha szoros kapcsolatot velem nem formáltak. Engem egyik sem értett soha, Horvát a maga fenségében nem is gondolkozott oda, ha bennem van-e valami érteni méltó? De benned édes Palim, a találkozás első pillanatától kezdve rokon keblet találtam, mi fonákságokat láttunk ama kettőben; és barátságunk szöveteinek megerősödése után a Triasz még csak névben élt. Literatori hitünk, viseletünk s mindenünk az övéktől lényegesen különbözött. H . . . mindinkább tudós professor úr, V . . . mindinkább tek. fiscalis úr lón.» (IX, 471. l.) Következnek még élesebb megjegyzések Horvátról és Vitkovicsról. Kétségtelen, hogy e visszaemlékezés színezésére későbbi benyomások is hatással voltak, de az világos, hogy Kölcsey bensőbb barátságot a triasznak csak azon tagjával kötött, kit ízlése, simulékonyabb s szeretetre méltóbb jelleme megkülönböztettek társaitól.

Szemere ismertette meg Kölcseyvel Révai nyelvészeti elveit s a német irodalmat. (IX, 389. l.) S a huszonnyolcz évig tartott barátságot egyetlen felhő sem zavarta meg. Csokonai és Berzsenyi bírálója lerakta kritikai fegyvereit, ha Szemeréről volt szó. «Te mennyei poéta vagy», írja neki 1813 májusában, majd tudakolja tőle annak kilétét, ki Szemere hevét «a Petrarcaén (hidd el nekem, nem méltatlanul) fölül tevé». E nyilatkozatok a barátság első éveiből valók, később férfiasabb gyöngédség mérsékli a «széplelkű» hév

kitöréseit. Szemere viszont lelkesült tisztelője volt Kölcey tehetőségének. «Kölcey mellett mindig keser-édesen érzettem, hogy nem írónak, hanem írócskának születtem.» Csak az vígasztalta, hogy a királyi pálcza mellett a «káplárpálczának» is van rendeltetése. Kölcey egyszer panaszosan kérdi Szemerétől: «Hol van publicum, mely összegyűljön, mint az olympiai sokaság, hol vagnak a bírák, kiknek kezeikből a borostyánág ne gyermeki bódítás legyen, hanem a maradandó hírnek záloga?»

Hogy nincs közönség s hogy nincsenek ily bíránk, ennek tudata folyvást zsibbasztotta Kölcey írói kedvét. Némileg kárpótolta e hiányért Szemere, ki egyre buzdította a legmelegebb részvétellel s ki vele tartott akkor is, mikor Kölcey népszerűtlen bírálatai miatt meglehetősen egyedül állott. E hű barátjához intézte a költő két önéletrajzi levelét. Mily érdekesek e nagybecsű iratok azon sorai, melyekben Kölcey költészete fejlődését rajzolja. Horvát és Berzsenyi tették figyelmessé első költeményei «lamentabilis» hangjára. E hangtól szabadulni kívánt. Csekei magányában föl-alá járkálva szobájában nehéz studiummal azon volt, hogy «a sentimental-lyrisch ünnepélyes hangjáról a sokszor elkeseredett lelket szeszélyesen dévaj és mégis meleg, és mégis nemes hangra vigye által». Ily czélből elővett egy rímről rímre s tárgyról tárgyra szökdelő paraszt dalt, s annak formájára csinált előbb pór kitételekkel dalt s úgy nemesíté egyik sort a másik után. Már a *Nemzeti Haggyományokból* tudtuk, hogy meglepte Kölcey a népdalokban a «való érzés, bizonyos gondolatlan könnyű szállongás s tárgyról tárgyra genialis szökdelés», csak most tudjuk, hogy mint használta föl e sajátosságokat költészete fölfrissítésére.

Az önéletrajzi leveleket élete legboldogabb évében írta Pozsonyban, mint ünnepelt szónok, kinek beszédeit százanként írták le. De a képviselőség hamarabb ért véget, mint Kölcey szerette volna. Az ünnepelt szónok haza térve, politikai pályája befejezésére gondolt. «Ha én egyszer a polgári pályát bevégezem» — írja Szemerének — «még akkor remélek valami jót, valami többet mint eddig írhatni. A római előbb keresztül gázolá az orbis terrarum hivatalos szélvészeit; küzdött a forumon, a senatusban, a comitiumokban; legiokat vezérelt barbarus népek ellen, polgári háborúkat élt keresztül: aztán villájába vonúlt és tanúlt és írt». E sorok Szemeréhez írt utolsó leveléből valók, néhány hónappal a levél írása után Kölcey már nem élt.

Az eddig nem említett levelezések közül egy sincs, mely Kölcey korának s életének történetéből meg ne világítana néhány rész-

letet. A Kende Zsigmondhoz írt levelek nélkül hiányosan ismernők Kőlcsey megyei s országos szereplését. Két fiatal íróhoz is találunk leveleket e kiadásban. Az egyik Szalay László volt, kit Kőlcsey nagyon szeretett. «Mit dolgozik, édes Laczim? — írja neki Pozsonyból — A művésznek heverni nem szabad, mert a restség dæmona gonosz egy dæmon. Lassanként a házhoz szokik, s aztán nem lehet kiverni». Tudjuk, hogy nem ez a dæmon lett Szalay házi dæmonává.
— d.

Közgazdasági és statisztikai évkönyv. Új folyam. Szerkesztik dr. Jekelfalussy József miniszteri osztálytanácsos, aligazgató, a m. tudom. akadémia stat. és nemzetgazd. bizottságának tagja, és dr. Vargha Gyula miniszteri titkár, a m. tudom. akadémia stat. és nemzetgazd. bizottságának tagja. A m. tudom. akadémia stat. és nemzetgazdasági bizottságának támogatásával kiadja az orsz. magyar kir. statisztikai hivatal. Első évfolyam. 1887. VIII. r. 570 l. és második évfolyam 1888. VIII. r. 731 l.

A *Budapesti Szemle* 1886 december havi füzetében tüzetesen méltattam a dr. Földes Béla által kiadott *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv* 1883., 1884. és 1886-ik évi folyamait; elmondottam, mik a szerkesztőnek érdemei, de részletesen rámutattam az évkönyv számos hiányára s hibájára is. Kifogásoltam a rendetlen megjelenést, az anyag hézagosságát, a közlött adatok rendszer nélküli előadását és sok fölösleges curiosum összehordását. A kezdemény érdeme kétség kívül a Földesé, de a három évfolyamon nagyon észrevehető volt, hogy szerzőjük távol áll a statisztikai anyag főforrásaitól és nem is tudja azokat fölkeresni. Az évkönyv nem terjedt a közönség közt, a szakköröket pedig éppen nem elégítette ki.

Üdvös fordulat állott be a statisztikai évkönyv kiadása körül, midőn erre az 1887. év elején dr. Keleti Károly az országos statisztikai hivatal legjobb erőt följánlotta az akadémia nemzetgazdasági bizottságának, nem kérve nagyobb anyagi támogatást, mint a mekkorában az addigi szerkesztő részesült. Megjelent 1887 végén az újabb első, most az újabb második évfolyam. Szerkesztik dr. Jekelfalussy József és dr. Vargha Gyula s közreműködtek az országos statisztikai hivatal más tagjai is. A szerkesztőket, kivált az első helyen említett statisztikust, jól ismeri mindenki, a ki a magyar szakirodalomba tekintett. De nemcsak a jeles erők közreműködése, hanem az a körülmény, hogy a szerkesztőknek a hazai statisztika teljes anyaga s a nemzetgazdasági statisztika dús bányája közvetlenül és

leg hamarább rendelkezésre áll, kezességet nyújtott az iránt, hogy az évkönyv a legmagasabb igényeknek meg fog felelni. Az országos magyar kir. statisztikai hivatalnak — mert ő szerepel mint kiadó — reputatiója forog itt szóban. És el kell ismerni, hogy a munka nagy gonddal készült.

Ezt a momentumot emelem ki inkább, mint a szakbeli jó tulajdonokat. Az utóbbi tekintetben a munka járt úton halad. A beosztást, az elrendezést illetőleg a hivatalos statisztikai és — a mennyiben elkészült — a Láng-féle statisztika rendszerét követi; anyag is alig van olyan, mely először ez évkönyv két folyamában és nem valamely hivatalos vagy szakközlönyben jelent volna meg. De igenis dícséretes a nagy gondosság, melylyel a szerkesztők minden egyes szakasznál az adatokat és a magyarázó szöveget összehordták. A nézetek eltérhetnek a tekintetben, hogy a tárgy érdekességéhez, fontosságához mérve, eltalálták-e mindig a helyes arányt. Arról nem szólok, hogy az első évfolyamban a pénzügyi rész, dr. Vargha megbetegedése következtében aránylag igen szűkre szorított; a második évfolyamban ez helyre pótoltatott. Az is elnézhető, hogy például a népességi statisztika az első, mint alapvető évfolyamban, kissé túlbő; elnézhető, mert egyes részek a második évfolyamban el is hagytak. A nem mindig helyes arány inkább a nemzetközi statisztika fölhasználásában nyilvánul; itt az *embarras de richesse* néha erőt vett a szerkesztőkön.

Természetesen nem az olcsó tündöklés, hanem a sokoldalú megvilágítás szándéka vezette őket. És ebben legnagyobb részt sikert is aratnak. Az évkönyv rendszere igen szerencsés. Előre bocsátja a hazai adatokat, következik szövegbeli magyarázat, szorosán a közlött számokhoz alkalmazva, s kerülve általános tantételeket; ezután következnek a nemzetközi adatok ismét a kellő magyarázatokkal, a mire nézve a szerkesztőknek a statisztikai hivatalból, mondhatni, az egész világ legújabb szakbeli kiadványai, rendelkezésre állanak. Az anyagnak ily összeállítása sokkal jobban tájékoztatja az olvasót, mint a Block-féle *Annuaire*, vagy a *Statesman's Yearbook* rendszere, mely az egyes államok szerint közli az anyagot. A magyarázó szöveg jól, világosan van megírva; inkább szűk, mintsem túlterjedő, a második évfolyam többször visszatal az elsőre. Csak ott szól bővebben, a hol újítás lépett életbe; így tesz a második évfolyamban, mikor a halászat, a szesz- és czukortermelés viszonyait ismerteti.

Egy szóval, nagy gondosság nyilvánul az egész munkán végig, minden egyes kérdés lehető legteljesebb megvilágítása iránt. Az év-

könyv becses forrást nyit meg és mindenki, a ki az ország anyagi s kulturális viszonyairól magának exact értesülést akar szerezni, mindig haszonnal fog e forrásból meríteni. Már a Földes-féle évkönyvről mondtuk, számos hiányának föltárása mellett, hogy az efféle könyvek használata a politikai, társadalmi, közgazdasági kérdések tárgyalásánál a realis viszonyok mérlegelésére s a szertekalandozás elhagyására szoktat. Fokozott mértékben áll ez az új évfolyamokról, melyek valóban alapos tájékozást nyújtanak közvetlenül, vagy pedig a legjobb kútforrásokra utalnak. Azért a statisztikai évkönyvnek sok más irodalmi, vagy tudományos munkához képest a közszellem nevelésére nagyobb hatást tulajdonítunk és vívmányt látunk e jeles statisztikai s nemzetgazdasági évkönyv rendszeres megjelenésében.

Kissé későnek tartom azonban ez évkönyvnek megjelenését. Az 1887-ik évi 1887 végén, az 1888-iki 1888 december közepén adatott ki. Az első évfolyam megkésését a későn nyert megbízás menti ki, de dr. Keleti Károly az előszóban a további évfolyamok megjelenését is mindig december havára ígéri. Akárhány 1888-iki statisztikai évkönyv, melynek adatai nem régibb keletűek, mint a Jekelfalussy-féle évkönyvbeliek, már hónapokkal ezelőtt jelent meg, és ha nem tévedek, az ez utóbbiban közlött adatok mind hetekkel ezelőtt közzétett nyomtatványokból vétettek, tehát már sokkal régebben megszerezhetőek voltak. Nem czélzok itt a hivatalos *Magyar statisztikai évkönyv* össze-vissza megjelenő füzeteire, hanem más országoknak kapcsolatosan, egyben megjelenő hasonló évkönyveire. Vagy vegyük például az 1888-ra szóló évfolyamát a gondosan szerkesztett bécsi *Compass*nak. Ez még 1887-ben adatott ki; de nem ez az antedatálás határoz, hanem igenis az, hogy ez a pénzügyi évkönyv az összes osztrák és magyar intézetek üzleti kimutatásait 1886-ról közli, míg az egy évvel későbbben megjelent *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv* adatai a jelzálogi kölcsönökről (257. s 258. l.) szintén csak 1886 végeig terjednek és csupán a Magyar Földhitelintézetnek, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének és az Osztrák-magyar Banknak jelzálog-üzletéről közöltetnek 1887-iki adatok is.

Ennél a tárgynál mellesleg megjegyzem, hogy a jelzálogi kölcsönök számát az évkönyv mindkét folyama «darab» szerint adja elő; mondja például, hogy a Magyar Földhitelintézet 5236 darab 2900—1000 frt közti papír-értékű záloglevél-kölcsönt adott. Ez nemcsak hibás, hanem egyenesen értelemzavaró megjelölés, minthogy nem a kölcsönöket, hanem a zálogleveleket és egyéb címleteket adják-veszik darabszám. Ezt meg kell változtatni.

Az adatok különben legtöbbször az 1887-ik évet is felölelik. A magyar népesedési statisztika már 1886-tal záródik; a népmozgalmi anyag országos egybegyűjtése sok bajjal és időhaladékkal jár. A közegészségi adatok az emberről 1885-tel végződnek, míg az állategészségügyre vonatkozók 1887-et is fölkarolják. Az évkönyv szerkesztőinek nem tehetünk e miatt szemrehányást; ők azt adják, a mi csak kapható. A nemzetközi népességi kimutatások nagyobb részt ismét 1887-et is fölkarolják. Föltűnő, hogy a nagy városok halandósági kimutatásában 29 városról közöltetnek (55. l.) az 1887-iki adatok is, csak Boroszló és Buda-Pest számai hiányzanak; pedig ha a használt belga forrásban ez a két adat hiányzik, Buda-Pest 1887-iki halálozási per millejét könnyen megtudhatta, s pótolhatta volna a szerkesztő. A fővárosi *Statisztikai havi füzetek* 1888 február havi számában (34. l.) látható, hogy Buda-Pest halandósága 1887-ben ezer lakó után volt 32·0, a mi 1886-hoz képest lényeges javulás; de megtalálta volna ugyanott Boroszló halálozási ezrelékét is 1887-ben, a mely volt 30·7.

Igen jeles az agrár-statisztika, úgy a birtokállapot, mint a termelés, kereskedés és ár-alakulás tekintetében. Teljesen osztozunk a szerkesztő sajnálatában a miatt, hogy a földadó-kataszter nagy apparátusa föloszlott és nem dolgozta föl a költséges adószabályozás befejezéséül a birtokmegoszlás ismertetésére kínálkozó becses anyagot. 45 megyéből földolgoztattak a birtokkategorikiakat tárgyazó adatok, 18 megyéből elmaradt és valószínűleg végkép elmarad az összeállítás; ennél fogva teljes adatok a földbirtok megoszlásáról csak a hetvenes évekből léteznek.

Eléggé újak és bőségesek az iparról, kereskedésről, ki- s bevételről, vámügyről, a keleti országokkal főtartott forgalmunkról szóló kimutatások. Ez utóbbiakat összehordani nem könnyű; elegendő s jó anyagot szolgáltatni pedig annyival szükségesebb ma, mivel figyelmünk feszülten irányul a keleti piacokra. A közoktatásról, véderőről, az egyletekről szóló szakaszok szintén gondosan készültek; a közoktatási bővebb lehetne. A biztosítási statisztika csak a tűzkárookra szorítkozik; helyes, sokszor pengetett megjegyzést tesz a szerkesztő ez ágbeli statisztikánk elmaradottságának okairól és szívesen vesszük az értesítést, hogy közelebb intézkedés várható a hazai biztosítási ügy statisztikájának rendbehozatala iránt. Igen jó, bőséges s eléggé új a közlekedésügyi anyag, mely főképp a közmunka-miniszternek legközelebb megjelent terjedelmes jelentéséből vétetett.

A hitelügyi s a pénzügyi statisztika ellen több kifogásunk van. Az előbbinek anyaga gazdag, de baj már magában az, hogy a hazai hitelintézetekről szóló adatok legnagyobb részét 1886-ik éviiek. A jegybankokról szóló rész nem sikerült. Az osztrák-magyar bank új privilégiumának vázlatos ismertetéséből hiányzik a megváltozott fedezeti mód megemlítése, a mi pedig minden jegybank szervezetének és működési ruganyosságának főkritériuma. Hiányzik ez, az angol bank kivételével, a többi jegybankról közlött vázlatokból is; az angol banknál pedig nagyon fölösleges terjedelemben adatik elő a Peel-acta története, az érczfedezet, az aranypéNZ forgalma stb.

Sokkal érdekesebb lett volna ennél, ha már az arany kiszivárgásáról van szó, a nagy valutakérdésről anyagot és magyarázatot nyújtani. Az ezüst értékesítkenése, az arany drágulása, a bimetalismus körüli harc ma az egész művelt világot szerfölkött érdekli; magunk is kénytelenek leszünk a valutarendezés kérdésével foglalkozni. És ez ügynek gazdag irodalma és statisztikája van.

Ezzel kapcsolatban hibáztatnom kell azt is, hogy az államjegyek forgalmáról, a melyek pedig pénzrendszerünknek lényeges tényezőjét képezik, szót sem említ az évkönyv. Helytelen és zavaró kifejezés a «bankintézet», mikor a jegybank fiókjairól, bankhelyeiről van szó. Bankintézet önálló vállalat.

Az állami pénzügyek — mint már föntebb érintettem — tüzetesen először az 1888-iki évfolyamban tárgyaltatnak. Tülbó anyag nem terjesztetik elő, de gondosan van megválasztva. Kár, hogy a szerkesztő megáll az 1887-iki zárszámadási eredményeknél és nem közli, mint teszi akárhány hasonló munka, az 1888-iki budgetet is, úgy az államit, mint a közösügit. A kép kiegészítésére ez kívánatos. Hiba az, hogy az egyenes adóknál a külön törzsadók mellett a földtehermentesítési pótlék sommásan közöltetik. Ennek semmi értelme nálunk. Az évkönyv örökölte ezt a ferdeséget az országos statisztikai hívataltól, a mely ebben osztrák mintát követ. Igenis Ausztriában helyes ez az elkülönítés; mert, miként az évkönyv is mondja, ott a törzsadó az államot, a földtehermentesítési pótlék a tartományokat illeti, mivel ezek viselik a földtehermentesítést is. Fölkösleges adatnak tartjuk némely adók közvetlen kezelési költségének százalékos kimutatását; alaptalan, mitsem mondó számok ezek, a valódi kezelési költségek így föl sem bonthatók.

Az államjóságok eladását ajánlja az évkönyv, de úgy említi, mintha ez csak pium desiderium volna, holott nagy mértékben van

folyamatban és az eladásról érdekes adatok léteznek, a melyeket ismertetni kellene.

Tehetnék talán még más, utóvégre alárendelt kifogásokat az évkönyv egyéb szakaszaira nézve, kivált, ha azok tárgyaiban elég avatottságom volna; mondok, tehetnék talán kifogásokat, hanem az meg kétségtelen, hogy még sok dicséret ráfér ez évkönyvre, csak-hogy nem ismétellhetem majd minden szakasznál azt a nyilatkozatot, hogy gonddal, körültekintéssel, szakismerettel íratott. Óhaj-tandó, hogy a szerkesztők ezt az évkönyvet a most nyilvánúlt ügy-szeretettel és kitartással folytassák, tökéletesbítsék; a tudomány és a gyakorlat embereinek nagy szolgálatot tesznek vele.

FENYVESSY ADOLF.

Abhandlungen und Versuche von Leopold von Ranke. Neue Sammlung. Herausgegeben von Alfred Dove und Theodor Wiedemann. Leipzig, 1888.

A nagy történetíró halála óta egymásután gyűjtik és adják ki ereklyéit tanítványai és dolgozó társai. Az ősz, szemevilágától már majdnem megfosztott tudósnek az utolsó években Wiedemann volt az amanuensis-e; neki köszönhető, hogy Rankenek több nem egészen befejezett, vagy legalább még nem a sajtó alá való dolgozata mégis napvilágot láthatott. Főntartjuk magunknak, hogy a *Világtörténet* hatalmas torsiójának befejező köteteire tüzetesebben visszatérjünk. Most csak e essay-gyűjteményre hívjuk föl olvasóink figyelmét.

Ha valamely mű képes fogalmat nyújtani szerzőjének széles, úgy szólván az irodalom s történetírás egész mezejét felölelő látköréről, valamint egyúttal a részletek fölötti uralkodásáról, művészetéről a compositióban és tudományáról a kutatásban, bizonyára az előttünk fekvő az. Részben már régebben is megjelent dolgozatokat találunk itt — bővítve — vagy kiegészítve, részben olyanokat, melyek tanúsítják, minő lelkiismeretességgel járt el Ranke úgyszólva utolsó lehelletéig történetírói tisztében. A szakembert, kivált az utóbbiak érdeklik, míg az előbbiek inkább a nagyobb közönségnek szólnak.

Mindjárt az első itt közlött adalék, az *özönvíz mondájáról* szóló, szorosán véve kútfői értekezés, csakhogy oly problémát tárgyal, mely az egész művelt világ érdeklődését fölkelti. Ismeretes, hogy a múlt évtizedben Kujundzsikban megtalálták Aszurbanipál

assyriai királynak cserepekre rovott könyvtárát. Smith György angol tudósnak sikerült ez ékíratokból egy az özönvízről szóló följegyzést kibetűzni, mely sok tekintetben megegyez a bibliai elbeszéléssel, míg más pontokban, különösen a neveket és helyeket illetőleg eltér tőle. E hagyományok kétségbe nem vonható régisége arra a következtetésre juttatta a tudósokat, köztük Rénant is, hogy a Noahról szóló bibliai fejezeteknek eredeti forrását találták meg. Szükségtelen fejtegetni, minő fontos e fölfedezés a Szentírás kritikájára nézve. Ranke, a textusok összehasonlítása alapján épen az ellenkező eredményre jut, tudniillik arra, hogy a babilonai monda talán közös eredetű a zsidóval, de reánk maradt alakjában nem csak hogy nem vett át ettől semmit, hanem inkább tőle kölcsönzött némely vonást, úgy hogy a bibliai hagyomány elsősége alig vonható kétségbe. Hogy ily mondák önállóan is fejlődhettek, bizonyítja a hellén monda Deukalionról és Pyrrháról, mely egészen független és csak később vett át némely vonást a keleti regékből, p. o. a bárkát. E mondáknak tehát nem valami általános ok, a földgömb valami revolúciója szolgált alapjául, hanem helyi események, melyek csak Elő-Ázsiára és Görögországra terjeszkedtek ki.

A klasszikai tanulmányok körébe vág a *Seneca tragédiáiról* szóló eddig szintén kiadatlan értekezés. Ranke szintén a textusok összehasonlítása alapján kimutatja, minő változtatásokat tesz a római philosophus eredetileg nagyobb részt görög tárgyú forrásainak szövegében, és mint tükröztetik vissza e változtatások és Seneca önálló műve, *Octavia*, a római sajátos világnézetet s különösen a császárság korában az előkelők közt uralkodó politikai elméletet. Mivel pedig sokan még azt is kétségbe vonták, hogy e tragédiák csakugyan Senecától származnak, egyúttal annak elismert műveivel hasonlítja össze e költeményeket, hogy kimutassa a gondolkodásmódnak s gyakran a szókincsnek is azonosságát. Végre föltűnteti, minő hatással voltak e soha elő nem adott, csak olvasásra szánt darabok a későbbi irodalmi fejlődésre, különösen Corneillere. Ranke voltakép a középkori történeti kútfők kritikájánál követendő eljárás pontos kitűzése és következetes keresztülvitele által alapította a mai napság nemcsak Németországban uralkodó, hanem minden művelt országban érvényesülő, történelmi iskolát. E munkásságára vezethetők vissza a *Paulus Diaconusról*, s a *frank-német birodalmi érkönyvek* íróiról szóló értekezések. Az első, eddig kiadatlan, a legrégibb longobard író művében igyekszik szétválasztani a mondai és másunnan átvett elemeket, azoktól a gyér adatoktól, melyekre nézve a *Historia Longobardo-*

rum ezután is megbízható forrásúl szolgálhat. A második Einhardnak, Nagy Károly híres életírójának, művét bonczolja, majd pedig hersfeldi Lambertnek, a német középkor egyik leghíresebb krónikásának évkönyveit taglalja, kinek megbízhatóságát nagyon csökkenti kolostori életéből folyó részrehajlása a VII. Gergely és IV. Henrik közt kiűtött harcz megírásában.

Ez aránylag szoros keretből az irodalom szép, virágos mezejére lép *Az olasz költészet történetéhez* című értekezésében. Egy középkori lovagregényből, a *Reali di Franciból* indul ki, mely Nagy Károly csudás hőstetteit beszéli el, és abból származtatja le, az írói technika fejlődésének teljes méltatásával, és az egyes költők egyéniségének kitüntetésével Pulci és Bojardo verses regényeit, de Ariosto és Tasso halhatatlan hőskölteményeit is. «A XIV. század ó romantikus műve, melyből kiindultunk, egy egyetemes költeményben fejezi ki a középkor harczias keresztyénségének eszméjét. Csakis ez az eszme teszi jelentősebbé a hősoket, a kiknek tetteit leírja, és az ellenségeket, kikkel küzdenek; azért hasonlítanak annyira egymáshoz, mert valamennyi lekötve van azon gondolat által, melyet kifejez.»

Midőn aztán egyénibbé vált az élet, midőn az ókor tanulmánya megújult a nélkül azonban, hogy megváltak volna e közkedveltségű költeményektől, kísérletet tettek, őket a későbbi kor szellemében átalakítani, átdolgozni.

Ezért mindenekfölött határozottan el kellett szakadni az egyház eszméjétől. E szakadás, ez ellentét nyilatkozatát először Pulci művében látjuk, egy vad műben, melynek azonban eszmék bőségében, az alakítás merészségében, a föltalálás sokféleségében és öntudatlan költészetben nincs párja. Ő volt az úttörő. Először ő hatotta át a régi költeményt egy más század gondolataival és érzelmi körével.

«Majd nyilvánvaló lett a klasszikus tanulmány befolyása. Pulci ismerte az ókort, de nála inkább mint tudomány jelentkezik és nem igen hat a formára. De mikor gyakoroltak egyáltalában mélyebb hatást az antik formák, mint a XV. század végén, a XVI.-nak elején, a hol a tölök nyert lendület oly magasra emelte a képzőművészeteket és átalakította az egész irodalmat? A mi terünkön is az első találkozáskor volt legélénkebb az antik formák hatása a modern tárgyakra.»

«Bojardo fördeme az, hogy a romantika egyhangú jellemeit, egyéni, emberi életre keltette. Utána következett Ariosto, ki a kifejezésben legyőzte a középkor modorát és egészen a legkisebb részlete-

kig kidolgozta tárgyát. Ők inkább versenyre keltek az ó koral, mintsem hogy utánozták volna; költői igazságot szolgáltatottak a romantikus eszméknek; formát, kedvességet és romantikus szépséget érve el.»

«A mi ezután minden törekvésnek a művészet és irodalom terén új életet adott, az egyházi eszmék helyreállítása volt. A költészetben először Tassonál észleljük hatását. A *Gerusalemme Liberata*ban kiegyeztetve találunk minden mozzanatot: a romantikus tárgy iránti érzéket, az előadás tartalmasságát; az ókor igen bő ismeretét és az Aristoteles-féle szakaszok követését; a keresztyén eszmék megújulását. Bizonyára e mű nem hasonlítható nagyságra és mélységre nézve Dantével, sem elevenségre és a szemlélet bőségére nézve Ariostóval, de mégis kora sokféle igyekvésének szerencsés egyesítése: nem egy eredeti alkotó erejű nagy genius szüleménye, hanem egy fogékony, szorgalmas, dús képzeletű tudós költő sikerült munkája.»

Valljuk meg, hogy igen kevés szakszerű irodalom történet-írónál találhatunk ilyenmő tömör és tartalmas összefoglalásokat. És a mint Ranke az irodalom terén igyekszik kimutatni az olasz szellem fejlődését a középkor korlátoltságából a renaissance gazdagságába, úgy az olasz genius legsajátosabb alkotása a művészet terén is figyelemmel, érdeklődéssel és éles látással kísérte a fokozatos emelkedést Giotto naiv alkotásaitól Raphael, Michel Angelo és Tizian remekeig és a Carracciak és Guido Reni virtuositásáig. *Az olasz művészet történetéhez* című essay egyike azoknak, melyekben legjobban csillogtatja szellemét, ragyogtatja tudományának tiszta fénvét. Ő, a történeti «milieu» nagy ismerője, sokszor talált új szempontot, ez annyiszor földolgozott korszak megítélésében is. Szeretett is néha kiki kalandozni a történetírásnak hagyományosan, kissé szűk korlátaiból tágabb térre, az emberi szellem nagy alkotásainak bámuló megítélésére. «Azt hiszem, ma már senki sem hiheti, hogy ismer egy kort, vagy egy nemzetet, ha az államban és egyházban, békében és háborúban végbe ment eseményeken kívül nem gondolta át szellemök közvetlenebb, szabadabb kifejezését az irodalom és művészet terén. Ez nem nehéz oly nemzeteknél, melyek állapota még nem igen távoli a természeti állapottól. Ezeknek elég a költészet, mely érzelmök, emlékezetök és kívánságaik kifejezése gyanánt majdnem magától fakad, elég a hagyományost átszarmasztató, nem mindig újat kutató irodalom, mely papjaik kezében van. A költők élnek és halnak, új alkotások jönnek létre és elfeledtetik a régieket, de a különbség soha sem lesz igen nagy. Fő a közösség; ugyanazon fának mindig egy-

forma lesz a gyümölcse. A nemzet vele született érzülete és viszonyosságainak körrajza megmagyaráz mindent.»

«De a hol megvan az élet, változnak a korszakok. Nem tudom, ment-e végbe valaha máskor, rövid idő alatt oly gyökeres és teljes változás, mint az, mely a középkort az új kortól elválasztja. Mindjárt első megismeréskor jelentkezik ez érzés. Minél mélyebbre hatolunk, annál világosabban észlelhető más gondolatok világa, a kifejezés más formája azon szellemi irányoknak, melyet minden alkotás ural, más köre és kapcsolata, ha szabad mondanunk más ég és más föld.»

Ez általános becsü czikkek után, melyeknek magyarra való átültetését is kívánatosnak tartanók, ismét szorosán vett historiaiak következnek: II. Fridrik és IV. Fridrik Vilmos életrajzai, melyek egy gyűjteményes munkában már megjelentek. Ezeket egyáltalában nem sorolhatjuk a mester sikerültebb művei közé, a hazafi már-már elnyomja bennök a historikust. Az utóbbi életrajzot különösen érdekessé teszi, hogy Ranke személyesen közel állott a nagy műveltségű, de határozatlan királyhoz. Végre, néhány inkább az író fejlődési menetét fölvilágosító kisebb beszéd zárja be a gyűjteményt.

i—k.

Három ifjúsági irat: Idegen népek közt messze földön. Uti rajzok és életképek kiváló utazók leírásaiból összeválogatta dr. Simonyi Jenő. Buda-Pest 1888. Eggenberger. — Ida néni: Gyermekmesék. Buda-Pest. Franklin-Társulat. Ára kötve 1 frt. — Gróf Benyovszky Mórícz élete és kalandjai. Az ifjúság számára írta Radó Vilmos. A képeket rajzolta Szemlér Mihály. Buda-Pest. Eggenberger. 1889. Díszkötésben 2 frt 80 kr.

Dr. Simonyi Jenő érdekes és nagyokra nézve is élvezetes összeállítása általában 12—18 éves gyermekek számára való. Különféle utazók leírásaiból válogatta össze könyve tartalmát, így például a Jeges-tenger partján Nordenskjöld, a szibériai tundrán Wrangel, a Lob-nor mellékén Przevalszky, Mongolországban és Japánban gróf Zichy Ágost, Kantonban Brassey, Chinában Lóczy Lajos stb. a kalauzunk. Úgy látszik, hogy az illető szakaszokat nem dolgozta át az összeállító, csak egymás mellé fűzte őket s így egyik és másik vidék közt úgyszólván hiányzik a kapcsolat; ad ugyan többnyire egy-egy rövidke bevezetést az egyes utazók élményeihez, de ez kevés,

néhol pedig azt is elhagyja, csak csillag alatt közli a szerző nevét. Ez egy kissé szaggatottá teszi az előadást, a mit növel a stilus egyenletességének a hiánya. Hogy hagyhatott meg például a szerző ily mondatot: «A chinai udvariasság netovábbja, ha régibb rokonaikat négy darab csinos hosszú életet biztosító koporsónak való deszkával ajándékozzák meg»? (40. lap) — Általában egy kissé sokat akar adni a könyv, mikor négy világrészen át akarja vezetni a gyermeket. A fölosztás sem nagyon arányos, mert míg Ázsia 149 lapot foglal el, Afrika pedig 70-et, addig Amerikának már csak 33, Ausztráliának 9 lap jut. Minden szakasz érdekes magában véve, de minthogy az illető excerptum egy nagyobb műből való s egyéni élményeket, nem tisztán objectív leírást tartalmaz, nem elégíti ki az olvasó kíváncsiságát az illető útazók egyéni vágyaira és törekvéseire nézve s az érdek nem lehet központosított, az események és leírások láncolata által biztosított. De mindezt a könyv természete hozza magával; ugyancsak abból következik, hogy egy pár helyen, pl. a chinaiaknál nem egy undorító dolog is van említve (44. lap). Nem kívánjuk mi ezek szépítését, sem egyenes elhagyását, utóvégre nagyobb gyermekeknek hadd legyen helyes fogalma e népekről. De szükséges lett volna a tárgyalásban arról gondoskodni, hogy az erkölcsi és műveltségi szempontból való kellő méltatás se hiányozzék.

E megjegyzések azonban korántsem csökkentik a könyv becsét és ifjúsági irodalmunkban számot tevő voltát. Az illusztrációk is igen sikerültek (bár elhagyhatók a 45., 89., 159. és 173. lapokon levők). Nagyon ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. Kívánatos volna, hogy a szerző Európa földjéről is adna gyermekeink kezébe ily tanulságos és érdekes ismertetést.

* * *

Hogy mily nehéz (szinte lehetetlen) igazi mesét komponálni, annak ékes-szólo bizonyítéka Ida néninek különben sok jó akarattal és nem szellemtelenül írt *Gyermekmeséi*. Az igazi mese mindig és mindenütt néptermék, mert csak is a nép van azon a műveltségi fokon, hogy mesélhet. A mese rendszeren egy régi mythos viszhangja, vagy változatos népmonda egyszerűsített alakja, vagy végre a mindennapi élet és a nép képzelődésének jellemző vegyülete. E kincsbányából lehet meríteni, átalakítani, de föltétlenül újat adni a népnek a gyermeki korról congeniális naivsága és közvetlensége nélkül, tele reflexióval és bőven tált tanulságokkal, mint könyvünk teszi, az

mesterséges, kényszeredett üvegházi virág, szín és illat nélkül, de legtöbbször még az sem, hanem csak csinált virág. Sehol valami megfogható érdekes történet, mindenütt csak prédikációszerűleg tractált helyzetek, itt-ott csinos, de sohasem gyermekies előadásban. Vagy érdekes mese-é az, hogy a Bibi kutya elégedetlen levén grófi sorsával, elmegy kóborolni, lesz belőle az általa kitúrt Sajó juhász-kutyának szolgálója, kit azonban megment a farkas torkából s ezért a Sajó visszaviszi őt úrnőjéhez? El lehet-é hinni, hogy a farkas nem juhot akar rabolni, hanem a Sajó kutyát akarja megölni, ki csak akkor veszi észre a farkast, mikor már több sebből vérzik? De hát a Bibinek minden áron meg kell menteni a Sajót! Bibi ezelőtt elégedetlen volt, de most aztán «öröme nem ismert határt» s a grófnő «örömkialtásba tört ki». Az idézett kifejezésekhez igen sok hasonlót idézhetnénk, melyek nem a mese, hanem a salonias novella hangjára emlékeztetnek. A *Kakasháborúban* két kakas addig veszekszik azon, hogy melyikök kukorékolásán indul el a nap, míg végre a szakácsné mindkettejüket megkészíti paprikásnak, nem gondolva meg, hogy a tyúkok kakas nélkül maradnak. *Czinczogi és Foghegyi* két egérúrfi s az nyeri el Pipszillát, a ki elhoz egy darab czukrot a macska-örizte kamarából. Sokkal érdekesebb volna *Csiripi Jankó* veréb története, ha nem volna oly nagyon elnyújtva. A *Vadvirágok* közt is akad kedves leírás, jó gondolat, csak igazi történet nincs bennök. Még legüdébb és legnaivabb az *Aranyos*. Eléggé sikerült a *Vendéglátó rokonok*, melyben ismert jellemű állatokról, a rókáról, a medvéről van szó. Itt megvan a mesében szükséges typpikus jellemzés; de erőltetett viszonyok vannak benne koholva, midőn például azt mondja a róka, hogy «dr. Gólya háziorvosa most el van útazva»; másutt pedig a kuvik az orvos. Erőltetettek és nem ily mesék kis közönségének valók az ily szójátékok: «Okosnak kell lenni, de nem szabad okoskodni»; «a gazda meg is szidja a bokrát — akár a bokrot.» Képtelen túlzás: «elalszom a fáradságtól, ha csak rágondolok is».

A rajzok azonban — úgy látszik Szemlértől — oly szépek és kedvesek, hogy a gyermekeknek már csak ezért is kedves könyvek lesz.

* * *

A mi *Benyorszkyt* illeti, erről a modern *Odysszeiáról* méltán elmondhatni: «Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci». Kevés mű van, mely ifjúsági iratnak a szó nemesebb értelmében annyira beválnék, mint *Benyovszky* naplói alapján kellő gonddal és pæda-

gogiai tapintattal átdolgozott könyvünk. Érdekesebb útleírást kívánni nem lehet; mert bár itt nem önként vállalt útazásról van szó, hanem nagyobb rész a számkivetés által hősünkre rótt világlátásról, mégis ragyogó példát ad arra, hogy nemes szív és erkölcsi bátorság minden körülményben a helyzet ura tud maradni. Tanúlság és érdekesség szempontjából felnőttek is nagy élvezettel olvashatják ezt az átdolgozást, mely — mint az előszóból értesülünk — előbb kész volt, minthsem Jókai az ő *Benyorszkyjához* hozzáfogott volna. A késedelmet az illusztrációk lassúbb készülése okozta, melyekről elmondhatjuk, hogy a szöveg igazi mély studiumára s művészi kézre vallanak.

Tehetnénk kifogást itt-ott az átdolgozó stilusa ellen. Általában nagyon szereti az incisum-os mondatokat. Latinosak: «adjon hátat» (10. lap «*ferga dare*»). «Az orosz hadvezér bizton számított reá, hogy *Benyorszky* a szanok-i szövetségeseikkel egyesülendő, Stry városnak veszi útját (14.)» — s hasonló szerkezet többször. Germanismusok: «ismereteket vélt szerezhetni» (57. lap). A magyaros phrasis megrontása: «a kínzások ily tetőzése végre őt is leütötte (= leverte) a lábáról». «Elindult vidra-vadászni» — talán inkább: vidrára, mint «vidrát». «Előzékeny modorai miatt» (mire való a többes?). Néhol elkelve egy kis bővebb magyarizat, például: «Hiába törekedett a gróf vassal és fokhagymával az iránytű jelzését hamisítani, a szél egyre vitte őket Kamcsatka felé» (35. lap).

Általában azonban stilusa is elismerést érdemel, s illusztrációival, fényes kiállításával igazi dísze a karácsonyi, újévi könyvpiacznak.

Cs. J.

Gróf Károlyi Sándor . . . temetésének alkalmatosságával elmondott verses búcsúztató. Sajtó alá rendezte Éble Gábor. Buda-Pest. Hornyánszky V. 1888. 2 frt 50 kr.

E majdnem száz lapra terjedő rendkívüli díszszel kiállított mű egy közel 150 esztendeig a főthi könyvtár rejtekeiben lappangott magyar verses búcsúztatót foglal magában, mely a gr. Károlyi-családnak egyik nagyhírű őst, gr. Károlyi Sándort, ravatalánál dicsőíti. Gr. Károlyi Sándor nevezetes történelmi alak. Ő a Rákóczy-mozgalom egyik legtevékenyebb bajnoka, a szatmári békekötésnek, mely alkotmányunkat visszaállította s sérelmeinket lehetőleg orvosolta, főtényezője, megalkotója volt. Azonban ő nemcsak hadi és politikai fényes pályá-

ján szerzett örök emléket, hanem uradalmi rendezésében, valamint jótékony intézetek, egyházak alapítása és segélyezése körül is szép nyomokat hagyott maga után. Meghalt 1743 szept. 8-án 75 éves korában. A temetés azonban a zord időjárás és akkori mostoha közlekedési viszonyok miatt csak kilencz hónap múlva, 1744 június 22. nagy gyászpompával ment végbe. Ez alkalomra készült e verses búcsúztató, mely «rész szerint elénekeltetett s Nagy Károlyban elmondattott».

Szerzője ismeretlen. Lehet, hogy Tapolcsányi Gergely, kegyesrendi pap írta, ki már 1743-ban, midőn a halottat koporsóba tették, Erdődön gyászbeszédet mondott, mely később nyomtatásban is megjelent. Lehet, hogy a nagykárolyi társház egyik tagja. De ez csak föltevés, melyet a kiadó minden kutatás daczára nem tudott meg erősíteni.

E búcsúztatónak még egy másik példánya is van, mely a Károlyi-család budapesti levéltárában őriztetik; de ebből 119 versszak hiányzik. Éble Gábor a teljes főthi példányt adta ki, melyet ő egy előszóval, Váczy János pedig e búcsúztatónak irodalmi értékét méltató bevezetéssel látott el.

A búcsúztatót akkori szokás szerint a halott maga mondja el. Ő maga így kezdi :

Édes Jézus tartsd fen még nyelvem szóllását,
Érdemmeddel enyhítsd szívem fájlalását,
Hadd, házamtúl testem végső búcsúzását,
Vegye, s úgy kívánnya rá Isten áldását.

Ez után mindenekelőtt Mária Teréziától búcsúzik, kitől nagy terjengéssel férjéhez, gyermekeihez, s azokhoz fordul,

Kik az Ausztriai Házbúl származtanak,
S pálma fa módgyára el ki ágaztanak.

Utána «bús fejét fordítja» herczeg Eszterházy Imre primásra. Majd Pálfi János nádortól, gr. Erdődi Gábor egri püspöktől, a tanácsuraktól, katonatisztektől, s a hazától vesz búcsút. Ezután Erdélyhez, a megyékhez, különösen Szatmár- és Kúnághoz, városokhoz fordul. Végre gyermekeitől, rokonaitól búcsúzik el, köztük gr. Berényi Tamás zempléni főispántól, gr. Berényi Zsigmond pécsi püspöktől, hugaitól, br. Prényi Károlytól s Elektől, a Pogány-családtól, Kruccsainétól, Palocsaiaktól, Csákiaktól, Sennyeiektől, Barkóczi-, Cziráky-, Zichy-, Forgách-családtól, s i. t. Gyermekeitől így búcsúzik el :

Károlyi Antalom, kedves szemem fénye,
 Én Maradékimnak egyetlen reménye,
 Tudom, éltednek megszomorodott kénye,
 Szemeckéidbül foly a könyvek örvénye

Annám, Évám, fejér liliomocskáim,
 Mire hervadoztok kedves Rózsácskáim,
 Gyengén nevelt édes virágszálacskáim;
 Epe nélkül való szép unokácskáim.

Nevellek vala én titek kedvetekre,
 Vigyáztam reátok mint szemem fényére,
 Násfás, gyöngyös köntöst öltözetekre,
 Bibort s bársonyt adtam ékességetekre.

A búcsúztató miután még néhány máshoz, kik a családhoz tartoznak, fordul, be van fejezve.

E búcsúztató egy sivár irodalmi korszak gyöngé emléke. Nem szabad benne valami nagy művészi szerkezetet vagy költészetet keresni. Mindebből kevés van, mint általában a hasonló tárgyú versekben. Azonban az előadás, nyelvezet és kifejezések több figyelemre méltót mutathatnak föl. Vannak benne erőteljes, tősgyökeres magyaros kifejezések; néhol a verselés könnyen folyik, sőt itt-ott egy pár költői hasonlat is előfordul. Váczy azt mondja, hogy «nagyon hihető, hogy a klasszikus műveltségű versszerző Gyöngyösi István poetai munkáinak hatása alatt áll».

Lendületes, hangzatos példák gyanánt e sorok idézhetők:

Mit kapsz hát oly igen ember a világon?
 Mit kapsz e világi mulandó hivságon.
 Tudd meg, hogy nem vagy itt állandó országon,
 Hanem csak úgy vagy itt, mint madár az ágon. (29. l.)

vagy:

Mely gyászos özvegység szived szorongatja
 Gyakor könyhullással orcádat áztatja,
 S gondolkodásodat jajjal szaporítja,
 S mint hajót árvizek, elmédet forgatja.

**ÁLLAMI
 KÖZÉP-IPARTANODA**

A könyvet több szép metszet, köztük az erdődi várkastélyé, díszíti. Jóllehet a mű, mint említém, nagy díszszel van kiállítva, mi a nyomda becsületére válik, mindazonáltal nagy ára semmikép sem indokolt.

a.

Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. Par Fustel de Coulanges. La Monarchie Franque. 1888. 8-adrét, 651 l.

Fustel de Coulangestól egy új kötet jelent meg a *Régi Franciaország politikai intézményeinek történelméből*; e kötet megjelenését is minden nagytárgy nélkül irodalmi eseménynek nevezhetjük. Már 35 éve dolgozik e nagy munkán, melynek a *Cité antique* bevezetését képezi, s melyből az első rész a római és merovingi hódítást s a frank királyság kezdeteit tárgyalja, míg a most megjelent kötet a frank királyi hatalom hanyatlásáig terjed s *La Monarchie Franque* címet viseli. Fustel de Coulange mint történetíró sokkal ismertebb, hogysen róla és módszeréről szükség volna bőven írni: de ha már a megelőző kötetben is ellentétbe helyezte magát az újabb történetírás eddigi megállapodásaival, a jelen kötetben halomra dönti annak tudákos rendszerét. Másfél százados axiomát támad meg, azt mely a római uralmat tiszta despotismusnak s a régi Germániáét tiszta szabadságnak festi, s megczáfolja azokat a balítéleteket, melyek a frank monarchia szervezetének leírásában hagyományosak: mint a hol egyik a szabadság, másik a monarchia gyökereit vélte föltalálni s melyekben a német írók a parlamentarismus, a modern jury s a demokratia elemeit keresték. Egyik-másik hibás nézet megtetszett, azért mert szabadelvű, mert hazafias, egyik könyvből a másikba ment át, néha kritikai utánnézés nélkül, de gyakrabban úgy, hogy az író az eredeti források szövegeit bizonyos elfogultsággal kezdte tanulmányozni, hogy megtalálja azokban saját rendszerének bizonyítékait. Fustel de Coulange minden eddigi földolgozást, a történetírás minden eddigi úgynevezett eredményét elveti s munkáját kizárólag az egykorú források alapján írja. Csak azt fogadja el, mi ezekben van s minden egyebet mellőz. S az eredmény, mely ebből kifejlett, épen ellentéte az eddigi megállapodásoknak, melyek nagy része kezdetben hypothesis volt, de lassan-lassan axiomává vált. Az egykorú forrásokban mitsen talált a frank harczosok szabad szelleméről, választó királyságról, nemzeti gyűlésekről, a legyőzöttek birtokainak confiscálásáról. Ellenkezőleg a szerzőt arról győzték meg ezek, hogy a tulajdonjog fenmaradt lényeges átalakulás nélkül s fenmaradt a kormányforma is, melyben az uralkodó intézmény a királyság volt. Ennek volt minden alárendelve s ezzel szemben nem volt se független nemesség, se nép. A részletek tanulmánya rávezette, hogy a frank monarchia szervezetébe többet vettek föl a római, mint a germán intézményekből, mert a ró-

mai organismus nem tűnt el a római kormány bukásával. Megmaradt az udvar, a kancellária nyelve s az egész kormányzó testület. Szóval a germán foglalás nem forgatott föl semmit Galliában, hanem megtartotta a mit talált s azt naponként módosította. E nagy és szép munkában, mely a királyságot s a kormányzás összes gépezetét, a tartományok igazgatását, az adózást, a jogszolgáltatást, az állam viszonyát az egyházhoz egész új világításban adja elő, nincs semmi polemia. Olykor előre bocsátja a kérdés mai állását s azzal szembeállítja azt a tényt, mely az egykorú forrásokból levonható — csak a jegyzetekben terjeszkedik ki Waitz, Maurer s a többiek állításaira. De az olvasó teljesen és részletesen megismeri e munkából az akkori idők sajtóságos életét, melybe szerző egészen beleélte magát s melyet fejlődésében, alakulásában részletesen leír, úgy hogy az olvasó két század intézményeinek alakulásáról nyer világos képet. S épen az átlátszó világosság, szabatos egyszerűség — mely a legnagyobb írók sajtósága — fő érdeme e könyvnek. A mi történetírásunk is hasznát veheti e munkának. Világos képet nyer azokról a viszonyokról, melyek egy vagy más tekintetben befolyással voltak a mi intézményeink fejlődésére, s melyeknek nyoma az első királyok idejében nálunk is föltalálható.

Sz. S.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! Midőn Szarvas Gábor a *Nyelvőr* szeptemberi számának *Kérdések és feleletek* rovatában szavát hallatta a Kis József-féle «Barna Eszter csókjából beérni» vitás kérdés eldöntésére, eszembe sem ötlött, hogy újra fölszólaljak. Mosolyognom kellett. Mosolyognom azon a hosszú lére eresztett, igazán ügyefogyott, erővel esett okoskodáson, melynek az a veleje, hogy nekem van ugyan igazam, de azért Simonyi méltán nem tartotta megrovás alá esőnek Kis Józsefnek e sorát: «Barna Eszter csókjából, hej nehéz beérni». Önkénytelen eszembe jutott Zrínyi *Sziqeti reszedelméből* a Demirhám szava:

«Mert én nem érthetem, kerülő beszédben
Csavarogsz, s válogatsz hadban, békességben».

Nem vagyok én, tisztelt szerkesztő úr, megátalkodott ember, hajtok az okos szóra, érvek elől sem dugom be a fületem; de Szarvas

Gábornak mondvacsinált példáira, «a ki iszik, az üdvözöl» féle conclusióira nem adok semmit. Most is messze Erdélyből nem vitatkozni látogatok Buda-Pestre, hanem hogy ámulatomnak és szörnyűködésemnek adjak kifejezést s nyilvános tiltakozást tegyek.

Ugyanis, a *Nyelvőr* múlt (novemberi) számában Halász János (becsülöm az esztét!) ki meri mondani, hogy ezt «beéri valamiből» ő sem tartja helyesnek. Ezért aztán Szarvas Gábor mindjárt hevenyében — horrendum! — ily szavakkal förmed rá: «Azok után, a miket e kérdés tisztázására nézve mondtunk, minden további magyarázgatás és czáfolgatás merő pazarlássá válik. A kérdés annyira világos, hogy csak az nem látja át igazságát, a ki egyáltalában látni nem akar». Illik-e, azt kérdem, az ilyen önhitt beszéd ahhoz, a ki a tudományt szolgálja? ahhoz, a ki a «beéri belőle» helyes voltát sem objectiv, sem subjectiv bizonyítékkal, de egygyel sem igazolta? ahhoz, a ki ezt: «Beérem én a gondból a magaméval, nem törődöm a bajból a világéval» népdal sorainak hiszi? általában van-e helye a hatalomszónak tudományos kérdésekben? Avagy a *Nyelvőr*, jobban mondva a *Nyelvőr* szerkesztője areopag, honnan nincs appellata?

Mi pedig, tisztelt szerkesztő úr, ilyen czáfolatok után tovább is megmaradunk a magunk véleménye mellett, s ha «Roma locuta est» is, bizony a «causa non est finita».

Ezzel maradok hazafiúi üdvözlettel

Kolozsvár, nov. 22. 1888.

M. B.

EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN.

Anthropogeographiai tanulmány.

Első közlemény.

A régieknek csodás mesékkel telt leírásai a föld távoli vidékeiről és népeiről az akkori naiv világnézetnek megfelelőleg képesek voltak ugyan a kíváncsiságot földgömbünk megismerése iránt némileg fölébresztetni; de éppen azért, mert a fantasztikus túlzások a valónak a magvát nagyon is beburkolták, később annyira elvesztettek hitelességüket, hogy az utókor a régieknek geographiai leírásait egyenesen a mesék országába sorolta. Újabban azonban szokásba jött a régieknek e mesékkel telt leírásait a tudományos ismeretek bővítése céljából komoly tanulmány tárgyává tenni s azokban a szigorú kritika segélyével a «valót a költészettől» különválasztani.

Hogy ma már, oly hosszú idő múltán a régi írónak adatait mindenütt a való értékekre visszavezetni a legeslegtöbb esetben igen nehéz, sőt egyes esetekben ez idő szerint már egyenesen lehetetlen is, talán nem szükséges bővebben fejtegetni.

Így a régi chinai hagyomány szerint a híres chinai császár Jü (Kr. e. 2000 évvel) a világ történetét kilencz porcellán edényre festette, a melyhez egy régi könyv, az úgynevezett *Sün-hái-ing-k-uáng-csu*, tudniillik a hegyekről és tengerekről való szent könyv a kommentárt képezte. E könyv kilencedik részében a Mao-Min (más olvasás szerint Mao-jin vagy Mao-zin) tudniillik szőrös testű népről tétetik említés, a mely népről az illető régi chinai kommentátor azt jegyzi meg, hogy ez emberek szőre olyan, mint a sertéseké s hogy ez emberek barlangokban

lagnak és meztelenül járnak. — Ugyane könyvben továbbá egy Fu-mu fáról is tétetik említés, a mely háromezer li (52 li egyenlő egy geographiai mérfölddel, tehát egyenlő 57·6 mérfölddel) magas, és a melynek levelei a mustár leveleihez hasonlók. Egy chinai tudós a Kr. u. negyedik századból úgy véli, hogy a Fu-mú alatt a híres Fu-száng fa értendő. Ez a Fu-száng fa pedig egy egész ország elnevezésére adott okot, a mely legelőször a *Háinei-si-csu-ki* tudniillik a tíz csodaszzerű tengeri szigetről írt munkában van fölemlítve. E könyv szerzője, Tung-fáng-szó (Kr. u. a második században) régi hagyománykép meséli, hogy a kék tenger közepén egy ország, Fú-száng, fekszik, a melynek kerülete tízezer li (192·3 geographiai mérföld). Itt sok erdő van és egy fa, a melynek levelei és gyümölcse a szederfáiéhoz hasonlítanak. E fa több ezer sáng (egy sáng egyenlő tíz chinai láb-bal) magas, a kerülete pedig még kétezer sángnál is több. Egy közös gyökérből két törzs hajt ki, a melyek egymást támogatják, innét a neve Fú-száng.*) Ha a halhatatlan emberek, tudniillik a megboldogultak, ennek a gyümölcsét eszik, úgy testök arany színt vesz föl s képesek lesznek keresztül repülni a nagy mindenségben. Jóllehet e fa oly rendkívül magas, a gyümölcse meg sem nagyobb, mint a szederfaké Chinában. E gyümölcs piros színű és fölötte ritka, mert a fa csak minden kilencszáz évben hoz egyszer gyümölcsöt.

Ez a Fú-száng mesebeli ország, a mely egy merész, de mint látni fogjuk alaptalan geographiai-történeti kombinációra adott alkalmat, a későbbi chinai történetben, nevezetesen pedig a Kr. u. hatodik századbeli *Liáng-sú* azaz a Liáng-dynastia történetének könyvében is fölemlítették; a midőn ugyanis az 54-dik fejezetben, hol a Nán-si (a déli dynastia történetéről) van szó, ez az ország közelebbről le is íratik, a mely alkalom-

*) Tung-fáng-szó, szerző szerint «Fu-száng» voltaképen annyit tesz, mint «támaszkodó szederfa». — Körülbelül száz év óta a chinaiak e név alatt most egy díszcserjét a *Hibiscus Rosa sinensis* értenek, hogy azonban ily értelemben régente a Fu-száng nem szerepelhetett, kitetszik abból, hogy a régi chinaiak az említett cserjét Khú-Kiú-nak nevezték. A régibb chinai írók Fó-száng néven Buddha szederfáját nevezték s a tudósok véleménye szerint Fú-száng csak hibás leírása a Fó-szángnak. Fó különben annyit tesz magyarul, mint fa.

mal szintén egy oly népről tétetik említés, a melyet a mai tudósok az ájnókra vonatkoztatnak, s a mely nép jelen tanulmányom tárgyát képezi.

Azt, hogy miként jutottam ahhoz, miszerint én a tőlünk oly rendkívül messze lakó ájnók bűvárlatával foglalkozom, hadd mondjam el röviden a következőkben :

Mínthogy gróf Széchenyi Béla úrtól azon kitüntető megbízást kaptam, hogy úti társától, Kreitner Gusztáv osztrák-magyar közös hadseregbeli főhadnagytól (ma sánghai-i osztrák-magyar konzultól), a Jézó szigetről magával hozott ájnókoponyát (a mely jelenleg a nemes grófnak ajándékából a hazai anthropologiai múzeum birtokában van) a nagy útazási műve számára írjam le, s mert továbbá szerencsém volt megnyerni azt, hogy a drezdai szász királyi múzeumban őrzött és eddig le nem írt ájnó-koponyát (Szaghalin szigetről), dr. Meyer udvari tanácsos úr tanulmányozás céljából rendelkezésemre bocsátotta; fölhasználtam az alkalmat az eddigi összes ájnó-irodalom áttanulmányozására. Miért is e helyütt, habár csak nagyon is kivonatossan, mégis egy kissé bővebben kellend majd e rendkívül érdekes, de mindekkoráig meg nem oldott ethnographiai-anthropologiai kérdés részleteit leírnom. És mert e kérdésről hazánk nyelven egyáltalában most van legelőször alkalom írni, s a valószínűség szerint újra e tárgyról nem egyhamar fog valaki önálló bűvárlat alapján hazai nyelvünkön értekezni: úgy hiszem eléggé indokolva van, ha az érdeklődő művelt hazai közönséget a szóban lévő elzüllött ősi emberfajtának életviszontagságairól s a nemsokára s valószínűleg már néhány évtized alatt beálló elpusztulásának okairól egy kissé bővebben is fogom tájékoztatni.

Mielőtt még az ájnók régi történetének kérdésére áttérnék, legyen szabad a mesebeli «Fü-Száng» ország kérdését, a mely a tudományos világban oly nagy port vert föl, előre bocsátanom, a mennyiben e földrajzi kérdésről tudtommal ez ideig a hazai irodalomban úgy sem volt még tüzetesebben szó.

Ugyanis 1761-ben egy francia orientalista, Deguignes József, azt a meglepő állítást bocsátotta világgá, hogy a chinaiak Amerikát már sokkal régebben, körülbelül másfél ezer évvel előbb földöztek föl, mint Kolumbus; mert nézete szerint

a régi chinai könyvekben leírt Fú-száng semmi sem egyéb, mint Amerika.*)

Képzeltjük, hogy milyen sensatiót okozott a tudományos világban ez az állítás; és mert az úgynevezett tudós körökben amaz általános emberi hajlam a szokatlan iránt, ha az mindjárt egészen valószínűtlen is, időről időre szintén túlsúlyra emelkedhetik, nem fogunk csodálkozhatni azon sem, hogy Deguignesnek ez úgynevezett tudományos fölfedezését a tudósok legott «készpénz»-nek vették. — Minden kritika nélkül elfogadták a múlt század tudósai Deguignes-nek állítását s több mint hetven év múlt el, míg végre a jeles tudós Klaproth az 1834-ben kiadott *Annales des Empereurs du Japon* című munkájának előszavában ki merte nyilatkoztatni: hogy Deguignesnek föltevése semmi alappal sem bír s hogy ama chinai dokumentumoknak, a melyekre a föltevés támaszkodik, semmi közülük nincsen a chinaiaknak ez állítólagos amerikai hajózásaihoz. Természetesen Deguignes nézetének megczáfolása nem ment oly könnyen, s védelmére csakhamar akadtak szerzők, mint Neumann, von Eichthal, Paravey s legutoljára az amerikai Leland. (*Fusang or the discovery of America by Chinese Buddhist priests in the fifth century*. London, Trübner 1875.) Ma már azonban nemcsak európai tudósok, hanem magok a japáni tudósok is a régi chinai könyv eredeti szövege, valamint a régi japáni történeti hagyományok (a *Koziki* és *Nihonki*, tudniillik a régi kor dolgainak története) nyomán tisztában vannak az iránt, hogy a Fú-száng mesebeli ország, a mennyiben az egyáltalában valamely országra vonatkoztatható, csakis Japánra vonatkozhatik.**)

*) *Recherches sur les navigations des Chinois du côté de l'Amérique*. Paris, 1761.

**) Hogy az ilyen könnyű szerivel világgá bocsátott úgynevezett tudományos speculatio újabb, nem kevésbé merész speculatiók alapjául is szolgálhat, mutatja a következő tény. Elhúnyt jeles anatomusunk, dr. Lenhossék J., egy monographiát írt a mesterségesen eltorzított koponyákról, a melyben egy új nézetet állít föl, a melyet a Desguignes-féle speculatióra alapít (*A mesterségesen eltorzított koponyákról általában* stb. Buda-Pest, 1878. 92—104. lap.). — A dolog veleje ugyanis röviden a következő. Hippokrates említi, hogy a Maeotisz tava (mostani Azovi tenger) körül lakók a fejüket mesterségesen kinyújtják, miért is nagyfejűeknek (makrokephaloi) nevezi őket. Az

És most lássuk Bretschneider E. Pekingben élő német tudós, szöszerinti fordítása nyomán (a yokohámai *Mittheilungen der Deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ost-Asiens*, 1876 11-dik füzetében) mi foglaltatik a chinai szent könyvben Fú-Szángról és lakóiról:

«Ven-sen-kuo (vagyis a magokat tetováló emberek országa) Vo-tól hétezer li-re fekszik. A nevezett ország lakói testökön csikokkal bírnak, mint némely vad állatok. A homlokon három vonásuk van. Az egyenes vonások az előkelőket jelzik, a kicsiny vonások pedig az alsóbb osztálybelieket. A nép vidám s a mulatságokat kedveli. Minden dolog bőségben van itt és olcsó, az utazóknak nem szükséges magokat élelmi szerekkkel ellátniok. Az emberek házakban laknak, csakhogy a helységek nincsenek fallal körülvéve. Ez ország uralkodójának a lakása arannyal, ezüsttel és egyéb drágaságokkal gazdagon díszített

ötvenes években tett ásatások úgy Krimiában, mind pedig a Kaukázusban csakugyan kiderítették, hogy a régi korból még számos ilyen «makrocephal» koponya maradt fenn. Hazánkban szintén már több ízben ástak ki ilyen régi korból fennmaradt makrocephal koponyát. Dr. Lenhossék, a ki épen ezeket leírta, amaz ötletre jött, hogy e koponyák a hazánkba betört régi tatároktól maradtak vissza s a többi között, mint bizonyítékra az ismeretes «kutyafejű tatár» népies mondásra hivatkozik. Lenhossék tehát a «kutyafejű» ephiteton ornans értelmét akként veszi, mintha a magyarok ezzel a nagyfejűséget akarták volna kifejezni — a mi, ismervén a magyar nép találó és helyes mondásait, mindenesetre egy kissé merész következtetés. No de ez még hagyján, a java most jön. Ugyanis Lenhossék a speculatiót tovább fűzőgetvén, egyszerre ama meglepő fölfedezésre jut, hogy a régi tatárok Amerikában tanulták el azt a fejeltorzító szokást. — Más ember zavarba jutna annak a bebizonyítása végett, hogy a lovas népű régi tatárok vajon miféle argonauta útakon juthattak Amerikába, honnét tudták, hogy Amerika egyáltalában létezik? Dr. Lenhossék minden további bizonyítás nélkül egyszerűen hivatkozik (i. h. 92. l.) Deguignes tekintélyére s ekként egy csapással két speculatiót üt nyélbe, tudniillik, hogy a tatárok Amerikát ismerték és hogy ők ott tanulták el a fej eltorzítását. Dr. Meyer *Ueber künstlich deformirte Schädel*, Leipzig, Dresden, 1884. kimutatja, hogy a szóban forgó koponyaeltorzítás a régi időkben mindenütt s így tehát Ázsia szélétében is el volt terjedve, miért is a tatárok (?) ha ők már minden áron meg akarták tanulni a koponyájuk elferdítését, e miatt nem lettek volna kénytelenek Amerikába expedíciót küldeni. «Wozu in die Ferne schweifen?» — A mint tehát láthatjuk, Lenhossék Amerikának a chinaiak által való fölfedezését nemcsak kézpénznek veszi, hanem vele egy nem kevésbbé valószínűtlen speculatiót akar bebizonyítani.

s egy tíz láb széles árokkal van körülveve. Ez az árok kénesővel (higany) van megtöltve. Ha eső esik, a víz a kéneső fölött lefut; gyöngyöket és drágaköveket árulnak itt. A csekélyebb kihágásokat ostorral vagy bottal büntetik. A nagy gonosztevőket szétmarczangolásra a vadállatoknak teszik ki. A kit igazságtalanul ítélnék így el, azt a vad állatok nem bántják s ha egy éjjelen át ekként a vadállatoknak ki volt téve, megkegyelmezést nyer.»

«Tá-hán-kuó (Tá-hán országa) több, mint ötezer li-re fekszik keletre a tetováltak országától. Ez országban nincs hadsereg s nem ismerik a háborút. Erkölcsaikben és szokásaikban a tetováltakkal megegyeznek, csakhogy más nyelven beszélnek.»

«Fú-Száng országról Hui-sen nevű sámán (buddhista pap), a ki a Czi dynasztia éveiben (Kr. u. 499.) onnét «King-csu»-ba (a mai Nánking) jött, a következőket írja :

«Fú-Száng országa Tá-hántól keletre több, mint húszezer li-re (384·6 mérföld) fekszik. Chinától is keletre fekszik. Ez országban sok Fú-száng fa nő, a miért is a Fú-száng fától kapta elnevezését. Levelei a Fung fáéihoz hasonlók.*) A földből a bambushoz hasonló rügyekkel nő ki, a melyeket a benszülöttek etelül használnak. E fa gyümölcse körtéhez hasonló és vörös színű, kergéből ruhaszövetet és vattafélet (t. i. bizonyos nem szőtt, nyers szövetet) készítenek. Az emberek házaikat fából építik. A városok nincsenek körülsánczolva. Írásjegyeket használnak ott és papírost készítenek a Fú-száng fa kergéből. Hadi erőt nem tartanak s azért a háborút sem ismerik. Az országos szokás szerint két fegyházat tartanak fönn, egyet az éjszaki és egyet a déli részen. A kisebb bűnösöket a délibe, a nagyobb bűnösöket az éjszakiba zárják. Az éjszakiban a férfi és nő fegyenczeknek az egymásközt való házasságot megengedik. Az e házasságból származó gyermekeket, ha kilenc éves korukat elérték, rabszolgáknak viszik. A fegyenczek azonban életfogytiglan a börtönben maradnak. Ha valaki az előkelő rangból követ el bűntényt, nagy gyűlést tartanak. Az illetőt a földbe ássák s azután tort ülnek, a melynél mindenki elbúcsúzik a gonosztevőtől, mintha az halálra készülne. Erre hamuval kört vonnak körülötte. Ha alsóbb fokú bűntényben van elmarasztalva, ak-

*) E fának nagy szivalakú levelei vannak, a botanikusok *Elaeococca verrucosa* vagy pedig *Dryanora cordifolia* névvel jelölik e fát.

kor csak ő egyedül lesz száműzve. Másodfokú bünténynél őt a számkivetesbe a gyermekei és unokái is követik és végre harmadfokú bünténynél a büntetés a heted ízig terjed ki.»

«Az országnak uralkodója «Ik'-i» czímet visel. Az első osztály nagy «Tui-lu»-nak neveztetik, a második kis «Tui-lu»-nak s a harmadik «Na-to-sa»-nak. Ha az uralkodó a palotájából kilep, az dobpergés és trombitaszó mellett történik. Őt kísérete követi. Ő ruházatának színét a cyklus évei szerint változtatja. A szín*) az * és +* éveiben kék, a + és ++ éveiben sárga, a *+ és *++ éveiben fehér és végre a ++ és ++ + éveiben fekete.»

«Rendkívül hosszú ökörszarvak vannak ott, a mely szarúk egész hús hu-t (ez a hu különböző vidékek szerint változatos nagyságú chinai mérték) fognak közbe. A kocsik elé lovakat, ökröket és szarvasokat fognak. A benszülöttek szarvasokat nevelnek föl, azokat mint Chinában a teheneket, házi állatokúl tenyeszti. Ez állatok tejéből vaját készítenek. Szederfák és körték vannak ott, a melyek egész even át teremnek. Azonkívül sok szőlő van. Vasat ez országban nem találni, de rezet igen. Az arany és ezüstnek nincs nagy becse. A vásárokon sem illeteket, sem díjszabályt nem ismernek.»

«A házasságok a következő módon köttetnek: a kérő a leány házához megy s az ajtó elé kunyhót épít magának s az udvart reggelenként és esténként tisztogatja. Ha egy év lefolyása alatt a leány nem nyilatkoztatja ki azt az óhaját, hogy hozzá menne nőül, akkor a vőlegényt elkergetik, ha pedig neki (a leánynak) megtetszett, akkor megkötik a házasságot. A lakodalmi szokások megegyeznek a Chinában divatosakkal. A mi a gyász-szertartást illeti, úgy a gyermekek a szülőkért való gyászban hét napon át nem esznek. A nagytya és nagyanyaért való gyász öt napi böjtöt követel, a fivérek-, nővérek-, nagybátyák s nagynénékért való gyász pedig három napi böjtöt. Az ellúnytnak képe előtt reggel és este imádkoznak s áldozatot hoznak. Gyászruhát nem viselnek. Ha egy új uralkodó jut a trónra, úgy az három even át államügyekkel nem foglalkozik.»

«Eredetileg ez országban a Buddha tanát nem ismerték. A Szung dynastia uralkodásának második évében (Kr. u. 458.) Fú-szangba öt utazó kolduló-barát érkezett Ki-pin országból s

*) Az eredetiben bizonyos chinai jelek állanak, melyek az illető cyklusokat jelentik.

a buddhista tan bálványait, valamint szent íratait hozta oda, a melyeket az ország lakosai között elterjesztett, úgy hogy ezeknek a szokásai ezután megváltoztak».

«Ugyanez a Hui-sen barát továbbá arról is értesített, hogy Fú-szángtól kelet felé ezer li-re s még többre az asszonyoknak egy országa létezik. Ezeknek az asszonyoknak rendes arczvonásaik és fehér arczszínök van, csakhogy az egész testök szőrrel van benöve. Hajuk egészen a földig ér. Az évnek második es harmadik hónapjában ez asszonyok egy folyóban megfürödnek, a mitől azután megterhesednek. Nekik nincsenek csecsbimbóik, de e helyett a hátukon csömbökjeik (szőresomóik) vannak, a melyeket a csecsemők szopnak.» (Lásd: i. h. 2—4. lap.)

Ha most az itt közlött szöveget áttekintjük, kiderül, hogy sehol annak nyomára nem lehet akadni, minél fogva a chinaiak hajózásairól Amerika partjain olyaténkép beszélni lehetne, a mint azt Deguignes teszi. Igen fontos ellenervet képez, hogy Amerikában ama régi időkben se ló, se ökör nem volt még, a zoologusok az iránt is megegyeznek, hogy szarvast, tudniillik rénszarvast, mind ez ideig csakis az európai és ázsiai sarkkörü népek tudtak annyira megszelidíteni, hogy azt a szán elé való befogásra használni lehessen; továbbá eddigelé még senki sem mutatta ki, hogy a körte mint belföldi gyümölcs Amerikában előfordult volna, míg Japánban már emberi emlékezet óta nagyon el van terjedve s végre az a tétel, a mely a Fú-száng fa kérgének papirkészítésre való fölhasználásáról szól, az egyenesen a japáni Broussonetia papyrifera-ra vonatkozik s Amerikában egyetlen egy olyan fa sem volt ismeretes, a melynek kérgét papirkészítésre fölhasználhatták volna. Végre szőrös testű asszonyok, ha olyanokról egyáltalában szó lehet, csakis ájnó nők lehettek, a mennyiben ezekhez hasonlóan föltünően szőrös testű nép Amerikában nincs.

A Fú-száng kérdés itt minket tovább nem érdekelvén, áttérhetünk most már az ájnókat illető régi adatok megbeszélésére.

Se az európai, se pedig a japáni tudósok között nem forog fönn az iránt kétség, hogy az ősi chinai hagyományban úgynevezett mao-min (szőrös testű ember) valamint a későbbi chinai történeti munkákban ven-sen-nek (tetovált, festett, vagy helyesebben színes testűnek) nevezett nép, másokra nem érteendő, mint csakis az ájnókra. — És csakugyan akár a régi —

akár pedig az újabb s a legújabb utazók értesítéseit vegyük, nem akadunk egyetlenegy olyanra, a kinek Ázsia csupasz bőrű és csak gyöngö bajuszú s szakállú népektől lakott vidékein a fölötté szőrös testű ájnók föl ne tűntek volna; s minthogy egyebütt Ázsiában (de még Amerikában sem) ilyen föltűnően szőrös népről se a régi hagyomány, se pedig a történet nem emlékezik meg: úgy teljes joggal állíthatjuk, hogy a legelőször a régi chinai íróktól fölemlített szőrös emberek alatt az ájnók értendők.

Hogy az ájnók még a japániak előtt már ősidők óta lakói Ázsia keleti szélének, a régi japáni történeti könyveken: *Kozikin* s a *Nihonkin* kívül még a nyelvészet is szolgálhat közvetlen bizonyítékokat.

A mint a *Revue d'Anthropologie*nak éppen a legújabb számában (XVII. évfolyam, 3. sorozat, 3. kötet, Páris, 1888 január 15.) olvassuk, Chamberlain (Basil Hall) a japáni nyelvészetnek tanára a tokiói Kaiszeigakkon (tudniillik az egyetemen): *La langue la mythologie et la nomenclature géographique du Japon éclairé à la lumière des études Aïnos* című munkájában, mely a japáni császári egyetem philosophiai karának emlékiratai I. kötetében (Tokio, 1886—1887) jelent meg, elvégre nyelvészeti kutatások alapján is teljesen tisztába hozta azt a kérdést, hogy egész Japán a japániak bejövetele előtt az ájnók birtokát képezte vala, a melyből ők a japániaktól csak utóbb (hosszas es több mint ezer esztendőn át tartó küzdelem után) szorítottak ki. — Chamberlain, a többi között ugyanis kimutatta, hogy Nippon szigetének minden tartományában igen sok olyan hely- és vidék-név van, a melyeknek a japáni nyelven semmi értelmök nincsen, míg ellenben ájnónyelven nemcsak hogy megvan az értelmök, hanem azok a nevek éppen az illető vidékekre vagy helyekre nézve egyenesen jellemzők. Természetesen ezek a nevek az évszázadok hosszú során át némileg eljapánosítottak, úgy hogy sok esetben ezek csak a nyelvészeti analysis segítségével magyarázhatók meg. Úgy hiszem elég lesz emez érdekes kérdés illusztrációjára csak néhány példát fölsorolni.

Néhány japáni földrajzi, helyi és vidéknév, a melyeknek csak ájnónyelven van értelmök:

Szakan námi = ájnó nyelven szak-nái = nyári áradó folyam
 Noto = " " nottu = előfok

Szará	=	ájno nyelven szará	=	mezőség
Futszu	=	" " put	=	torkolat
Ivasiro	=	" " ivasiri	=	sziklás vidék
Szakuna	=	" " száknái	=	kiszáradt folyammer
Sima	=	" " suma	=	szikla, sziget

Mint hogy pedig az a föltevés, mintha Nippon vidékeinek és helyeinek ez ajno elnevezései csak utóbb, az ajnoknak Jézó szigetéről Japánba való betörései alkalmával keletkeztek volna, számításba nem vehető: nyilvánvalóan csak az a másik fölvetel marad hátra, tudniillik, hogy Nippont a japániak előtt az ajnok lakták s hogy még abból a korból maradtak volt fönn az említett nevek; a mi annyival inkább volt lehetséges, mert a mint a japáni történeti kútforrásokból ismeretes, a verseny Nippon birtokáért a benszülött ajnok s a később bevándorolt japániak között több, mint ezer évig tartott; úgy hogy az ajnok csak e hosszú harc bevégeződésével szorítottak ki teljesen Nippon szigetéről. Ez a hosszú harc megmagyarázza még azt a tényt is, hogy a japániak s az ajnok között lassanként nemcsak vérbeli keveredés ment végbe,*) hanem, hogy a japáni és az ajno nyelv között számos szó és kifejezésbeli elköcsönzés történt, a mit Chamberlain számos példával mutat ki, mind a japáni, mind pedig az ajno nyelvre nézve.

Ezek után lássuk tehát, mit lehet a régi hagyományokból és történeti emlékekből az ajnokra vonatkozólag fölhozni.

I.

RÉGI MONDÁK ÉS TÖRTÉNETI ADATOK AZ AJNÓKRÓL.

a) *Ajno mondák.*

Magoknak az ajnoknak a múltjokról semmiféle írásbeli emlékek nincsen (mert írásuk sincs) és csupán csak határozatlan értelmű szájbéli hagyományokkal bírnak amaz időkre visszaemlékezni.

*) Dr. Dönitz tanár, ki több éven át a tokiói Igakko-n, tudniillik orvosi egyetemi karban mint a boncztan tanára működött, a japáni népnél az ajno koponya-typus előfordulását határozottan kimutatta. Ő volt az első, ki kimutatta, hogy az úgynevezett kettős pofacsont

Íme néhány ilyen monda :

v. Siebold, ki Japánban a császári és királyi missiónál mint követsegi titkár működik és ki már több jeles értekezést írt, mind a japániakról, mind pedig magokról az ájnókról, ezeknek eredetéről a következő mondát közli (*Ethnologische Studien über die Ajno auf der Insel Yesso*, Berlin, 1881. 71. lap), a melyet ő Sárú-ban, Yezó keleti partján, egy öreg ájnónak a szájából hallott.

«Az első ájnót («ájno» az ő nyelvökön «ember»-t jelent) a hegyen lakó Kámoi (a szigetnek nagy szelleme) teremté, a kinek utódai elszaporodván, egész Japánig, a birodalom belsejéig elterjeszkedtek. Az egymás közt, valamint a japániakkal folytatott háborúk azonban, a számukat utóbb erősen megcsökkentették s az ő fajuk ma bizonyára nem is léteznék, ha ezelőtt néhány nemzedekkel a törzsnek még ma is tiszteletben maradt vezérei, Imaszaka és Ikuvakité, az ájnókat a nagy veszélyre nem figyelmeztették s oda nem hatottak volna, minek következtében a harcziás ájnó törzsből elvégre egy vadászó-halász nép lett.»

Dr. Scheube, ki éveken át Japánban tartózkodott s az ájnókról több kiváló értekezést írt, az ájnóknak két mondáját, a mint azokat egy Otosibében lakó öreg ájnó szájából hallotta, a következőleg közli :

Első mese. Egy mikádónak a leánya (vagy talán a felesége?) engedetlen volt atyja (férje) iránt, a miért is a mikádó őt egy faládába záratta s a tengerbe dobatta. A tenger hullámai ezt a faládát éjszakra Jézó felé hajtották s hol ma Isakiri város van, a láda epen ott vetődött a partra. Épen egy kutya ment arra s meglátván a ládát, fogaival azt fölharapta. A leányzó még életben volt. A mikor a kutyát megpillantotta, így szólt magában : «Otthon apám iránt engedetlen valék s azért ment oly rosszul a dolgom. Itt, a hol csak kutyák vannak, ezeknek kell engedelmeskednem, nehogy újra bűnhődjem. Születésem előtti életemben (zense) bizonyára az volt elhatározva, hogy

(os malare bipartitum), a melyet dr. Hilgendorf «Os japonicum»-nak nevezett, voltaképen az ájnóktól ered. Az eddigelé gyűjtött ájnó-koponyák tanulmányánál csakugyan én is arra az eredményre jutottam, hogy a «kettős pofacsont» az ájnó-koponya typusának egyik legáltalandóbb és egyik legföltünőbb jellemvonása.

kutyával keljek egybe». A leány azért engedelmes volt a kutyának, ez pedig viszont barátságosan viselkedett a leánynyal szemben. Így tehát barátságban éltek egymással. Némi idő elteltével a leány fiút szült, a kinek teste hosszú fekete szőrrel volt befödve. Ezt még több más gyermek követte, a kik mindnyájan hasonlóképen szőrösök voltak. Így származtak az első ájnók.*)

Második mese. Régente élt a Kogáne-jáma hegyen (mesebeli aranyhegyen) Isikari mellett (Jézó szigetén) egy ájnóisten, kinek egy nagy kincse volt, a melynek segélyével varázsolni bírt. Ez istennek egy leánya is volt. Josiczúné a kincs után sóvárgott. Hogy könnyebben a kincshez juthasson, az isten leányát nőül vette. A lakodalom után szembetegnek tetette magát és szemeit folyton csukva tartotta. A fiatal felesége hűségesen ápolta őt. Egyik napon az isten medveadászatra ment. Az erdőben egyszerre nagy nyugtalanság és aggodalom fogta el őt kincse miatt. Szerencséjére nála volt az a bot, a melynek segélyével egy pillanat alatt ezer mérföldnyi utat tehetett. S így ő haza sietett, de mégis már elkésett, mert a leányát meggyilkolva találta s a veje a kincsesel már megszökött vala. E kincs között volt egy kocsi, a melyvel egy pillanat alatt ezer mérföldnyire lehetett utazni. Josiczúné ezen a kocsin szökött meg. Az isten a botjával utána iramodott s csakhamar a nyomába is jutott a szökevénynek. Ekkor Josiczúné hirtelen egy hegynek a csúcsát letörte s azt az üldözője elé dobta, a mit mindannyiszor ismételt, valahányszor csak az isten már a sarkában járt; úgy, hogy az isten őt utól nem érhetette. A ledobott hegycsúcsokból a szárazföldön hegyek, a tengerben pedig szigetek keletkeztek. Így jött létre a többi között a két sziget: Osima és Kosima (Jézótól délnyugatra). — Hogy Josiczúné vajon hová menekült s hogy mi volt a további sorsa, arról hallgat a mese. A Jo-

*) Ez az ájnókra semmiképp sem hízelgő monda japáni eredetűnek látszik lenni. Ismeretes, hogy a japániak az ájnó nevet a japáni «inu» szótól származtatják, a mi kutyát jelent. «Ai-no-ko» japánul kutyakorsot jelent. Érdekes, hogy Európában is a köznép a rendkívül szőrös embereket, a milyeneket nemrég Oroszországból a hetvenes években nyilvánosan mutogattak, szintén «kutyáembereknek» (Hundemenschen) nevezte; a kikről azt tartották, hogy emberek és kutyák között való vérkeveredésből eredtek. Lásd Bartels: *Ueber almorme Behaarung bei Menschen, Zeitschrift für Ethnologie* etc. Berlin, 1876. VIII. 110. lap.

siczúné által ellopott kincsek közt voltak az irományok is, a melyek még abból a korból valók voltak, a mikor az ájnóknak írott nyelvök is vala. Ily módon vesztették el tehát az ájnók az ő írásukat.

Ugyanez a mese Josiczúnéről még többfélekép is szól. Legyen elég itt még három varianst felsorolni.

a) Élt régi időben Sár-ban (Sáru helynév) egy főnök, a ki egy bűvös erejű írástekercesnek a birtokában volt. Ekkor az ájnók «Si sámor mosir»-nak, tudniillik a japáni urak szigetének (vagyis Nippon szigetnek) éjszaki részét még bírták s a japániakkal folytonos háborúban voltak. A háborúban mindig ők voltak a győztesek, mert a japániak a bűverő ellen tehetetlenek voltak. Ez a bűverő az ájnóknak egy kicsiny csapatját a japániak szeme láttára legott ezerekből álló sereggé változtatta át s a vízben egy evezőcsapás elég volt arra, hogy a japániak hajói ezer mérföldnyire eltávolodjanak. Ekkor határozta el magát Josiczúné, a japániak vezere, arra, hogy cselhez folyamodjék. Ő ugyanis alávetette magát az ájnóknak, Jézóba ment s néhány évig köztök élt. Ő a hősiességével és okosságával annyira kitűntette magát, hogy a fejedelem a leányát neki adá feleségül. Bizonyos idő múlva ez neki fiat szült. De bármilyen nagy gondal is kereste Josiczúné apósa házában a bűvös írástekerceset, azt megtalálni nem bírta. Josiczúné felesége tudott a rejtekről, de urának azt el nem árulá. Az öreg fejedelem gyakran a tengerre szállt. Valahányszor ő a maga idejében haza nem került, a felesége a hegyre ment s egy szájdorombon («mokori») játszott, a melynek hangját ezer mérföldnyire meg lehetett hallani. Az öreg fejedelem így, ha eltévedt, mindig hazatalált. Egy ízben mind a két öreg a tengerre szállt. Ezt az alkalmat Josiczúné fölhasználta s a feleségét addig zaklatta, míg a bűvös tekeres rejtekét neki be nem vallotta; a mely egy kőszekrényben egy hegyen volt eldugva. Néhány nap múlva Josiczúné maga is meg akarta próbálni a bűvös erőt; ő harezosokat kívánt, s íme ilyenek csakugyan meg is jelentek, csakhogy azok ájnók voltak. Ő tehát titokban szökésre készült s a legelső alkalmat csakugyan fölhasználta, hogy a bűvös tekerescsel odébb álljon. Az ájnók a hajóikkal utána siettek s majdnem utól is érték őt. Josiczúné ott kötött ki, a hol ma Hakodáté (Jézó fővárosa) áll. S a mikor itt magának harezosokat kívánva, a bűvös erőhöz folyamodott, japáni harezosok állottak elő. Erre nemsokára az

ájnök is megérkezének hajóikon. Ekkor Josiczúné tízezer emberből álló sereget varázsolta elő. A mit, a mikor az ájnók láttak, őket oly nagy ijedtség fogta el, hogy rohanvást menekülének. Hogy azután mi történt Josiczúnéval, arról a mese hallgat. (Lásd Scheube i. h. 242—244. lap.)

b) A régi időkben az ájnók boldogok voltak, a mikor még az isteni Okikurumi és neje Tures uralkodott fölöttük. Ez a két isteni lény a népet minden anyagi jóval ellátta. Mert Okikurumi vadászott, halászott s a föld gyümölcseit szedegette érettök, Tures pedig naponként minden kunyhóba maga vitte el az élelmi szereket és a szükséges dolgokat; csakhogy senki-nek sem volt szabad őket meglátni. — Egyszer azonban egy oktondinak eszébe jutott a kezeivel az istennőt megfogni, hogy leleplezhesse arczát, a mire azután Tures örökre eltűnt, s e naptól fogva kezdődött az ájnónép nyomorúsága.

c) Egy harmadik monda szerint ők a következő módon jutottak jelenlegi nyomorúságukba. — Valaha igen hatalmasak és gazdagok valának, akkor nekik szent könyvek is voltak a világ teremtéséről, az istenekről, valamint ama törvényekről, melyeket számukra az istenek hoztak; csakhogy mindezekről egy galád áruulás következtében lettek megfosztva. Ugyanis a hős Josiczúné japáni herceg, kit fivére Joritomo sogun (japáni hadur, ki a XII. században uralkodott) országából száműzött, hozzájuk Jézóba menekült s itt az isteni Okikurumitól, valamint a nejétől Turestől a legjobb fogadtatásban részesült, úgy, hogy a leányukat is hozzá adták nőül. Josiczúné királyukká kiáltatván, birtokába jutott mind az ájnók régi titkainak, mind pedig szent könyveinek, a melyeket ellopván, Japánba vitt, magával elvivén ekként az ájnók műveltségét és boldogságát is. (Lásd Chamberlain i. h. 16. és 17. lap.)

b) *Chinai adatok az ájnókról.*

A mi a régi chinai hagyományoknak az ájnókra vonatkozó legelső írásbeli adatait illeti, azt már közöltem. — A későbbi chinai történetírók a Hán dynasztia (189. Kr. e. egészen Kr. u. 30. é.) ideje óta többszörösen említik a «Mao-min» vagy «Mo-jin»-okat (szőrös testűeket). — Így a Szui dynasztia idejében (Kr. u. 608—622. é.) a történetírók az ájnókat a «Mozui»

nép neve alatt említik föl, a mely nép ötven hordából áll s a mely «Vo-ke»-n (Japánon) túl lakik. Kr. u. 659-dik évben egy japáni követség, Tang chinai császár udvarába egy ajnó emberpárt hozott, a melyet a császárnak be is mutattak. A császár, mint a történetíró mondja, különös érdeklődéssel tudakozódott ez emberek életmódjáról stb. dolgairól. (Heinrich von Siebold: *Ethnologische Studien über die Aino auf der Insel Jesso*, Berlin, 1884. 6. lap.) Az ajnóknak a neve a mai chinaiaknál már nem «Mojin» vagy «Mozni», hanem «Héa-i».

c) A japáni hagyományok és történeti adatok az ajnókról.

A régi japáni történetírók az ajnókat «Adszuna Ebiszu» vagy «Jebiszu»*) (tudniillik keleti vadak vagy barbárok) neve alatt említik s valószínű, hogy az «Osszó», és a «Kuma Osszó» névvel jelölt vad hordák szintén ő reájok vonatkoznak.

A *Nippon-ki* szerint a hős Zin-mu (más olvasás szerint Dzsín-mú), a japáni birodalom megalapítója (660—587 Kr. e.) az ajnókat megvervén, őket részint Nippon éjszaki részébe visszanyomta, részint pedig Jézó szigetére üldözte. Keiko mikádó uralkodásának 25-dik évében (Kr. e. 95. é.) Takeuczi Szukúné küldetett ki, hogy a birodalom éjszaki részét vizsgálat alá vegye. Ő a mikádó uralkodásának 27-dik évében tért vissza «Adszumano-kuni»-ból s jelenti, hogy a vidék lakói, a férfiak és nők egyaránt a hajokat a fejök tetején csomóba kötik s testöket tetoválják. A Kr. u. második század elején a jebiszuk még a Hakóné hegyátjárótól keletre fekvő Kuranto tartományt lakták (é. sz. 35°) s a japáni hőstől, Jámáto Daketól, megadásra kényszerítették. — Kr. u. hetedik század elején ők az ország-

*) A japáni történetírók csak a XVII. század vége óta használják az «ajnó» elnevezést, azelőtt őket jebiszeknek vagy jebiszuknak nevezték, a mely névnek a közéletben «vad, barbár» értelmet adtak. Moto-ori a «Koziki-dén» vagyis a Koziki kommentatiójának a szerzője kimutatja, hogy a jebiszunak eredeti értelme egészen más. E név ugyanis chinai eredetű s innét jön «Jé-mi-si», ebből azután csinálták a japániak a jebiszu nevet. Jémi chinai nyelven tengeri rákot jelent s minthogy Jézó nyugati partvidékét régente igen sok rák lepte el, a chinaiak a szigetet Jéminek nevezték, ebből lett a Jézó név is, mivel a chinaiak a Jémit és Jézót ugyanazon ideographicus jelekkel írják.

nak már csak a 88-dik foktól éjszakra fekvő részében laktak. Véglegesen azonban csak 1668-ban Tokugava sogun uralkodása alatt hódították meg. 1600-ban a japáni herceg, Takéda Josihiro, magának Fakuujámában palotát épített s Maczumái-i Dajmio hercegi cím alatt kormányozta Jézót, a mely kormányzói méltóság kétszáz éven át a családjában maradt. 1844-ben ez a dáimiátus hercegség fölfüggesztetett s a sziget kormányzásával a «Hakodate-bugijo» tudniillik a hakodatei helytartó bízott meg. — Végre 1869 óta a mikádó-uralom helyreállításával*) Jézó sziget számára egy külön gyarmat-osztály, tudniillik az úgynevezett Kaitakusi-t vagy Kajetakusi-t állították föl a japáni miniszteriumban. Megjegyzendő még, hogy 1875-ben Japán lemondott Oroszország javára Szaghalin szigetre való igényeiről, a minek kárpótlásául Oroszország viszont a kurili szigeteket engedte át Japánnak, a minek következtében tehát Szaghalin szigettel az ajnók egy nagy része orosz főnhatóság alá jutott.

Az egykoron hatalmas faj, mely ezer évnél tovább küzdött szabadságaért, ma már teljesen tönkre van téve s kipusztulása legföljebb csak évtizedeknek kérdését teszi s a jövő század bizonyosan örökre el fogja temetni az ajnókat. Promoli, a ki öt évig lakott Japánban, s az ajnókat otthonjokban észlelte, a következőleg ecseteli az ajnók jövőjét. «Az ajnók ellenére annak, hogy a japániakkal évezredek érintkezésben valának, mit sem vettek föl ezektől, s így el fognak pusztulni, mint számos más

*) A japáni birodalom keletkezésétől Kr. e. 660-dik évtől egészen 1185-dik évig Kr. u. csak a mikádó (Mikato a birodalom egyházi és világi feje) méltósága volt meg, Gotóba mikádó idejében (tudniillik 1185.) keletkezett a mikádó méltósága mellett a soguni méltóság. Ugyanis Gotóba az ország belsejében kitört lázadás legyőzésére második fiát Yositomó-t küldte ki egy nagy sereggel, mint királyi fővezért (sogun vagy sjogun annyi mint királyi vezér- vagy hadur). A támadás szerencsés leveretésével Yositomó a hadsereg teljes bizalmát nyerte meg, mi által egyszersmind nagy befolyást gyakorolt az ország ügyeire. A soguni méltóság ettől kezdve a mikádói méltóság rovására mindinkább előtérbe lépett Japán történetében; úgy, hogy elvégre a mikádó mintegy csak címzetes királyképen szerepelt, míg a sogun a tulajdonképen végrehajtó hatalmat képviselte. — Az 1868-diki forradalom, a melylyel a japán birodalomnak egész új arája kezdetét veszi, a soguni méltóságot véglegesen eltörölte s azóta a birodalomnak csak egy feje van s ez a mikádó. A sogunt az amerikaiak «tai-kun»-nak nevezték.

ősi nép, a melyek egy magasabb művelődésnek érintését elviselni képtelenek. A meddig az ájnótörzsek éjszak felé még elégséges területeket találtak a japániaknak del felől való előnyomulásuk elől, lehetséges volt, hogy az elzúllódás folyamata évezredekig elhúzódhatott. De most, hogy Jézónak a japániaktól való (ha mindjárt lassú) gyarmatosítása — valamint az oroszoknak Szaghalin szigeten mindinkább délre való előnyomulása következtében az ájnók évről évre mind jobban összeszorulnak s a kétfelől való összeszorítás előtt nincs most hová menekülniök; e körülmény, mely a teljes kipusztulásukat sietteti, egyetemben a szeszes ital mertektelen élvezetének, valamint a ragályos betegségeknek (himlő stb.) hatásával, Japán e legrégibb lakóinak meg az utolsó nyomait is csakhamar el fogja törülni a föld színéről (lásd Promoli értekezését az *Archiv für Anthropologie* etc. Braunschweig, 1878. VII. kötetében, *Correspondenzblatt* etc. 3. számának 17. lap.) — Így állván tehát a dolog, igen érthetőnek fogjuk találni, ha a legújabb szerző, Chamberlain, is csak azt a tanácsot adja a tudományos világnak: «siessünk e nepet tanulmányozni, a míg még időnk van» (i. h. 89. lap).

II.

AZ ÁJNÓK MAI LAKÓHELYÉNEK FÖLDRAJZI ÉS TERMÉSZETI LEÍRÁSA.

Mint hogy valamely népnek az élettörténetet az illető vidék geographiája nélkül nem lehet megérteni, jó lesz tehát, mielőtt meg az ájnók anthropologiai és ethnographiai ismertetésére áttérnénk, előbb az ő lakóhelyeik geographiai és természetrajzi ismertetését előrebocsátani. A 180-dik délkör, a mely a földgömb keleti és nyugati felének határvonalát képezi (akár Ferrótól, akár pedig Páristól vagy Greenwich-től fogva is kezdjük a délkörök számítását) épen csak az arktikus és legközelebbi subarktikus részben érinti a szárazföldet, tudniillik Ázsia legéjszakkélebbi csücskéjét (az Anadyr tengeröböl fölött s a Behring-szorostól keletre) s azután innét kezdve mindvégig a déli sarkig csak tengeren, tudniillik a Csendes óceánon halad át. E délkörhöz Ázsia felé a legközelebb fekvő földrészek a

japáni és kurili szigetség valamint éjszakra Kamcsatka félszigete. Innét van, hogy a chinaiak ennek a szigetvilágnak «Dzsipen-kuo» tudniillik «fölkelő nap országa» nevet adták. A chinai ideographicus jelekkel írt nevet betűkkel «Já-pán»-nak (olvasd: Dzsá-pán) írták át. Japánt magok a japániak Nifon-nak, Nihon-nak, vagy Nippon-nak ejtették. — Innét ered tehát a japáni birodalom fő szigetének a neve, a melyet a japániak egyébként Hondó-nak vagy Honcsi-nak tudniillik fő országnak vagy Csiudó-nak, tudniillik központi országnak vagy pedig Naiscinak tudniillik belső földnek is neveznek. A malájaiak Japánt Zipangnak vagy Zipangunak ejtik s ugyanily néven említi a híres Marco Polo (Kr. u. 1253—1324) is a szigetet, a melyről útleírásában egyetmást följegyzett: de a hol ő maga, a mint látszik, sohasem volt.

Ha kelet eme legszélsőbb szigetvilágának a körrajzát szemügyre vesszük, úgy a mint azt Reclus Elizeus mesterművében (*Nouvelle Géographie universelle*, Páris, 1882. VII. kötet 686—687. lap.) kiemeli, legott föl fog nekünk tűnni, hogy Kamcsatka déli csúcsától Lopatka foktól (magyarúl a «lapoczka» foktól) kezdve, egyfelől a kurili szigetek Jézóval, másfelől Nippon sziget, Szikok szigettel, végre Kiusziu sziget a Riukiu (vagy Liukiu vagy Lucsú) szigetekkel három félkörben veszik az ázsiai szárazföldet körül, a mely félkörök mindnyájának a domborulata kelet felé, a Csendes óceán felé, homorulata pedig az ázsiai szárazföld fele néz. A japáni szigetvilág,*) melyhez a Szaghalin szigetet is hozzá kell számítanunk, voltaképen nem más, mint a tengerből kimagasló csúcsai egy éjszakkeletről délnyugatra húzódó óriási hegylánczatnak, a melynek keleti oldalát egy meredek lejtő képezi, a mely a Csendes óceánban egész nyolcezer méternyi (vagvis egymérföldnél is nagyobb) mélységig merül víz alá; míg a nyugati oldalát egy fensík alkotja, a mely fensík az Okhotzki tengeröböl s a kurili szigetek

*) A geographusok 3850 kisebb-nagyobb szigetet sorolnak ide, ha azonban, a mint Reclus E. megjegyzi, minden egyes, a tengerből kiálló nagyobb sziklát is, kicsiny szigetnek vennénk, akkor a szigetek száma még sokkal nagyobb lenne. A japániak különben az ő birodalmukat «O-ho-ja-simá»-nak (tudniillik «Nagy nyolcz sziget»-nek) nevezik. A japáni költők pedig hazájokat a barátság földjének s «a becsület és udvariasság hazájának», a «kövé vált cseppnek» és «föld közti hazának» nevezik.

között, mindenütt csak ezer méternél kisebb mélységű víztéggel van beborítva, s a mely víz alatti fensík nyugaton az ázsiai szárazföld tengerparti hegyláncolata által határoltatik. A japáni szigetvilág valamennyi szigete ekként tehát hegyes vidékű s a kurili szigetek nagyobb része csakugyan nem is egyéb, mint a tenger színéből kiálló kopasz sziklaecsúcsok, a melyek e mellett még vulkanikus természetűek is.

Mintthogy a vulkánok a japáni szigetvilágban oly rendkívül fontos szerepet játszanak, szükség lesz e kérdéssel egy kissé közelebbről is foglalkozni.

Hogy mindjárt éjszokról kezdjük, a kurili szigetek voltaképen egy Kamesatka és Jézó közt elvonuló vulkánláncolatot képeznek; s köztök több sziget nem is egyéb, mint a tengerből kiálló vulkánoknak egy-egy krátere. Ilyen például Araido (más kiejtés szerint Alaido) sziget, mely a Lopatka-foktól dél-nyugatra s az első kurili szigettől Sum-su-tól nyugatra fekszik, nem egyéb, mint egy vulkán, a mely örökös hóval van fődve. Ez a vulkán egyszersmind a legmagasabb valamennyi vulkán között, magasságát 3300 méterre, némelyek pedig 4480 méterre teszik. (Lásd Landgrebe: *Naturgeschichte der Vulkane.*) Milne szerint a kurili szigeteken, a melyeknek számát Kohn Albin huszonhatra teszi, összesen ötvenkét vulkán van, úgy, hogy egy-egy szigeten több (2—3) vulkán is előfordul; így például Onnekotán szigeten három vulkán füstölög. A mint alább még említeni fogom, a kurili szigetek, mintthogy túlnyomólag kopár sziklás tömegekből állanak, a legnagyobb részt lakatlanok és Kohn szerint csupán csak öt kurili szigeten laknak jelenleg emberek. — Ha a kopársághoz még a gyakori földrengéseket és tűzhányásokat is hozzá vesszük, úgy fogalmat szerezhetünk magunknak arról, hogy a szigeten való élet mily sanyarú s mily veszélyeztetett is egyszersmind. Legyen elég fölemlíteni, hogy 1849-ben Simusir szigetén, egy földrengés után a szigetnek valamennyi forrása egyszerre tökéletesen kiapadt, s a kevés számú lakosságnak gyorsan ott kellett hagyni a szigetet s másutt keresni jobb lakóhelyet. (Lásd *Petermann's Mittheilungen* Gotha, 1858.) A kurili szigetek és Nippon közt fekvő Jézó szigete a vulkánláncolatban egy valóságos vulkángócot képez. Rajta ugyanis tizenegy vulkán van, a melyek közül a következő kilencz: Tarumái, Komagatáke, Ezán (vagy Jézán) Uszú, Ivanobori, Nuburibetszu, Meakán, Itasibeóni és a Reasiri folyto-

nosan füstölög; nagyobb szerű tűzhányást a Komagatakén 1852-ben és 1856 szeptember 23-dikán, a Tarumáin pedig 1867 márcziusban és 1874 február 8-dikán észleltek. Hondo vagy Nippon nem különben bővelkedik a vulkánokban. Dr. Naumann szerint összesen 24 vulkán található a sziget egész hosszában. Így mindjárt Jézó szigettel szemben a Csugári tengerszorosban kiálló félszigeten Avomori öböl fölött látható az Oszore-zán vagy Jáke-jáma (magyarul égő hegy), ettől nem nagyon messze délre az Iváte-jáma, a mely szintén most is működik, továbbá a Csokái-zán, melynek 2400 méter magas csúcsa az évnek háromnegyed részében hóval van fődve. Ezután következik az 1850 méter magas Bántái-zán vulkán, (a mely épen a múlt évben oly nagy pusztítást okozott); a majdnem mindig hóval fődött Nikkó-zán, s ennek 2540 méter magas csúcsa a Nántai-zán; a Siráne-zán (utolsó tűzhányása 1871-ben), az Adzma-jáma és az Aszama-jáma, mely valamennyi közt a legveszedelmesebb tűzokádó; ugyanis 1783-ban 48 falut és sok ezer embert pusztított el tüzes lávájával. A Fuzi-szán vagy Fuzi-jáma (a régi «Jáma-buzi», buddhista szektának a szent hegye), a melynek rajzát Japánban minden tárgyon, például irkán, legyezőn, kendőkön stb. látni lehet, a legmagasabb vulkán a Nippon szigetén (3769 méter), csúcsa tíz hónapon át hóval fedett. — Egy japáni monda szerint ez a vulkán 285-dik évben Kr. e. egy éjjel támadt, a midőn egyszersmind a híres Biva tó is keletkezett; egyébiránt igen ritkán hányt tüzet (ezer év alatt csak hatszor). A legutolsó tűzhányása 1707-ben volt, mely egyszersmind a legnagyobb szerű is volt, mert két álló hónapig tartott; a tüzes láva és hamu 96 kilométernyi távolságig, átlag három méternyi vastag réteggel borította be a földet, s a levegőben úszkáló hamu teljes elsötétülést okozott. Természetesen azóta a számos elpusztult helységek területén újabb helységek keletkeztek, de a nép emlékül évenként még mindig búcsút jár a Fuzi-jámára (az évenkénti búcsújárók számát tizenöt egész húszerre teszik). A legtöbb vulkán Nippon sziget középső részében van. A 24 vulkán közül dr. Naumann szerint hét még most is folytonosan működik.

A Nippon délnyugati csúcsától csak keskeny földszorostól elválasztott Kiusziú szigeten dr. Naumann szerint öt vulkán van, melyek közül három most is működik. A Kiuszú és Nippon közt fekvő Szikok szigeten egyáltalában nincsen vulkán.

Ellenben a Nippon sziget legnagyobb görbületétől (a vulkanikus góczától) délre egyenes láncolatban következő, úgynevezett «Idzu tengeri» kicsiny szigetek (úgy mint Jobsima, Kosza-sima, Miaki-sima, Hácsijió, Aoga-sima) mindannyian nem egyebek, mint most is működő vulkánok; továbbá a Kiusziú déli csúcsától nem messze fekvő Joó-sima sziget szintén nem egyéb, mint vulkán.

Hogy e szerint tehát a japáni szigetvilág a tűzhányások és földrengések gyakori színhelye, azt nem szükséges tovább is bizonyítani. Dr. Naumann *Ueber Erdbeben und Vulkanusbrüche in Japan* cím alatt (a *Mittheilungen der deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ost-Asiens* Yokohama. 1878; 15. füzetében, 163—227-dik lap) egy fölötté érdekes tanulmányt bocsátott közre, a melyben a japáni szigetvilág tűzhányásai és földrengései a legrégebbi időktől fogva (a japáni okiratok alapján) egészen napjainkig föl vannak sorolva, miért is e helyütt az e kérdés iránt érdeklődőket e tanulmányra utalhatjuk.

A mi magokat a földrengéseket illeti, úgy ezek nem mindig helyi származásúak s nem ritkán a rengés hulláma messzről érkezik a japáni szigetvilághoz. — Érdekes ama földrengés, mely 1877 május 12-dikén Dél-Amerika nyugati partján, Iquique várostól (Peruban a déli szél. 19. fok és nyugati hosszúság 71. fok) kiindulólág az egész óceánon át s pedig delnyugati, éjszakkéleti irányban rendkívül gyorsan haladva, már 48 óra alatt (május 14-dikén) a japáni szigetek keleti partjaihoz (éjszakai szélesség 30—45 fok között s a keleti hosszúság 145 fok) ért s e partokon végig, Hakodáté-tól kezdve egészen Szogami-ig lökésekkel egybekötött áradást idézett elő. — Május 14-dikén ugyanis délelőtt 9—10 között Jézó és Nippon keleti partvidékét a tenger szökő hulláma egyszerre víz alá merítette, úgy, hogy a lakosságnak alig volt ideje a víz alá merült helységekből a hegyekre menekülnie. De alig, hogy az áradás beállott, azonmód megint visszaszökkent a víz és most megint a rendes partoktól messze, visszahúzódott a tenger. A tengernek e hirtelen kiömlése és visszafutása az nap még háromszor ismétlődött. — Igen érdekes az az észlelet, hogy a szökő ár és apály épen csak a partokhoz közeli területre szorítkozott; úgy, hogy messzebb beljebb, a tenger az egész idő alatt síma tükrű maradt. Hogy mily nagy volt a szökő hullám, megítélhetjük abból,

miszerint a tenger felszíne a partokon öt percznyi idő alatt tíz láb magasságra emelkedett. (Lásd Knipping értekezését: *Petermann's Mittheilungen*, 1877, XXIII. k. 394. lap.)

Az itt mondottak után könnyen azt lehetnők, mintha a japáni szigetvilág közvetlenül vulkanikus eredetű volna; e föltevésünket azonban egyenesen megezáfolja a hegységek gránit-természete. A japáni szigetvilág nagyjában ugyanis már meg volt alakulva, mielőtt még az úgynevezett harmadkori (tertiär) időszakban ama vulkanikus működés megkezdődött volna s a melynek mai napig tartó utólagos hatása alatt a hegységek mostani alakulata létrejött.

Buckle szerint: «A természet jelenségei, ha valóban ijesztő alakban lépnek föl, mindenekelőtt a képzelőtehetséget ingerlik, babonaságra szolgáltatnak okot s a tudást elfojtják». — De ez csak a műveletlen s együgyű emberekre vonatkozólag igaz, a mint ezt épen a japáni szigetvilág lakóinál is igazolva találhatjuk. Mert ugyanis, míg a vad állapotban visszamaradt ajnóknál a gyakori tűzhányások és földrengések a magok borzasztó hatásaikkal pusztán csak azt eredményezték, hogy az Ápé-Kámóitól, tudniillik a tűz szellemétől rendkívül félni tanultak, miért is nálok szokássá vált minden alkalommal (például minden ivásnál) a tűz szellemének áldozni, miáltal e szellemet kiengeisztelhetni hiszik; addig az eszesebb, ravaszabb és okoskodó japániak a természeti szerencsétlenségeket tapasztalatuk gyarapítására fordították, a mi által egyszersmind az ilyen természeti csapások elől való menekülést elősegítő eljárások és eszközök kigondolására vezették. Így Kreitner, ki Jézóban való tartózkodásakor maga is a Taramajama vagy Tarumái vulkán földrengéstől kísért kitorésének borzadalmát — és pedig éjjel — átélte, említi, hogy Nagaszáki vidékén egy szabó, ki a műhelyében egy mágnesvasra az ollóját szokta aggatni, azt tapasztalta, hogy a mágnesvas közvetlenül a földrengés előtt mágneses hatását elveszti; ekként magyarázta meg magának azt a jelenséget, hogy a mikor az olló a mágnesvasról minden külső ok nélkül a földre esett, erre azután nemsokára földrengés állott be. A szabó eme tapasztalata, földrengést jelző (seismoinicator) készülékek kigondolására vezetett. Az egyik, a legegyszerűbb, abból áll, hogy a szobában egy fölfüggesztett mágnesre vasdarabot akasztanak s alája porcelláncsészét tesznek; ha a földrengést megelőzőleg a mágnes vonzó hatását elveszti, a vas-

darab leesik a porcellánra és csörömpölésével a háziakat a közlő veszélyre figyelmezteti. Egy másik készülék csöngetni szokott ilyenkor, a mely csöngetés a netalán alvókat is fölébreszti. Egy harmadik japáni találmány abban áll, hogy a készülék egyszersmind a lökések irányát is jelzi egy papíron. (Ez tehát már egy valóságos seismograph. Lásd Kreitner: *Im fernem Osten*, Wien, 1884. 293. lap.)

A tanulságos és a menekülést elősegítő tapasztalatoknak még egy egész sorát lehet fölemlíteni, a melyeket dr. Naumann a japániaktól összegyűjtött. — Hadd közöljek néhányat ezek közül. — A japániak a közhőmérséknek hirtelen emelkedését mindig a földrengés biztos előjelének tekintik. Szerintök a földrengést megelőzőleg éjjel a föld színén nyílások támadnak, a melyekből puhább földtömegek nyomódnak ki. A vakondok és mezei egerek a földrengés előtt a földet fölturkálják. A földrengést megelőzőleg bizonyos gőzök (csiki t. i. magyarul: a föld lehelete) emelkednek föl a földből. — A japáni bányászok már régóta ismerik a csiki jelentőségét; a földrengést megelőző napon néha már 48—72 órával hamarabb az aknák és tárnák ilyen gőzzel telődnek meg és pedig annyira, hogy az ember még a mellette állót sem láthatja meg. A levegőnek e sűrű és erős fénytörésű gőzzel való megtelése következtében minden tárgy közelebbnek (nagyobb) látszik. Mintha az ég a földhöz közelebb jött volna, a nap, a hold és a csillagok sokkal nagyobbak látszanak. A nap és a hold ezenkívül még vörös színben látszik, különben a leáldozó nap vérvörös színű szokott lenni. Ez utóbbi jelenség azonban nem annyira a földrengést megelőzőleg, mint inkább az egész tartama alatt mutatkozik; és nevezetes, hogy ha talán a lökések már egy idő óta szünetelnek is, a napnak e vérvörös színe azt szokta jelenteni, hogy a földrengés folyamata még tart s hogy újabb lökések vannak készülöben. Japánban a földrengést megelőzőleg még gyakran éjszaki fényt is észleltek. (Lásd dr. Naumann i. h. 186—187. lap.) — Ezek után lássuk röviden a japáni szigetvilág hegységeinek általános geologiai alakulását.

Richtshofen az ázsiai kontinens hegylánczaira nézve két átmetsző irányt mutatott ki. Az egyik éjszak-nyugattól délkeletre, a másik pedig délnyugatról éjszakelet felé halad. Az első irányú hegyláncz-rendszer nyugati Ázsiában uralkodik s Richtshofen azt altáj-i rendszernek nevezi, az utóbbi irányú hegyláncz-

rendszer Ázsia keleti részére nézve jellemző s Richtofen azt Pumpelly eljárása szerint sinai (chinai) rendszernek nevezte. A mint már említettük: Szaghalin-, Jézó-, Nippon-, Szikok és Kiusziú sziget, egy éjszakon kevésbé, délen erősebben hajlott, de keskeny szélességű és pedig egészen a chinai rendszerben, délnyugatról éjszak felé húzódó hegylánczatot képez, a mely csak három ponton mutat kiszélesedést. — Ott a hol ilyen kiszélesedés mutatkozik, az mindig két hegyláncz összetalálkozásából ered. Így az első kiszélesedés Jézó szigeten van, a hol a Szaghalin szigetről folytatódó hegyláncz a Kamcsatkából kiinduló s a kurili szigeteken átvonuló hegylánczczal egyesül. A második kiszélesedés Nippon sziget legnagyobb hajlatában, körülbelül a sziget közepén Japán fővárosa, Jédó (Tokió), éjszaki szélessége irányában van; itt is a két különböző hegyláncz találkozik össze. A harmadik kiszélesedés végre Kiusziú szigeten mutatkozik.

A japáni szigetvilág geológiája tehát szorosan China geológiájához csatlakozik. A hegylánczolatok, közös kifejlődésére alakja és iránya itt és ott arra mutat, hogy egyidejű és azonos okok idézték elő a földfelület jellemét Chinában is és a japáni szigetvilágban is. (Lásd Japán geológiájára vonatkozólag dr. Naumann i. h.)

A japáni szigetvilág ez általános jellemzésére szükségesnek tartom még röviden a tenger-áramlásokat is röviden felsorolni.

Mindenek előtt fölemlítendő, hogy a japáni szigetvilág hőmérséke egyfelől a meleg egyenlítői — és másfelől a hideg sarki áram befolyása alatt áll. — A meleg egyenlítői áram (tudniillik az úgynevezett éjszaki egyenlítői áram) Formóza sziget keleti partján meghajlást és ezzel egyszersmind elágazást szenved, a mely két áram-ág a japáni szigetvilágot mintegy villa-szerűleg közbe fogja. — A keleti vagy óceáni ág, melynek áramába csak a legdélibb japáni szigetek, úgymint Liu-kiu vagy Lucsu szigetek esnek, a legfőbb japáni szigeteknek csak keleti partjait érinti és pedig a Kiu-sziu, valamint a Szikok szigeteit egész hosszukban, Nippon szigetet pedig partjának csak két déli harmadában; mert e tájon a meleg egyenlítői áram ez ága, a mely japáni nyelven Kuro-szivo (tudniillik fekete áram) nevet visel, a partvidéket elhagyja s mindinkább távolabb a csöndes óceánba húzódik és Amerika felé (a Behring-szoros felé és Aljaskától

kissé délre) visszatér. — A nyugati vagy kontinentális ág a chinai keleti tengerbe veszi útját s azután elágazva a koreai félszigetet közbe fogja; a két ág közül a nyugati ág a sárga tengerbe, a keleti ág pedig a japáni tengerbe ömlik. Az utóbbi ág Jézó sziget éjszaki táján két utolsó ágra szakad, a melyek közül a nyugati, az úgynevezett Tatár öbölben, vagy Tatár tengerben elvész, a keleti pedig a La Perouse-szoroson át (Szaghalin és Jézó között) az Okhotszki tengerben tűnik el. — Íme ez az utóbbi körülmény okozza azt, hogy Szaghalin sziget déli végén levő Aniva öböl télen nem fagy be; a mit azért kívánok itt fölemlíteni, mert Szaghalin szigetnek az égalja különben igen zord (a tél feléig tartván, a hajózás is legföljebb csak félévig lehetséges). Hogy az Aniva öböl csak a meleg tengeráram következtében tesz kivételt, láthatjuk onnét is, miszerint Jézó sziget déli végén lévő Vulkán-öbölben, a mely az említett Aniva öböltől sokkal (majdnem öt földrajzi fokkal) délebbre fekszik, a tenger télen rendszeren be szokott fagyni. A japáni szigetvilág a hideget részint éjszaknyugati szelektől (szibériai szelektől), részint pedig a Gisiga és Pensina öbölből kiinduló hideg áramtól kapja, a melyhez még a Behring-szoroson átjövő éjszaksarki áramnak egy ága a kurili szigetláncz keleti oldalán csatlakozik. Hogy a japáni szigetvilág éjszaki része (Kurili szigetek, Szaghalin sziget, Jézó sziget) a hideg áramnak déli része pedig, a Liukiü szigetek, Kiü-sziü, Szikok és Nippon, tudniillik ez utóbbinak csak déli része, a meleg áram hatása alatt áll, azt a mondottnak után nem szükséges bővebben fejtegetni.*)

TÖRÖK AURÉL.

*) Már 1790-ben figyelmeztette Franklin a hajósokat arra, hogy a Golf áram nyugati határvonalában való vitorlázáskor a geographiai hosszúságot a tenger vizének hőmérő segélyével való vizsgálatából meg lehet határozni. A japáni szigetvilágot körülvevő tengeren, hol a hidegsarki áram s a meleg egyenlítői áram sok helyütt éles határvonallal van egymástól elválasztva, a tenger vizének hőmérséki különbsége tehát föltűnő, Franklin észleleteinek igen jó hasznát veszik a hajósok.

A JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KAR TANÍTÁSI ÉS TANULÁSI RENDSZERE.

I.

Múlt évi október hó 14-dikén a posta útján egy füzetket kaptam, melynek szerzője dr. Vizneker Antal úr *Jog- és államtudományi vizsgálati rendszerünk* reformjával foglalkozik. E füzetke külön lenyomat a *Nemzetgazdasági Szemle* 1888-dik évi ápril-júniusi füzetéből. Hogy kinek köszönhetem e küldeményt, nem tudom ugyan; mind a mellett köszönetemet fejezem ki a küldőnek; mert megadta nekem a rég óhajtott alkalmat arra, hogy a füzetkével foglalkozva, nézeteimet a jog- és államtudományi karnál főnálló tanítási és tanulási rendszerről elmondhassam és nagy vonásokban kijelölhessem azokat a teendőket, illetőleg módosításokat, a melyek a már elodázhatatlanná vált reform keresztülvitelének alapjául szolgálhatnak.

Megvallom, hogy nem minden érdeklődés nélkül fogtam a füzetke elolvasásához: mert nemcsak hasznosnak, hanem szükségesnek is tartom, hogy a jog- és államtudományi karnál szükségessé vált reformhoz minél többen — természetesen a kellő szakértelemmel — hozzá szóljanak. Sajnálom, hogy a dr. Vizneker Antal úrnak úgynevezett tanulmányában letett nézeteiket és reformjavaslatokat nem tekinthetem olyanoknak, hogy elfogadásukat teljes meggyőződésből ajánlhatnám. Dr. Vizneker úr azt mondja ugyan, hogy vizsgálati rendszerünk tekintetében hosszú időn keresztül gyűjtött tapasztalatokra támaszkodik. Nincs szerencsém a dr. urat közelebbről ismerhetni; de bocsássa meg nekem azt az őszinte megjegyzést, hogy tapasztalatait nem a kellő helyen szerezte; hogy az, a mit tapasztalatai eredményeként tanulmányában közzé tesz, az egyetemi

kérdés megoldásánál irányadóul azért nem szolgálhat, mert arról tesz bizonyosságot, hogy midőn a maga elé tűzött föladat megoldásához fogott, a kivétel gyakorlati lehetőségére nem a kellő súlyt fektette. Nem minden, a mi elméletileg helyesnek látszik, felel meg a gyakorlati élet követelményeinek, melyek rendszeren túleszik magokat a legszebb elméleten.

Dr. Vizneker úr szerint az egyetemnek kettős föladata van: «először bizonyos fontos társadalmi s államszolgálati hivatásokra előkészíteni: tehát az ezek alapját képező hivatásszerű szakműveltséget közvetíteni; másodsor a tudományokat (respective a jog- és államtudományokat) előbbre vinni; előbbre vinni közvetlenül, a mi az egyetemi tanárok egyik legszebb állásszerű hivatása s előbbre vinni közvetve, a hallgatóknak lehető alapos, a tudományok módszerébe is bevezető, azok tovább fejlesztésére is képesítő kiképzése által.» Igaza van dr. Vizneker úrnak, midőn az egyetemi oktatás föadataira vonatkozó nézetet azzal egészíti ki, «hogy az egyetemi oktatásnak nem hivatása a kettős föladatot, minden egyes hallgatójával szemben együttesen érvényesíteni; mert hiszen ez az egyéni képességek és hajlamok különbözőségénél fogva épen úgy lehetetlen, mint társadalmi ezélszerűség szempontjából teljesen fölösleges volna». Íme már föladata elején dr. Vizneker úr ki nem egyenlíthető ellenmondás vádjával terheli magát. Az egyetemi oktatásnak — részemről e kifejezéssel ezentúl mindig csak a jogi szakoktatást fogom jelezni — vagy föladata az, a mit dr. Vizneker úr föadatnak tekint, vagy nem. Az első esetben azt mindenki vel szemben egyaránt kell az oktatásnak megvalósítani és megvalósíthatni; az utóbbi esetben fölösleges phrasis, mely komoly dolgoknál argumentum számban nem mehet. De hisz a dr. úr nem is kívánja a kettős föladatot minden egyes hallgatóval szemben érvényesíttetni; mert ez szerinte nem csak lehetetlen, hanem fölösleges is volna. A baj csak az, hogy a dr. elfeledte kijelölni a módot, a mely szerint a szegény tanár a szerző conceptiójának érvényt szerezhethet, mert ezt az ő útmutatása nélkül aligha lesz képes megtehetni. A dr. úrnak sajátlagos fogalma van a tanári hivatásról, ha azt hiszi, hogy a tanárnak — ha akadna, a ki erre vállalkoznék — lehetne annyi ideje és fizikai ereje ahhoz, hogy a tudomány mai állásának föladása nélkül, előadásait a hallgatóknak egymástól teljesen eltérő igényei szerint berendezhesse es a kellő sikerrel meg is tarthassa. Már

maga annak a constatalása, hogy a hallgatóknak hányfélekép berendezett előadási módra és ennél fogva milyen tantárgyakra van szükségök, — olyan föladat, a melynek megoldására lelkiismeretes tanár nem vállalkozhatik. De dr. Vizneker urat mindez — mert a gyakorlati lehetőséggel nem számolt — a kettős föladat érvényesítésének mikéntje tekintetében nem hozza zavarba; szerinte «lehet (?) olyan vizsgálati rendszert construálni, mely a legmagasabb fokú tanszabadság mellett is (!) egyaránt biztosítja a jog- és államtudományi oktatás alternatív föladatait». És dr. Vizneker úr csakugyan construál olyan vizsgálati rendszert, mely biztosítaná talán az alternatív föladatokat, ha akadna tanár és tanuló, a ki a szerző által kitervelt agyonvizsgálási, illetve agyonvizsgáltatási apparatussal járó ész- és egészségbontó torturáktól vissza ne riadna. Távol van tőlem a túlzás; mert tudom, qui nimium probat, nihil probat; de az olvasó igazat fog nekem adni, ha dr. Vizneker úr vizsgálati rendszerét a főbb vonásokban elébe állítom.

Dr. Vizneker úr szerint, a ki füzetkéje minden lapján a tanszabadság hirdetőjének tünteti föl magát, a vizsgálati rendszer akkép volna construálandó, hogy az a következő négyféle vizsgálatcsoportot foglalja magába: 1. az alapvizsgálatot; 2. a jog- és államtudományok összes tanszakaira kiterjedő szakvizsgálatokat, melyeknek számát dr. Vizneker úr tizenkettőben akarja megállapíttatni; 3. a hivatási vizsgálatokat és 4. a tudori vizsgálatokat. E vizsgálatok közül az alapvizsgálat a beszámításnak, a szakvizsgálatok pedig a jogvégzettségnek képeznek föltételét olyképen, hogy a tanuló mindaddig, míg az összes vizsgálatokon sikeresen keresztül nem ment, az egyetem kötelekeiben marad s számára az elbocsátó végbizonyítvány, csak az utolsó szakvizsgálattal egvidejűleg adatik ki. Az alapvizsgálat dr. Vizneker szerint az első tanév végével volna leteendő oly értelemben, hogy csak sikeres letételétől számítassék a második évfolyam. A szakvizsgálatok letehetők az egyes félévek végén vagy elején, úgy, hogy az alapvizsgálat után fönmaradó időn át, a hallgatók átlagosan minden félévben két szakvizsgálatot tehetnek. A hivatási vizsgálatokat jogi és közigazgatási vizsgálatokra osztja úgy, hogy mindegyik ismét két részből, az elméleti és a gyakorlati vizsgálatból állana. E szerint tehát az, a ki például a bírői pályára készül, nem kevesebb, mint tizennégy elméleti és egy gyakorlati, összesen

tehát tizenöt vizsgálatot lenne köteles letenni, míg bírói állásra aspirálhatna. A tudori vizsgálatokra vonatkozó elmelkedés tömkelegéből csak annyit voltam képes mint propositiót constatalni, hogy a dr. úr a tudori vizsgálatok tárgyát képező tudományesoportok összeállításánál azt óhajtja irányadónak tekintetni, «hogy minden főtárgyhoz melléktárgy gyanánt oly rokon- és segédszakok csatoltassanak, melyek a főtárgy tanainak továbbfejlesztését és azok gyakorlati hasznosítását mozdítják elő». Ennek illusztrálására bemutatja néhány példáját a tárgycsoport összeállításának. Ilyen tárgycsoport lenne például a közgazdaságtan (a közgazdasági eszmék fejlődésének történetével, az összes (?) irodalommal, Magyarország nemzetgazdasági fejlődésének történetével); melléktárgyak gyanánt: pénzügytan, Magyarország gazdasági állapotai (közgazdasági statisztika, összehasonlítólág más államokkal) s közgazdasági igazgatása. — Arról, hogy a tudorság elnyeréséhez hány szigorlatot és milyen tárgyakból kell a jelöltnek letenni, a dr. úr épen úgy hallgat, mint arról, hogy az általa különféle formában variált munkafelosztás elvének megfelelően, a bifurcatiót fõntartatni kívánja-e vagy sem. Ellenben határozott kifejezést ad annak az óhajtásának, hogy a tudorság eo ipso ne csak a magántanári minõsítést, hanem egyszersmind a jogot is adja meg a tudornak ahhoz, hogy mint vizsgáló a szigorlatokon részt vehessen! A dr. úr továbbá abban a véleményben van, hogy a tudományos képzettségnek azt a magasabb fokát tekintve, melyet a jelöltnek a tudori vizsgálaton tanúsítania kellene, czélszerû volna e vizsgálat letehetésére, az utolsó szakvizsgálattól számítva, bizonyos minimalis idõtávolságot, például két-három évet állapítani meg. Végre szerinte a tudorság mint qualificatio csak is a jog- és államtudományi tanársághoz lenne megkövetelendõ. Befejezéséül tanulmánya e részének dr. Vizneker úr szükségesnek tartja kijelenteni, hogy a vizsgálati rendszernek nélkülözhetetlen kiegészítését a vizsgálati terv és a vizsgálati utasításoknak kell képezni, melyeknek be rendezése tekintetében hasonlólag kifejti javaslatait.

Igyekeztem dr. Vizneker úr tanulmányának javaslatokat tartalmazó irányát lehető rövidséggel összeállítani, mely eljárás mellett lehetetlen volt az argumentatiók természetével bíró reflexiókra kiterjeszkednem. Ezt annál kevésbbé volt szükségem tenni, mert a reformtervezetre vonatkozó alábbi megjegy-

zésem és kifogásaim indokolásánál úgy sem kerülhetem el, hogy a dr. úr reflexióival, legalább nagyjában, ne foglalkozzam.

Követve a dr. Vizneker úr által használt sorrendet, mindenek előtt az alapvizsgálattal kell nekem is foglalkoznom. Abban egyetérttek a dr. úrral, hogy csak egy alapvizsgálat legyen; de ennek se tárgyára, se letevési idejére nézve véleményben nem osztozhatom. Szerinte az alapvizsgálat tárgya «az egyetemes állam- és jogfejlődés története lenne, mely kifejtve a jog- és államfejlődés okozatos kapcsolatát, a koronkenti gazdasági állapotokkal, ezeknek és hatásaiknak jellemzése által a tanulót a közgazdaságtan alapfogalmaira és legfontosabb törvényeire is figyelmezteti. Tehát az összes fontosabb állami és jogi fogalmak, a közgazdaságtan alapfogalmai és főbb törvényei, az állam- és jogfejlődésben tényezők gyanánt szereplő gondolkozók és nevezetesebb munkáik lennének azok a tudnivalók, melyeket a jogász, a fejlődés fokozatos ismeretén, e nagy tapasztalati anyagon kívül az állam- és jogfejlődés egyetemes történetének köszönhetne, melyek neki az összes jog- és államtudományokban annyi jogászfi fölfogást és tájékozottságot ígérnek, hogy bátran mondhatjuk, azok egyikében sem érzi magát azontúl egészen idegennek». Nem tudom, hogy milyen tapasztalati adatokra alapítja dr. Vizneker úr azt a föltevést, hogy az első évet végzett jogász képes lehet a föntebb körvonalozott vizsgálat letételére; de annyit tudok, hogy azt a jogászt, a ki a vizsgálat tárgyaként kijelölt összes anyagból képesítettnek ítéltetnék, mint csodagyermeket országszerte lehetne mutogatni. Az első évet végzett jogász még messze van attól, hogy a jog- és államtudományi intézményeket együttesen tanulhassa és kellően megérthesse; az államtudományok és ezek közt a nemzetgazdaság is, már bizonyos jogi képzettséget tételeznek föl, melynek kellő mértékben elsajátítása két esztendőn át is elég dolgot ad a jogásznak. Ott, a hol, mint például Ausztriában, a tanulmányi rendszer a jogásztól alapvizsgálatot követel, a jogász eleget tesz föladatának, ha a második év végén az alapvető jogtudományokat kellő mértékben vagvis akkép sajátította el, hogy a jogi és államtudományi pálya sikeres folytatására képesnek tekinthető. Arról tehát, hogy a hallgató az alapvizsgálatot az első év befejezése után legyen köteles letenni olyképen, hogy további éveinek beszámítása a vizsgálat sikerétől tétessék függővé, szó sem lehet. A több évi tapasztalás azt iga-

zolta, hogy a hallgatók túlnyomó nagy része a mai rendszer mellett sem képes megfelelni a vizsgálatához kötött igényeknek; mert hiányzik a physisikai idő, hogy a közvetlenül hallottakat — triviális kifejezéssel élve — megemésztthesse; a minék az a következménye, hogy sokan jelenkeznek ugyan az első év végével a vizsgálatra, de vagy meg nem jelennek a terminuson,*) vagy — saját kifejezésök szerint — szerencsét próbálnak; a mi, mint minden szerencsejáték, több vagy kevesebb esetben sikerülni szokott. A dr. úr, úgy látszik, daczára tapasztalati adatainak, mindezt nem észlelte; vagy ha igen, alaposan csalódik, ha azt hiszi, hogy az, a mit az alapvizsgálat kiegészítéseül ajánl, a bajon segíthetne. Szerinte nem lévén tanácsos «a teljes tanterv-kényszerrel bíró középiskolákból kikerült hallgatókat azonnal az egész szabadságban részesíteni, — az első félév végére colloquálási kötelesség is volna előszabható oly hatálylyal, hogy a colloquium elmulasztása vagy sikertelensége az alapvizsgálaton a rendestől eltérő (?) részletesebb megvizsgálást vonna maga után, magasabb vizsgálati díjjal, tekintettel az igénybe vett hosszabb vizsgálati időre». Ezt a kötelezett colloquálást, kapcsolatosan a tizenkét szakvizsgálattal, másnak, mint vizsgálási passzióból eredő curiosumnak qualificálni nem lehet, mely a tanárt vizsgáló géppé degradálva, lehetlenné tenné részéről a hivatásának megfelelő foglalkozást, melyet a tanításnak bármily sikeres elvégzésével befejezettek nem tekinthet; azt nem is említve, hogy az ilyen örökös vizsgálás csak is a diligentíára szánt idő tetemes részének rovására volna keresztül vihető. A kötelezett colloquáltatásból eredő e helytelenségeknek méltó koronáját képezné a colloquálás elmulasztásával vagy sikertelenségével járó következmény, tudniillik a magasabb díj mellett való különleges examinálás! Azt nem követeli dr. Vizneker úr, hogy a tanár azok részére, a kik eshetőleg gyöngéeknek fognak mutatkozni, már a priori a majdan alkalmazandó behatóbb examinálásnak megfelelő különleges előadásokat tartson; és ha ez így áll, akkor hol szerezze meg

*) Rendes eset, hogy ha bizonyos terminusra tizenhatan hivatnak meg, közülök kettő-három jelenik meg. De épen ez oka annak, hogy a jelöltek oly nagy számban hivatnak meg, mert az elnökök tudják, hogy ha rendes számban hivatnak meg a jelöltek, sok esetben az nap vizsgálatot tartani nem lehetne.

az első éves joghallgató azokat a különleges ismereteket, a melyeket tőle, a ki a vizsgálat rendes mértékének sem képes megfelelni, követelni kellene. Van tisztelt dr. úr mód, mely szerint az alapvizsgálatot hatásossá tenni és a czélnak megfelelően construálni lehet; de e construálás több tapasztalást, a dolgoknak és a viszonyoknak behatóbb ismerését és méltatását tetelzi föl, mint a mennyi a dr. úr tanulmányából levonható.

Úgy látszik dr. Vizneker úr érezte, hogy úgynevezett szakvizsgálataival, melyeknek a száma (csak!) tizenkettő lenne, nevezetes támadást intéz az általa is hangoztatott tanszabadság ellen; támadást, mely helyesen qualificálva, megsemmisítésnek nevezhető. Erre mutat az a beható argumentatio, melylyel reformtervezetének e részét indokolni szükségesnek találta. «A köteles szakvizsgálatok mellett — a dr. úr nézete szerint — a helyesen értelmezett tanszabadság a tanuló részéről az által érvényesülne, hogy a tantárgyakat — bizonyos korlátozással — tetszés szerinti sorrendben hallgathatná s a hallgatott tárgyakból bármely félév végén s az első félévek elején a szakvizsgálatot, vagy ha több tárgyból volna elkészülve, a szakvizsgálatokat letehetné. A szabadság illetén érvényesülése mellett módjában állana a hallgatónak, a tantervbe fölvetett tárgyak közül egyikkel-másikkal, különös hajlamához vagy kitűzött élethivatásához képest bensőbb odaadással és tüzetesebben foglalkozni. A szakvizsgálatok ezt nem akadályozzák, tehát a tanuló szabadságába nem ütköznek.» Ezzel szemben nem nehéz kimutatni, hogy a köteles vizsgálatok a dr. úr által tervelt módozatok mellett is a tanszabadság teljes megsemmisítésére vezetnének és az egyetemi oktatás tulajdonképeni rendeltetését merőben lehetlenné tennék. A joghallgató, a szóban levő rendszer mellett, a négyéves tanfolyamot úgynevezett kötött marschrou tával végezné el a nélkül, hogy ideje maradna a fölött gondolkozni, hogy tulajdonképen melyik tanszak az, mely hajlamainak és leendő hivatásának megfelel. Arról, hogy a négyéves tanfolyam alatt bár melyik tantárgyba is mélyebben behatolhasson, szó sem lehet; neki elég gondot és dolgot adna az, hogy tanulási ideje alatt minden félévben a kötelezett vizsgálatokat, melyektől tanéveinek beszámítása függne, úgy a hogy letehesse. Ez azután nem tanulási szabadság, nem egyetemi tanulás lenne. Ez úton képezhet egyetemünk az életnek középszerű napszámokat, de tudósokat nem. Az ilyen rendszer következtében,

mely valódi nevén megnevezve, tanulási kényszernél egyébnek nem mondható, háttérbe szorúlna a szaktudós, a kinek helyét az encyclopædicus, a fölszínen ragyogó, de a mélyebb szakismeretet nélkülöző dilettans foglalná el. Valószínűleg e meggyőződés vezette az ellúnyt közoktatásügyi minisztert, midőn az államvizsgák kötelező jellegét megszüntette és a tanszabadságot, melyet a kötelezett vizsgálatok békókba vertek, a négy éves tanfolyamnak legalább második felére nézve, az önzetlen szakférfiak osztatlan örömeire, egyetemünknek ismét visszaadta. A tanszabadságnak ilyenét visszaállítása hosszú tanácskozáson alapuló érett megfontolás eredménye volt; annak a dr. úr által ajánlt megrontása olyan retrográd lépés volna, melylyel azt constatálnók, hogy az egyetemi oktatás által közvetített culturára öretlenek vagyunk.

Sokat vár dr. Vizneker úr attól a szolgálattól, melyet a szakvizsgálatok a hallgatók szorgalmának legmegfelelőbb módon való ellenőrzése által nyújtanának. «Minden hallgató ösztönözve érezné magát, lehetőleg minden félévben legalább egy szakvizsgálatot kiállani; mert minden elmulasztott félév egyszersemind elvesztett félév volna rá nézve, melyről a szakvizsgálatok nagy számánál fogva, alig remélhetné, hogy később megfeszített szorgalommal helyre pótolhatja. A hanyagság következményei közvetlenebbül állanának a hallgató szemei előtt, a mi nálunk kétszeres fontossággal bír.» Már föntebb jeleztem az örökös vizsgálatokkal kapcsolatos hátrányokat; ezek magokban véve elegendők a most érintett argumentatio megczáfolására. Főlöszlegül még hozzá adom, hogy az a szorgalom, melynek egyedüli czélja a beszámítás biztosítása, se a hallgatónak, se a tudománynak előnyére nem szolgál, és a szó tulajdonképeni értelmében szorgalomnak nem is tekinthető. Ha a vizsgálat nem czél, hanem csak eszköz, elveszti minden jelentőségét és oda süllyed, a hová az államvizsgálatok süllyedtek, mikor az ellentétes szakbeli szigorlatoknak előfeltételét képezték. A tapasztalás megmutatta, hogy az előfeltétel jellegével bíró vizsgálatok, mert mindenki által leteendők, a mi egyetemünkön, melyen a beírott joghallgatók száma az 1500-at meghaladja, olyan mennyiségben szerepelnének, mely azok komoly kezelését lehetetlenné tenné, és a tanárookra, minden ellenérték nélkül,*)

*) Azt csak nem képzelte a dr. úr, hogy a jogász minden egyes

olyan terhet róna, melyet egészségek koczkáztatása és a fontosabb teendőkre rendelt idejük fölládozása nélkül el nem viselhetnének. Azt nem is említve, hogy az olyan vizsgálatok, melyek sine discrimine, az egyetemi oktatás keretében rendszeresített összes tanszakokra kiterjednek, a valódi értelemben vett szakvizsgálatoknak csak torzképei lehetnek. *Lucus a non lucendo.*

Az úgynevezett hivatási vizsgálatok dr. Vizneker úr szerint is az egyetem körén kívül esvén, a dr. úr minden esetre fölösleges dolgot tett, midőn a jog- és államtudomány vizsgálati rendszer reformjával foglalkozva, tanulmányát a hivatási vizsgálatokra is kiterjeszti. E vizsgálatok az egyetemi vizsgálatoktól teljesen függetlenül rendezhetők, s e tekintetben a válás- és közoktatásügyi kormánynak mindössze közvetett befolyása lehet, a mint ezt az 1883-dik évi I. törvényezikk igazolja. De ha már dr. Vizneker úr e tárgyat is megbeszéli — e tekintetben én is kénytelen vagyok észrevételeimet előadni. A vizsgálati szenvedély a dr. urat itt sem hagyja el; neki nem elég, hogy a leendő tisztviselő vagy ügyvéd az iskola falain belül 13 elméleti vizsgálatot tesz; ő ezeket még egygyel megtoldja, a mennyiben hivatási vizsgálatokként egy elméleti és egy gyakorlati vizsgálatot követel úgy a jogi, mint a közigazgatási hivatási vizsgálat alkatreszei gyanánt. És hogy a hivatási vizsgálatok elméleti része valóban elméleti legyen, a jogi vizsgálat tárgyaiként: a jogphilosophiát, a római jogot, az európai népek összehasonlító magánjogát és perjogát és a büntető jog elméletét; a közigazgatási vizsgálat tárgyaként pedig az államphilosophiát, a közigazdaság és pénzügytant, a közigazgatás elméletét, az európai népek összehasonlító közigazgatási jogát, a magyar alkotmányjogot és Magyarország statisztikáját jelöli ki. Miután a dr. úr szerint a hivatási vizsgálatokat több évi gyakorlatnak kellene megelőzni, — azt hiszi, hogy akad jelölt, a ki a szóban lévő elméleti vizsgálatokat letenni képes lesz akkor, midőn a gyakorlat ideje alatt összes tevékenységét a hivatalával járó teendők elsajátítására kénytelen fordítani? A hivatási vizsgálat tisztelt dr. úr csak gyakorlati lehet s arra van rendelve, hogy a jelölt írásbeli dolgozatával és szóbeli előadásával egyaránt bizonyosságot tegyen arról, hogy a szakmájához tartozó összes

szakvizsgálatért díjt fizessen; mert ez olyan teher lenne a szülökre nézve, melyért a dr. úrnak nehezen szavaznának köszönetet.

teendők ellátására szükséges képességgel rendelkezik. Ennek az ellenőrzésére kiváló gyakorlati férfiakból alakított vizsgáló bizottságok szükségesek, melyek eléggé nem méltányolható szolgálatot tesznek az államnak, ha a jelzett földadat lelkiismeretes megoldására vállalkoznak. Ennél többet és különösen azt követelni a censoroktól, mint gyakorlati emberektől, hogy a dr. úr által tervelt és részben a szigorlatok körét is meghaladó tudománycsoportokból examináljanak, sem helyes, sem igazságos nem lenne. És ha a kormány ennek ellenére a dr. úr által tervelt elméleti vizsgálatokat meghonosítani kívánná, ezt csak úgy tehetné, ha censorokul kizárólag egyetemi tanárokat alkalmazna; a minél sokkal egyszerűbb és természetesebb lenne kimondani, hogy a gyakorlati hivatási vizsgálatnak előfeltételét a jog-, illetőleg államtudorság képezi. Ezt a dr. úr nem akarja; de kíván olyan vizsgálatokat, a melyeknek letétele a jelöltre nézve több nehézséggel járna, mint a tudori oklevél megszerzése.

Végre a tudori vizsgálatokat illetőleg, miután e tekintetben részletes javaslatot lesz szerencsém bemutatni, rövid lehetek észrevételeimmel. A tárgycsoportok összeállítása másolata akar lenni a philosophiai szigorlatoknak, melyek jogosultságát nemcsak a philosophiai kar körébe tartozó anyag óriási nagysága, hanem az egyes tudományszakok kétségtelen függetlensége is igazolhatja; minden egyes főszak kapcsolatosan a vele rokon vagy hozzá közel álló melléktárggyal, elégséges anyagát képezheti egy-egy tudorságnak. Ez a mi szakmánk körébe eső disciplináknál csak annyiban lehetséges és szükséges, hogy a jogi tudományok épen úgy, mint az államtudományok egymástól elválasztva, két különböző tudorságnak képezik szigorlati tárgyait. E megkülönböztetés természetesen bizonyos csoportosítást tesz szükségessé, a nélkül, hogy a két tudományág tantárgyai közül, az egyik vagy a másik, az ellentétes tudományág szigorlataiba, a kellő harmonia rovására és a nélkülözhetetlen kiegészítés helyes mértékén túl, belekevertessék. Hogy a tudorság se a magántanári minőséget, se a szigorlatoknál az examinálási jogot eo ipso meg nem adhatja, annyira kétségtelen, hogy e tekintetben kár volna sok szót vesztegetni. Minden esetre sajtóságos fölfogást árul el dr. Vizneker úr, ha azt hiszi, hogy az, a ki ma az utolsó szigorlatot letette, holnap már képes lehet a szigorlati tárgyak bármelyikét az egyetemi

tanszéken hirdetni vagy a szigorlatokon a szükséges komolyságnak megfelelően, examinálni? Ez olyan unicum lenne, melyet Európa civilisált népei nehezen irigyelnének. Végre, miként már az egyes vizsgálati csoportok föltüntetésénél jeleztem, azt javasolja dr. Vizneker úr, hogy «tekintve a tudományos képzettségnek azt a magasabb fokát, a melyet a jelöltnek a tudori vizsgálaton tanúsítania kellene, czélszerű volna e vizsgálat letehetésére, az utolsó szakvizsgálatról számítva, bizonyos minimalis időtávolságot, például 2—3 évet állapítani meg». Én képzelhetek magamnak olyan szigorlati rendszert, mely a kérdéses előkészületi időt megkövetelheti; de szükséges-e ez; és ha nem, helyes és igazságos-e azt a jelöltet, a ki az első szigorlat tárgyaiból lelkiismeretesen elkészült, 2—3 éven át tétlenségre kényszeríteni akkor, midőn minden censornak jogában és módjában áll, a készületlen jelöltet ismételten visszautasítani? A jelenlegi nemzedék átlagos élettartama sokkal rövidebb, a megélhetés föltételei sokkal súlyosabbak, hogy sem a rövid élettartamból csak egy napot is fölöslegesnek tekinteni és a megélhetés föltételeit súlyosbítani lehetne. Ne akarjuk a nálunk sokkal műveltebb nyugati népeket, a tudományos képzettség tekintetében támasztható igényeinkkel túllícitálni; a ki sokat markol, rendszerint keveset szorít és kiteszi magát annak a veszélynek, hogy indokolatlan erőlködésével nevetségessé válik azok előtt, a kik gyöngöségét nagyon is jól ismerik.

II.

Miként czikkem elején jeleztem, dr. Vizneker úr füzetkéjével foglalkozva, ez alkalmat arra akarom fölhasználni, hogy nézeteimet a jog- és államtudományi karnál szükségesse vált reform tekintetében elmondjam, illetőleg kijelöljem az egyetemi tanításnak és tanulásnak azt a rendszerét, a mely szerintem a jog- és államtudományi karnál meghonosítandó lenne.

Az universitas litterarum a cultur-államokban mindenütt kitünő és befolyásos állást foglal el, melynek mértéke attól függ, hogy az universitas megfelel-e azon föladatnak, a melyet rendeltetése mindenütt szükségképen kijelöl. Ha tehát az egyetem működése fölött ítéletet akarunk mondani, mindenek előtt tisztában kell lennünk magával a föladattal, mert ez jelöli ki a

módokat és eszközöket, melyeket a kellő siker biztosítása végett alkalmazni kell.

Az egyetemek föladatát épen úgy, mint az erre szolgáló módokat és eszközöket különféleképp szokták meghatározni; de bár mennyire különbözők is e meghatározások a részleteket illetőleg, a lényegre nézve az eltérések nevezetesen nem lehetnek. Bármiként vélekedjék is valaki, vannak bizonyos cardinals tételek, melyeknek alapúl vétele nélkül, az egyetem föladatát helyesen megállapítani nem lehet. Ilyen alaptétel az, hogy az egyetemek korunk haladásának ama tényezői, melyek nemcsak az egyesek szellemi műveltségét közvetítik, hanem az egész nemzedékre világot, erkölcsi és anyagi áldást árasztanak, melyek nemcsak az oktatást emelik a kor színvonalára, hanem a szabad kutatás szövétnekénél a tudomány emelésére és előmozdítására legközvetlenebb befolyással vannak. Egy másik alaptétel pedig az, hogy az egyetemeket magasztos föladatuk betöltésére, a sehol sem nélkülözhető anyagi föltételek mellett, csakis a tanszabadság, tehát a tanítási és tanulási szabadság elvének, nem specialis szempontok, nem egyesek érdekeire visszavezethető tekintetek szerint, hanem a valódi tudomány és tudományosság követelményeinek megfelelő megvalósítása képesítheti.

A tanítási szabadság elvének, a most érintett irányban megvalósítása természetesen nemcsak azt hozza magával, hogy a tanár tantárgyának se tartalmára, se formájára nézve közoktatási codexek által ne korlátoztassék, hanem azt is, hogy az oktatás általában és az egyes tanszakok előadása egyesek monopoliuma ne legyen. Az úgynevezett verseny azonban, mely az egyes tanszakok többszörös betöltése által elérhető, mely ketségtelenül legalkalmasabb arra, hogy a haladásnak a maradás, a modern eszméknek az ósdiság fölött diadalt biztosítson, — csak akkor nem fog a tudományosság körén kívül eső eszközökhöz nyulni; csak akkor nem fogja az oktatás üdvös eredményét veszélyeztetni, ha nemcsak a tanszék, hanem a képviselők tudományos képessége is paralellnek mondható. Ma az egyetemi tanártól azt kívánjuk, hogy mint tudós a tudományt önálló elmélkedés, vizsgálódás és ott, a hol kell, észlelés és kísérletek útján előbbre vigye, hogy mint tanár a tudományt a tanszékről ne csak közölje, hanem hallgatóit annak önálló elsajátítására is buzdítsa, hogy másokat az önálló vizsgálódásba

bevezetve, az életnek tudományos szakembereket, a tudományoknak és az iskoláknak pedig tudósokat neveljen. *) A tudományok mai állásában, az egyes karok körébe utalt minden egyes főszak egy egész embert és ennek concentrált teljes tevékenységét tételezi föl; és a ki magáról azt hiszi, hogy tulajdonképeni szaktárgya mellett, egy másik szaktárgynak is képes kellően, tehát az egyetemi oktatás magasabb követelményei szerint megfelelni, ámitja magát és hallgatóit; mert azt, a mit tulajdonképeni szakmáján kívül végez, napszámosi munkánál egyébként tekinteni nem lehet.

A tanulási szabadság az 1848-dik évi XIX. törvényczikk 2. § szerint, mely egyetemi szervezetünknek mai napig alapját képezi, abban áll: hogy a tanuló arra nézve, hogy mely tant és melyik tanártól kívánja hallgatni, szabad választást tehet. A törvény most idézett szavai, természetes értelmökben véve, nem jelenthetnek egyebet, mint elvi kizárását minden oly intézkedésnek és rendszernek, mely a tanulót akár a tantárgyak, akár a tanárok szabad megválasztásában korlátozhatná, mely azt a téves és nálunk meglehetősen elterjedt fölfogást erősítené meg, hogy az egyetem pusztán szakiskola, vagy nevelőintézet, melynek az a föladata, hogy az alsófokú iskolákban elmulasztottat pótolja, vagy a helytelenül nevelt, a munkaszeretettel és kötelesség-érzéssel nem bíró fiatal emberben a házi nevelés hibáit helyreütve, az említett erényeket a hallgatók nagy tömege által elsajátíttassa. Az ilyen főiskolában az akadémiai polgár tanonczczá, a tudós tanár nevelővé vagy a mi ennél rosszabb, iskolamesterré, a tudomány pedig idomító szabályok lelketlen tömegévé törpülne. **)

A jog és államtudományi karnál fönnálló rendszer se az egyetem jelzett föladatát, se a tanítási és tanulási szabadságot a kifejtett értelemben nem biztosíthatja, mert mind a kettőt egyaránt lehetetlenné teszi.

A tanár részéről az egyetem föladatát és a tanítási szabadságot lehetetlenné teszi az egyes tanszakok többszörös képviseltetésének az a neme, a melynek jogczímét az úgynevezett jogosultság képezi. Az ellen észszerűen senkinek sem lehet kifogása, ha egyes esetekben kiváló tudományú férfiak, rendszerinti

*) Kautz: rectori beszéde.

**) Kautz: idézett beszéde.

tanszakuk mellett, ezzel rokon, de szervezetenként különválasztott más tantárgy előadására is följosíthatnak; nem lehet ez ellen különösen kifogást tenni akkor, ha valamely tanszéknek formaszabvány szerinti paralell-betöltése bármi okból nem lehetséges és a többszörös ellátást számba veendő körülmények, különösen a tantárgyak természete, vagy a tanulók nagy száma követeli. Az egyik esetben úgy, mint a másikban, a tanszak többszörös ellátását nemcsak didacticai szempontok, hanem a mi ennél sokkal alárendeltebb jelentőségű, a helyiségek is igazolhatják. De az egyik esetben úgy, mint a másikban, határozottan elhibázottnak kell tekintenem azt, hogy valaki csak azért, mert valaha és valahol bizonyos tantárgyat két féleven át előadott, följosítottnak tekintessék arra, hogy ugyanazt a tantárgyat az egyetemen is föltétlenül előadhassa akkor is, ha az rendszerinti szakmájával kapcsolatban nem áll, és ha azzal irodalmilag soha sem foglalkozott. Nagyon csalódnék, a ki azt hinné, hogy attól, a ki a képesítésnek talán azt a fokát sem igazolta, a melyet a magántanártól szoktunk megkövetelni, az egyetem föladatainak sikeres megoldását akár várni, akár követelni lehet. A tanszék ilyen ellátásának rendszerint kettős eredménye van, melyeknek egyike az, hogy az ilyen jogosított tanár hallgatói, a legjobb esetben az ismereteknek csak arra a színvonalára emelkedhetnek, a melyen maga a tanár áll; a másik eredménye pedig az, hogy a rendszerinti tanár működésének sikerét, ha nem is lehetetlenné, de minden esetre kétségessé teszi; mert a mit a rendszerinti tanár hivatásának megfelelően és kötelességszerűen tesz, az neki hátrányára, a jogosított tanárnak pedig előnyére van. Ha a tanár — és ez egyik legfontosabb föladata — saját szakmáját irodalmilag műveli, ha jó tankönyveket ír, ez neki hátrányára, a jogosított tanárnak pedig előnyére van, mert a hallgatók akképp okoskodnak, hogy a rendszerinti tanárt azért nem kell hallgatni, mert annak a könyvéből amúgy is elkészülhet; ellenben a jogosított tanár által esetleg examinálandó tudományt csak is ennek az előadásaiból merítheti; és a tapasztalás azt bizonyítja, hogy concurrentia esetében a jogosított tanárnak, a ki tankönyvet nem írt, évről évre több hallgatója van, mint a rendszerinti tanárnak, a ki nemcsak szóval, hanem munkáival is hirdeti a tudományt. Ha a rendszerinti tanár az előadások látogatását komolyan veszi, a jogosított tanár pedig nem, — ez rögtön köztudomásúvá válik a hallgatók körében,

a kikenél azután hagyományyá lesz, a rendszerinti tanár mel-
lőzésével, a jogosított tanárt hallgatni, a kinél az ellenőrzés
sokféle kellemetlenségeinek kitéve nincsenek. Ha a rendszerinti
tanár a szigorlatoknál azt a mértéket alkalmazná, a melyet a
tudorság föltételének kell tekintenie, a szigorlatok valóságosan
a szerencsejáték színvonalára súlyednének. A jogosított tanár
ugyanis az általa választott tantárgyakat tetszése szerint fő-,
speciale- vagy publicum-collegiumban adhatja elő; míg ellen-
ben a rendszerinti tanár saját tantárgyát minden esetben fő-
collegiumban tartozik előadni; és mégis a jogosított tanár, az
érintett esetek mindegyikében, a rendszerinti tanárral válta-
kozva, a szigorlatokon is részt vesz és examinál a teljes tan-
tárgyból. Ennek azután az a következménye, hogy a szigorla-
toknál a szükséges komolyság megőrzése lehetetlenné válik;
hogy a jelöltek a képesítési bizonyítványt, az eset minőségéhez
képest, nem tudományuknak, hanem annak a véletlen körül-
ménynek köszönik, hogy a szigorlatot nem a rendszerinti, ha-
nem a jogosított tanár előtt tehették le. Ily körülmények között
azt hiszem, hogy a tanszak rendszerinti képviselőjétől sem várni,
sem követelni nem lehet azt, hogy föladatát komolyan vegye;
hogy az legyen és maradjon, a minek lennie kell; utóvégre a
tanár is ember, a kit — ha nem dúsgazdag — nem hagyhat
érintetlenül, ha az, a ki működésének szellemi sikerét legalább
is kétségessé teszi, ennek jutalmául vele a tanítás anyagi ered-
ményében osztozkodik.

A tanszék többszörös ellátásának szóban lévő neme az
egyetem föladatát és a tanítási szabadságot még más tekintet-
ben is lehetetlenné teszi; mert a tanárt, a kinek összes jöve-
delme tanári fizetéséből és a tandíjából áll, arra kényszeríti,
hogy hetenként több óra adását vállalja magára, mint a mennyit
a nemes verseny nélkül vállalnia kellene. A dolog ugyanis gya-
korlatilag úgy áll, hogy ha a tanárnak verseny nélkül kétszáz
hallgató után és heti öt óra mellett félévenként ezer forint tan-
díja van, verseny esetében hetenként tíz órát kell adnia, hogy a
most jelzett eredményt elérhesse. A hetenkénti tíz órát a leg-
több tanár csakis egészsége veszélyeztetésével tarthatja meg;
és ha szerencsés testalkata e veszélynek ellentállhat, még min-
dig főnmarad az a hátrány, hogy az irodalmi foglalkozásra
annyi ideje nem marad, a mennyi szükséges lenne arra, hogy
tudományának hivatott képviselője lehessen. Igazságtalan len-

nék, ha e sajnálandó állapotot kizárólag a verseny szóban lévő nemének tulajdonítanám; van abban jó része a tandíj-intézménynek is. Míg a tanár jövedelmének nevezetes — sok esetben nagyobbik — részét a tandíj képezi, a tanár egyrészt mint ember vele született hajlamánál fogva; másrészt saját és családjának tisztességes főtartása érdekében, hivatása nemesebb részének félretételevel is arra fog törekedni, hogy lehetőleg sok órát adva, jövedelmét fokozhassa. Hogy a tanár tisztességes, állandó jövedelem mellett, és a tandíj hajhászásának kényszere nélkül, mit és mennyit tehet a tudomány érdekében, azt a francia tanárok példája mutatja. Ismerem a francia jog- és államtudományi felsőbb intézetek tanrendeit és ezekből tudom, hogy nincs francia tanár, a ki hetenként három órán túl terjedő előadásokat tartana. Igen, de ez előadások mindegyike egy tudományos értekezés, mely úgy tartalmánál, mint formájánál fogva méltó arra, hogy a tanárnak európai hírnevet biztosítson még akkor is, ha önálló, nagyobb tudományos munkák által halhatatlanságot nem biztosított magának. A francia tanár azonban, a kinevelési törzsfizetése a mi pénzünk szerint hetezer forintot tesz, tanári föladatát a legfényesebb előadásokkal sem tekinti kimerítettnek. Ő tudományszakának elsőrangú képviselője az irodalomban és munkáit, melyek az inventio, a kezdeményezés tekintetében páratlanok, a culturnépek tudományos férfiai kivétel nélkül ismerik; a föladata magaslatán álló francia tanár joggal mondhatja magáról, hogy a mit ír, azt nemcsak saját nemzete, hanem az egész művelt világnak minden szakfőria ismeri és olvassa. Ezt a francia tanár egyedül annak köszönheti, hogy menten a megélhetés gondjaitól, a tudományt nem kénytelen kereseti eszköznek tekinteni; hogy a jövedelemnek a megélhetéshez szükséges mértékét nem az egészséget rontó, a tudományos működés lehetőségét veszélyeztető extensiv előadási móddal kénytelen magának biztosítani.

Ellenére a mondottaknak, nem tartozom azok közé, a kik a baj egyedül lehetséges orvoslási módjának a tandíj eltörlését tekintik. E cikk harmadik részében lesz szerencsém kimutatni, hogy az egyetemi oktatás valódi föladata épen úgy, mint a tanítási szabadság a tandíj-rendszer mellett is biztosítható. De mielőtt erre térnék át, még szólanom kell arról, hogy a jog- és államtudományi karnál fönnálló rendszer mellett az

egyetem föladatának és a tanítási szabadság elvének megvalósítását mi teszi lehetetlenné a tanuló részéről?

Kétségtelen tény, hogy az államvizsgálatok kötelező jellegének megszüntetésével, lényeges haladás történt a tanulási szabadság helyreállítása érdekében, mert a joghallgató a négyéves tanfolyamnak legalább második felében szabadon rendezheti be tanulását a szerint, a mint ezt hajlama vagy leendő élethivatása követeli. A tanulásnak ekként biztosított szabadsága egyáltalán nem vált kárára a joghallgatóknak; ellenkezőleg azt lehet mondani, hogy a szigorlatokra készülők, a szóban levő intézkedés következtében, olyan tehertől szabadultak meg, mely minden pozitív előny nélkül késleltette a szigorlatokra való készülés lehetőségét. A mi a tanulási kényszerből még fönmaradt, vagy is az, hogy a joghallgató két alapvizsgálatot tenni és a szigorlatok összes tárgyait föltétlenül köteles hallgatni, kényszert involvál ugyan, de ez nem elvileg, hanem csak modalitásaira nézve eshetik kifogás alá, tehát könnyen reparálható. A kényszer bizonyos mértékben és formában okvetetlenül szükséges és akkép rendezhető, hogy a tanulási szabadság megsemmisítésének nem tekinthető. E rendezés követelményeivel azonban se a jelenlegi két alapvizsgálat, se a szigorlati tárgyaknak köteles hallgatása meg nem egyeztethető.

Az alapvizsgálat tárgyai közé se a jogphilosophia, se a nemzetgazdaság nem tartozhatik, és a vizsgálatok letevési ideje határozottan elhibázottnak tekinthető még akkor is, ha a vizsgálat tárgyai máskép csoportosíttatnak. A jogphilosophiának szerintem az lenne a föladata, hogy a történeti fejlődés mellett, a létező jogi intézmények fölötti bölcsellett foglalkozzék; ez azonban a jogi képzettségnek már olyan fokát tételezi föl, a minőt csak a szigorlatoknál lehet és kell követelni. A mit ma a bölcséleti jog czímén examinálnak, a tételes jog körébe tartozik és a joghallgatónak elég módja van a tételes jogi intézményekkel a római, az osztrák és a magyar magánjog hallgatása alkalmával megismerkedni. A jogphilosophia tehát tulajdonképeni jelentőségében általában nem, az utóbb jelzett értelemben pedig az alapvizsgálat tárgya azért nem lehet, mert nem csak fölösleges, hanem káros is, a mennyiben könnyen összezavarhatja azokat a fogalmakat, a melyeket a tanuló magának a jogi intézményekről a tételes jogok alapján esetleg már megszerzett. Azt a tájékozatlanságot, melyet a jelöltek a szigorla-

toknál a legprimitívebb jogi fogalmak tekintetében elárulnak, részemről csak is annak tulajdoníthatom, hogy a jogi intézményekről különböző, sőt nem ritkán egymással homlokegyenest ellenkező elméleteket hallanak, melyeket egymással kiegyeztetni nem bírván, magoknak az egyes intézményekről tiszta fogalmat alkotni nem képesek. Ugyancsak a jelzett körülménynek kell tulajdonítanom a judicium, a fegyelmezett eljárás nagy mérvű hiányát is. Száz eset közül nyolczvanban a szigorló a hozzá intézett kérdésre nem fogalom-meghatározással, hanem elbeszéléssel fog felelni; így, hogy a dolgot példával illusztráljam, a jelölt erre a kérdésre: mit ért tulajdon alatt, azt feleli: a tulajdon az, midőn stb.

De nem képezheti tárgyát az alapvizsgálatnak a nemzetgazdaság sem; e tárgy a hozzája csatolt pénzügytan nélkül is annyi előismeretet, annyi előleges képzettséget tételez föl, a mennyit az alapvizsgálat candidatusától észszerűen követelni nem lehet. Nem is képezte e tudomány azelőtt nálunk és nem képezi ma az alapvizsgálat tárgyát ott, a hol a főnálló rendszer a joghallgatótól alapvizsgálatot követel. A második alapvizsgálatok elszomorító statisztikája, azt hiszem, mindenkit meggyőzhetett már eddigelé arról, hogy a tudományos kiképezés természetszerű egymásutánján elkövetett erőszaknak tekintendő az a rendelkezés, mely a nemzetgazdaságtant, kapcsolatosan a pénzügytannal, az alapvizsgálatok tárgyai közé igtatta. És ha van, a ki állításom alaposágán kételkedik, vegye magának a fáradságot, és hallgassa meg csak egy héten át a második alapvizsgálatokat. Biztosítom az illetőt, hogy elszomorodva fogja elhagyni a vizsgálattermeket, mert a mit hall, illetőleg nem hall, a készültségnek olyan százalékaival és olyan fokával fogja megismertetni, a milyenre elkészülve akkor sem lehetett, ha már előbb megbízható információt szerzett magának. Az illetőnek velem együtt kétségbe kellene esni a joghallgatók jövője fölött, ha nem tudná, hogy az említett szomorú eredményt nem a jelölteknek, hanem főleg és első sorban a szerencsétlen vizsgálati rendszernek kell tulajdonítani.

Kell-e a mondottak után még hangsúlyoznom, hogy az alapvizsgálatok letételi idejét sem helyeselhetem; kell-e külön kiemelnem, hogy a joghallgató az első, illetőleg a második év után az alapvizsgálatok követelményeinek meg nem felelhet? Azt hiszem, nem. A miket, az alapvizsgálatok tárgyai tekinte-

tében kifogáskép fölhoztam, az alapvizsgálatok letevési idejére is alkalmazható.

A szigorlatok tárgyait képező tantárgyak köteles hallgatásáról lesz alkalmam később bővebben nyilatkozni és az erre vonatkozó rendelkezés tarthatatlanságát kimutatni. A nélkül tehát, hogy e kérdéssel ezúttal tovább foglalkoznám, áttérek a magam elé tűzött föladat második részére, vagy is kijelölésére annak a rendszernek, mely szerintem a jog- és államtudományi karnál a tanítás és tanulás tekintetében meghonosítandó lenne és a már elodázhatatlanná vált reformot a maga teljességében föltüntetné.

III.

A reform czélja, tekintve az egyetemnek II. alatt kifejtett föladatát, szerintem a három világi karánál nem lehet más, mint a tanszabadságnak minél teljesebb megvalósítása; szerintem tehát arra kell törekednünk, hogy egyetemünknel a tanszabadság ne csak papíron és félrendszabályként létezzen, hanem az egyetem szervezetének minden rétegére kiterjesztve, az életképes szervezkedést lehetővé tegye. Felsőbb oktatásunk reputációja érdekeben tehát mindenek előtt tisztában kell lennünk az iránt, hogy akarunk-e egyetemet a szó nemesebb és valódi értelmében; vagy megelégszünk-e azzal, hogy főiskoláink csak olyan szakintézetek legyenek, a melyekben a közélet részére hasznos napszamosokat nevelhetünk, de tudósokat nem. Ezzel korántsem azt akarom mondani, hogy a hallgatók az egyetemen a kellő szakképzettséget meg nem szerezhetik, mert a kinek alkalmá van többet tanulni, ezzel a kevesebbet is megtanúlhatja. A mit hangsúlyozni kívánok, az, hogy a szakképzés az egyetemnek minden körülmény közt biztosítandó föladatát, az egyetemi oktatásnak pedig czélját nem képezheti, mert ezt tűzve ki föladatául, tulajdonképeni rendeltetésének meg nem felelhetne. Ha egyetemet akarunk a szó valódi és nemesebb értelmében, el kell fogadnunk az intézményt minden consequentiájával; vagy ha ezt nem akarjuk, legyen bátorságunk ne csak elismerni, hanem ki is jelenteni, hogy arra, a mit másutt egyetemnek neveznek, érettek még nem vagyunk; legyen bátorságunk beismerni, hogy az absolut uralom meg-

szünése és a politikai teljes szabadság megszerzése óta nem haladtunk, mert azt a tanszabadságot, melylyel egyetemünket az 1848-ki törvényhozás elvileg megajándékozta, melyet az abszolút kormány alatt, az elnyomatás szomorú éveiben megőriztünk, melynek jogosultságát annak idején fényesen igazoltuk, — ma békókba kell vernünk, mert azt a maga teljességében érvényesíteni képesek nem vagyunk. Én, ki az abszolút korszakot elejétől végéig a fővárosban éltem át, joggal mondhatom, hogy az a nemzedék, mely az egyetemi cursust a most említett korszak alatt végezte el, minden kényszer nélkül több kötelességérzést, a tudományok iránt több fogékonyságot, a leczkelátogatásban több buzgóságot tanúsított, mint az, melyet közel két évtized óta a kényszerrel való experimentálás segítségével akarunk a tudománynak megnyerni. *Nobilis equus umbra quoque virgæ regitur; ignavus nec calcari quidem potest concitari.**) Az élet általában azt igazolja ugyan, hogy ha bizonyos rendszer a hozzá kötött várakozásnak meg nem felel, ennek okát az emberekben és nem magában a rendszerben kell keresni; mind a mellett nincs okunk a jövő iránt kétségbe esni, mert erős meggyőződéseim, hogy ha a jelen nemzedék a valódi tanszabadsággal megismerkedik, ha annak kétségtelen előnyei iránt magát tájékoztatja, épen úgy, mint az abszolút korszakbeli elődei, képes lesz a nyert szabadságot okszerűen fölhasználni és az országot meggyőzni arról, hogy teljes tudatával bír annak a missiónak, a melynek teljesítését annak idején tőle reményelni és követelni lehet.

Az előadottakban ismételten adtam kifejezést abbéli nézetemnek, hogy a tanszabadságnak két alkotó elemeként a tanítási és tanulási szabadságot tekintem. A következőkben tehát első sorban a tanítási és azután a tanulási szabadság be rendezéséről fogok szólni.

A tanítási szabadság megóvása mindenek előtt olyan helyzetet tételez föl, a melyben a tanár jövedelmet nem az előadási órák száma által kénytelen biztosítani; a mi a tandíjrendszernek alább kifejtendő módosítása mellett lehetséges a nélkül, hogy ez által a tanárok bármelyike sérelmet szenvedne. Ennél fogva kimondandó lenne:

1-ször, hogy a szaktanár a maga tantárgyát, annak minő-

*) Curtius: Libr. 7.

ségéhez és terjedelméhez képest, minden félévben legalább heti három órában tartozik előadni, de öt óránál többet hetenként előadni nem köteles. Kivételnek arra a tanárra nézve van helye, a ki két különböző tanszakot lát el; az ilyen tanár a főntebb jelzett óraszámot mindenik tantárgyából tartozik előadni. A jogosított tanár a jogosultság alapját képező tantárgyat csak special-collegiumban köteles előadni, mely az egyes félévekben hetenként két óránál többre nem terjedhet. A magántanár a maga tantárgyát csak special-collegiumban adhatja elő, melyből csak heti két óra számíttatik be a hallgatóknak. A publicum-collegiumok elesnek és helyöket a special-collegiumok pótolják. Kimondandó lenne

2-szor, hogy az alábbi modalitások szerint fizetendő tandíj commassáltatik és félévenként annyi részre osztatik, a mennyi rendszeresített külön tanszak van. Ha a tanár két külön tantárgyat, például a közjogot és a közigazgatást köteles ellátni, a tandíj tekintetében az egyik tárgy egész, a másik pedig fél osztó számnak tekintendő. A special-collegiumok osztó számnak tekinthetők annyiban, hogy a jogosított tanár a jogosultság után negyedrészt kapja annak, a mi rendes collegiuma után osztalék gyanánt esik, úgy hogy négy jogosultság kepezne egy osztó számot. A magántanár tandíj-osztalékra igényt nem tarthat. Az ő részére minden hallgatója félévenként három forintot fizet, és az ekként befolyó összeg az ő részére külön kezeltetik. E fölosztási mód gyakorlatilag alkalmazva, a következő eredményre vezetne: tegyük föl, hogy a jogi karnál van tizennyolcz egyszerű, két dupla és nyolcz jogosult tanszék, lenne az osztó szám huszonegy. És ha a tandíj az általam tervezett fizetési modalitás szerint:

1400 fizető jogász után	42,000	frtot
tenne félévenként, maradna az állam részére							
kihasítandó öt százalék kezelési költség	2,100	forint
levonása után, fölosztandó	39.900	forint

melyből a 21. osztószámból egyre 1900 forint esnek; és mert a a 19-dik rész kétfelé, a 20 és 20-dik részek mindegyike pedig négyfelé volna osztandó, a kettős tantárgyat ellátó tanár féléves osztaléka 2850 forint, a jogosult tanáré pedig 2385 forint lenne. E számítás alapját az képezi, hogy szerintem a hallgatók, tekintet nélkül a hallgatott órák számára, tandíj fejében félévenként harmincz forintot fizetnének. Ez összeg távol attól, hogy

nevezetes fölemelésnek volna tekinthető, sem a külföldi, sem a hazai intézetek egynémelyikénél — kereskedelmi akadémia, női præparandia stb. — fizetendő tandíjjal nem áll arányban; és a joghallgatók akkor sem panaszkodhatnának, ha a félévi tandíj esetleg 35 forintban állapítatnék meg; mert ez esetben is még mindig messze mögötte maradna a külföldi egyetemek rokonfacultásainál fizetendő tandíjnak. A javasolt fölosztási módnak kapcsolatosan a tandíj fölemelésével, anyagi és morális előnyei annyira szembeszökők, hogy részletes igazolásuk fölöslegesnek tekinthető. Míg az eddigi rendszer mellett, a tandíj commassálása, egyesek érdekeinek sérelme nélkül lehetséges nem lett volna, — a szóban lévő összesítés és fölosztás ilyen sérelmet nem vonna maga után; mert alapját az egyenlő tevékenység képezi, és a hallgatók esetleges számától — mely különben is pusztá véletlenség — föltételezve nincs. A tanár, hogy privát vagyon nélkül is megélhessen, nem lenne kénytelen magát az órák olyan számával obruálni, mely egészségét, munkaképességének tartamát veszélyeztetné és reá nézve hivatásának teljes és méltó betöltését lehetetlenné tenné. A tanár nemcsak előadásaira fordíthatna gondot, hanem olyan irodalmi munkásságot is fejthetné ki, melylyel magának, szaktudománya terén, irányadó positiót biztosíthatna és úgy az egyetem falain belül, mint a tudományos világban, a reá bízott tudományágnak elsőrangú képviselője lehetne. Megszünnék a versenynek az a neme, melynek a legtöbb esetben nyíltan be nem vallható célja nem a pruritus docendi kielégítése, hanem a tisztességes megélhetés biztosítása volt. Végre megszünnék a tanulók közt elterjedt ama téves fölfogás, mintha a tandíj megfizetésével saját magok és az egyetem iránt tartozó minden további kötelezettség alól föloldatnának.

Különös súlyt kell fektetnem az általam contemplált special-collegiumokra, melyeknek különleges rendeltetése lenne, a nálunk annyira elhanyagolt monographiai irodalomnak egészen új lendületet adni. A tanár special-collegiumával foglalkozva, mintegy utalva lenne arra, hogy collegiuma tananyagát részenként — a mint azok előadásra kerülnek — földolgozza; a mi nek azután az volna eredménye, hogy legalább is évenként egy-egy monographiával gazdagíthatná az irodalmat. E mellett előadásai természetszerű és szükséges kiegészítését képeznék a szaktanár előadásainak. Kevés tanár van abban a helyzetben,

hogy a tanév folyamában rendes tantárgyának teljes anyagát kimeríthesse. Minden nagyobb tantárgynál maradnak egyes részek, melyek ily módon a special-collegiumnak anyagául szolgálhatnának; a mi főleg akkor mutatkoznék előnyösnek, ha a jogosított tanár, egyetértőleg a szaktanárral, féléről félére előlegesen megállapítaná a tantárgynak azt a részét, mely a special-collegium anyagát képezné. Ilyetén berendezéssel a jogosultság elvesztenié odiosus jellegét, a jogosult tanárnak anyagi előnyt biztosítana és didacticai tekintetben a tudománynak jelentékeny szolgálatot tehetne, a nélkül, hogy a tanárra nézve aránytalan terheltetést vonna maga után.

Ekkép contemplálva a jogosultságot, azt hiszem, nem kell külön indokolnom javaslatomnak azt a részét, mely szerint a magántanár működése a special-collegiumnak körét meg nem haladhatja. Azt csak nem akarja senki se állítani, hogy a magántanár, a kinek az előadás csak mellékfoglalkozása, a rendszerinti szaktanár előadásait pótolhatja, hogy ennek egyenjogú concurrensse lehetne. A magántanár föladata, a tudomány mai állásában csak a specializálás lehet oly értelemben, hogy előadásai tárgyává a képesítése körébe utalt tudományágnak egyes általános jelentőségű, vagy actualis jelleggel bíró kérdéseit használja és dolgozza föl olyképen, hogy előadásai a monographia-irodalomban számot tevő dolgozatok, esetleg értekezések lehessenek. Ily értelemben szép föladat jut a magántanárnak, melynek meg is felelhet, míg ellenben a teljes collegiumra kiterjedő előadásai se neki, se másnak előnyére nem szolgálhatnak.

A tanulási szabadságra nézve irányadó csakis az 1848-ik évi XIX. törvényczikk lehet, melynek 2. §-a félreérthetetlenül kimondja, hogy a tanuló arra nézve, hogy mely tant és melyik tanártól kívánja hallgatni, szabad választást tehet. E törvény, miként már jeleztem, kétségtelen kizárását jelenti minden olyan intézkedésnek és rendszernek, mely a tanulót akár a tantárgyak, akár a tanárok szabad megválasztásában korlátozhatná. E szabadsággal egyáltalában nem ellenkezik annak a kimondása, hogy a hallgató négy éven át a jogi karnál hetenként legalább huszonöt órát köteles hallgatni. Hogy e mellett köteles legyen-e a philosophiai karnál is bizonyos collegiumokat hallgatni, szerintem teljesen közönbös; ennek se kikötése, se mellőzése fölött vitatkozni szükségesnek nem tartom. Mintha hal-

lanám a szabadság ellenzőinek azt a stereotyp, de azért korántsem igazolt ellenvetését, hogy a teljes szabadság mellett a joghallgató beiratkozik ugyan az előadásokra, de azokat nem látogatja és a négy esztendőnek legnagyobb részét minden esetre tanulás nélkül tölti el akkor is, ha nem odahaza, hanem a fővárosban tartózkodik. Nem tekintve azt, hogy — miként már kifejtettem — a teljes szabadság az absolut korszak alatt üdvös intézménynek bizonyult, hogy tehát általában és elvileg meg nem támadható, — vannak módok és eszközök, melyek az egyetemi oktatás sikerét a tanulási szabadság mellett is biztosíthatják. E módokat és eszközöket a kellő alapra fektetett és kérlelhetetlen szigorral keresztül vitt vizsgálati rendszerben kell keresni. A vizsgálati rendszer ekként sarkkövét képezvén a tanulási szabadság kérdésének, csak is ennek a megoldásával foglalkozom, midőn az általam tervelt vizsgálati rendszert a következőkben kifejtem :

E rendszer értelmében a vizsgálatok részint az egyetem körén belül, részint azon kívül teendők le és az általános jogi képzettség constatalása mellett, az a rendeltetésök, hogy vagy akadémiai gradust biztosítsanak, vagy az élethivatásnak megfelelő elméleti és gyakorlati ismeretek elsajátításának ellenőrzését lehetővé tegyék. Az első csoportba az alapvizsgálat és a szigorlatok, az utóbbiba pedig az elméleti állam- és a gyakorlati hivatási vizsgálatok tartoznak.

Az alapvizsgálatot, melynek tárgyai a római jog és az egyetemes jogtörténet, kapcsolatosan a magyar állam- és jogtörténettel lenne, — a joghallgató a második tanév végén, de legkésőbb a harmadik év elején köteles letenni olyképen, hogy további éveinek beszámítása az alapvizsgálatnak kellő időben és sikerrel letételétől függ. Az az idő, melyet a joghallgató, a második évtől kezdve, az alapvizsgálat sikeres letételéig tölt el, a szabályszerű négy éves tanfolyamba még kegyelem útján sem számítható be. A ki az alapvizsgálat teljes ismétlésére utasíttatik, annak a tárgyait újból egy éven át köteles hallgatni; és ez egy év előtt a vizsgálat ismétlésére nem bocsátható. Az ekként eltöltött esztendő a négy éves tanfolyamba semmi esetben sem számítható be. Ha az ismétlésnél újból teljesen visszautasíttatik, félév múlva a vizsgálatot még egyszer megkísértheti és ha ekkor sem találta teljesen képesnek, az ország minden felsőbb jogi intézetéből kizárandó. E határozat

ellen jogorvoslatnak helye nincs. A ki csak egy tárgyból utasítatik vissza, félév múlva az ismétlésre bocsátható; de ha kétszeri ismétlés után sem találják képesítettnek, a másodszori ismétlés után, a vizsgálat sikeres letételéig eltöltött ideje a négy éves tanfolyamba be nem számítható és e hátrány semmi esetben sem engedhető el. Ha a vizsgáló bizottságok, melyeket kellő gonddal a jog- és államtudományi kar állít össze úgy, hogy minden vizsgálatnál az elnökön kívül két szakvizsgálónak kell jelen lenni, — nemcsak a kérdezésnél, hanem a határozat hozatalánál is teljes szigorral járnak el; ha a képesítés mértékéül a vizsgálat tárgyainak extensiv és intensiv elsajátítását követelik meg, az alapvizsgálat kellő biztosítékot fog nyújtani arra nézve, hogy a jelölt a jogi tanfolyamot sikerrel lesz képes folytathatni. Ekként fogva föl az alapvizsgálat rendeltetését és tekintettel az elsajátítandó anyag nagy terjedelmére, szükséges a letételre olyan időközött jelölni ki, a mely alatt a vizsgálat követelményeinek a gyöngébbek is képesek megfelelni. Hogy pedig erre a két első év alatt komolyan törekedni fognak, biztosítékot nyújthatnak a hanyagsággal kapcsolatos hátrányok, melyek sokkal súlyosabbak, hogysem a hallgatónak azokkal számolnia ne kellene. E hátrányok kizárják a hanyag leczke-látogatást és elejét veszik annak, hogy a joghallgató az első két évet tétlenül töltse el.

Az egyetem keretén belül leteendő vizsgálatok másik részét a szigorlatok, mint a tudorság elnyerésének föltételei képezik. Főntartva a bifurcatio eszméjét, a jelölt tetszése szerint a jog- vagy az államtudományi tudorságot szerezheti meg, melynek elsejéhez három, az utóbbikához pedig két szigorlat kívánthatnék. Hogy a bifurcatio ellen rendszerint fölhozott egyoldalúság vádjának eleje vétessék, szerintem a tudorság mindegyikéhez megkívánt szigorlatokon kívül a jelölt olyan előszigorlatot tartoznék letenni, mely a tudorságok mindegyikéhez szükséges általános ismeretekre kiterjedne. Az előszigorlat tárgyai tehát lennének: a jogbölcselet, mint a tételes jogi intézmények kritikai méltatása, kapcsolatosan a jogphilosophia történetével; a nemzetgazdaságtan es alkotmány-politika. Az előszigorlatra a jelölt csak is a négy éves tanfolyam szabályszerű befejezése után bocsátható. Az előszigorlat sikeres letételétől számítandó három hó eltelte után a jelölt a jog- illetve államtudományi szigorlatokra bocsátható. A jogtudományi három szigorlat tár-

gyai a következők lehetnének: a római, egyházi és tételes európai nemzetközi jog, kapcsolatosan a nemzetközi magán- és büntető joggal, mint az egyik; a közjog, a büntető jog és az osztrák magánjog, mint a második; és a magyar magánjog, a váltókereskedelmi jog, a perjog, beleértve a telekkönyvi és a csődjogot, mint a harmadik szigorlat anyagai. Az államtudományi szigorlatok egyikének tárgyait képezhetnék: a kormányzati politika, a közjog és a közigazgatási jog; a második szigorlatét pedig a pénzügytan, az európai államok statisztikája, tekintettel a magyar állam statisztikájára és ennek intézményeire, a magyar korona pénzügyi intézményei, tekintettel az intézmények szervezeterre és közegeire. A szigorlatoknak mindegyike, beleértve az előszigorlatot is, két óráig tart, és öt tagból álló bizottság előtt teendő le. A bizottságban a mindenkori dekánon — a kit a prodekán helyettesíthet — mint elnökön kívül, a három rendes, esetleg rendkívüli szaktanár és egy szavazó vesz részt. A kérdezési jog a szaktanárt illeti és a jogosított tanár mint szavazó vesz részt a szigorlaton; ez utóbbi áll azokra a tanárookra is, a kiknek tantárgyai a szigorlatoknál nem szerepelnek. A bizottság a szigorlat eredménye fölött szótöbbséggel határoz, és a jelöltet a szigorlatnak teljes, esetleg egy tárgyból leendő ismétlésére utasíthatja. A jelölt teljes ismétlésre három hó és részletes ismétlésre hat hét eltelte előtt semmi esetben sem bocsátható. Teljes ismétlésnek kétszer van van helye és ha a másodszori ismétlés sem sikerül, a jelölt szigorlatokra többé nem bocsátható. A részletes ismétlés többször is történhetik, csakhogy az első ismétlés után a jelöltnek minden egyes esetben három havi idő szabandó a további ismétlésre. Három havi időköznek kell eltelti az egyes szigorlatok közt akkor is, ha a jelölt a szigorlatot sikerrel kiállotta. A szigorlatok sikeres letétele után a jelölt fölavatásra bocsáttatik. Az értekezések elmaradnak és ezek díja a fölavatási díjhoz csatoltatik, de a jog- és államtudományi kart illeti. A szigorlatok egyébkénti berendezését, különösen azok csoportosítását a jog- és államtudományi kar állapítja meg; de köteles ebbeli intézkedéseit, jóváhagyás végett, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez terjeszteni. A jelenlegi szigorlati szabályzat abbéli intézkedése, mely szerint a jelöltek a szigorlatokat tetszés szerinti sorrendben tehetik le, minden esetre föntartandó lenne. A tudorság mint *qualificatio* csak a jog- és államtudományi tanárságnál

kívántatik meg; de mindegyik tudorság pótolja a megfelelő szakbeli államvizsgálatot; és a ki ügyvédi pályára készül, az előszigorlat alapján az ügyvédjelöltek jegyzékébe fölvétethetik.

Az ekként elgondolt tudorság, míg egyrészt teljesen megfelelne annak, a mit mint gradus akademikus jelenteni akar; másrészt a joghallgatót a harmadik és a negyedik tanév gondos fölhasználására kényszerítené. A tanári kar az egyes szigorlatoknál olyan szigort fejthetne ki, mely a jelölt részéről a szó teljes értelmében tudományos készültséget tételez föl. Megszünnék az az eshetőség, hogy a jog vagy államtudományi tudor, a gyakorlati bírói vagy ügyvédi vizsgálatnál relegáltasék, a mi ma nem épen a ritka esetek közé tartozik.

Habár az elméleti államvizsgálatok épen úgy, mint a gyakorlati hivatási vizsgálatok szerintem az egyetem keretén kívül lennének szervezendők, mind a mellett szükségesnek látom e vizsgálatokkal is, de különösen az elméleti államvizsgálatokkal foglalkozni azért, mert ez utóbbiak a tanulási rendszerrel kétségtelen összeköttetésben állanak.

Az állam azoktól, a kik a gyakorlati élet terére lépnek, nemcsak elméleti és gyakorlati képzettséget követelhet, hanem egyúttal meghatározhatja az általa követelt képzettség mértékét is és kijelölheti azokat a közegeket, a melyek által a képzettség constatálását ellenőriztetni kívánja. Más szavakkal: az állam szervezheti úgy az elméleti, mint a gyakorlati vizsgálatokat; kijelölheti ezek föltételeit és tárgyait; megállapíthatja a vizsgálatok módozatait és kinevezheti a vizsgáló bizottságokat. Ennek gyakorlati keresztülvitelénél különbség teendő ugyan az elméleti állam- és a gyakorlati hivatási vizsgálatok közt; de mind a kettőnél egyenlő gond fordítandó a vizsgálati tárgyak csoportosítására és a vizsgáló bizottságok szervezésére. E tekintetben nézetemet a következőkbe foglalom:

Elméleti államvizsgálatnak, a hivatás minőségének megfelelően, kettőnek kell lenni, melyeknek egyike a jogtudományi, a másika pedig az államtudományi ismeretek constatálására szolgálna. A jogtudományi államvizsgálat tárgyai lehetnének: a magyar köz- és magánjog, beleértve a házassági jogot, az osztrák magánjognak érvényben lévő részei, a büntetőjog és büntető eljárás, a váltó-kereskedelmi jog és a perjog, beleértve a telekkönyvi és csődjogot. Az államtudományi államvizsgálat tárgyai közé sorozhatók volnának: a magyar közjog, a közigaz-

gatási, a pénzügyi jog és az osztrák-magyar monarchia statisztikája. Államvizsgálatra csak az bocsátható, a ki a jog- és államtudományi négy éves tanfolyam elvégzését szabályszerűen kiállított végbizonyítvánnyal (absolutorium) igazolja. Képesítettnek csak az nyilvánítható, a ki a vizsgálat minden tárgyából, az elméleti ismereteknek azt a mértékét igazolja, mely a hivatásához tartozó anyag gyakorlati sikeres kezeléséhez szükséges; a súly tehát nem annyira a memorizáló tehetség kipuhatólására, mint inkább annak a kiderítésére fektetendő, hogy a jelölt az egyes jog- és államtudományi intézmények valódi jelentőségéről és rendeltetéséről bír-e a kellő tájékozottsággal vagy sem. A kit a bizottság képesítettnek nem talál, a vizsgálatot hat hó eltelte előtt nem ismételheti; ugyan ennyi idő tűzendő ki a vizsgálat minden további ismétlésére is. Részletes ismétlésnek helye nincs ugyan, de ha a jelölt csak egy vagy két tárgyból találtatik gyöngének, a teljes ismétlési idő három hónapra szállítható le.

Az államvizsgálatok mindegyike részére külön bizottság szervezendő. A jogtudományi bizottság elnökét a bírói kar kitünőségeiből, tagjait pedig a tanári, bírói és ügyvédi kar kiváló férfiakból az igazságügyminiszter nevezi ki. Az államtudományi bizottságot a belügyminiszter nevezi ki olyképen, hogy az elnököt a közigazgatás legmagasabb rangú képviselőiből, tagjait pedig a tanári karból és a magasabb rangú államhivatalnokok sorából választja. Az elnökségek állandók; ellenben a bizottságok tagjai évenként újra neveztetnek ki, de úgy, hogy minden egyes tag egymásután több éven is kinevezhető. Az elnök mellé esetleg alelnök rendelhető, a kit évenként az illető miniszter nevez ki. El vagyok készülve arra az ellenvetésre, hogy az államvizsgálati bizottságokat az általam tervelt módon azért nem lehet szervezni, mert se a bírói kar, se a közigazgatás kitünőbb képviselői a bizottsági tagságra nem vállalkoznak. Ez ellenvetés állott és állani fog addig, míg az államvizsgálatok úgy mint most, iskolai vizsgálatok lesznek az egyetem keretén belül; de meg vagyok győződve, hogy az általam tervelt államvizsgálatoknál senkinek sem fog derogálni a bizottsági tagság elvállalása. Egészen más dolog az, ha a vizsgálat az állami intézmény jellegével ruháztatik föl, mintha az a jog- és államtudományi karnak alárendelt iskolai vizsgálat jelentőségével bír. Minden vizsgálatnál az elnökön kívül négy bizottsági

tag jelenléte szükséges. A bizottság szótöbbséggel határoz ugyan; de köteles úgy a kérdezésnél, mint a határozat hozatalánál azzal a szigorral eljárni, mely a vizsgálat komolyságának megfelel. A vizsgálati utasítással, mely a vizsgálatra bocsáttatás körüli eljárásra, a vizsgálat díjaira, az ünnepélyességnek megfelelő helyiségekre, a vizsgálati bizonyítvány alakjára stb. terjedhet ki, a bizottságot az illető miniszter látja el, a ki az utasítást a fölmerült szükséghez képest és a szerzendő tapasztalatok alapján kiegészítheti vagy módosíthatja. A sikerrel kiállott államvizsgálatok, a hivatás minőségéhez képest, az ügyvédi, bírói, ügyészi és közigazgatási pályára képesítenek oly módon, hogy az illető az államvizsgálat alapján az ügyvedjelöltek jegyzékébe fölvehető és bármilyen állami vagy törvényhatósági hivatalnál a fogalmazói szakba kinevezhető. Hogy e mellett az ügyvédséghez és az egyes állami vagy törvényhatósági hivatalokhoz milyen gyakorlati képesseg kívántatik meg, a hivatási vizsgálatokat szabályozó törvény állapíthatja meg.

A tanulási rendszer sikere, miként kiemeltem, a vizsgálatok kellő berendezésétől és szigorú kezelésétől függ. Ha az államvizsgálati bizottságok föladatukat komolyan veszik, ha az ifjúságnál gyökeret ver az a meggyőződés, hogy az államvizsgálatokon könnyedén átesni nem lehet, a joghallgatók túlnyomó nagy része a jog- és államtudományi tanfolyamnak második felét, mely a kellő készülés végett rendelkezésére áll, bizonyára nem fogja tétlenül eltölteni; es mert a sikeres készülést a lezkek szorgalmatos látogatása lényegesen megkönnyíti, az eddigi hanyag lezkelátogatás meg fog szünni: a nélkül, hogy e tekintetben különös kényszert kellene alkalmazni. Az lehetetlen, hogy a vizsgálatok szigorú kezelése az ifjúságban a kötelességérzést föl ne költse, hogy benne a munkakedvet ébren ne tartsa, mert hanyagságának következményei sokkal súlyosabbak, hogy sem azokkal számolnia ne kellene. Ehhez természetesen szükséges, hogy az ifjúság a vizsgálati rendszerrel megismerkedjék, hogy a szorgalomnak kedvező és a hanyagságnak szomorú következményei előtte álljanak. Csak ekkor fog bekövetkezni az a kedvező fordulat, melyet a tanulási szabadság megvalósításától várni lehet.

A gyakorlati hivatási vizsgálatokkal, melyek az egyetemi oktatáshoz közvetlen viszonyban nem állanak, ezúttal foglalkozni nem szándékozom; annyit azonban meg kell jegyezni,

hogy azoknál is már égetővé vált a gyökeres átalakítás. E vizsgálatok jelenleg se az elméleti, se a gyakorlati vizsgálatok attribútumaival nem bírnak; tárgyaik nincsenek kellően csoportosítva; berendezések kizárja a kellő szigor alkalmazhatóságát, midőn például az ügyvédi vizsgálat többszörös ismétlésétől a jelöltet eltiltja és ezt más életpálya választására kényszeríti, ha akad bizottság, mely a jelöltet az ismétlés alkalmával is visszautasítja. Egyébiránt a gyakorlati hivatási vizsgálatok újjá szervezésére nézve az illető bizottságok már ismételten tettek fölterjesztést és e tekintetben a kormánynak kellő anyag áll rendelkezésére.

Nem volt szándékom a jog- és államtudományi karnál szükségessé vált reform tekintetében kimerítő javaslatot kidolgozni; czéлом egyedül az volt, hogy rámutatva a létező bajokra, általános vonásokban kijelöljem a módot és az eszközöket, melyek, szerintem, a jog- és államtudományi kar tanítási és tanulási rendszerének megállapításánál irányadóul szolgálhatnak; a részletekhez nem ragaszkodom és megelégszem, ha nézeteim általában és elvileg méltatásra találnak.

Fejtegetéseim a jog- és államtudományi karra szorítkoznak ugyan, de azt hiszem, hogy abból, a mit mondtam, sokat lehet az orvosi és a philosophiai karra is alkalmazni.

Hogy lesz-e fölszólalásomnak sikere, nem tudom; de minden esetre ki kell jelentenem, hogy személyes motívumok már azért sem vezethettek, mert jó ideje már lemondottam arról a reményről, hogy e század utolsó decenniumában a budapesti egyetemnek működő tagja lehessenek. E körülmény talán megvéd ama gyanusítás ellen, mintha önérdek adta volna a tollat a kezembe; és elnézőbbé teszi azokat is, a kik különben hajlandók lettek volna fölszólalásom célját személyes motívumokkal hozni kapcsolatba.

APÁTHY ISTVÁN.

AZ OROSZ REGÉNY.

Az utolsó negyedszázad legmeglepőbb irodalmi tüneménye kétségtelenül az orosz regényirodalom váratlan föltünése és gyors virágzása. Még néhány évvel ezelőtt nyugaton általán az a nézet uralkodott, hogy az orosz irodalom többé-kevésbbé sikerült utánezatokból áll. Ekkor föltűnt Turgényeff, mint az orosz szellem tyikus kifejezője; az európai közönség őt mintegy elszigetelt, csodálatos irodalmi tüneménynek tekintette, mely mellett a többi orosz kortárs egészen elenyészik. Csak néhány éve, hogy ebbeli csalódásunkat átlátjuk; immár tudjuk: Oroszországban egész költői vegetatio virult; Turgényeff csak egy sarja, még pedig nem is minden tekintetben a legnagyobb; Gogol Mihály mély sarcasmusa, Dosztojevszky bonczoló tragikai ereje, Tolsztoj rendkívüli alakító tehetsége, valamint ember- és világismerete ma már Európa-szerte kivívták magoknak a kellő méltánylást, sőt Franciaországban valósággal divatban vannak az orosz regényírók, akár Daudet vagy Zola. Újabban a francia kritika is sokat foglalkozik az orosz regényírókkal; a legkiválóbb tanulmány e részben de Vogüé vicomté, ki maga is több évet töltött Oroszországban, a hol a híres regényírók közül néhánynyal személyesen megismerkedett. Könyve: *Az orosz regény*, érdekes megvilágításban mutatja azt a végletes forrongást, mely Oroszország legkiválóbb szellemeit jellemzi és nekünk is, Dupuy Ernő *Az orosz irodalom fő mesterei* című művével egyetemben útmutatóul fog szolgálni e sajátos nagy regényírók tanulmányozásában, a nélkül azonban, hogy helylyel-közzel túlzott dícséreteikben is osztozkodnánk.

I.

Mindenek előtt miben hasonlítanak és miben különböznek az orosz regényírók a többiektől?

Az orosz regényírók először is mind realisták. A klasszikus irodalmi termékek az embert az emberiség magaslatán, az indulat nagy rohamaiban mint hőst mutatták be. A hősnek, a herosnak cselekvénye megfelelt bizonyos vallásos, társadalmi és monarchikus eszméknek, melyeken az emberiség élete ősidők óta alapúlt.

Újabban ez mindinkább megváltozott; a művész most nem annyira eszményt állít elénk, mint inkább pontos, részletes megfigyelésének eredményeit. A mindennapi embert mindennapi körülmények közt tünteti föl oly módon, hogy érzelmeit és tetteinek rúgóit fölfejté előttünk. Kétségtelen, hogy a költők e fölfogása szoros kapcsolatban van a demokratikus szellemmel, de maga a demokratia is csak egy iránya annak az általános, mindinkább erősbülő modern hajlannak, mely a csekély, de folytonos munka, az apró okok fontosságát mindinkább méltányolja. Az újkori természettudomány is a kisszerű lények átváltozásából fejté meg a legnagyobbyszerű evolútiókat; egész nagy szigeteken apró organismusok hosszú munkájaként tűnnek föl előtte.

A mellett, hogy az oroszok is csatlakoznak az új világnézet ez irányához, hogy tehát realisták a költészet terén, mégis rendkívül elütnek a francia realismus és naturalismus íróitól. A realismus életünket legkisebb gyökereiben, mindennapi jelenségében vizsgálja. A francia realismus e jelenségeknél marad; az orosz túl megy rajtuk. A rationalismus nem elégti ki, a köznapi fölött valami láthatatlan mysteriumot lát borongni. Az emberben nem érdekes lélektani tüneményt lát — mint a francziák — hanem testvért, kihez erős, láthatatlan kapcsok fűzik az író. A rokonszenv, a mély részvét érzése az, mely oly annyira megkülönbözteti Tolsztojeket Zoláéktól. Mindannyian pessimisták; csak hogy a francia naturalisták (Stendhal, Flaubert, Zola) embermegvetők pessimismusokban, míg az oroszok (Turgényeff, Dosztojevsky, Tolsztoj) fájdalmas, részvétől áthatott pessimisták. Ők nem ismerik azt a világiás, hideg meg-

nyugvó pessimismust, mely az emberekből — ha már rosszszak — lehetőleg sok előnyt akar kicsikarni; ők elégedetlenek, fölháborodottak és mint ilyenek valami homályosan sejtett erkölcsi újjászületés magjait hintik el. A ki bennünket lenéz és lealacsonyít, mint a szajnaparti naturalisták, az érdekelhet bennünket, de nem fog hosszabb időre lekötni, lelkünket nem fogja valóban meghódítani. A modern ember lelke mintegy bujdosik, tévedez, mint a fecskék zuzmarás köd idejében szárnyukkal csapkodva, hol az egyik, hol a másik tárgyat érintik. Ha megértetem velök, hogy van számukra valami menedék, van hely, a hol fölmelegedhetnek, a hol tört szárnyok meggyógyul: akkor mindenhonnan oda fognak gyűlni, mint a szellemek tenger pusztaságon át azon író felé tartanak, ki szívének mély fölkiáltásával magához hívta őket.

II.

Az orosz realizmus több tekintetben rokona az angol realizmusnak. Az angol és orosz szellem különben is alkalmazhatóbb realistikus fölfogásra, mint a francia, mely a latintól az abszolút érzékét örökölte. A francia tisztán s határozottan lát; az angol és orosz szellem szélesebb körű, de zavarosabb, mert több dolgot lát egyszerre. A francia klasszikus író (mint az ókori) elszigetel egy cselekvényt, egy jellemet, egy szenvedélyt és logikus világossággal tárgyalja valamely irodalmi műben. A germán és orosz szellem erre nem igen hajlandó; az életművészi visszatükrözése oly bonyolult nála, mint az élet maga. Egy cselekvény, egy szenvedély uralkodik Racine, Corneille, Voltaire drámáiban; Shakespearenél, Goethenél (Goetz), Schillernél (Wallenstein) egész sokaság toladok a színpadra, zaja, tombolva, zavarva.

A román költői fölfogás tehát egységesebb, az angol és orosz gazdagabb. De nem ebben rejlik a két különböző realizmus legfontosabb eltérése. Az angol realizmusnak mély forrása van: az erkölcsiség. Az angol regényen még mindig megérzik, hogy vallásos eredete volt: az emberszeretet vezet az élet trivialisitásainak rajzához, az emberszeretet tárja föl előtte a szív rejtett kincseit. Egyik legnagyobb angol realista regényíró, George Eliot, egyik hősnője ezt mondja magáról: «Azt hiszem, hogy

magam érdekében nem is bírok nyugtalankodni, annyira megtelt szívem részvéttel a szenvedő emberek iránt». Ugyanily érzést találunk az orosz regényíróknál is. A részvét, minden salaktól menten, az evangélium szellemén átszűrődve: ez a kiváló orosz regények alapérzése is. Az oroszokban azonban nincs oly sok erő és nyugodtság, mint az angol írókban; ide-oda inognak, majd a pessimismusba, majd a nihilismusba, majd ismét rajongó mysticismusba mélyednek; csakhogy bármily sivár legyen is nihilismusok, mindig vagy fölháborodással vagy sóhajokkal fogadják, míg a caritasba, a szeretetbe olvad, abba a néha végletes szeretetbe, mely Turgényeff műveiben halkán zokog, Tolsztojnál a világ központjává válik, Dosztojevskinél pedig mindent fölemésztő szenvedélylyé fokozódik.

A rokonszenv, a részvét ez adományán kívül még két föltűnő vonása van az orosz realismusnak: az élet körülményeinek, a realitásnak aprólékos és meglepően hű visszaadása és a láthatatlannak, az ismeretlennek érzéke: hőseikben mindig van valami mysticismus, az élet rejtelemeinek ködös tudata. Ha rányitunk valami orosz regényre, csakhamar belefáradunk a sok részletezésbe, mely látszólag minden művészi compositio nélkül tárul föl előttünk. Tovább hatolva azonban, észreveszszük, mily behatóan értik ezek az írók alakjaikat; bámulva látjuk, mily végtelenül igazak és egyszerűek jellemzésökben. Leginkább fokozódik bámulatunk Tolsztoj műveinél: a XIX. század második felében nem élt — talán George Eliotot kivéve — író, ki oly sok alakot tudott volna teremteni, mint a *Béke és Háború* szerzője.

III.

Az orosz regény fénykora Gogollal kezdődik. Gogol kozáksaládból származik; meg is találjuk benne az örökölt lázongást, a bujdosás hajlamát, a csodák és kalandok szeretetét. Már mint gyermek hallgatván a kobzosok dalát, fölébredt benne a kozák múlt költői képe. Midőn elhagyja az iskolát, már kifejlődött benne gúnyos megfigyelő tehetsége, melyet csak mély vallásossága enyhített. Húsz éves korában telve reménnyel Pétervárra érkezik, de protectio hiányában mindenütt zárt ajtókat talál. Kétségbeesetten hajóra száll és czéltalanul bolyong né-

hány napig az első nagyobb állomásnak, Lübecknek, útczáin; de csakhamar visszatér. Majd hivatalban dolgozik, majd színésznek akar fölcsapni, majd ismét nevelősködik. Végre valami történeti tanszékre nevezik ki. Ekkor elhatározza, hogy irodalmi zsengeit Puskinnak fogja bemutatni. Puskin barátságos lelkesedéssel fogadta; az *Anyegin* nagy szerzőjében nem volt semmi irigység, sőt ellenkezőleg, ő szerette a mások sikerét. Nem sokára megjelent *Tarasz Bulba*, első fontos műve. Ez úgyszólván prózai eposz, mely a régi kozákok életét festi. Tartalma a kozákok és lengyelek egy háborújából van véve: központja a cselekvénynek az öreg Tarasz, ki a pusztai világ mintaképe. Nem egy nagy, homéri vonásra akadunk benne; leírásaiban már amaz erős detail-érzek mutatkozik, mely egyáltalában az orosz regényt jellemzi. E leírások tele vannak tipikus szláv alakokkal és ragyogó színekkel, úgy, hogy olvasásuknál Matejko és Brózik nagy történeti festményeire gondolunk. Van azonban sok akademikus, mesterkelt vonás is a *Tarasz Bulbában*, mely hidegen hagyja az olvasót; ilyen például a benne előforduló szerelmi epizod, mely a harminczas évek édeskés aczélmetszeteire emlékezteti az olvasót. Föltétlen elismerésre talált már megjelenésekor a mű klasszikus stylusa.

Azonban csakhamar új tapasztalások új irányt adnak Gogol működésének. 1835-ben beadja lemondását mint tanár. «Szabad vagyok mint egy kozák», írja most magáról. Ez időtájt jelent meg: *A köpenyeg* című elbeszélése, mely az utána következő írói nemzedékre igen nagy befolyással volt. E novella groteszk hőse apja mindazoknak a sajátságos elveszett existenciáknak, kiket az újabb orosz regényírók oly pontos megfigyeléssel és mély részvétellel jellemeztek. Szegény Akakinak — a *Köpenyeg* hősenek — csak egy a vágyódása: új kabátot szerezni. Végre teljesül hő kívánsága, de szerencsétlenségére ugyanaz nap este ellopják tőle az új kabátot. Hiába fordul a rendőrséghez: kinevetik a baleket. Akaki Akakievics annyira szívére veszi ezt, hogy később bele is hal. «És íme — írja Gogol tragikus satyrával — Szent-Pétervár elveszítette Akaki Akakievicset! Mintha csak sohasem sejtette volna, hogy egyáltalában létezett valaha. Eltűnt, szétfoslott ez a boldogtalan teremtes, kit senki sem szeretett vagy protegált, ki senkit sem érdekelt, még ama természettudóst sem, ki a bogarakat tujének hegyére nyársalja. Halála előtt legalább meglátogatta az a ragyogó vendég, kit

mindegyikünk vár: egy köpenyeg alakjában köszöntött be hozzá. Aztán a szerencsétlenség zuhant rá, oly gyorsan, oly súlyosan akár e világ hatalmas emberére.»

Ebből az időből való továbbá *A Revizor* című vígjátéka, mely voltaképen az orosz közerkölcsök rajza. Nálunk a nemzeti színházban nem nagy hatással színre került; a mű nagyon is orosz. Egy kisebb város tisztviselői az állami fölügyelőt (revizort) várják, ki hír szerint incognito fogja a hivatalokat megvizsgálni. Félelmökben egy véletlen arra utazót revizornak néznek; ki-ki érezvén bűnös voltát, hozzá siet, hogy kollegáját vádolja és ez alkalommal néhány rubelt is dob az igazságszolgáltatás serpenyőjébe. Az idegen csak ámul-bámul eleinte, de csakhamar föltalálja magát és zsebre vágja a pénzt. Végül megérkezik a valódi revizor.

A *Revizorban* a keserű gúny kerekedik fölül. Hány kegyetlen vonás van benne, melyek egyszerre fényt derítenek Oroszország köz-állapotára! Csak egy példát. Egy rendőrségi tisztviselő nagyon is erősen koppaszt egy kereskedőt. «Te vigyázz magadra, mondja neki a főnök, te nem rangod szerint veszel». A megvesztegetés régi hagyományos nemzeti bűn az oroszoknál: már a legelső orosz nyelvemlékben (1213) Luka püspök fölszólítja papjait: Ne fogadjatok el boros hordókat!

A *Revizor* sok ellenséget szerzett a költőnek! «Mindenkien ellenem van — írja egy ismerősének: megutáltam darabomat. Senki sem gyanítja, mennyit szenvedek; testileg-lelkileg kifáradtam.» A hypochondria mindinkább erőt vett rajta úgy, hogy végre kénytelen Oroszországot elhagyni. Rómában hosszabb időt tölt. Itt jelentkezik Gogol mysticismusa, mely későbbi életét fölemésztette; itt jelenik meg *A holt lelkek* című műve, az orosz *Don Quichotte*. A *Holt lelkek* meséje egy ügyes speculatió fordúl meg. Az orosz jobbágyok, a *lelkek* mint szokták nevezni, ingó érték gyanánt szerepeltek, melyet eladtak és vettek, mint más értékeket. A kinek ezer lelke volt, az eladhatta vagy zálogba adhatta és cursus szerint kapott értök pénzt. Más részt ismét a tulajdonosnak adót kellett fizetni minden jobbágy után. A census mindig csak bizonyos időközökbe, több év számára készült; az új censusig a földesúr a régi census adatai szerint fizetett adót. Tehát az időközben születettekért nem fizetett, de igenis a holtakért. Csicsikof, a regény fondorkodó hőse, folteszi magában a következőt: «Elmegyek Oroszország távoleső zugaiba;

megveszem az ottani földesuraktól a megholt lelkeket, a kiket ők, minthogy adót kell érettek fizetni, örömet ide adnak; a vevésről kellő okíratot szerzek magamnak, senki sem fogja sejteti, hogy holtakat vettem. Ha néhány ezer jobbágyot összevásároltam, Pétervárott vagy Moszkvában a szerződések alapján nagyobb kölcsönt veszek föl, a melylyel valódi, élő jobbágyokat vehetek.»

Az ekként szőtt mese alkalmat ad Gogolnak, hogy Oroszország különböző vidékeire, különböző társadalmi rétegekbe vesse olvasóit. Minden látogatás alkalmával ugyanazzal az ajánlattal lép föl Csicsikof: «adja el holt lelkeit!» és mindenütt más-más hatást ér el. Hol nem értik és naivul ingyen adják a jobbágyokat, sőt meg is köszönik, hogy elvállalja értök az adófizetést; hol bizalmatlankodnak, haboznak, át akarnak látni a szitán: hol ismét élni akarnak a rendkívüli alkalommal és hihetetlen árakat követelnek. Csak egyetlen egy eset nem fordul elő soha: becsületes visszautasítása a trafikálásnak. Csicsikof ismerte oroszait.

A regény — vagy mint Gogol nevezi: a költemény — alakjai igen eredetiek. Ott van a hős, ez a szegény, ravasz ördög, «kire az élet napja addig hóval befűtt ablakon tekintett»; ott van a lármás, dorbézoló Nozdref, ki mindig iszik és ki mindig hajlandó a szerencsét megkorrigálni ama kártyás-asztalon, a mely szerinte «Oroszország vígasztalása»; ott van a kényelmes Petucs Péter: «Ti unatkoztatok nálam? így szól vendégeihez. Ti nem esztek eleget, ez a főbajotok. Csak próbáljatok egyszer jó sokat enni-inni. Az unalom ismét egyike azoknak a fene találmányoknak, melyekre most bukkantak az emberek. Az én időmben nem unatkozott senki.»

Gogol e regényéből nőtt ki a modern orosz regény. Formája a realizmus, mely eddig csak lappangott Gogol műveiben, most azonban egészen tudatosan és határozottan lép föl. «Írói tehetségem lényeges sajátosságát — írja Gogol egy levelében — csak Puskin fedezte föl. Ő váltig azt hajtotta, hogy nincs író, ki annyira képes volna az élet trivialitásait, a közepes ember laposságát, az apróságokat és kicsiségeket úgy föltüntetni, mint én.»

De nemcsak a realizmus van meg Gogol e korszakot kezdeményező művében: meg van benne az evangéliumi testvériség azon érzelme is, mely a későbbi regényírókat is jellemzi.

«A bukott ember iránt való részvét valósággal orosz vonás. Emlékezzünk csak arra a megható jelenetre, midőn elítélteket Szibériába szállítanak. Kiki hoz valamit nekik: vagy pénzt vagy élelmi szert vagy valami vigasztaló szót az evangéliumból. Nem haragszanak a bűnösre: nem esodálják: nem kíváncsiak, nem kérik kezéírását vagy arczképét: csak vigasztalni akarnak egy szerencsétlent.» (Gogol leveleiből.)

A *Holt lelkek* megjelenése nagy fölháborodást szült Oroszországban. A művet nagy rágalomnak nézték. Puskinra más hatást tett. Eleinte — midőn Gogol fölolvasta neki — sokat nevetett, de csakhamar elkomorodott: Istenem, kiáltott föl, milyen szomorú ez az Oroszország! Gogol azon nagy vihar elől, melyet regénye keltett, Jeruzsálembé menekült. A sok rom közt való andalgás épen nem bírta fölvidítani. Ismét visszatért. Pénze nem volt, mert mindent a szegényeknek adott, utazó táskája tele volt tömve ellene irányított füzetekkel és hírlapi cikkekkel. Szelleme és működésének köre közt nem volt már egyensúly: mindinkább a mysticismusba süllyedt. Az orosz viszonyok közt az írók nagyon gyorsan járják le magokat. Harminczhárom éves korában Gogol szelleme már meg volt törve; negyvenhárom éves korában, 1852-ben, meghalt. Utolsó vallo-másaiban így összegezi törekvéseit: «Én az életet realitásában és nem a képzelet álmában fogtam föl és e realitáson át értem el Őt, ki minden élet kútfeje».

IV.

Midőn Gogol nem a munkától, hanem izgatottságtól kimerülve meghalt, Oroszország nyugodtnak és némának látszott, mint ama nagy befagyott folyók, melyek az orosz télnek szomorú képét még növelik. De a mozdulatlan jég alatt a folyam hatalmas hömpölygéssel tova folyik, belső élete meg nem akad: így mozgott a külső hideg fölület alatt Oroszország is. Politikai hírlapok az ötvenes években nem igen voltak. Hét lap jelent meg nagy Oroszországban, ezek azonban csak czéloztak a politikai eseményekre és például a Magyarország elleni háborút, sőt a krími hadjáratot is alig említették. Az első vezércikk csak 1857-ben jelent meg. A korabeli philosophiai és politikai eszméket a regényben kellett keresni, melynek keretében fejezték

ki alkortájt a gondolkodó szellemek érzéseiket és gondolataikat. Ez irányregény-írók legnagyobbika Turgényeff Iván, kit 1852-ben a fővárosból megyéjébe száműztek, mert azt merte egy nekrológban írni, hogy Gogol nagy ember volt.

«A régi szlávok — írja Turgényeff önéletrajzi töredékében — a tengeren túl a varangokhoz fordultak, hogy segítsék őket, mert orosz hazájok ugyan nagy és gazdag, de nem rendezett. Így voltam én is szellemi fejlődésemmel. El kellett szakadnom hazám földjétől, mert a mit otthon láttam, az mind nyugtalanná, elégedetlenné tett. Én is, mint a régi szlávok, a németekhez fordultam, a german tengerbe merültem és midőn kibukkantam, azt találtam, hogy nyugati ember vagyok. Nem tudtam lélekzeni, annak közelében, a mit gyűlöltem és megvettem; távoznom kellett tőle, hogy annál biztosabb csapásokat mérhessek reá. Ez az ellenségem a jobbágyi intézmény volt. E megnevezés alá soroltam mindent, a mi ellen folyton küzdeni akartam, a mivel soha sem szándékoztam kibékülni. Ez volt az én Hannibali esküm. Hogy jobban állhassak neki, külföldre mentem.»

Külföldről küldte be Turgényeff egy orosz szemlének azokat a kis elbeszéléseket, melyek később *Egy vadász naplójából* czímen jelentek meg. Turgényeff ebben a műben Gogol tanítványa, de szelidebb, költőibb mesterénél; fő jellemvonása a rejtett megindulás. Nyelve sokkal gazdagabb, ámbar egyszerűbb, mint bármely más orosz íróé. Az orosz parasztot és az orosz földet híven, de mint valami borongó esteli ködön át tünteti föl. A részletek mind realisak, de az egész fölfogás idealis.

Voltaképen nem lehet mondani, hogy Turgényeff a jobbágytságot megtámadta; az orosz írók, részint politikai körülmények miatt, részint tehetségök és hajlamuk irányánál fogva nem támadnak, nem argumentálnak: ők festenek és nem a haraghoz, hanem inkább a részvéthez fordulnak.

Turgényeff talán legkitünőbb műve az *Urak fészke*. Az urak fészke egy régi udvarház, hol egy fiatal leány, az orosz regények tipikus hősnője, él: egyszerű, nem ragyogó, de valami átható kellem van rajta, akaratereje pedig (ellentétben Turgényeff férfi hőseivel) hajthatatlan. Örzi egy távoli rokonával, Lavreczkyvel, ismerkedik meg. Ez ugyan nős, de könnyelmű neje, ki mindig távol van tőle, teljesen méltatlan férjéhez. Egyszerű, nyugodt, de szerencsétlen ember. Lavreczky jókor észre-

veszi, hogy a vonzalom, mely őt Örzsikéhez köti, a szerelem. Ekkor megtudja, hogy felesége meghalt. De a szerelmesek boldogsága csak rövid: másnap megjelenik Lavreczkyné, kinek eszéágában sem volt a halál. Örzsike örökre elválík kedvesétől.

Az elbeszélés tárgya tehát nem valami rendkívüli, az elbeszélés módja azonban ez: tele van érzelemmel és igazsággal, egyszerű és mégis igen megható.

A jobbagyság eltörlése előtt rövid idővel jelent meg az *Apák és fiúk* című regény. Benne Turgényeff egy új typut rajzolt: a nihilistát. Hőse, Bazarof, az első nihilista a világirodalomban; ennek a sajátságos osztálynak elnevezése is, legmélyebb jellemzése is Turgényefftől származik. «A nihilista — mondja a regény egyik személye — oly ember, ki nem hajlik meg semmi tekintély előtt, ki nem fogad el semmi elvet hitvallása gyanánt, bármily tiszteletben részesüljön is az.»

A nihilismus ez első stadiuma — melyet Turgényeff az *Apák és fiúkban* megörökített — az ind nirvanára vezet bennünket vissza; csakhogy ez a buddhista fogalom itt modern szláv mezben jelenik meg. A primitiv ember kétségbeesése az anyag hatalma és az erkölcsi világ homályossága előtt: íme a nirvana és a nihilismus közös csírája. Bazarof, a nihilista egyik tanítványa szerint «ragadozó állat az emberi társaság szelídített állatainak közepett». Igaza van; ez a Bazarof, ki paraszt cynismusában majd népies szólásokkal, majd tudományos terminológiával mindent legyaláz, ki vad is, becsületes is, indulatosságában büszke és hősies, ez a Bazarof voltakép egy Cooper-féle rézbőr, ki tőlünk a civilisatio fegyvereit ellopta: Büchner és Hegel oly hatással vannak rá, mint a mohikánokra a tűzvíz (a pálinka). A nyugat kommunistája veszett eb, a nihilista veszett farkas, ki a dühös kutyát is összemarja.

A nihilismus egy más stadiumát rajzolta Turgényeff az *Új földben*. Egy fiatal nihilista a vidéken mint nevelő egy gazdag tisztviselő házában megismerkedik egy szegény nemes leánnyal, kit rokonai lenéznek. Nyezsdanoff — ez a fiatal nihilista nevelő neve — föllekesíti a leányt ez új politikai eszményekért és megszökteti. A népbe mennek, mint a nihilisták mondják, a propagandát előkészíteni. Csakhogy Nyezsdanoffnak nincs gyakorlati érzeke; álmuok álmodója, nagylelkű versfaragó, tele zavaros, félig érett gondolatokkal. A nép nem érti őt, ő pedig nem tud se a néppel inni, se a parasztok nyelvén be-

szélni; a parasztok kinevetik, később pedig mint gyanús embert a rendőrségnek szolgáltatják át. Nyezsdanoff kétségbeesve, félreértve megöli magát.

Turgényeff műveiben az orosz társadalom különböző osztályait tipikus képviselőben látjuk működni. Ott van mindenek előtt a paraszt: szelíd, resignált alvó, kinek fájdalmai meghatók, mint a gyermek szenvedései, e mellett azonban ravasz, ha az iszákosság el nem butítja; olykor állati düh vesz rajta erőt.

A legérdekesebb alakokat a fiatal nemzedék szolgáltatja. Ismeretköre gyorsabban tágul, semmint értelmi fejlettsége nő; ekkor a nihilismus híve lesz. Mindig munkára készül, de nem dolgozik; agyvelejében általános, halvány eszmék, szívében sok tűz, kitartás nélkül. Szóval polgári Hamletek.

Turgényeff nőalakjai közt nincs rokonszenves anya. Mind rosszak vagy nevetségesek. Minden költészetét fiatal leány alakjai számára tartogatja: becsületesek, mély érzelműek, épenséggel nem romantikusak, kevésbé intelligensek, mint a férfiak, de erélyesebbek — ilyenek Turgényeff hősnői. A gazdagság szerinte megrontja a jellemeket, ha a szerencse kedvez a férfinak, fecsegő lesz; a gazdag nő pedig frivol és szívtelen. Turgényeff az orosz arisztokráciával szemben elfogúlt és mögötte áll Tolstojnak, ki a nemeseket hibáikban, erényeikben egyaránt jobban ismerte.

Turgényeff fő iránya a következő: ő a mindennapi élet egyszerű jellemeit és érzelmeit tünteti föl; csak hogy ezt a mindennapiságot, ezt a közönséges valóságot oly egyéni megindulással szemléli, hogy alkotásai, ámbár nagyon reálisak, mégis költőiek is. Turgényeff nihilista hősét, Nyezsdanoffot, így jellemzi: Ő a realismusnak, a valóságnak romantikusa. Ez áll Turgényeffről is.

V.

Íme, az igazi szittyához érünk, ki minden európaít föl akar forgatni. Dosztojevskyvel mintegy Moszkva szívébe lépünk, Szent-Vazul óriási templomába, melyet chinai pagodhoz hasonlóan tatár építők építettek a keresztyén Istennek. Dosztojevsky és Turgényeff egy iskolából valók; egy kornak a gyer-

mekei, fő érzésökre: a nép iránti rokonszenvre, az emberséges részvételre szintén egyek; és mégis mily nagy a különbség köztök!

Ha Dosztojevszky működését meg akarjuk érteni, ismerünk kell életét, mely épen oly drámai, mint azok a regények, melyeket ő nem csak írt, hanem valósággal végigszenvedett is.

Dosztojevszky a szegények házában született, hol édes apja orvos volt; abban a környezetben nőtt fel, melyet később regényeiben oly megkapó behatással fest. Természet-érzéke itt nem igen fejlődött; Dosztojevszky az egyedüli nagy orosz író, kinek nincs szeme a puszták és erdők iránt. Ő első sorban a lelki állapotok rajzolója; minden érdekét, minden költészetét a belső emberre központosítja.

Dosztojevszky nem igen részesült klasszikus oktatásban; az ókori műveltség egyensúlyozó hatása nem is érzik meg művein. Katonai mérnöknek készült, de huszonhárom éves korában kilépett a katonaságból, hogy egészen az irodalomnak élhessen. E naptól kezdődik kemény harcza a nyomorral. Csak Szibériában, a fogságban, van biztos kenyere; különben mindig hajszolja az élet, «mint a fiakkerlovat». Mennyi inséget szenvedett! Mennyi megaláztatásnak volt alávetve büszke lelke! Ehhez járult borzasztó idegbaja, az epilepsia. Nem egyszer történt, hogy Oroszország legünnepeltebb regényírója az utcái sárban fetrengett, habzó szájjal, vonagló testtel. Betegesen érzékeny, hallucinációkra hajló finom idegrendszer egy orosz paraszt külsejében: íme Dosztojevszky.

Csak a munka vígasztalta. «Nem akkor voltam valóban boldog — írja önmagáról — midőn első sikereim hatását éreztem, hanem akkor, midőn kéziratomat még senki sem látta; azokon a hosszú éjjeleken át, melyeket álmoktól és lelkesedéstől ittasan töltöttem; midőn a képzeletem alkotta személyekkel mint valódi lényekkel együtt éltem, midőn szerettem őket, velök örültem és sírtam.»

A negyvenes évek vége felé Dosztojevszky sokat érintkezett az akkor titokban gyűlésező orosz socialistákkal a nélkül, hogy tényleg részt vett volna forradalmi terveikben. 1849 április havában harminceznég gyanúst elfognak, köztök Dosztojevszkyt és öcsését. Nyolcz hónapot a citadellában kénytelen tölteni, minden társaság, mindennemű szórakozás nélkül. «Gon-

dolgozni, gondolkozni, mindig csak gondolkozni! Úgy éreztem magam, mint egy levegő-szivattyú üvegharangja alatt.» Csak egy fiatal katona, ki börtöne előtt strázsált, érintkezett vele: néha-néha az ajtó retesznyílásán át oda súgta a szerencsétlennek: Szenvedjen béketűréssel, Krisztus még többet szenvedett. Deczember 22-dikén a foglyokat nyílt térre vezették, a melyen vérpad volt fölállítva. A huszonegy foknyi hidegben le kellett vetniök kabátjokat és egy félóráig meghallgatni az ítélet kihirdetését, mely így végződött: «halálra ítéltetnek és föbe lövetnek». Ekkor pap lépett elő, hogy meggyóntassa az elítélteket; de csak egy engedett a fölhívásnak. Ezután először is az összesküvés vezéreit kötötték a bitófához, hogy kivégezzék; a katonák reájok irányították puskájokat, de ebben a perczen fehér kendő jelezte, hogy a császár megkegyelmezett a bűnösöknek és Szibériába küldeti őket. Az elítéltek egyike e jelenet alatt megőrült.

Ennek a borzasztó jelenetnek hatása Dosztojevszky minden későbbi művén meglátszik; minden regényében kivégzés vagy legalább egy lidércnyomású álom fordul elő, melyben a halálra ítélt lelki állapotát rajzolja.

A szibériai fogság emlékeit Dosztojevszky *Visszaemlékezések a halottak házára* című regényében adja elő. Az isteni szikra megvan a legaljasabb bűnös lelkében — ez könyvének fő tanúlsága.

Tíz évi száműzetés után Dosztojevszky végre visszatérhet. De a küzdelmek korszaka még nem járt le rá nézve. Majd mint regényíró, majd mint hírlapszerkesztő keresi kenyerét. 1865-ben mostoha anyagi körülményei miatt külföldre utazik, de itt sem talál sehol megnyugvást. Visszatér betegen és elégületlen, izgatott hangulatban, hogy otthon legkitünőbb művét, a *Bűn és büntetés* című nagy regényt megírja. E mű századunk legnagyobb jellemzői közé emeli Dosztojevszkyt. Lélektani mélységre *Macbeth*hez lehet hasonlítani. Úgy mint Shakespeare e tragédiája, Dosztojevszky műve is egy bűnnek meg a bűnt követő bűnhődésnek története. Egy fiatal orosz nihilista, Raszkolnikov, tervet gondol ki egy zálogközvetítő asszony megölésére; a terv lázas gyorsasággal megéri benne, ő végrehajtja, kijátszsa több ízben a rendőrséget, míg végre kénytelen magát följelenteni. Az ember harca a bűnnel: íme a regény valódi témája.

«Intelligens ember, ki ennek a zálogos-asszonynak pénzével bírna, mindent el tudna érni; ezért el kellene ezt a vén teremtést törölni, hisz úgy is hiába való, sőt ártalmas.» Ez Raszkolnikov kiinduló pontja; ez a gondolat nőttön nő, a realis élet szomorú körülményei, melyek középett Raszkolnikov él, mind titkos tanácsadói a bűnnek. Az a láthatatlan hatalom, mely őt mindig előbbre meg előbbre a bűn felé sodorja, oly elevenen van megérezkítve, mint a fatum az antik tragédiákban, mint valami élő személy! A mint a bűnt elkövette, a szerencsétlen kénytelen bűnének emlékével küzdeni, úgy mint előbb a bűnnek tervével. A világ megváltozott Raszkolnikov szemében; mindent bűnnek szemüvegén át lát. A mi földülja lelkét, az voltaképp nem a megbánás, hanem belső fölháborodás, elégtelenség, szégyen a miatt, hogy oly gyöngé lett. Most már csak egy érdeke van: a rendőröket megcsalni.

Végre, miután Dosztojevszky olvasóit megkínozta a gyilkosság megrendítő leírásával, miután Raszkolnikov minden hallucinációját leírta, oda vezeti hőstét a kiengeszteléshez. Raszkolnikov megtörik. Mint minden más érzés, a szerelem is megváltozik Raszkolnikov lelkében; szomorú, kétségbeesett szenvedélylyé válik. A mint Szonia, a prostituált leány, Raszkolnikov kedvese, megsejti, hogy Raszkolnikov az a gyilkos, a kit keresnek, borzadva, eszméletét veszítve, elnémúl, de csakhamar magához tér: «Szenvednünk kell együtt... imádkozni, bűnhődni!»

A szenvedésnek tisztító hatása, ez a mély keresztyén conceptio, az orosz nép hitvallásában nagy szerepet játszik. Ez van megérezkítve a *Bűn és bűnhődés* befejezésében is. Raszkolnikov Szoniával Szibériába, a száműzetésbe megy.

Eredetiségre és intenzitásra ez a mű mindent fölülmúl, a mit Oroszországban írtak. A világ legnagyobb írói közt Dosztojevszky nem foglalhat helyet, ámbár újabb bámulói oda akarják helyezni. Dosztojevszkyból hiányzik az universalitás es a helyes mérték. Kétségtelenül rendkívül nagy jellemző tehetség, de egyoldalú; az életnek csak bizonyos tüneményei, a szomorú, lázas, kínos jelenségek iránt van érzéke. Művei vérrel és könnyekkel vannak áztatva. Olyan ő, mint valami nagy utazó, ki sokfelé járt, mindent igen híven megfigyelt és leírt, csakhogy mindig éjjel utazott. Páratlan psychologus, ha beteg, földült lelkeket tanulmányoz, megrendítő drámai tehetség, ha a leírt

jelenet borzasztó önmagában. Dosztojevszky új láthatárt nyit oly emberekre, kiknek belseje nagyon elüt a mienktől; új világot mutat be, organismusokat, kik erősebben akarnak és erősebben tudnak szenvedni, mint a rendes emberek.

Dosztojevszky bálványozta az orosz népet, a parasztot; benne még bízott, midőn már semmiben sem hitt. A részvétet tartotta a legnemesebb érzésnek, ezt akarta ő az orosz népben is fölkeltetni. Csakhogy mily túlzások, mily erkölcsi megrendítések árán! Ő oda dobta szívét a tömegnek a nélkül, hogy a szívét az ész kísérte volna. Igaz azonban, hogy nem volt talán soha kiváló író, ki annyira át tudta volna érezni azt a hatalmas jelenetet, midőn Raszkolnikov, a rablógyilkos, Szonia, a prostituált leány előtt letérdel és elkiáltja magát: «Nem előtted hajlok meg, leborulok az egész emberiség szenvedése előtt!»

VI.

Dosztojevszky subtilis, nyers, részvétől áthatott, tragikus látomásoktól izgatott író. Egész más tehetség Tolsztoj, ámbár iránya némikép hasonlít a Dosztojevszkyéhez.

Tolsztoj első sorban hű jellemzője annak az orosz lelki állapotnak, melyet nihilismusként neveznek. «Ötvenöt évet éltem eddig ezen a földön — írja egy helyütt — harminczöt éven át mint nihilista éltem, nem mint lázongó vagy socialista, hanem mint nihilista, azaz mint oly ember, ki semmiben sem hisz.»

Sajátságos, hogy ez a borongós szellem, ki a nihilismus ködös végleteiben révedez, egyszersmind rendkívüli adománynyal van megáldva: az élet sokféle tüneményeibe való mély, tudományos behatásával. Az emberek külsejét is, belsejét is pontosan és biztosan látja; az érzékileg észrevehető sajátságokat épen úgy, mint a belső gépezet minden egyes változását, a cselekvény legelrejtettebb indokait, a lelkiismeret minden csekély megzavarodását. Tolsztoj oly angol chemikus, kiben egy ind buddhista lelke lakik. Azok a sokféle képek, melyek regényeiben kápráztatóan váltakoznak, látszólag hideg ironiára mutatnak, azonban csakhamar észrevehetjük, hogy a legérzékenyebb szív rejtőzik a külső hidegseg mögött.

Tolsztoj ma hatvan éves. Életének története nem különös; egyetemi hallgató, majd katona, huszonöt év óta pedig a vidéken élő földbirtokos. A mit látott háborúban, békében, a császári udvarban vagy saját tanyáin, azt mind bámulatos módon látta; az álarczon át a szív fenekéig hatol.

Első műveiben a pantheismus és a pessimismus a fő irány; legújabb műveiben valami sajátyszerű mystikus socialismus uralkodik. Természet-érzéke mindenütt nagyon erős. «A természettel együtt lenni, őt látni, vele beszélgetni — ez az én boldogságom.»

Egyik nagyobb novellája, fordításban *Családi boldogság* címen a hetvenes években a *Budapesti Szemlében* jelent meg. Tolsztoj benne igen finom lélektani problémát tárgyal: hogyan enyészik el a házások szerelme és mikép enged egy más érzésnek: a barátságának. Ez a novella, valamint néhány hasonló csak előtanulmány volt nagy regényéhez, a *Háború és Békéhez*.

A *Háború és Béke* az orosz társadalom rajza, a napoleoni háborúk idejében (1805—1815). Voltakép nem is regény; képek, jelenetek, megfigyelések hosszú sorozata. Meissonier, az a finom rajzú, bámulatosan részletező festő, kinek néhány képét a tavalyi tárlaton mi is megcsodáltuk, egyszer egész nagy panorámát akart festeni. Ez a Tolsztoj regényéhez hasonlított volna.

Tolsztoj regényeiben hiába keresnénk csoportosított műszerkezetet, hiába keresnénk cselekvénybeli egységet; mind szétfolyik nála térben és időben. Tolsztoj nem tudja tárgyát korlátozni, és ennél fogva eleinte megzavar bennünket alakjainak sokaságával. Mennyire eltér e részben például a francia regényíróktól! A francia író a távollátó cső alsó végét alkalmazza, melyen át pontosabban, de kevesebbet lát; az orosz író megfordítva használja, úgy hogy nagyobb határt lát, csakhogy a lencséknek ekkor nincs oly nagy erejük.

Tolsztoj művében, mintha a valóságot ezer meg ezer eshetőségével együtt látnók. Mint egy csendes, mély vizű folyam, mely magával visz, lassan, de nagy erővel.

Minden híres regényíró közül Tolsztoj ismerte legalapossabban az udvart és a háborút. Csataleírásokat hiába keresünk nála; Tolsztoj jól tudja, hogy csatát nem látni soha; a résztvevők csupán egy bizonyos helyet, egy bizonyos csoport embert

látnak; igaz, hogy abból, a mi e helyen történik, meg abból, hogyan gondolkozik, küzd ez a csoport katona, az egész csata sorsát is sejthetjük. Tolsztoj csataleírásai emlékeztetnek bennünket Stendhal *Chartreuse de Parme* című regényére, melynek hőse részt vesz a waterlooi csatában a nélkül, hogy észrevette volna; mindig keresi a «csatát» és nem bírja fölfedezni. Tolsztoj katonai rajzainak fő gondolata a következő: a vezérek műve semmis, minden a kis egységek véletlen játékatól függ; az egyedüli döntő factor az a kiszámíthatatlan lendület, mely a hadsereget (ezt az egyensúlyt kereső tömeget) elragadja. Hiába minden dispositio, hiába a vezér hősiessége! Midőn a Borodino hótakarta síkságán 300,000 ember egymásnak esik, a véletlen emeli vagy süllyeszti a győzelem serpenyőjét. Íme, a mystikus nihilista! Ilyen Tolsztoj az élet többi problémáival szemben is.

A háborún kívül az udvari életet tanulmányozta Tolsztoj a legnagyobb figyelemmel. Az udvar mechanizmusát senki sem tudta megkapóbban föltüntetni Saint-Simonon, a XIV. Lajos korabeli Versaillesnek nagy jellemzőjén kívül.

Azon néhány száz személy közül, ki a *Háború és Béké*-ben mozog, majd az előtérben szerepel, majd ismét a háttérbe szorúl, két személy képezi a központot: Bolkonszky András herczeg és Bezusof Péter gróf. Mind a kettő igen alaposan, mély fölfogással van jellemezve, mind a kettő valódi orosz, mindkettőben van valami ellentmondó, mystikus elem.

Az első, Bolkonszky herczeg, fiatal, szeretetreméltó, fényes alak. Finom nemes, tele megvetéssel mind az iránt, a mi nem éri el az ő szellemének színvonalát. E mellett finom udvaronc, büszke, hideg, skeptikus. De ezenkívül még valami fátyol is lebeg belsején, mely az oroszot csak időnként eltakarja. Hányszor fordul meg lelkében ez a nihilistikus gondolat: Mind az, a mit gondolok, mind az, a mit hiszek, nem egyéb abszurditásnál. Midőn az austerliczi csatában halálosan megsebesül, az ismeretlen, a végtelen gondolata gyötri: «Elmondhatom-e: Uram, kegyelmezz!?! . . . Semmi, semmi, semmi sem biztos, csak mind annak semmisége, a mit látok és valaminek a magasztossága, a mit nem értek.»

Még több orosz fajvonás található a regény második fő alakjában, Péter grófban. Naiv, nehézkes, jószívű. Nincs erős meggyőződése, a miért is hajlandó minden új eszmeáramlatnak

hódolni. Péter grófon mutatja be Tolsztoj I. Sándor csár korszakának liberalis velleitásait, valamint az erre következő theosophikus szédelgéseit. Péter gróf képviseli egyszersmind az orosz nép érzelmeit 1812-ben, a nagy napoleoni invasio alkalmával; a nemzet fölháborodását az idegenek ellen; azt az eszeveszett elkeseredést, mely erőt vett a legyőzött Moszkván és alkalmat adott a város fölgújítására, melynek tettesét nem ismerik. Ebben a leírásban tetőzik Tolsztoj művészete. Rostopcsin hideg nyugalma, az őrzöngök és fölszabadúlt foglyok invasiója a szerencsétlen városban, a mystikus tűzvész kitörése, melyet az országúton futó menekülök észrevesznek és különbözőkép magyarázgatnak — mind ezek erős tragikummal, néhány mesteri vonással rajzolt képek. Péter gróf a tűzvész alatt az utcákon parasztruhában bolyong. Két érzés forrongott belsejében: az első a közszerencsétlenség közepett valami szenvedésre, önfeláldozásra ösztönözte. «A másik — írja Tolsztoj — megmagyarázhatatlan orosz érzés volt: megvetése a szokottnak, a mesterkéltnek, az emberinek, megvetése mind annak, a mit az emberiség legtöbbre becsül. Péter ezt az érzést először futása alkalmával tapasztalta, a midön érezte, hogy az emberek bálványoztá javak nem érnek semmit, illetőleg csak annyiban érnek valamit, a mennyiben föláldozásuk gyönyörrel jár.»

Ezek után alig csodálkozunk, midön a regény vége felé Péter gróft közömbös mysticismusba süllyedni látjuk. A buddhismus magjai már régen el voltak hintve lelkében.

Maga Tolsztoj is néhány év óta követi Péter gróf példáját. Életében, valamint újabb írataiban a következő gondolat vezet: a civilisált ember szenved eszének súlya alatt. Az ész nem bírván az élet célját megfejteni, ártalmas valami; tehát lehetőleg el kell nyomni. «Az újonnan született gyermek — írja Tolsztoj egy pædagogiai munkájában — inkább megközelelti a jóság és igazság eszményét, mint a felnőtt; közelebb áll azokhoz a teremtményekhez, melyek nem gondolkodnak: az állathoz, a növényhez, a természethez.»

A *Háború és Béke* történeti regény. Tolsztoj második fő műve: *Anna Karénin*, irodalmi végrendelete, a jelenkori orosz társadalmat festi. Első sorban egy szerelmi szenvedély s egy nő bukásának története. E mellett azonban a legerkölcösebb

könyvek egyike, mert nem szépít semmit. A regény láthatatlan hőse a kötelesség, mely ellentétben áll a szenvedély minden csábításával.

Ebben a munkában is naturalistának bizonyúl Tolsztoj; naturalista, mert szigorú pontossággal ragaszkodik a valóság benyomásaihoz, sőt a rúttól sem riad vissza; naturalista, a mennyiben a tüneményeknek esetleges múltó, perczeni hatását is iparkodik föltüntetni; naturalista végre, mert a leghidegebb objectivitással beszéli el a regény eseményeit, a mi reá nézve annál könnyebb, minthogy mint pessimista és nihilista úgy is át van hatva az emberi cselekvények hiúságától. Tolsztoj tehát él a naturalista regényírók eljárásával és mégis más hatással van reánk, mint a többi naturalista. Miért? Mert ő nem kerüli ugyan a trivialitást, de nem is keresi, mint a francia naturalisták. Ő nem söpri össze az útca szemetét, hogy regényeiben aztán elemezhesse, de azért ő is constatálja az útca szemetét. Regényeiben különben a trivialitásokon át is érezzük mindig annak a tudatát, hogy az élet valami súlyos, megfejtethetlen mysterium.

VII.

Tolsztoj szeret regényeiben bonyolúlt lelki processusokat rajzolni; hősei sokféle változáson mennek át, sokféle elvet uralnak, míg végül valami hitben megállapodnak. Tolsztoj maga is ilyen ember, mint hősei; ő is folyton keresett valami vezérelvet, valami zsinórmértéket, mely életét egységesen irányítsa. Az ő lelke is mindenek előtt egy hívő lelke.

Először is az *én*-be vetette minden bizalmát. A létért való küzdelemben a többi ember fölé kerekedni — ez az ő eszménye. «Akaratomat edzettem, testi ügyességemet és erőmet gyakoroltam; azon voltam, hogy jobb legyek, nem saját szemeim előtt, nem Isten színe előtt, hanem a társaság, a mások ítélete előtt. Azt hittem, hogy az igazságot szeretem, pedig csak az erőt szerettem.»

Miután Tolsztoj elhagyja a kaszárnyát és megismerkedik a pétervári szalonélettel, más hitvallást kezd követni. Második életelve, az embereket tanítani az irodalom útján. Csakhamar azonban észreveszi, hogy az írók távolról sem felelnek meg az

ő eszményének. Türelmetlenül elhagyja ezt az erkölcstelen társaságot és mint Madách Ádámja, egy-egy álomkép végén új meggyőződéssel új életet akar kezdeni.

Életének harmadik phasisában, nagyobb külföldi utazás után, Tolsztoj nem magában, hanem a külvilágban keresi a munkakört, a meglegedést: földműves, bíró, tanító lesz; pædagogiai folyóiratot szerkeszt és iskolát alapít. Elégületlensége, tépelődései azonban nem hagyják el. Egy nap reggel mindent elhagy és a pusztákra megy bolyongani. «A baskirok közé mentem, friss levegőt színi, kumiszt inni és állati életet élni.»

Visszatérve a baskirok földjéről, Tolsztoj megnősül. Élete családja körül központosul; csak arra gondol, hogy jólétet öregbitse. De néhány év múlva észreveszi, hogy ismét önzés vezet, családi gondjai és örömei elvonták az igazság kutatásától. Mi hajtja őt az irodalmi pályára? A dicsőség káprázata, a nagy honorariumok. Van-e mind ennek erkölcsi alapja?

Legsötétebb Tolsztoj életének eme hatodik szaka. E két kérdés: miért? és hát azután? egyre gyötrik. «Mielőtt szamarai birtokommal foglalkoznám, mielőtt gyermekeimet nevelném, műveimet folytatnám, tudnom kell, miért teszem mindezt? Hatszáz hold földem lesz és háromszáz lovam. Hát aztán? Oly híres leszek, mint Shakespeare, Goethe, Puskin! Hát aztán? Nincs felelet.» E kétségbeesett meghasonlás közepett már-már az öngyilkosság gondolata környékezi.

Lassanként azonban kibontakozik a skepticismus útvesztőjéből. Addig is azt hitte, hogy az emberiség számbavehető része a műveltek és gazdagok ama kis köre, melyben maga is mozgott. Azok a milliardok, kik e körön kívül estek, azok nem léteztek számára, azokat inkább állatoknak, mint embereknek tekintette. «Csak bölcs Salamon vagy Schopenhauer életét tekintettem normalis, igazi életnek, a többiek élete szememben mellőzhető részlet volt.» Tolsztoj most azt vallja, hogy az élet értelmét nem azoknál kell keresni, kik — mint mi — elveszítették az élet érzékét, hanem azoknál, kik «teremtenek és a magok meg a mi életünk súlyát hordják». Tolsztoj most a szegényekhez, a tudatlanokhoz, a szerzetesekhez fordul, azokhoz, kik szerinte az élet minden terhét elviselik; a betegséget is, a szomorúságot is a nélkül, hogy a világ berendezését vádolnák. Utánoznunk kell e homályban élő embereket, kik nem látnak kegyetlen gúnyt a halálban meg a szenvedésekben. Nem gon-

dolni önmagára, a többieket szeretni — ez Tolsztoj szerint az egyedüli elv, mely bennünket az elettel kibékíthet. Buddha, bölcs Salamon, Schopenhauer meggyűlöltek velünk az életet; de az az elégedettség, az a nyugodtság, melylyel a társadalom páriái elviselik az életet, mutatja, hogy e híres gondolkodók tévednek.

Látjuk tehát: Tolsztoj az *én* határtalan kifejtésének elvől indúlt ki; a gyakorlatban ez az elv harcot, erőszakot és gyűlölséget eredményezett. Elhagyva ezt az elvet, az *én* fölaldózásához jutott, a mi a gyakorlatban annyit tesz, mint önmegtagadás és szeretet.

Tolsztoj gróf híven követi azt a végletes világnézetet, melyet regényeiben hirdet. A vidéken él parasztmódra, mint a keresztényen felebaráti szeretet mystikus apostola. Muzsik-ruhában jár-ke, vizet hord, kapál, kaszál és szétosztja jövedelmét a szegények közt. A falubeliek bálványozzák, sőt messze vidékről is kap leveleket, pénzküldeményeket, melyeket csalók és tolvaj tisztviselők küldenek neki, hogy ajándékozza szét az általok hűtlen módon szerzett pénzt; bukott nők tanácsot kérnek tőle, mindenféle bűnösök az ő szájából akarják a kiengesztelődés igéjét hallani. Így él méla visszavonúltságában, egészen erkölcsi czélokra szentelvén életét a nagy költő és emberismerő a nélkül, hogy hajtana arra a tanácsra, melyet Turgényeff halálos ágyán, reszkető kézzel alig olvasható vonásokkal írt: «Tolsztoj gróf, nemzetem legnagyobb írója, térjen vissza az irodalmi munkákhoz!»

NB.

KÖZLEKEDÉSI ÜGYEINK FEJLŐDÉSE.

A hadügyi s honvédelmi költségeken kívül nincs állami háztartásunkban egy tényező sem, mely annyira okozója lett volna pénzügyi zavarainknak, mint a vasúti s vízszabályozási ügy. Lónyaytól Tisza Kálmánig minden pénzügyminiszternek legtöbb baja volt a vasútak építésére, később a vízszabályozásokra is megkívántató pénzek beszerzésével, az állami s társulati vasútak függő financialis ügyeinek rendezésével. Hisz az alkotmány helyreállítása után az első nagy és rosszul értékesített állami kölcsön vasútakra s csatornákra kellett. Száz meg száz milliót fektetett be maga az állam vasúti s vízépítésbe s tömeges milliókért vállalt kamatbiztosítékot. De ha ezek a költségek okozták nagyrészt a pénzügyi bajokat és tették szükségessé az adóemeléseket, másfelől semmi sem hatott annyira a nemzet productiv erejének, az adózók teherviselési képességének fokozására, mint közlekedési útaink és eszközeink nagy mérvű fejlesztése. Több oldalról lehet e tételt illusztrálni, de különösen arról, hogy mi történt a közmunka- és közlekedésügy terén állami önrendelkezésünk visszanyerése óta, igen tanulságos képet nyújt a Baross Gábor közmunka-miniszter által minap a törvényhozás elé terjesztett jelentés.

E terjedelmes, statisztikai anyagban fölötte gazdag munka külsőleg úgy jelentkezik, mint a szokott évi jelentés a közmunka-miniszternek ez úttal 1887-diki működéséről. A vaskos könyv erről is számol, de inkább történetét adja elő a közlekedési politikának 1867 óta. Észrevételeim nem terjednek ki a jelentés egész tartalmára; mellőzöm ez úttal a vicinális vasútakról, az államvasútak gépgyáráról, a diósgyőri vas- és aczélgyárról, a postáról és távírdáról, valamint a posta-takarékpénz-

tárról mondandókat, és szólok a jelentésnek legérdekesebb részeiről és zöméről: a kö-, víz- és vasútépítésről.

1867-ben a magyar-, horvát és szlavonországi államvasutak hossza volt 5612, 1887-ben pedig 7200 kilométer, a gyarapodás tehát igen tetemes. Az előbbi évben a kezelésre és fönntartásra fordított költség tett 2.393,933, az utóbbiban kétmillió 980,327 forintot; de voltak egyes évek, mint 1872 és 1873, a mikor négy millió fölül is költött e czélra az állam. A szóban lévő huszonegy év alatt az államutak fönntartására összesen 61.679,000 forint és azonfölül új útakra s hidakra 7.200,000 forint fordítottatott. A közlekedés e fontos hálózatának évi dotatiója az utóbbi években úgy a rendes, mint a rendkívüli kiadásoknál, valamivel megszorítottatott. Így még 1885-ben három millió fölül volt a fönntartási kiadás, 1887-ben csak 2.980,000 és 1889-re 2.898,000 forint előirányoztatik. Csakhogy tekintetbe veendő, hogy míg 1885-ben az államutak hossza volt 7280 kilométer, ez idén egyes útvonaloknak a törvényhatóságokra, illetőleg Horvát-Szlavonországokban a tartományi kormányzatra történt átruházása következtében az államutak hossza csak 7176 kilométer lesz.

Az évi dotatio minél jobb hasznosítására a közmunka-miniszter 1887-ben több rendbeli javítást léptetett életbe. Az absolutisticus időből származott különböző, bajosan áttekinthető, hézagos utasítások helyébe az útépitést intéző magyar királyi államépítészeti hivatalok részére szerves és az egész szolgálatra kiterjedő utasítást bocsátott ki; egyúttal újból szervezte az e hivatalok működését ellenőrző kerületi főmérnökségek, illetőleg most már fölügyelőségek hatáskörét; újból és egyenletesen beosztotta továbbá az egy-egy állam-útmesterre eső szakaszokat, a mi által, az útmesterek összes létszámának megtartása mellett, a jó kezelés megkönnyítettik. Az útmesterek beoktatására czélszerű intézkedéseket tett a miniszter, a kavicsszállítást új alapra fektette akként, hogy részben jobb minőség mellett az eddigi mennyiség szállítását több évre az eddiginél kevesebb költségen biztosította a kincstárnak.

A törvényhatósági úthálózat jó kezelése, a közmunkának minél czélszerűbb fölhasználása, illetőleg annak helyes megváltása ügyében a közmunka-miniszter több rendbeli intézkedésről számol jelentésében. Egyébiránt a közmunka rendezéséről mélyreható törvényjavaslatot készített. A törvényhatósági úthálózat

hossza tett 1887-ben 33,171 kilométert, a melyből ki van építve 21,949 kilométer. A hálózat kezelésére, fõntartására rendelkezésre állott 2.318,531 kétfogatú, 120,172 egyfogatú igás és 6.384,865 kézi napszám. E közmunka-tartozásból több mint egy harmadot természetben szolgáltak le, míg a többi 4.450,000 forinton megváltatott. A miniszter oda hatott, hogy minél több törvényhatóságban, különösen ott, a hol a természetben lerótt közmunka alig használható s nagyrészt veszendõbe megy, egészben vagy legalább részben megváltassék, minthogy ott a pénzbeli szolgáltatás sokkal jobban értékesíthetõ a természetbeli közmunkánál. A törvényhatóságok itt vázolt erejét az állam még 597,684 forinttal pótolta 1887-ben és pedig a hadászatilag fontos utak és hidak pótlása czéljából. E czímen az 1869—1887-diki években összesen 6.277,836 forint adatott ki.

Nagy arányokat öltött, igen nagy költségeket okozott és lényeges javítást eredményezett a vízszabályozás az ország fõbb folyóin. A Dunán legtöbbet létesített a szabályozás évek során át a budapesti folyammérnöki hivatal szakaszán és az utóbbi három év alatt a felsõ Dunának dévény-radványi szakaszán. A tulajdonképeni budapesti Duna-szakasz szabályozása — nem számítva a fõváros saját költségeit, sem az államnak a közraktárak elõtti rakpart költségeihez 780,000 forinttal történt hozzájárulását — 7.800,000 forintba került. De a budapesti Dunarész ezzel befejezett szabályozásának lényeges kiegészítõjét képezi a promontori Dunaág szabályozása; mert ez által a jégdugulásoknak eleje vétetik és Buda-Pesten az árvízveszely a minimumra szállíttatik le. E munkálatokra az állam 4.144,000 és az említett Dunaág további rendezésére még azonkívül 3.453,000 forintot költött 1887 végéig, de a rendezés még a folyó évre tervezett munkákkal sem lesz befejezve. A budapesti folyammérnöki hivatal szakaszán végrehajtott szabályozási munkák, mire befejeztetnek, legalább 16 millióba fognak kerülni. A munka eredményesnek mondható úgy az ármentesítés, mint a hajózás tekintetébõl.

Még nagyobb arányokat ölt a felsõ Duna dévény-radványi szakaszának nem rég megindított szabályozása. 145 kilométer hosszban a vízfolyási viszonyok javítása s a hajózási nehézségek megszüntetése terveztetik; a költség tizenhét millióra számítatott. A munka megkezdett 1886-ban a böös-szapi szakaszon és 799,000 forint költséggel járt; ez befejeztetett

1887-ben és kivitelre került még a lipóti Dunarész. Az e két évben végrehajtott munka által a szabályozás alá vett Dunaszakasznak 145 kilométer hosszából 21 kilométer rendeztetett. 1887-ben a költség 1.165,000 forintra ment, a múlt és a folyó évre egyenkint 1.040,000 forint előirányoztatik. Az egész szabályozási munka 12 évre fog kiterjedni.

Az Al-Dunán a Vaskapu körüli rendezés nehéz és költséges munkája csak a folyó év nyarán fog megindulni; ennek taglalását, valamint a Dunán és jobbparti mellékfolyóin végrehajtott szabályozásokat érintetlenül hagyva, áttérek a hazai vízszabályozás legnevezetesebb mezejére: a Tisza s mellékfolyóinak rendezésére. Erről a közmunka-miniszter jelentése igen becses, egyebütt alig föltalálható statisztikai s műszaki adatokat terjeszt elő, a melyek a végrehajtott nagy munkáról és a hátralévő teendőkről plasticus képet nyújtanak.

A Tisza Újlaktól Titelig van állami fölügyelet alatt; e szakasz hossza a kanyarulatokon mérve 1,212·4, az átvágásokon mérve pedig 737·7 kilométer. Az átvágások száma 111, hossza 133·8, a rövidítés 482·8 kilométer, a mi az eredeti hosszának közel 0·4 részét teszi. Az útrövidítés következtében a víz esése tetemesen növekedett; mert míg eredetileg az esés volt átlag kilom.-kint 0·036, az a rövidítés után 0·061 méterre emelkedett. A kiásás 1846-ban kezdődött a 66. számú tiszafüredi átvágással, ezután szünetelt a munka 1851-ig. Ekkor ismét megkezdetett, gyöngye erővel folytatott 1854 végeig, ezen túl nagyobb mérvben. Az alkotmány helyreállítása után 1877 végeig, aránylag kevés történt, 1878 óta azonban különösen az alsó átvágások fejlesztésére jelentékeny összegek fordítottak. Részletes adatokat közöl a jelentés a végrehajtott munkák terjedelméről és mederjavító hatásáról. A Csongrádon alóli szakasz legtöbb átvágásának bővítésére s mélyítésére 1887-ben fordított költségek összesen 3.419,000 forintra mentek. 1889-ben úgy a Tiszánál, mint az egyesült Körösnél a meder-rendezésre egyenként 500 ezer forint fog fordíttatni. Az állam által létesített nagy munkákkal, melyek az árvizek lefolyását elősegítik és a hajóutat megrövidítik, szoros kapcsolatban állanak az ármentesítő társulatok által alkotott művek. A kép teljes áttekinthetése végett szükséges azok terjedelmét és költségét ismerni.

A «Tiszavölgyi társulat»-tá egyesült 35 ármentesítő társulatról a központi bizottságnak legközelebb kiadott évi jelen-

tése tanulságos kimutatást terjeszt elő a társulatok helyzetéről és működéséről. Az ezek körébe tartozó ártér 3.963,149 magyar holdra ment 1887-ben, a töltések hossza 3.302,000 méter. A társulatok alakulásától fogva az említett év végéig a töltésekre fektetett építkezési tőke 56.183,000 forintra megy; minél fogva az ártér egy-egy holdjára esik átlag több mint 14 forint építési tőke. Csakhogy van számos társulat — az adai öbölzetet nem tekintve, melynél az átlag 189 forint — a hol 50, 40, 30 forintra megy a holdankénti átlagos építési tőke. És a társulatok által még szükségesnek kimutatott, ezentúl befektetendő építési tőke 17 milliónál többet tesz; pedig már eddigi adóssági terhök is több mint 49 millió forint. A gátfenntartási s az igazgatási költség évenként egy millió forintnál jóval többre kerül.

Mindezekkel szemben áll az, hogy az ármentesített társulati terület becsértéke 303 millió forint, melynek évi tiszta jövedelme a kataszterben 8.149,000 forintra szerepel, a valódi jövedelem azonban ennél sokkal nagyobb. Azután 35.791,000 forintra van a kataszterbe fölvéve a társulatok azon árvédelmi építkezési költsége, melyért ezek, a törvény értelmében, nyolcz százalék erejéig adó-visszatérítésben részesülnek.

Hogy a szabályozás és árvédelem műszaki s szervezeti tekintetben mennyire szorult kiegészítésre, azt szomorúan tanúsítják a múlt tavaszi nagy vízkárok. Töltésszakadás és fönsíki beömlés következtében 1888-ban 525,334, belvíz által 156,635 hold terület borítottatott el. A nagy csapás alkalmával tapasztalt hiányok a közmunka-minisztert műszaki s közigazgatási reformokra bírják; itt-ott illetékes hangok az ármentesítés államosítását sürgetik; másfelől a pénzügyminiszter az ármentesítő társulatok pénzügyi terhein igyekszik segíteni egyrészt főnálló adósságaiknak kisebb kamatúvá alakítása, másrészt az árterületek alapján kibocsátható jutányos záloglevelek által. Mindezen ügyekkel a törvényhozás közelebb foglalkozni fog; a közmunka-miniszterre s a társulatokra pedig sok teendő vár.

A vízépítészet egyik nevezetes műve a flumei kikötőnek fejlesztése. A tengertől feltöltés által 291,869 négyszög méter terület hódítottatott el; a nagy kikötőből az államvasútak pályaudvarainak kibővítésére átadatott 76,173, viszont a pályaudvartól a kikötőhöz csatoltatott 4421, úgy hogy a nagy kikötő területe most 114.766 négyszögméter. A kikötő építésére, berendezésére s kezelésére 1871 óta 1887 végéig kiadatott

12.268,465 forint. A vízépítésről és hajózásról szóló fejezet végén a jelentés kimutatást közöl az 1867. évtől 1887 végéig a folyók szabályozása, vízi utak és a flumei kikötő építésére, ezek kezelése s fõntartására fordított költségekrõl. A jelentés két korszakra különíti el az adatokat: az elsõ kimutatás az 1867—1874-diki, a második 1875—1887-diki éveket foglalja egybe. A miniszter egyetlen szónyi commentarral sem kíséri e csoportosítást, de a számok hangosan szólnak. Az elõbbi nyolcz év adatai a Tisza-kormány elõtt, az utóbbi tizenhárom évbeliek a Tisza-kormány alatt végrehajtott munkákról tájékoztatnak, és szembeszökõ, hogy ez utóbbiak, az évek hosszabb sorának számbavétele mellett is, aránylag sokkal nagyobbak.

Elõrebocsátom, hogy a mindket cyclusbeli munkák összesen 64.760,220 forint költséget okoztak; az elsõ nyolcz évben a kiadás 15, az utóbbi 13 évben a kiadás 49 millióra ment. A Duna szabályozása már az elsõ cyclusban 7.288,000 forintot igényelt, mivel a budapesti szakasz szabályozása nagyobb részét a hetvenes évek elsõ feleiben hajtatott végre; de a promontori ág és a Duna más szakaszainak rendezése a második cyclusban tizenöt millió ötszázhatvanezer forintot igényelt. A Tiszára az elsõ nyolcz évben 3.128,000, a további 13 évben 13.525,000 forint költetett. Igaz, hogy a vízcalamítások csak a második cyclus elején állottak be, míg azelõtt tartósan száraz évek voltak. A Kõrösre a második korszakban tíz annyi — 3.364,000 forint — költetett, mint az elsõben — 315,000 forint; Fiuméra az elsõ cyclusban 1.460,000, a másodikban 11.022,000 forint fordított.

A miniszteri jelentés java részét az ezután következõ, mindenek fölött érdekes fejezet a vasúti ügyekrõl foglalja el. Három fõrészbõl áll ez: az elsõ az összes vasútaknak, a második a magyar államvasútaknak, ezek gépgyáranak és a diósgyõri vas- és aczélgyárnak 1887-dik évi üzletérõl, az utolsó rész a vasútak államosításának 1886 végéig kimutatható eredményérõl szól.

1887-ben 387·3 kilométer új vasút engedélyeztetett, ebbõl csak az osztrák-magyar államvasút-társaság 13 kilométer hosszú vláravölgyi vonala elsõ rendû, a többi helyi érdekû. Építés alatt állott ez évben 1088, és a közforgalomnak átadatott 778·6 kilométer, a mely közül csak a 68·8 kilométer hosszú munkács-beszkidai államvasút elsõrendû. Megnyílt tehát 709·6

kilométer helyi érdekű vasút 1887-ben, a mi 1883 óta, csak egy ízben megszakított progressio mellett, a legnagyobb szám. Az ez évben elért növekedés és némi helyesbítés következtében a vasútvonalak egész hossza 1887 végén 10,132 kilométer volt, a miből 2289·4 kilométer helyi érdekű.

A forgalmi eszközöket kénytelen volt szaporítani minde- nek előtt az éjszak-keleti vasúttársaság, minthogy a munkács- beszkidi első rendű s három új helyi érdekű vasút üzemét viszi. Szaporította mozdonyait — s ilyeneket 1887-ben csakis ez a vasút szerzett be — 23, személykocsijait 14, teherkocsijait 279 darabbal. Teherkocsikat a kassa-oderbergi s magyar nyugoti is szerzett be, mivel ebbeli hiányuk következtében állandóan bér- ben tartottak kocsikat. A teherkocsik szaporítását a magyar királyi államvasútnál a miniszter jövőre elkerülhetetlennek jelzi, a mennyiben e vasútakon a teherkocsik teljesítménye na- gyon emelkedett és pedig összesen 28 millió tengely-kilométer- rel és az egy-egy kocsira eső évi hányad 2300 kilométerrel. Egy teherkocsinak évi teljesítményét 36,000 tengely-kilométerre vé- vén, a kimutatásokból az derül ki, hogy a meglévő kocsilét- szám rendesen elégséges lenne; csakhogy a forgalom nagyon egyenlőtlenül oszlik meg és ősszel majdnem mindig kocsihány áll be. A magyar királyi államvasútnál azon kívül a teher- kocsik kihasználását csökkentí a számos helyi érdekű vasút üzemben tartása. A miniszter tehát kijelenti, hogy a teherkocsik szaporítását oly mértékben, hogy az őszi nagyobb forgalom is kielégíthető legyen, célba veszi s az 1889-diki költségvetésben csakugyan 1200 darab új teherkocsi beszerzésére mint első részlet 229,000 forint szerepel, valamint továbbá 50 mozdony beszerzésére első részletül 166,000 forint, a minek szüksége nem egyedül a teherkocsik szaporítására fölhozott okokkal mo- tiváltatik, hanem hadászati tekintetekkel, a honvédelmi actió- képeség fejlesztésének szükségével is. Ez okból az új mozdonyok száma fokozatosan 150 darabra fog kiegészítettetni.

A forgalom 1887-ben, ha a vonatkilométereket nézzük, apadt az előző évhez képest es pedig pályakilométerenkint 118 vonatkilométerrel; a vonatforgalom tehát kevésbé sűrű volt. Érdekes a személyforgalom alakulása. Az általános eredmény a tiszta számok szerint kedvezőtlenebb, akár a személyvonatok, akár a személykocsi-tengely vagy az útasok számát tekintsük. Így is egyes vasútnál, mint például az osztrák-magyar állam-

vasútnál, a budapest-pécsinél, a szamosvölgyinél, jobb eredmény volt, mint 1886-ban. A magyar államvasútnál mutatózó jelentékeny csökkenés azonban csak látszólagos, minthogy 1887-ben először adták ki a mellékvonalakról közvetlen jegyek; előbb kétszer és többször is kellett az útasnak egy út folytatában jegyet váltani s így egy útas kettőnek vagy többnek is számított a kimutatásokban, holott most csak egyszer szerepel. Azért az 1887-ben mutatkozott 442,511 személynyi csökkenés nem valódi; eléggé bizonyítja ezt az a különbség, mely az egyegy útas által megtett út hosszában nyilvánul. 1886-ban a magyar államvasúton egy útas átlag 58·9, 1887-ben 66·3 kilométer utat tett; oly gyarapodás, a milyen az előző években távolról sem, legfőlebb fele részben következett be.

Figyelemre méltó a miniszter nyilatkozata a személyforgalomról, tekintettel arra, hogy közelebb a viteldíjak nagy mérvű leszállítása terveztetik. «Nem kételkedem ugyan — úgymond a miniszter — hogy czélszerű intézkedések és több irányú kedvezmények által vasútaink személyforgalma emelhető, sőt e tekintetben a magyar királyi államvasúton általam a folyó évben engedélyezett kedvezmények hatásától a javulást várom is; mindazonáltal nagyon vérmes reményt e részben már azért sem táplálhatok, mert különben is aránylag gyér lakosságú hazánkban az utazásra ösztönző, illetve kényszerítő tényezők nagyban véve még hiányzanak.» Már pedig csakis a sűrűbb utazás biztos kilátása jogosít föl az olyan reform megkísérlésére, minő a személyporto behozatala.

A teherforgalom 1887-ben egészben emelkedést mutat. A fizető teherküldemények 2189 millió tonnakilométert tettek szemben az előbbi év 2047 millió tonnakilométerével, a mi hét százalék emelkedést képvisel. Az átlagos szállítási távolság legnagyobb volt a magyar királyi államvasútnál; mert míg az e tekintetben legközelebb álló osztrák-magyar államvasúton átlag 119 kilométer volt a szállítási távolság, ez a magyar királyi államvasúton 177 kilométerre ment. A tehervonatok kihasználása is jobb volt 1887-ben, mint az előző évben. Legtöbbet szállított egy tehervonaton a mohács-pécsi vasút, tudniillik 196, másodsorban a kassa-oderbergi 193, azután a pécsbarcsi 158, és a magyar királyi államvasútak 151 tonnát; az összes vasútak átlaga pedig volt 136 tonna, szemben az előző évi 131-gyel, a mi 3·8 százalékos javulást jelent.

A pénzügyi eredmény is kedvezőbb: jóval nagyobb volt az összes vasútak bevétele s csak kevéssel több a kiadás. Kerek számban a bevétel volt 1886-ban 71·2 millió, 1887-ben 73 millió, viszont a kiadás az előbbi évben 39·6, az utóbbiban 39·9 millió; a fölösleg e szerint 1886-ban 31·5, 1887-ben 33·2 millió. Az üzleti hányad is ehhez képest javult, és pedig leszállt 55·6 százalékról 54·6 százalékra, a mi egy százaléknyi javulás. Általában kedvezőbb az összeredmény 1887-ben, mert habár a hálózat növekedése következtében a pályakilométerenkénti eredmény kisebb, mind a mellett a teljesítményhez mérve kitűnik, hogy a tiszta fölösleg növekedése a takarékosabb üzleti kezelésnek tulajdonítandó. Ezt a jelentés a különböző egységekre redukált többféle számítással igazolja, mihez gazdag anyagot szolgáltatnak a mellékelt táblázatok.

Megjegyzendő még, hogy a kamatbiztosítást élvező vasútak 1887-ben 7.844,000 forintot vettek igénybe a kincstártól, szemben a költségvetésileg megállapított 7.503,000 forinttal. E 340,000 forintnyi több-szükséglet abból keletkezett, mert a tényleges üzleti fölösleg az illető vasútnaknál a költségvetés készítésekor fölvelt összeg mögött 336,000 forinttal elmaradt.

A magyar királyi államvasútak 1887-diki üzleti s forgalmi eredményeit a jelentés — mint előrebocsátottam — a hazai összes vasúttól elkülönítve tüzetesen tárgyalja, beható részletességgel fejtegetve úgy az üzemi, mint a pénzügyi s közgazdasági mozzanatokat. Az 1886 végén üzletben volt vonalakhoz 1887 folyamán járult csupán helyi érdekű vasút és pedig 424 kilométer, az önköltségek megtérítése mellett és 12·5 kilométer a saját számlára kezelt vonal. Az állami üzletkezelés alatti vonalak az év végén tettek 5028·8 kilométer építési, illetőleg 5053·9 kilométer üzleti hosszúságot, az átlagos évi hossz a statisztikai számításoknál 4767·25 kilométernek vétetett. E vonalakon kívül esik az állami üzletkezelés alatt álló arad-temesvári 57 kilométer hosszú vasút, melyről a társaság javára s veszélyére külön számadás vezetetik és külön jelentés tételik. Másfelől az ez évben megnyílt munkács-beszkiú államvasút az éjszak-keleti vasútnak adatott kezelésbe.

E vasútnak üzemképes állapotba helyezésére, a dombovár-zákányi vonalnak elsőrangúvá alakítására, több állomás kibővítésére, fahidaknak vasszerkezeti átépítésére, járművek vételárának részleges törlesztésére, a vonalak és állomások

fölszerelésére igen jelentékeny összeg, együtt véve 9.330,000 forint adatott ki.

Az államvasútak üzleti kezelésében lévő saját vonalaiba — tehát a munkács-beszki-di kivételével — 1887 végén a befektetett tőkeösszeg 390.930,309 forintra ment. A munkács-beszki-di vasút befektetési tőkéje 10.693,883 forint. Megjegyzendő, hogy ez együtt véve 401.624,000 forintot tevő befektetési tőke csak a tényleges költséget képviseli s számon kívül marad azon 79.787,465 forintnyi kibocsátási veszteség, mely a vasútak építésére fölvett külön kölcsönök elhelyezésekor fölmerült; sőt, e számításba egyébként nem vett közel 80 millió veszteségen kívül, ki sem mutatja az összeállítás azon további veszteséget, mely az utóbbi években néhány nagy vonal, mint a budapest-szőnyi, a budapest-zimonyinak kiépítésére s a forgalmi eszközök szaporítására fordított sok milliónak papírjáradék útján való megszerzésénél bekövetkezett. A jövedelmezés kiszámításánál is ez utóbbi tőkeveszteségek figyelmen kívül hagyatnak, a mi természetesen a pénzügyi eredményt a valónál kedvezőbb színben mutatja.

A díjszabási intézkedések 1887-ben valóban elismerésre méltók; a pénzügyi eredmény lehető kiméltése mellett a miniszter, némely díjemeléssel kívül, nagy terjedelmű tarifamérsékléseket léptetett életbe, melyek mindennek fölött a közgazdasági érdekeknek, de a magyar államvasútak forgalmi öregedésének is javára szolgáltak. Messze vezetne itt azoknak részletezése, csak a főbbeket érintem. Az új helyi díjszabás kibocsátása alkalmával az első erdélyi s alföld-fiumei vasútak az állami vasútak többi vonalaival díjszabási tekintetben egyenlősítették, a mi által az ama vasútak menten fekvő vidékek forgalma tetemes díjleszállításokat nyert. Egyúttal a díjképzésnél oly intézkedés történt, hogy a forgalomnak Buda-Pesten való központosítása s átvezetése, valamint Szegednek közvetítése előmozdítottassék. Az I. és II. darabárú-osztálynál, mely értékesebb és inkább importcikkeket tartalmaz, némi díjemeléssel történt. Ez egyfelől a hazai ipar védelmére szolgál, másfelől az emelkedő bevétel pótolhatja a tömegárúknál engedélyezett díjmérséklések okozta jövedelmi esőket. A köteleki díjszabásoknak állandó föntartásához fűződő közgazdasági érdekek figyelmes gondozásban részesültek; a nagyszámú korábbi díjkezdmények, melyek az ipar és kereskedelem, különösen az export javára,

de egyúttal a magyar államvasúti forgalom emelésére szolgáltak, föntartattak és újakkal kiegészítették. Ide tartoznak azon kedvezmények, melyek által sikerült a dunagőzhajózástól nagy mennyiségű tömegárúknak: gabona, liszt, fa, szilva szállítását és külföldre vitelét a magyar államvasúttal átterelni. Intézkedéseket tett a miniszter továbbá, hogy azon útrövidítés, mely a munkács-beszkid-i vasút megnyitása következtében, úgy a magyar-gácsországi, mint a bécs-gácsországi s a gács-adriai irányban a magyar pályák előnyére bekövetkezett, részünkre ki is használtassék. Az e részben folyt tárgyalások azért nem vezettek még eredményre, mert az osztrák államvasúttal a beszkid-stryji vonalon, a gácsországi forgalomnak elterelése végett, valóságos prohibitív díjtételeket alkalmaznak. A két kormány közt e miatt folyó tárgyalások még most sincsenek befejezve, de számíthatni reá, hogy a magyar közmunka-miniszter jogos érdekeink érvényesítésére fog módot találni.

Kiváló gondozásban részesült a fiumei irány, mely az exportunk elé nyugaton fölhalmozódó nehézségek ellenében független kiviteli útat biztosít. A kikötői forgalom emelése végett nemcsak a Fiuméba szállítás, hanem a behozatal érdekében is jelentékeny díjszabási kedvezmények adtak. A kivitt és behozott árúk mennyisége a conjuncturák szerint változik, de a fiumei forgalom általában örvendetesen gyarapodik és különösen nagy lendületet vett 1883-ban.

A Szerbiával és a keleti vasúttal létesítendő közvetlen díjszabásokra irányult ismételt tárgyalások nem vezettek még kellő eredményre, de a Szerbiába való kivitelünk és az onnan való sertesbehozatalunk érdekében tarifaügyi s hajózási rendelkezéseket tett a közmunka-miniszter. Szerbiából és Boszniából a szilva- s szilvaíz-küldemények, melyeket azelőtt majdnem kizárólag vízen szállítottak, 1887-ben negyedfél hónap alatt háromezer kocsin fölül a magyar királyi államvasúttal vitettek, még pedig a budapesti közvetítő kereskedelem igénybe vételével vagy a fiumei kikötő érintésével. A Romániával folyó vámháború következtében megszorult némely erdélyi iparon azzal segített részben a közlekedési miniszter, hogy az erdélyi cikkeknek más keleti piacokra szállítását tarifa-engedményekkel könnyítette, valamint a posztgyárak által szükségelt cigaja-gyapjúnak behozatalát Románián kívüli aldunai területekről. A tarifaügyi rendszabályok tehát a forgalom minden

irányára üdvösen kihatottak, és kihatottak, miről itt számadatok nem szólnak, más közlekedési vállalatokra, a melyek talán kénytelen-kelletlen, de szintén jelentékeny díjszabási kedvezményekre szánták magokat.

A személyforgalom látszólagos csökkenéséről szoltam már előbb; említettem, hogy a közvetlen menetjegyek kiadása okozta a kimutatott útasok kisebb számát, de a pénzügyi nagyobb eredmény — 246,308 forinttal több mint 1886-ban — szintén bizonyítja, hogy a forgalom nem csökkenhetett. A bevételi többletkez különben hozzájárult a gyorsvonatú s a vegyes vonatú III. osztályú menetdíjak némi fokozása.

A podgyász, gyors- és teherárú szállításánál a tonnák mennyiségét és az egy-egy tonna által befutott kilométert tekintve, emelkedés mutatkozik a megelőző évhez képest; az összbevétel volt 1887-ben 27.350,000, a megelőző évben 26.247,000 frt; a tonna és tonna-kilométerenkénti bevétel is megfelelően nagyobb. Érdekes megjegyezni, hogy a teherárú szállításából eredt 26.533,161 forint bevétel mikép oszlott meg. Az I. osztályú árúkra esik 1.450,289, a II. osztályúakra 5.217,017, a terjedelmesekre 494,420 és végre a mérsékelt kocsirakományú, valamint a külön és kivételes díjszabásokba sorolt árúkra 19.371,433 forint. Az utóbbi árúk eo ipso a szállítmányok zömét kepezik; de ez a bevételi szám bizonyítja, hogy a kedvezményes díjszabások mennyire módosíthatják a tömegárú forgalmát és ennek pénzügyi hatását. A magyar királyi államvasútak szép eredményre mutathatnak e tekintetben. 1887-ben e vasútak állomásairól a gabonakivitel 111,934 tonnát tett, mi az előző évi 58,911 tonnához képest 53,023 tonna emelkedést mutat. Az 1884—86-diki három évben átlagosan 63,357 tonna gabona exportáltatott a magyar államvasútakról; ehhez képest az előbb említett 1887-diki kivitel 48,577 tonnával, vagyis 76·6 százaléknyi emelkedést mutat. Érdekes az is, hogy Buda-Pesten az összes vasútakon és hajóállomásokra érkező, úgy szintén az itt fölradott tömegárúknak a magyar államvasútakra eső része mindegyre öregbedik és fontos czikkeknél 50—70 százalékra megy. 1887-ben a magyar államvasútak budapesti pályaudvaraira 5.496,924 métermázsa gabona érkezett, a mi az előző évihez képest 1.696,359 métermázsa vagyis 44·6 százaléknyi emelkedést jelent, holott a Buda-Pestre beárazó többi vasút pályaudvaraira, valamint az itteni hajóállomá-

sokra érkezett gabonaszállítás növekedése 1886-tal szemben mindössze csak 59,540 métermázsa volt.

Az összes bevétel, ide értve a helyi érdekű vasútak üzletkezeléséért járó megtérítést is, volt 1887-ben 35.448,257 forint; 1.290,203 forinttal több, mint az előző évben. Az összes kiadás volt 20.086,250 forint és így az üzleti hányad — mint már említettett — 56.66 százalék, a legjobb, melyet a magyar államvasútak valaha elértek. A forgalmi s kereskedelmi szolgálat részletes adatai mutatják, hogy a kiadások egészben véve a teljesítmények öregbedése következtében természetesen szaporodtak, de az egységekre reducálva, a kocsik hordképességének jobb kihasználása következtében is, csökkentek. A vontatási s műhelyi szolgálat költségei nemcsak átlagosan, de egészben véve is kisebbek voltak, mint 1886-ban. Egészben 5.459,128 forint kiadás mellett, a különbözet 1887 előnyére 253,534 forintra ment, a mi pályakilométerenként 136 forint, vonatkilométerenként 2.3 és ezer elegendő-tonnakilométerenként 13.9 krajczár megtakarítást képvisel. A vonatok átlagos terhelhetése, a vontatás, a tüzelő anyag, a járművek főtartási s átalakítási költségei mind kedvezőbb eredményt mutatnak.

A már említett 35.448,267 forint összes bevétellel szemben 20.086,250 forint kiadás merülvén föl, a tiszta üzleti fölösleg 15.362,006 forint, a mi 1.176,129 forinttal vagyis 8.29 százalékkal több az előző évi eredménynél. A befektetett tőke — nem számítva ide a munkács-beszkidí vasútét — 1887 végén 390.930,309 forint volt; az említett tiszta fölösleg ennek 3.93, vagyis közel négy százalékát teszi, az 1886-diki 3.69 százalékos kamatozással szemben. Ha a kimutatott kibocsátási veszteségek is tekintetbe vétetnek, akkor a kamatozás természetesen kisebb; de azt el kell ismerni, hogy a négy százalékos kamatozás, bár az államnak jóval többbe kerül a befektetett pénz, oly vállalat után, milyen az államvasúti hálózat, melynél a közgazdasági, társadalmi s honvédelmi functio a merev pénzügyi tekinteteknek alá nem rendelhető — ez a kamatozás másutt is, nálunk is, egészen kielégíthető.

Mellőzők a miniszter jelentéséből sokat, a mi figyelemre méltó s a mire visszatérni érdemes lenne; sietek azon fejezethez, mely a vasútak államosítását jeles módon tárgyalja s az államvasútak most kimutatott üzleti sikerét is magyarázza. Az államosításnak sokáig több volt az ellenzője, mint pártolója;

lehetetlennek mondták, hogy oly nagy hálózat, a milyen az államosítás keresztülvitele után alakulni fog, egy kézben, de különösen állami közegek által, jól vezettség; az üzleti rendtelenségeket, pénzügyi zavarokat elkerülhetetleneknek mondták. És csakugyan be is következett mind a két rendbeli baj; de ezek a bajok nem az állami kezelésnek immanens, válhatalatlan eredményei, a mint azokat Baross Gábor, még mint államtitkár, csakugyan le is győzte s az állami kezelés ma már oly sikert mutat föl, hogy épen most újabban két vasút államosítása közhelyesléssel vitetik keresztül.

Nézzük az eredményeket. A régi államvasúti vonalak hossza volt 1876 végén 3118·5 kilométer, az összes államvasúti hálózat hossza pedig volt 1886 végén — ez a fejezet még nem terjeszkedik ki az 1887-dik évre, a mely pedig még nagyobb haladást mutatna — 4458·5 kilométer; a szaporodás tehát 1340 kilométer vagyis 42·97 százalék. És íme a bevételek szaporodása az államosítás következtében majdnem tíz akkora százalékot tesz; mert az 1876-diki államvasútak bevétele volt 6.788,694, az 1886-diki hálózaté pedig 34.158,053 forint, a szaporodás 27.369,359 forint vagyis 403 százalék.

De ha egybe vesszük a régi államvasútnak 1876-diki és az akkor még be nem olvadt keleti tiszai, duna-drávai, erdélyi s alföldi vasútnak szintén 1886-diki bevételeit, és összehasonlítjuk az 1886-diki bevételekkel: akkor látjuk, hogy az államosítás előtt ugyanazon vonalakon a bevétel volt 18.294,631, az államosítás után 34.158,053, tehát a szaporodás 15.863,422 forint vagyis 86·71 százalék. Ez kétszer akkora, mint a vonal-szaporulat százaléka. Magára a régi hálózatra az államosítás következtében 5.606,087 forint bevételi szaporulat esik; de a jelentés tekintetbe veszi, hogy a bevétel rendesen államosítás nélkül is emelkedett volna s pedig tapasztalat szerint évenként 2, tehát a szóban lévő tíz év alatt húsz százalékkal, a mi itt 1.357,739 forintot tesz. Ennek levonása után marad még mindig 4.248,348 forint olyan bevételi többlet a régi hálózatnál, a mely tisztán az államosításnak köszönhető. Hasonló számítás, a melyről el kell ismerni, hogy nem kedvez czélzatosan az államosításnak, azt mutatja az államosított öt vasútnál, hogy a természetes gyarapodáson fölül 1.689,726 forint olyan bevételi többlet következett be, mely tisztán az államosítás javára számítandó.

A különböző forgalmi egységekre reducált számítások a bevételi gyarapodást több oldalról megvilágítják és az eredmény annyival inkább megnyugtató, minthogy a bevételi többlet számos díjleszállítás mellett éretett el. És a forgalom meg a bevételek gyarapodása mindig lépést tartott az államosításnak fokról fokra történt kiterjesztésével.

Természetes, hogy a hálózat növekedésével a kiadások is emelkedtek; de míg a régi hálózatot összehasonlítva az újjal, a bevételek 403 százalékkal növekedtek, addig a kiadások csak 303 százalékkal szaporodtak. És ha a külön állott összes vasútak 1876-iki kiadásait, ugyanazoknak az államosítás utáni kiadásaival vetjük egybe, ismét azt látjuk, hogy a növekedés 54 százalék, holott a bevételeknél a gyarapodás 86·71 százalék. Számos részlet illusztrálja ez eredményt, mely kétségtelenül arról tanúskodik, hogy az államosítás következtében gazdaságosabb volt a kezelés.

Az itt vázolt üzleti előnyöknél még sokkal üdvösebb a közgazdasági hatás, mely az államosításból, a hálózat egybefoglalása s a nagy mérvű díjszabási mérséklés következtében, származott. A keleti vasúton az egyesítés után már 1878-ban díjmérséklések léptek életbe fa, gabona, mész, vas stb. szállításánál; de a nagy tarifa-előnyök csak 1881-ben, a tiszavidéki s keleti vasútnak az államvasúti hálózatba olvadása után érvényesültek. Ekkor megszűnt a minden egyes vasúton külön szedett kezelési illeték, hanem az egész hálózaton csak egyszer szedetett; továbbá a szállítási díj kiszámításánál alapúl szolgáló egységtételek a távolság nagyobbodtával aránylag kisebbedtek, a mi különösen a keleti vasút vidékeire előnyös; és végre a Buda-Pesttel való forgalomban a rákos-újszászi rövidebb út vétetett számításba, bár a szállítás, e vonal még meg nem nyitvatván, a hosszabb hatvan-szólnókin haladt.

E három rendbeli intézkedés nagy mérvű díjleszállítást eredményezett és meglepően fokozta a régi államvasúton és az államosított tiszai s keleti vasúton a forgalmat, különösen gabonában, fában, örleményekben. Érvényesült ez később a budapest-zimonyi vasútnál is. Az államosítással járó tarifa-politikát különben velősen jellemzik a miniszteri jelentés következő, idezésre méltó szavai: «Az azelőtt külön állott vonalaknak szerves egészszé történt összeforrasztása egyébként és az

ily módon létesített forgalmi összhálózatnak a közérdekhez alkalmazkodó egységes vezetése nemcsak a helyi forgalomra gyakorolt jótékony hatást, hanem az ily nagy pályaszervezetben élő cselekvési képesség és elhatározásainak a csatlakozási pályákra való kihatása következtében az ország határait messze túlhaladva, a hazai nyerstermények távol éjszakon és nyugaton fekvő fogyasztási főpiaczaiban is érvényesült. Sok tekintetben enyhítette csakugyan ez a vasúti politika megszorult exportunk nehézségeit és mérsékelte a külföldi vámpolitika káros visszahatását. Némely viszonylatban gabonánál 7·29, tengerinél 38, fánál 40—46, bornál 46·1 százalékos díjleszállítás engedélyeztetett.

Az államosítás további haladásával, az erdélyi, alföldi s újszöny-brucki vasút átvételével, valamint a kelenföld-újszönyi vonal kiépítésével az államvasútak egységes és olcsó díjszabása, a többszörös kezelési illeték elejtése, az övdíjszabásnak még nagyobb távolságokra való kiterjesztése fokozott mérvben érvényesítette jótékony hatását. Az árúforgalom nagy arányokban emelkedett. Buda-Pest magyar királyi államvasúti állomásain föladatott 1876-ban 59,728 tonna, 1886-ban 466,679 tonna, a növekedés 781 százalék; Kolozsvárott föladatott az előbbi évben 15,590, az utóbbiban 152,063 tonna, a szaporodás 875·4 százalék, Aradon föladatott 1876-ban 51,054 tonna, 1886-ban 128.930 tonna, a növekedés 152·5 százalék.

A legmesszebb menő díjmérséklés a fiumei forgalomnak adatott, minthogy e kikötőn át igyekezett a kormány exportunkat a külföldi vámemelések elleneben előmozdítani. Buda-Pestről Fiuméba egy 100 métermázsnyi kocsirakomány gabonáért, lisztért fizettek 1880-ban 136·8 forintot, 1886-ban 96 forintot, olajveteményért fizettek előbb 162·6, jelenleg 96 forintot, szeszért előbb 163·4, újabban 98 forintot. Emelkedett is ahhoz képest nagy arányokban a ki- s bevitel a fiumei kikötőben. Tengeren elszállított Fiuméből liszt 1877-ben 171,326 métermázsa, 1886-ban 986,862 métermázsa, gabonaneműek az előző évben 81,853, az utóbbiban 610,857, bor előbb 1291, utóbb 130,457 hektoliter.

Gondot fordított a miniszter a személyforgalom emelésére is; a díjszabást lényegesen le nem szállította ugyan, ezt későbbi időre véli föntartandónak, hanem tetemesen megrövidítette a menettartamot és alkalmas vonatcsatlakozásokat létesít-

tett. A menettartam megrövidítését látni abból, hogy míg 1876-ban például Buda-Pestről Rutkára tíz óra 48 perczig, Kassára kilencz óra ötven perczig, Kolozsvárra 15 óra 19 perczig tartott a menet: addig 1886-ban ugyanezen utak hat óra 57 percz, hat óra, illetőleg nyolcz óra 28 percz alatt megtehető. És a személyforgalom 1883-ról 1886-ra 5.095,899 útasról hat millió 201,080-ra, a bevétel pedig 5.875,534 forintról 7.258,337 forintra emelkedett.

A pénzügyi eredmény mindenekelőtt abban nyilvánul, hogy az összhálózat tiszta jövedelme 1886-ban az 1876-diki hálózatéhoz képest 12.358,016 forinttal, az előbbi jövedelem 676 százalékaival emelkedett; ebből a többletből esik a régi hálózatra 4.441,393 forint, az államosított és újabban államköltségen épült vonalakra 7.798,430 forint. A régi államvasút és az államosított vonalak jövedelmi többlete tesz 7.275,598 forintot és ha ebből az évi két százalékos természetes emelkedés fejében levonunk 1.060,257 forintot, marad még mindig 6.215,341 forintnyi oly jövedelmi többlet, mely a vonaloknak tisztán az államosítás következtében lehetővé vált összeműködéséből származott.

Az üzleti hányad jellemző tényezője is szembeszökőleg mutatja a javulást. 1876-ban 73·2 százalékot emésztett az üzem a bevételből, 1886-ban csak 58·5 százalékot; és pedig az éjszaki csoport üzlethányada 66·4 százalékról 45·9 százalékra javult, a déli vonalagnál, a melyek soká üzleti hiányban szenvedtek, a hányad 130·7 százalékról 61·9 százalékra javult.

Az államosítás pénzügyi eredményének mérlegét a jelentés tüzetesen megvonja a tekintetbe veendő tőkék, az évi terhek és jövedelmek latba vetésével. Az átvett vasútakért vállalt adósságok, az új vonalak építési költsége, a forgalmi eszközök szaporítása és egyéb beruházások 6.650,000 forint évi kamatterhet okoznak. Ezzel szemben áll 9.690,000 forint jövedelmi többlet, mely fönmarad, ha az 1886-diki 14.185,876 forint tiszta jövedelemből mindent levontunk, a mi nem írható az államosítás javára vagy különben is meg volt mint jövedelem. E 9.690,000 forint tiszta jövedelmi többletből levonva a 6.650,000 forintnyi évi új terhet, több mint három millió az a tiszta pénzügyi haszon, mely a vasúti államosításból credt.

Ezek az államosításnak számokban kifejezhető, legalább is kielégítőnek mondható eredményei; de van ezeken kívül a magyar államvasútnak, a hálózat uralkodó erejénél fogva, az osztrák-magyar államvasútra, a déli vasútra, a dunai gőzhajózásra cartellszerű s azon kívüli, sőt az osztrák vasútakra is kiterjedő oly hatása, melynek közgazdasági becsét számokban kifejezni ugyan bajos, de a melyet egész valójában méltatni, elismerni az igazságosság követelménye.

FENYVESSY ADOLF.

RÉGI DOLGOK.

Elbeszélés.

Második és utolsó közlemény.*)

VI.

AZ ÖREG LE BEAU.

A Heine Henrik emlékirataiban találni néhány arczképet, melyeknek realitása szembeszökő, s melyeket mégis bizonyos költői fény lebeg körül. Ilyen arczkép a Geldern Simoné, a költő nagybátyjáié. «Nagyon szerény és nagyon bizarr külsejű eredeti emberke volt — írja Heine. — Kicsiny, jámbor, összehüvelykötött alakján ugyan nem lehetett észrevenni semmi különöset, de halvány szigorú arczát jellemzetessé tette hatalmas orra, melyet görög szabályosságúnak mondhatnák, bár legalább is egy harmadával hosszabbra nyúlt, mint a hogy a görögök szokták az orrukat hordani . . . Mindig ó-divatú ruhában járt, térdig érő bugyogót, fehér selyem-harisznyát, csattos czipőt és a régi módi szerint, jókora czopfot viselt. Mikor ez a kis emberke végig tipegett az útczán, czopfja egyik válláról a másikra ugrált, ide-oda szökdécselt, s úgy látszott, mintha ki akarta volna csúfolni a tulajdon gazdáját a háta mögött.»

Ez az emberke a legnemesebb lélek volt a világon, s kis kabátja, mely barázda-billegető farkban végződött, az utolsó lovat burkolta be. Hanem ez a lovas nem volt bolygó lovas. Örökké otthon ült Düsseldorfban, a bárkában. «A kicsiny, családi házat *Noé bárkájának* hívták, mert a kapun faragott s színekkel kifestett bárka volt látható. Ebben az ócska hajlék-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 145. számában.

ban szabadon engedhette át magát kedvteléseinek, tudógyerekeségeinek, bibliomaniájának s firkalási dühének, mert folyton folyvást, pihenés nélkül dolgozott, különösen politikai újságoknak és alig ismert folyóiratoknak.»

A szegény Geldern Simont egyedül a közjó iránti lelkesedés ösztökélte az írásra. Mert csak roppant vesződéssel tudott írni. Már a gondolkodás is iszonyú fáradságába került. Ósdi, nehézkes stylusa volt, már a milyet a jezsuita iskolákban tanulhatott.

«Ez a nagybátyám — írja Heine — jelentékeny befolyással volt szellemi fejlődésemre, s ezért végtelen hálával emlékszem rá. Bármennyire különböző módon láttuk is a világot, irodalmi törekvései, melyek különben szárnalmasak voltak, valószínűleg hozzá járultak, hogy az írás vágya fölébredt bennem.»

Az öreg Geldern alakja egy másikat juttat eszembe, mely minthogy már csak emlékeimben él, bizonyára halványnak, talán színtelennek fog látszani. Annyi áll, hogy semmiképen se tudnék oly arczképet festeni róla, mely fantasztikus is volna, meg igaz is; ezeknek az arczképeknek a titka elveszett Rembrandttal s Heineval. Kár, minthogy kitünő festőt érdemelt volna.

Igen, nekem is volt Geldern Simonom, volt, a ki már gyermekkoromban belém oltotta az írás örültségét, meg a szeretetet a szellem alkotásai iránt. Le Beau-nak hívták. Valószínűleg ő az oka, hogy vagy tizenöt év óta be szoktam feketíteni a papírt álmaimmal. Nem tudom, hálás lehetek-e érte. De legalább ártatlan mániát oltott növendékébe, a mint ártatlan volt az ő mániája is.

Az ő mániája ugyanis abból állt, hogy folyton katalogusokat készített, örökösen katalogust, és ismét csak katalogust csinált. Én bámultam, s tíz éves koromban szebbnek találtam a katalogus-csinálást, mint a hadvezéri dicsőséget. Azóta kissé megromlott az ítéletem, de azért nem változtattam meg a véleményemet oly gyökeresen, mint gondolhatnák. Az öreg Le Beau még mindig kitünő és írgylésre méltó férfúnak tűnik föl előttem, és ha néha-néha el is mosolyodom, mikor erre az öreg barátomra gondolok, vidámságom ellenére kissé elérzékenykedem, s úgy erzem, hogy a régi szeretet még nem halt ki belőlem egészen.

Az öreg Le Beau nagyon öreg volt, mikor én nagyon fiatal voltam; tehát nagyon jól megértettük egymást.

Egész alakja bizalommal teljes kíváncsisággal töltött el. Szemüvege, mely rendesen az orrán nyugodott (maga ez a gömbölyű, vastag orr is), telt, rózsaszínű orczája, virágos mellényei, nagy vattázott selyem felöltője, melynek öblös zsebei ócska könyvektől duzzadtak, szóval egész személye csupa kedélyességről s talán egy szemernyi örütségről tanúskodott. Alacsony tetejű és széles karimájú kalapot hordott, melynek szegélyére rákunkorodtak ősz hajszálai, mint a hogy a jerikói loncz ráfonódik a terraszok rácsozataira. Egyszerűen és röviden, változatosan és képekben beszélt; mind az, a mit mondott, olyan volt, akár csak a dajkamese. Természetlől fogva nagyon gyermekes lehetett; órákig el tudott mulatni minden haszontalanságon. Minthogy szüleim iránt hívséges barátsággal viseltetett, s engem értelmes, jó kis fiúnak talált, minduntalan elhívogatott a házába, a hol különben csak a patkányok látogatták.

Ez a ház ócska, rozszant, ferdén épített alkotmány volt, mely szűk, lejtős emelkedésű utczára nyílt, honnan néhány percz alatt a Jardin des Plantes-ba lehetett jutni. Azt hiszem, akkortájt az összes párisi kádárok és dugócsinálók ebben az utczában laktak. Olyan tömlő- és hordó-szag terjengett ott, hogy talán sohasem fogom elfelejteni. Mikor oda érkeztem, Nanon, az öreg szolgáló, kézen fogott, és kis tulipántos kerten vitt keresztül; aztán fölmentünk a perronra s onnan beléptünk a lakásba, melynél különösebb szállás aligha akadt az egész világon. Az előszobában szép sorba fektetett múmiák fogadtak, némelyikök még aranyozott burokjában volt, de a legtöbbnek már nem volt meg utolsó ékessége sem s kiszáradt testöket csak a megfeketedett lepedő burkolta el jól-rosszúl; sőt olyan is akadt közöttök, mely kiszabadulva kötelékéből, nagy zománczszemeit a vendégre meresztette s ijesztően vicsorgatta a fogait. A lepeső sem volt valami vidám: a falon lánczok, nyakvasak, kinzó eszközök meg a karomnál vastagabb tömlőczkulcsok függöttek.

Az öreg Le Beau, mint Bouvard, mindent elkövetett, hogy egy kiszolgált akasztófát szerezzen a gyűjteményébe. Hiába; nem jutott hozzá sehoh. De szerzett vagy tíz-tizenkét vallató körtét. A négy szoba, melyből lakása állott, nem igen különbözött egymástól; egyik olyan volt, mint a másik. A falakat mindenütt könyvállványok takartak el, melyek egész a mennyezetig értek; a padlón térképek, könyvek, fegyverdara-

bok, érmek, zászlók, megfüstölődött képek, régi, csonka faragványok, meg töredezett márvány-szobrocskák heverték. Egy biczegő asztalon meg egy szű-ette bőrládán festett faience-ok egész hegyei meredeztek.

Minden, a mi csak fölakasztható, a mennyezetről csüngött le, még pedig a legtöbb ugyancsak siralmas helyzetben. Ebben a khaotikus múzeumban minden tárgy ugyanaz alatt a por alatt elegyedett össze; s úgy látszott, mintha az egyes ritkaságokat csak a pókháló tartaná a helyökön.

Az öreg Le Beau, a kinek sajátos és igen határozott nézetei voltak arról, hogyan kell a műtárgyaknak gondját viselni, megtiltotta Nanonnak, hogy a padlót söpörje. Különben a legfuresábbnak azt találtam, hogy ebben a zürzavarban mindennek vagy szomorú vagy csúfondáros alakja volt: a ritkaságok kajánul sandítottak rám. Az egész múzeumban gonosz manók elvarázsolt seregét láttam.

Az öreg Le Beau rendszeren a hálószobájában tartózkodott; ez a szoba is tele volt mindenféle műtárggyal, de legalább nem volt olyan poros, mint a többi; mert az öreg szolgáló kivételképen engedelmet kapott rá, hogy ebben az egy szobában megmetsétáltassa a seprőt és a törölő ruhát. E helyiségnek a felet egy hosszú asztal foglalta el, melyen számtalan halmaz, kártya nagyságú lemezpapír hevert.

Öreg barátom, tarka házi öltönyében és háló sipkájában, egyszerű szívének egész gyönyörűségével dolgozgatott e mellett az asztal mellett. Katalogust csinált. Én meg kimeresztve a szememet s visszafojtva a lélekzetemet, bámultam. Főkép könyvekről és érmekről szeretett katalogust csinálni. Nagyító lencsét használt és céduláit apró, szabályos vékony betűkkel írta tele. Akkor azt képzeltem, hogy ennél szebb foglalkozásra már nem adhatja magát az ember. Csalódtam. Véletlenül találkoztam egy nyomdász, a ki hajlandó volt kinyomatni az öreg Le Beau katalogusát, s megérttem, hogy öreg barátom kefelevonatokat javíthatott ki. A papírlapok szélére rejtelmes jegyeket pingált. Tüstént beláttam, hogy ez a legszebb foglalkozás az egész világon, s a szájamat is eltátottam csodálkozásomban.

Hanem aztán lassanként neki bátorodtam, s utoljára föl tettem magamban, hogy egyszer majd én is fogok kefelevonatokat javíthatni. Ez a vágyam soha sem teljesedett, a min nem nagyon búsulok, mert sokszor érintkezven egyik barátommal,

a ki író, rájöttem, hogy az ember mindent megún, még a kefe-levonatok javítgatását is. De azért mégis igaz, hogy öreg barátom döntötte el hivatásom kérdését. A nem közönséges látvány, melyet lakásának berendezése mutatott, hozzá szoktatta gyermek-elmémet a régi és ritka formákhoz, érdeklődést keltett bennem a múlt iránt és tudni vágyással töltött el; példáját látva, hogy a rendesen teljesített szellemi munka mily fáradtság nélkül való és mily nyugalmat ad — már kicsiny koromban kedvet kaptam a tanulásra. Végre neki köszönhettem, hogy az olvasás második természetemmé vált, hogy a régi szövegek buzgó glossatora lettem s hogy most leírom emlékezéseimet, melyek soha sem fognak nyilvánosság elé kerülni.

Tizenkét éves voltam, mikor ez a kedves és furcsa öreg ember szép csöndesen meghalt. Katalogusa, mint gondolhatják, kefe-levonatban maradt; soha sem nyomtatták ki. A múmiákat meg a többi mindenféle Nanon eladta a zsebárusoknak. És ezek az emlékek immár negyedszázadosak.

A múlt héten a hétel *Drouotban* ráakadtam egyikére ama kis Bastille-oknak, melyeket Palloy honfitársunk 1789-ben a lerombolt erősség köveiből faragott s melyeket csekély díjért adogatott el a községeknek és polgártársainak. Az ilyen Bastille-példány nem valami nagy ritkaság, s dísz tárgynak kissé alkalmatlan, mert nem könnyen cipelhető egyik helyről a másikra. Mind az által ösztönszerű kíváncsisággal nézegettem meg a hétel *Drouotban* kiállított példányt s némi megindulást éreztem, midőn az egyik torony alján ezt a félig elmosódott följegyzést olvastam: «Le Beau úr gyűjteményéből».

VII.

MEGISMERKEDÉS A KÖLTÉSZETTEL.

Lefort kisasszony, ki a faubourg Saint-Germainben nevelő intézetet tartott egészen kicsiny gyermekek részére, beleegyezett, hogy reggeli tíz órától délig s delután kettőtől négyig én is hallgathassam oktatását. Rettenetes dolgokat képzeltem erről az intézetről, s mikor a dajkám először vonszolt el oda, azt hittem: el vagyok veszve.

S azért igen meglepett, hogy midőn beléptem a nagy

tanuló szobába: öt vagy hat kis lyányt és tíz tizenkét kis fiút pillantottam meg, a kik mind nevetgéltek, torzképeket vágtak s mindenféle jelét adták kópéságuknak és jó kedvöknek. Megítéltem őket, s elmondtam magamban, hogy nagyon megátalkodottak lehetnek.

Ellenben úgy vettem észre, hogy Lefort kisasszony mélységesen szomorú volt. Kék szemét nedvesnek láttam s mintha ajkait félig nyitva tartotta volna . . .

Angol módra fésült, színtelen fürtök csüngöttek alá arczára, mint néhol a parton méla fűzfa-ágak hajlanak le a viz tükreire. A semmiségbe nézett s koronként mintha mély álomból riadt volna föl.

E szomorú kisasszony kedvessége s a gyermekek vígsága bizalmat keltettek bennem; már magára a gondolatra, hogy egy csomó kis lyány sorsában fogok osztakozni, minden félelmem eloszlott.

Lefort kisasszony palatáblát meg kretát nyomott a kezembe, s aztán leültetett egy élénk szemű, finom arcú fiú mellé, ki velem egykorú lehetett.

— Engem Fontanetnak hívnak — szólott hozzám. — Hát téged?

Aztán megkérdezte: mi az apám? Mondtam, hogy orvos.

— Az enyem ügyvéd — felelt Fontanet. — Ez jobb hivatal.

— Miért?

— Te nem látod be, hogy ügyvédnek lenni nagyon szép dolog?

— Nem.

— Akkor te ostoba vagy.

Fontanetnak termékeny esze volt. Ajánlotta, hogy tenyészszek selyembogarat, s aztán mutatott egy szép Pythagoras-fele sorozatot,*) melyet ő maga csinált. Bámultam Pythagorast és Fontanet-t. Én csak egy pár mesét tudtam.

Mikor haza indultam, Lefort kisasszony szorgalmi jegyet adott, melynek hasznát sehogy sem tudtam kitalálni. Anyám megmagyarázta, hogy a kitüntetések egyik sajátsága, hogy semmi hasznukat sem lehet venni. Azután kikérdezett, mit míveltem ezen az első napon. Azt feleltem, hogy Lefort kisasszonyt nezttem.

*) Az egyszeregy.

Anyám kicsúfolt, pedig igazat mondtam. Mindenkor nagy hajlandóságom volt az életet látványosságnak tekinteni. Soha sem voltam valóságos megfigyelő; mert a megfigyeléshez rendszer kell, mely a vizsgálódást irányozza, és nekem nincs rendszerem. A megfigyelő czéltudatosan válogatja megnézni valóját; a szemlélődő teljesen rábizza magát a szemére. A mi engem illet, szemlélődőnek születtem, s azt hiszem, soha sem fogom levetkezni azt az ártatlan együgyűséget, mely meg van minden nagyvárosi szájtátóban, a ki mindenre elbáméskodik, a kit minden mulattat s a ki még akkor is megőrzi kis gyermekes, érdek nélküli kíváncsiságát, mikor már az anyagi törekvések és a becsvágy korát éli. Mind ama látni valók közül, melyeket valaha végig néztem, csak az az egy untatott, a melyet színpadon mutogattak. Ellenben az élet látványosságai, kivétel nélkül, mindig érdekelték, kezdve azokon a látni valókon, melyek még a Lefort kisasszony intézetében foglalkoztattak.

Tehát: el-elnéztem nevelőnőnket, s mindinkább megerősödven abban a hitemben, hogy Lefort kisasszony szomorú, megkérdeztem Fontanet-t, hogy: mi az oka ennek a föltűnő szomorúságnak? Fontanet, bár semmi határozottat nem állíthatott, úgy magyarázta a dolgot, hogy nevelőnők szomorúságát a lelki furdalás okozza; mert úgy emlékezett (noha nem volt egészen bizonyos benne), hogy Lefort kisasszonyt hirtelen s épen ama, már rég múlt napon fogta el a búskomolyság, midőn ez a fehér személy jogtalanul elkobozta az ő puszpángfából készült csigáját, s majdnem azonnal újabb merényletet is bátorkodott ellene elkövetni; ugyanis elfojtani akarva a jószágától megfosztottnak jogos panaszkodását, fejére nyomta áldozatának a számársüveget.

Fontanet meg tudta érteni, hogy az a lélek, mely ily gonosz tette tudott vetemedni, örökre elvesztette nyugalma és derűlttségét; de én nem elégedtem meg a Fontanet okaival; másokat kerestem.

Az igazat megvallva, nehéz volt akármit is keresni a Lefort kisasszony tanuló termében, mert ott pokoli zürzavar uralkodott. A növendékek roppant csatákat vívtak Lefort kisasszony előtt, a ki látható volt ugyan, de a kinek a lelke távoli vidékeken járt. Annyi katekizmust és kenyérgalacsint vagdos-tunk egymás fejéhez, hogy a levegő elsötétedett tőlük s a durrogásnak nem volt se hossza, se vége. Csak a legkisebb gyerme

kek nézegettek békés mosolylyal a mennyezetre, a lábukat fogva s a nyelvöket kilógatva.

Néha-néha Lefort kisasszony beleszólt a zshivajba, olyanformán, a hogy alvajárók szoktak megszólalni; megbüntette valamelyik ártatlan növendekét, aztán visszavonúlt szomorúságába, mint valami toronyba. Tessék elképzelni egy nyolcz éves kis fiúnak lelki állapotát, a ki ez érthetetlen zajgás közepe, körülbelül hat hét óta írogatja a palatáblájára :

Éhen vezett a föl nem ismert Malfilátre.

Ez volt a föladatom. Időnként kezembe támasztottam a fejemet, hogy féken tartsam a gondolataimat; de egy gondolat nem hagyott bekén: az a kérdés, hogy miért szomorú Lefort kisasszony? Szüntelenül a búskomor nevelőnővel foglalkoztam. Fontanet különös elbeszélésekkel növelte kíváncsiságomat. Azt mesélte, hogy az ember nem mehet el korán reggel a Lefort kisasszony szobája előtt a nélkül, hogy nyögést, siránkozást és lánczsörgést ne halljon.

— Emlékszem — tette hozzá — hogy egyszer régen, talán egy hónapja, zokogva olvasott föl az egész osztálynak egy történetet, mely, azt mondják, vers volt.

A Fontanet elbeszélésében volt valami borzalmas, a mi átjárta a lelkemet. Mindjárt másnap alkalmam nyílt meggyőződni, hogy ez az elbeszélés nem volt költött, legalább a föl-olvasást illetőleg nem; mert a lánczsörgésről s a többi borzalomról, melyek Fontanet-t elrémítették, soha sem tudtam meg semmit, s ma már azt hiszem, hogy a lánczsörgés valójában szenes lapát és csípővas csörgése volt.

Másnap ugyanis a következő nevezetes dolog esett meg:

Lefort kisasszony megkopogtatta az asztalt vonalzójával, csöndet parancsolt, köhécselt és tompa hangon így szólt:

— Szegény Janka!

Majd, némi szünet multával halkán folytatta:

A tanya szüzi közt a legszebb Janka volt.

Fontanet mellbe lökött a könyökével s elröhögte magát. Lefort kisasszony méltatlankodva nézett rá; aztán, azon a végtelenül szomorú hangon, a melyen a vezeklési zsoltárokat szokás énekelni, folytatta a szegény Janka történetét. Valószínű, sőt bizonyos, hogy ez a történet elejétől végig vers volt; de

kénytelen vagyok úgy mondani el, a mint emlékezetemben megmaradt. Remelem, az én prózámban is rá lehet ismerni a költemény szétszórt csillámainra.

Janka menyasszony volt; szerelmet és hűséget esküdött egy ifjú, derek hegylakónak. E szerencsés pásztort Oswaldnak hívták. Már minden készen van az esküvőre; Janka barátnői fátyolt és koszorut hoznak a szép menyasszonynak. Boldog Janka! De ime, egyszerre elalel. Arcza sápadt, mint a halál. Oswald lejö a hegyről. Arájához fut és így szól hozzá: «Oh, én mátkám!» A lány elfulladó hangon felel: «Kedves Oswald, Isten veled! Meghalok!» Szegény Janka! A sir lett nászágyuk, es a tanya harangjai, melyeknek esküvőre kellett volna csilingelniök, temetésre kondúltak meg.

Ebben az elbeszélésben sok olyan kifejezés volt, melyet akkor hallottam először, s melynek értelmet nem tudtam; de az egész oly szomorúnak és oly szépnek tűnt föl előttem, hogy hallatára valami ismeretlen borzongást éreztem; a melancholia báját egyszerre megértette velem vagy harmincz rossz vers-sor, melyeknek betű szerinti értelmet képtelen lettem volna megfejteni. Mert, míg meg nem vénülünk, nem szükség sokat megértenünk, hogy sokat érezzünk. A homályos dolgok is lehetnek megindítók, és nagyon igaz, hogy a határozatlan, a bizonytalan tetszik az ifjú lelkeknek.

A könny kiáradt nagyon is teli szívemből, és bármily csúfondárosan vigyorgott Fontanet, bár hogy fintorgatta az arczát — nem tudtam visszafojtani a belőlem kitörő zokogást. Pedig akkor még nem kételkedtem a Fontanet fölényében. Államtikárrá kellett lennie, hogy kételkedjem benne.

Könnyezesem jól esett Lefort kisasszonynak; magához hívott, és így szól hozzám:

— Nozière Péter, ön sírt; ime, itt az erdemkereszt. Tudja meg, hogy ez a költemény tőlem való. Van nékem egy vastag füzetem, mely csupa olyan szép költeménynyel van tele, mint ez itt; de még nem találtam kiadót, a ki kinyomatná. Úgy-e, hogy ez borzasztó, sőt megfoghatatlan?

— Oh, kisasszony — feleltem — milyen jó, hogy fölolvasta ezt a történetet! Most már tudom az on bánatának okát. Ön szereti a szegény Jankát, a ki meghalt a tanyán, s mivel mindig rágondol, úgy-e, azért olyan szomorú, s azért nem veszi észre, mit csinálunk az osztályban?

Szerencsétlenségemre, ezek a szavak nem tetszettek neki. Haragra lobbant s így szólt:

— A szegény Janka története költött dolog. Ön ostoba. Adja vissza ezt a keresztet és menjen a helyére.

Sírva tértem vissza a helyemre. Most már magamért sir-tam, s megvallom, ezek az újabb könnyek nem jártak azzal a majdnem édes érzéssel, melyet akkor éreztem, mikor a szegény Janka fakasztott könnyekre. S még hozzá nagyon növelte a zavaromat, hogy fogalmam sem volt róla, mi lehet az a «költött dolog»? Fontanet sem tudta.

Mihelyt haza értem, megkérdeztem anyámtól.

— Költött dolog — felelt anyám — az, a mi nem igaz.

— Ah, mama — szóltam — mily kár, hogy a szegény Janka nem igaz!

— Micsoda Janka? — kérdezte anyám.

— A tanya szüzi közt a legszebb Janka volt.

És elmondtam Janka történetét, a mint emlékezetemben maradt.

Anyám semmit sem felelt, de mintha halkán azt mondta volna apámnak:

— Micsoda együgyűségeket tanítanak ennek a gyermeknek!

Egy hét múlva utoljára írtam palatáblámra (természetesen akkor is óriási zajgás közepett) ezt a jól ismert verset:

Éhen veszett a föl nem ismert Malfilâtre.

Fontanet meg én egyszerre léptünk ki Lefort kisasszony intézetéből.

VIII.

TEUTOBOCHUS.

Úgy hiszem, senki sem lehet egészen üres ember, ha Párisban, valamelyik quai-n nevelkedett, ha gyermekkorában ott játszott valahol a Louvre-ral és a Tuileriákkal szemben, talán a Mazarin-palota mellett, néhány lépésnyire a dicsőséges Szajna folyótól, mely a régi Páris tornyai, tornyoeskái és boltívei kö-

zепett folydogál. Ezen a tájékon, a rue Guénégand-tól a rue du Bac-ig a könyvtárosok és képkereskedők boltjai, az ódonság-üzletek és a metszetekkel teli kirakatok pazarul tárják föl minden járóelőnek a művészet legszebb formáit és a múlt legérdekebb maradványait. A szemnek is, a leleknek is megannyi csáb mindegyik kirakat a maga bizarr kedvességével és szórakoztató összevisszaságával. A sétáló, a kinek van szeme, mindig visz onnan magával valami gondolatot, hasonlóan a madárhoz, mely egy-egy szalmaszállal tér meg fészkebe.

Mint hogy vannak ott fák meg könyvek, s mint hogy aszsonyok is járnak arra, nincs annál szebb hely az egész világon.

Erre a ritkaság-vásárra ma már félannyi holmi sem kerül, mint az én gyermekkoromban; akkor a műkereskedőknél tömördek kincs fordult meg; lehetett nálok látni régi bútort és régi könyvet, régi metszetet és régi festményt, chinai meg japáni porcellánt, művészi faragású pohárszéket, meg nagy értékű virágvázát, arany-hímzést és ezüsttel átszőtt kelmet, szőnyeget, mely történeti vagy mythologiai jelenetet ábrázolt, képes könyvet egész halommal, meg maroquin-be kötött unicumot, akárhányat. E kedves dolgok lépten-nyomon kínálkoztak a finom ízlésű és tudós műkedvelőknek, a kik elől még abban az időben nem halászták el a műtárgyakat tőzsde-ügynökök meg színésznők. S mindezeket a kincseket Fontanet is, én is már akkor ismertük, mikor még hímzett szélű inggallért és térdig erő nadrágot viseltünk.

Fontanet a rue Bonaparte sarkán lakott, hol apjának ügyvédi irodája volt. Mi pedig a Chimay-palota egyik szárnyának a tőzsomszédságában laktunk. Így Fontanet-t nemcsak barátomnak, hanem szomszédomnak is mondhattam. Szünnapokon együtt jártunk a Tuileriák kertjébe játszani, s ilyenkor, a mint végig mentünk a quai Voltaire-en, melynek a ritkaság-boltok valami tudós színezetet adnak, elfelejtkezve, hogy kezünkben abroncs és zsebünkben labda van, meg-megálltunk minden tizedik lépés után, előgvelegettünk a boltok előtt, sorra szemléltük a kirakatokat, akár csak az öreg urak, s órákig elokoskodtunk (már a magunk módja szerint) ezeken a különös dolgokon, melyek a múltból, a rejtelmes múltból maradtak fönn.

Igen, csavarogtunk, bedugtuk az orrunkat minden ócska könyvbe, végig néztük az összes kirakott képeket, s meg-

vizsgáltunk minden műtárgyat, a melyhez csak közel férhettünk.

A quai Voltaire ritkaság-vására mind a kettőnket nagyon érdekelt. De Fontanet, meg kell vallanom, nem viseltetett minden ócskaság iránt oly nagy tisztelettel, mint én. Ha valami antik mosdó-medenczét, vagy egy-egy csonka orrú szent püspököt látott, nagyokat nevetett. Fontanet már akkor is a haladás embere volt, ugyanaz a reformer, a kit önök a képviselőházban hallottak. Tiszteletlensége sokszor megremegettetett. Nem szerettem, hogy valaki tökfeknek mondja a bizzar arcú ösöket, kiknek képmását néztük. Erős conservatív hajlamaim voltak, a melyek teljesen maig sem vesztek ki belőlem; semmiféle bölcselkedés nem írtotta ki belőlem a vén fák és a falusi papok szeretetét.

Aztán meg abban is különböztem Fontanet-től, hogy bennem nagy hajlandóság volt csodálni mindent, a mit nem értek. Imádtam a varázsló, a szellemidéző könyveket, az abrakadabrákat, az érthetetlen ákombákomokat; s minden, vagy majdnem, abrakadabra és érthetetlen ákombákom volt előttem. Ellenben Fontanet csak olyan tárgyat nézegetett szívesen, a melynek a használatát ki tudta találni. Így beszélt: «Látod ezt a foglalatot? Ez itt kinyílik. Látod ezt a csavart? Szét lehet szedni.» Fontanet kiválóan józan szellem volt. Meg kell adnom, hogy lelkésülni is tudott, kivált ha csataképet látott. Az *Atkélés a Berezinán* meghatotta. Petit-Prêtre, a fegyverműves boltja, mind a kettőnket nagyon érdekelt. Mikor a lándsák és a vérték, az öblös pajzsok és pánczélingek közt megpillantottuk Petit-Prêtre-t, a mint zöld kötenyében, sántítva, mint Vulkán, műhelye belsejébe botorkált s onnan valami antik kardot hozott elő, melyet aztán pultjára fektetett és szorító vassal erősített a deszkára, hogy a pengét kitisztíthassa s a markolaton javíthasson egyet-mást: meg voltunk győződve, hogy nagy, lélekemelő látvány tanúi vagyunk; Petit-Prêtre óriásnak tűnt föl előttünk. Némán, a kirakat üvegéhez lapúlva lestük mozdulatait. A Fontanet fekete szeme csillogott, s egész kis barna, finom arcza neki élénkült.

Ez az emlék egész este nem hagyott nyugodtan. Ezerféle rajongó gondolat forrongott a fejünkben.

Fontanet egyszer így szól hozzám:

— Te, ha mi lemezpapírból, meg olyan ezüstös papír-

ból, a milyenben a csokoládet árulják, kardot készítenénk! . . . a Petit-Prêtre-ehez hasonló kardot!.. kardot, meg egyéb fegyvert is.

A gondolat szep volt. De soha sem tudtuk annyira vinni, hogy tervünket tisztességesen vegrehajthattuk volna. Én sisakot csináltam, s ezt a sisakot Fontanet mágus-süvegnek nézte.

Ekkor eszembe jutott valami más :

— Hátha múzeumot alapítanánk! . . .

Kitünő ötlet! Csakhogy az idő szerint nem volt egyebünk, a mit ebbe a múzeumba tehattünk volna, csak ötven egynéhány színes golyónk, meg hat vagy nyolcz pergetni való csigánk.

Fontanetnak harmadik eszméje is támadt. Fölkiáltott :

— Írjuk meg *Francziaország történetét*, kimerítve minden részletet, ötven kötetben.

Ez az ajánlat elragadtatásba ejtett. Tapsoltam, újjongtam hozzá. Megegyeztünk, hogy mindjárt másnap reggel dologhoz látunk, ámbár a *De Viris*ből egy egész lapot kellett könyv nélkül megtanúlnunk.

— Minden legcsekélyebb részletet — ismételte Fontanet — kimerítő terjedelemben kell megírni! Bele kell tenni minden részletet.

Természetes, hisz én is így értettem a dolgot. Magától értetődik, hogy minden részletet bele kell tenni!

Elváltunk, lefektettek. De legalább egy negyed óráig nem tudtam elaludni, annyira izgatott ez a fölséges gondolat: *Francziaország története*, ötven kötetben az összes részletekkel együtt.

Megkezdtük. Már nem tudom, miért kezdtük épen Teuto-bochus királylyal, de tervünk így kívánta. Első fejezetünkben bemutattuk Teuto-bochus királyt, a ki harmincz láb magas volt, mint a véletlenül megtalált csontozatok kétségtelenül bizonyítják. Mindjárt első lépésre ilyen óriásra bukkanni! Ez a véletlen rettentő volt. Magát Fontanet-t is meglepte a dolog.

— Ugorjunk keresztül Teuto-bochusra — indítványozta. Nem mertem.

Az ötven kötetes *Francziaország története* megakadt Teuto-bochusnál.

Istenem, hányszor eltem újra ezt a kalandot! Hányszor

történt velem, hogy mikor épen valami nagy munkába kezdtem vagy egy-egy sokáig álmodott terv kiviteléhez fogtam hozzá, hirtelen megakasztott egy Teutobochus, melyet közönségesen sorsnak, véletlennek, kényszerűségnek hívnak! De most már úgy vagyok vele, hogy kezdem áldani ezeket a Teutobochusokat, melyek elvágva előttem a dicsőség veszedelmes útjait, meghagytak az én két hűséges örömmek: a homálynak és a közepszerűségnek. Jók hozzám mind a ketten és szeretnek. Illő, hogy viszont én is szeressem őket.

A mi Fontanet-t, az én éles elméjű Fontanet barátomat illeti, a ki ma ügyvéd, képviselő és különböző társaságok igazgató-tanácsosa, igazán öröm látni, hogyan játszik az akadályokkal, hogyan bujkál keresztül a közélet minden Teutobochusának lábai között, hogyan teszi túl magát az óriásokon, melyekbe olyan könnyű beleütközni, s melyek engemet az ő helyén már százszor is orra buktattak volna!

IX.

A MYRTUS-ERDO.

I.

Nagyon értelmes kis fiú voltam, de mikor úgy a tizenhetedik évemben jártam, teljesen elbutultam. Akkortájt olyan félenkség vett rajtam erőt, hogy ha köszönnöm, vagy valamely társaságban le kellett ülnöm, beléizzadtam. Ha asszonyokkal voltam együtt, valami rémület-félét éreztem. Szigorúan tartottam magamat *Krisztus követésének* a következő szabályához, melyet nem tudom, melyik alsóbb osztályban tanultam, s mely megmaradt emlékezetemben, talán mert verseit, melyek Corneille-től valók, különösekknek találtam:

Gondosan kerülj a dámák társaságát,
Fehérnép közt lesi a sátán zsákmanját.
Ajánld egyetemben az Ur szent kegyébe
Mindegyiket, kinek példás az erénye,
S hogyha látod őket, búcsúzni ne légy rest,
Szeresd valamennyit, de Istenben szeresd.

Követtem a nehaj mysticus barát tanácsát; de ha követtem, bizony akaratom ellenére történt. Nem voltam rest búcsúzni tőlök, de azért néha szívesen maradtam közelemben.

Anyám barátnői közt volt egy asszony, a kivel együtt lenni és hosszasabban elbeszélgetni — különösen szerettem volna. Ez a hölgy Adolphe Gance-nak, a korán elhunyt, híres zongoraművésznak az özvegye volt. Alice-nak hívták. Soha sem láttam jól sem a haját, sem a szemét, sem a fogait . . . Hogy is nézze meg jól az ember azt, a mi hullámszik, csillámszik, ragyog, elvakít?! Hanem szebbnek tűnt föl előttem álmoképeimnél; s úgy tetszett, mintha valami legies, szinte földfölötti lényt láttam volna benne. Anyám azt szokta mondani, hogy a Gancené asszony arcvonásai külön-külön nem mutatnak semmi rendkívülit. A hányszor csak anyám ezt a nézetét fejtegette, apám mindannyiszor hitetlenül rázta a fejét. Talán mert az én derék apám is úgy volt vele, mint magam, s nem vette szemügyre úgy külön-külön a Gancené asszony arcvonásait. És, ha a részletekhez kifogás férhetett is: az egész arc elbájoló volt. Ne higyenek anyámnak: képzelnem sem tudok Gancené asszonynál szebb nőt. És ha Gancené asszony vonzott: a szépség kedves dolog; Gancené asszony megrémített: a szépség rettentő dolog.

Egy este, mikor apámnál vendégek voltak, Gancené asszony lépett a terembe. Arczkifejezése kissé fölbátorított. Néha, férfiak között, olyan arcot mutatott, a milyen egy királynőé lehet, a ki enni ad a madarainak. Aztán egyszerre elhidegedett; minden mozdulata gögös leereszkedést fejezett ki; arcza me-revvé, tekintete élessé vált; s néha-néha olyan mozdulatokat tett illatos legyezőjével, mintha el akarná üzni az undort, mely környékezte. Mindezt nem tudtam megmagyarázni magamnak. Ma már tökéletesen értem a dolgot: Gancené asszony kaczer volt, punctum.

A mint mondtam, akkor este mindenkinek, még nekem a legalázatosabbnak is juttatott egy morzsányi mosolyt. Nem tudtam levenni róla a szememet. Úgy tetszett, mintha szép szeme valami végtelen szomorúságot árult volna el. Kétségbe estem. A mint láthatják, jó lélek voltam. Kérték, hogy zongorázzék. Chopin egyik nocturne-jét játszotta: soha sem hallottam olyan szép zenedarabot, világéletemben. Mintha Alice újjai,

fehér, hosszú újjai, melyekről előbb lehúzta a gyűrűt, valami földöntúli csirógatással csiklandozták volna a fületem.

Mikor abba hagyta a játékot, önkénytelenül, ösztönszerűleg, azt sem tudva, mit csinállok, helyére vezettem és mellé ültem. A hogy megéreztem keble illatát, behúnytam a szememet. Kérdezte: szeretem-e a zenét; hangja megremegtetett. Fölnéztem, láttam, hogy rám tekint, és ez a tekintet elveszített.

— Igen, uram — feleltem zavaromban . . .

Ah, hogy a föld nem nyílt meg s nem nyelt el mindenes-től ebben a pillanatban! . . . De hát az ember legforróbb óhaj-tása is süket fülre talál a nagy, az érzéketlen, a közömbös Ter-mészet előtt.

Egész ejjel a fejemet vertem és szídtam magamat agyba-főbe: «Te szamar, te hülye, te bivalbornyú!» És reggel, hosz-szas elmélkedés után, még mindig nem békültem ki enmagam-mal. Így érvődtem: «Ha azt akarjuk mondani egy hölgynek, hogy szép, hogy gyönyörűséges, hogy igazi sóhajt, igazi zoko-gást tudott kicsalni zongorájából — és nem tudunk egyebet dadogni, csak ezt a két szót: *Igen, uram*, akkor bizonyára mód fölött szegények vagyunk társalgás dolgában. Noziere Péter, tökfilkó vagy, büjj el.»

Fájdalom, még elbúnom sem lehetett, a hogy szerettem volna. El kellett járnom az iskolába, ebédnél kénytelen voltam emberek közé ülni, a sétálás elöl sem szökhettem meg. El-el-dugdostam a kezemet, meg a lábamat, a hogy csak tudtam, a nyakamat behúztam a két vállam közé, de azért megláttak, észrevettek, a mi nagyon szerencsétlenné tett. A czimboráim közt még csak meg voltam valahogy; szükség esetén megök-löztem őket vagy összeverekedtem velök; ez is megjárja föl-lépésnek; ha még nem is fesztelenség, de már határozott visel-kedés, már olyan, a milyen. De anyám barátnőivel szemben száanalomra méltó voltam. Beláttam, mily megbecsülhetetlen *Krisztus követésének* ez az arany-szabálya:

Gondosan kerüld a dámák társaságát.

— Oh, mily üdvös tanács! — tünődtem. — Ha én is ke-rültem volna Gaucené asszonyt azon a gyászos emlékü este, mikor oly költőileg játszotta Chopin legszebb nocturnejét, mi-kor, nem tudom mikép, a zongoraszó megborzongatott . . . ha

akkor kerültem volna Gancené asszonyt, nem kérdezhettem volna: Szereti-e a zenét?» s én nem feleltem volna: «Igen, uram».

Ez a két szó: «Igen, uram», szüntelen a fülemben csengett. Emlékét sehogy sem tudtam elűzni lelkemből, vagy jobban mondva, öntudatomnak azt a borzasztó jelenségét éltem meg, melyben úgy tetszett, mintha az idő folyása hirtelen megakadt s én örökre abban a pillanatban maradtam volna, midőn ezt a két helyre hozhatatlan szót kiejtettem: «Igen, uram». Nem mondhatom, hogy lelki furdalás kínozott. A lelki furdalás kedves dolog ahhoz képest, a mit én éreztem. Vagy hat hétig sötét búskomorságban sínyletem; e hat hét múltán magok szüleim is észre vették ostobaságomat.

Ostobaságomat az tette teljessé, hogy épen oly vakmerően ítéltem, mint a mily félénken viselkedtem. A fiatal emberek elméje rendesen merev. Az enyém hajlíthatatlan volt. Meg voltam győződve, hogy zsebemben az igazság. Szilaj és forradalomra vágyó voltam, mihelyt egyedül maradtam.

Milyen víg, kemény, hatalmas ficzkó voltam, mikor magamra hagytak! Azóta nagyon megváltoztam. Most már nem igen félek a kortársaimtól. A mennyire lehetséges, meg tudom találni az engem illető helyet azok közt, a kiknek több eszök van, mint nekem, s azok közt, a kiknek kevesebb van; és számítok az előbbieknél elnézésére. Ellenben, ma már nem vagyok oly bátor és nyugodt magammal szemben . . . De hisz én arról az időről beszélek önöknek, mikor tizenhetedik évemben jártam. Képzeltetik, hogy ez a félénkséggel vegyes vakmerőség valami csodálatosan képtelen lényt alkotott belőlem.

Félévre rá, hogy az a csunya kaland történt, melyet elmondtam, némi sikerrel végeztem el a rhetorikáról nevezett osztályt. Apám falura küldött vakációzni. Egyik legszerényebb és legderekább kartársát, a saint-patricei öreg doktort kérte meg, hogy fogadjon pár hétre magához s viseljen rám gondot.

Tehát Saint-Patrice-ba mentem. Ez a Saint-Patrice kicsinyke falu a normandiai tengerparton. Erdőnek támaszkodik és lejtőzetesen nyúlik le a homokos partig, melyet két oldalról meredek sziklafalak környeznek. Ez a part abban az időben vad, elhagyott volt. A tenger, melyet akkor láttam, legelőször, az erdő, melynek csöndje oly édesen hatott rám, eleinte valami elragadtatás-felebe ringattak. A víz és a lombok ingadozása összhangban volt lelkem ingadozásával. Keresztül-kasul lova-

goltam az erdőt, félmeztelen hemperegtem a tengerpart fövényen, tele vágygal valami ismeretlenre, melyet mindenütt sejtettem, s melyet nem találtam sehol.

Egész nap egyedül kóboroltam. Néha, minden ok nélkül elfogott a sírás. Máskor meg úgy rémlett, mintha szívem egyszerre oly erővel kezdett volna dagadni bensőmben, hogy azt hittem belé halok. Szóval nagy zavart éreztem a lelkemben; de van-e e világon nyugalom, a mi fölér azzal a nyugtalansággal, melyet akkor átéltem? Nincs. Tanúm az erdő, melynek gallyai arczomat verdesték, tanúm a sziklafal, melyen elnéztem, a mint a nap lenyugodott a tengerbe; tanúim, hogy semmi sem ér föl azzal a bajjal, a mely akkor kinzott; tanúim, hogy semmi sem ér föl az ember legelső álmaival! Ha a vágy megszépít minden dolgot, a miért fölgerjedett, az ismeretlen vágya megszépíti az egész világot.

Meglehetős eles látással jókora naivság fért meg bennem. Talán sokáig nem jöttem volna rá nyugtalanságom és homályos vágyaim okára . . . de egy költő fölnyitotta a szememet.

A költőket már a collegiumban megszerettem, s ez a szenvedélyem mind e mai napig nem hagyott el. Tizenhét éves koromban imádtam Virgilt, s majdnem oly jól értettem, mint ha tanáraim soha sem magyarázták volna. Szünidőben, mindig hordtam magammal egy Virgil-példányt; Bliss-féle, rossz kis Virgil volt, még most is megvan. Oly féltékenyen őrzöm, a hogy csak őrizni tudok valamit; száraz virágok hullanak ki belőle, a hányszor fölnyitom. E virágok közül a legregiebbeket abban a saint-patricei erdőben szedtem, a hol oly boldog és boldogtalan voltam tizenhét éves koromban.

Tehát, egy szép nap, mikor egyedül barangoltam ennek az erdőnek a szélén s gyönyörködve szívtam a lekaszált széna illatát, míg a tenger felől fújdogáló szél sós lehe érdesre csípte ajkamat — egyszerre nagy fáradtságot éreztem; leültem a földre és hosszasan elnéztem a felhők kóborlását.

Aztán, pusztá megszokásból kinyitottam Virgilemet s olvastam: *Hic, quos durus amor . . .*

«Itt, a kiket a kegyetlen szerelem kínos epekedésre kárhoztatott, rejtőzöttek, titokzatos úton járnak, és a myrtus-erdő rájuk bocsátja árnyát . . .»

«És a myrtus-erdő rájuk bocsátja árnyát . . .» Oh, én ismertem ezt a myrtus-erdőt; éreztem magamban. Csakhogy

nem tudtam a nevét. Virgil megértette velem a bajomat. Hála néki, megtudtam, hogy szerelmes vagyok.

De még nem tudtam, hogy kibe vagyok szerelmes. Erre a következő télen jöttem rá, mikor megint összejöttem Gancené asszonynyal. Önökben bizonyára több az éles látás, mint bennem volt. Kitalálták, Aliceba voltam szerelmes. Ugy-e, csodálatos végzet? Épen azt az asszonyt szerettem, a ki előtt neveltségessé tettem magamat, s a kinek a rossznál is rosszabbat kellett gondolnia rólam. Volt hát okom kétségbe esni. De akkor már a kétségeesés kiment a divatból; apáink tökéletesen elkoptatták, olyannyira éltek vele. Nem is követtem el semmi rettentest, semmi nagyszerű dolgot. Nem rejtöztem el valami ócska zárda romladozó boltívei alá, nem sétáltattam meg mélabúmat a sivatagon, nem üvöltöttem versenyt az éjszaki széllel. Csak nagyon szerencsétlen voltam és letettem az érettségi vizsgálatot.

Voltak boldogabb perczeim is, de ezekben sem lehetett örömöm. Láthattam, hallhattam Alicet, de ilyenkor is gyötört ez a gondolat: «ő az egyetlen asszony a világon, a kit szeretni tudok; s én vagyok az egyetlen ember, a kit ő ki nem állhat». Mialatt zongorázott s a hangjegyeket olvasta, mellette álltam, forgattam a lapokat, s elnéztem az illatos hajszálakat, melyek fehér nyakán játszadoztak. De hogy még egyszer azt ne mondhassam neki: «Igen uram», megfogadtam, hogy soha egy szót sem szólok hozzá. Életem sorja nem sokára megváltozott és Alicet szem elől vesztettem a nélkül, hogy fogadásomat megtörtem volna.

2.

A nyáron ismét találkoztam Gancené asszonynyal valamelyik hegyi fürdön. Ma már fél század súlyosodik arra a szépségre, mely nekem az első s legédesebb nyugtalanságot okozta. De elhervadt szépsége nem veszett el egészen. Én magam is őszbevegült fejjel szegtem meg ifjúkori fogadalmamat:

— Jó reggelt, asszonyom — szólítottam meg Gancené asszonyt.

És most már fájdalom! — olyan fölindulás, a melyet tizenhét éves koromban éreztem, nem zavarta meg sem a tekintetemet, sem a hangomat.

Mindjárt megismert. Emlékeinkbe mélyedtünk, s hosszas beszélgetéssel igyekeztünk elúzni a banalis szálló-élet unalmát.

Nemsokára új viszony keletkezett köztünk, csakúgy magától, szinte észrevétlenül, és ez a viszony alighanem tartós lesz, mert a fájdalom és a szenvedések közössége hozta létre. Minden reggel kiültünk egy padra, a napfényen sütkérezni, s elbeszélgettünk csúzos fájdalmainkról, veszteségeinkről, gyászainkról. Ah, volt beszélni valónk elég! Szórakozás kedveért, hol a jelenről, hol a múltról beszéltünk.

— Mily szép volt ön, asszonyom — szóltam hozzá egyszer — és mily ünnepest!

— Igaz — felelt mosolyogva. — Elmondhatom most, hogy már vén asszony vagyok. Tetszettem. S ez az emlék megvívással kissé: ha rá gondolok, nem esik oly nehezemre a megöregedés. Eléggé hízelgő hódolatokra emlékezhetem vissza. De azt hiszem, meglepném, ha elmondanám, mi volt az a hódolat, mely valamennyi között leginkább meghatott.

— Igazán szeretném tudni.

— Jó. Elmondom. Egyszer (bizony jó régen volt) egy kis diák a mint rám nézett, úgy megzavarodott, hogy nem tudom micsoda kérdésemre azt felelte: *Igen, uram!* Nincs a csodálatnak az a kifejezése, mely nekem annyira hízelgett, s mely annyira megörvendeztetett volna, mint ez az «Igen uram!», meg az az arc, a melylyel mondta. Nem is tudom, mi tartott vissza, hogy meg nem esékoltam annak a fiúnak mind a két orezáját.

FRANCE ANATOL után, francziából

AMBRUS ZOLTÁN.

ANTISZEMITA.

Szatira.*)

Antiszemita? Én is az leszek.
Elmondom okaim : megértitek ?
Mind részemen lesz, azt csak tudhatom,
Kit a megélhetésnek gondja nyom.

Kezdődik iskolába' a háboru.
Ott ül előttem a zsidó fiu.
Tanpénzt fizet, nekünk elengedik ;
S mégis, no lám, előnkbe férkezik.
Mi mulatunk ; időt az nem veszít,
Koptatja éjjel-nappal az eszit.

Hagyján! Kilépünk : vár az életpálya.
Ott én kapok ; te kopogatsz hiába.
A bizonyítvány lenne bármi jó,
Ott többet ér egy kis protectió.
Ki is van adva titkos utasítás :
Zsidót csak úgy, ha épen senki sincs más.
S az istenadta mégis csak megél,
Ha máskép nem megy, hát nevet cserél.
(Fordítsd magyarra rossz német neved ;
Nagy ősök hamvát ám ne sértegesd.
Idő kell ahhoz, mig te azt eléred,
Addig legyen lépcső a szerénységed.)

*) Fölvastatott a Kisfaludy-társaságnak 1888-dik évi május 30-dikán tartott havi ülésében.

Alázatos lesz, de szerény soha,
 Ki más se' volt, mint mindig mostoha,
 S botolva váltig bokron és tüskén át
 Csak görbe úton érheté el célját,
 S önnön hibáját, bármily emberi,
 Akár ki is csak benne ösmeri.

Jehova népe? Jó, de nincsen-e
 Nekünk külön magyarok Istene!
 Nincs bármi népnek pártfogója, szentje,
 Kiért a fegyvert idegenre fente! . . .
 Kilöktük, aztán, hogyha összetart:
 Követjük-e? Nem; szidjuk a czudart!
 Azt mondjuk: ő vált meg külön mitőlünk,
 S azért nem is lesz egy nemzet belőlünk.

Szombatja van; de minden ünnepem
 Csak úgy megüli, mint te, hitfelem!
 Megiszszsa két deczi kóser borát;
 De nem ösméri hétfők mámorát,
 Ki ne gyűlölné mindig-józan embert,
 Ki egy dologtól még megkésni sem mert!
 S ha többre vitte: ki nem éri fel,
 Hogy — nem tehette azt jó szerivel!

S vannak, ha tudnád, mennyi jelesek,
 Kikkel ma már nem is dicsekszenek.
 Ne emlegessek régi dicsőséget,
 (A hitlen kor se' vethet annak véget!)
 Mózes, ki nekünk is törvényt adott,
 Józsuet, ki megállítá a napot,
 Proféták, látnokok dicső sorát,
 Jámbor vitezek győztes táborát,
 Dávid királyt, lant s fegyver emberét,
 A jászolban születtnek is ükét.

Magát a Megváltót ne mondja szám,
 Mért nem te szülted azt, magyar hazám! ? . . .
 De megvalósíthatnád tanait:
 A szeretetnek hintve magvait,

És előljárva bátran, úntalan
Az «Ö országa» nagy munkáiban.

Hány a kiról a Fáma mit se' szólt,
Az emberfajnak jóltevője volt!
Feledve Maimonides, kit Tamás
Az aquinói bámult, s annyi más,
Nagy ismerői Talmudnak, Koránnak,
Kiket becsültek kalifák, szultánok.
Nevezem Lessing drága Mendelsohnját,
Goethe nagy emberét, hirhedt Spinózát,
Kik tudtak theo- s philológiát,
És tanítottak philosophiát.
A regi Börnét, tán már feleled,
De a jó Heine még kedves neked.
Egy Disraelit nem restell bizony
Se Montefiórt a büszke Albion.
Fould s Crémieux a hiu francziának
Se legrosszabb miniszterei valának.

Hát azt az ifjabb «Boldog» Mendelsohnt,
Ki megértette vélünk Oberont,
Shakespere tündérit, szép Titániát
Zenében adta századoknak át.
Ha zene s ének égi élvezet,
E szentélyhez gyakran zsidó vezet.
Wagner hiába szid zsidózenét,
Nem dönti meg Meyerbeer érdemét.
Világnyelv a hangok költészete,
S tolmácsa az ős Jubal nemzete.
A virtuózok száma legió;
Nem is művész már, hogyha nem zsidó,
S ha a cigányhoz téved is vonója,
Nem lesz a barna banda megrontója.
Míg a «haute-crème»-től kongnak termeink,
Csinálni ők s élvezni is merik.
Betöltének hangversenyt, operát,
Kezökbe vették szint' a kritikát.

Valóban tarthatatlan állapot!
 Keresztyén adhat-e ki hirlapot?
 Mi ingyen dolgoznánk, a pusztá névért;
 Ő tüzte ki a jópénzt, mint a czéégért.
 Hát a revolvért nem találta fel?
 Reclame-ot a bíróval, juryvel?
 Egy érdemekben gazdag életpálya
 Előtte szent-e, ha lehet botránja?
 Ily üzlet egyre gazdagítja őt,
 Rakásra gyűjt sok előfizetőt.
 Nem kell nekünk az, tartván mi elégnek,
 Ha kevesen olvasnak és dicsérnek.
 A nemt'om hányadik nagyhatalom,
 Nem mink okoztuk, hogy — szeméthalom.
 S aztán mindegyikünk a kezit mossa,
 Mint a zsidóknál Róma Pontiuussa.
 (Lett vón' csak akkor már ujságíró,
 Máskép is ítelt volna a bíró!)

Ügyvédi pálya? arra büszke volnék,
 Csak a szemita bé ne tolakodnék! —
 Számlát csinál, rossz néven sem veszi,
 Ha levon is, ki mindjárt fizeti.
 Gavallér ügyvéd, az tetu-barátod,
 Az ingyen ád mindenkor jó tanácsot.
 (Hisz néki jó pajtása a bíró.
 Elég lesz egy kis informató.)
 Előleget se vesz, tudtul adá, —
 (Netán egy-két váltót irsz alá.)
 Mikor hozzá jössz, látja, nincs eszed,
 De egy kis pénzmagod van még neked,
 A per végén, mi szép csereviszony:
 Te eszesebb léssz; övé a vagyon,
 Ha csak feles lesz, adj hálákat érte,
 S szidjátok a zsidót mind egyetértve.

Bírám? csak nem lesz. (Oh, szent irgalom!
 Ugy ítelnének, mint bölcs Salamon.)
 Alispánom se' s polgármesterem,
 Ha már ül is zöld asztalhoz velem.

S bejut — megértük! — a törvényhozáshoz,
 S úgy ért még ahhoz is, mint annyi máshoz.
 Mi lesz, ha elnézzük, ha megszokjuk ezt?
 Vas körmivel megfog s el sem ereszt.
 Magyarhon lesz új Israël országa,
 S urunk (ugyis) Jerúzsaalem királya!

S még összeházasadnunk kellene?
 Azt is kívánja a kor szelleme?
 Az ős időkbe vinne vissza tán,
 Mikor nősültek keresztyén s pogány:
 És Géjza herczeg, így megszelidítve,
 István királyt a keresztvízre vitte.
 Van-e Tiszánknak annyi vize még,
 Hogy benne az a nép kifürdenék?!
 Nagylelkű ez; a meg számítgató.
 Ez gögös; a mig ő alázkodó.
 Ez ősi birtokát prédálja el;
 Az millióit kezdi semmivel.
 Ez dőzsöl, a mig az hagymával él;
 Korcsmán ez, az kedves övéinél.
 Ez vakmerő; az félénk is talán;
 Az dolgozik; ez hever oldalán.
 Majd egy koczkára dobja vak reményét;
 Az takarítja gondos nyereményét;
 Olvadva réz s ón finom bronzot ad,
 S keresztezés nemesbit jó lovat.

(Megengeded: mindez lehet való,
 Ily próba mégis «nem nekünk való»?!
 Más államokban sikerült? Hiába:
 Mi maradunk féllábbal Ázsiába'.)

* * *

Utálok én is a gonosz zsidófajt.
 De azt leginkább, mely nem kapható rajt.
 Pedig sokan vagytok, jó zsidaim!
 Megénekellek e lant hurjain

Talán, nem és rang különbsége nélkül
 S bármelyik kátét veszitek be fékül.
 De addig egyet mondok, mit bevéggy:
 Ne csak ne lopj, hanem zsidó se légy.

Lám, hogyha nincs több mint csak két cipő,
 S egyik tiéd lesz: nem vagy-e zsidó?
 De hátha annyit szedsz fel egymagadnak
 Hogy másra még morzsái sem maradnak!
 Van hivatalkád? Jó; de kéne kettő?
 Hát a kinek három sem elegendő!
 Hiszed, talentum nincs is kivüled?
 S hogy csak neked van nőd, meg gyermeked?

Képviselő vagy? Ej no, vajmi szép,
 Kit bizalommal felkarolt a nép.
 Főpoleczra hogyha nem jutsz is fel épen,
 (Mit combinálni kell sokféleképen).
 Lépcsőnek nézed a mandátumot,
 Tudván, mi minden jó teremhet ott?
 Felügyelőség, zsiros hivatal,
 Akár csatorna- vagy vasutvonal.
 Olsó haszonbér, vétel, eladás,
 Egyéb szerződés, vagy vállalkozás.
 Apátur ez, amaz meg kanonok,
 Te püspök is lésszsz, csak ne légy konok.
 Nimbus, cliens, szeles protectió,
 Jó emberidnek jó borraivaló.
 Rágalmazódnak egy kis szájtömő,
 Addig, mig nem kap, hadd ugasson ő.
 Sok kedvezés a biztos kerületnek,
 Hadd tudja, néked mennyit köszönhetnek.

Szegény rokont ha vagy megtagadod,
 Vagy más elé egy szálíg bérakod;
 Ha felfuvalkodott vagy lefelé,
 Csuszó alázatos de felfelé;
 Megkéred a lányt, de nem még a paphoz,
 Mig tudva ninesen, hogy minő vagyont hoz;

Ha lesben álltál, nem tekintve vére,
Bárgyú rokonnak végrendeletére;
Ha itt rabolsz, hogy ottan adakozzál,
S önzetlen áldozót nem lát egy oltár;
Ha elszedsz közsegélyt, meg díjakat,
S szegényebb nélkülöz majd a miatt;
Ha jó neved kölcsönzöd szédelgőknek,
Sáppal faképnél hagyva nyomban őket;
Ha oly vagyonból, mely rád bizva volt,
Bármely szilánk ujjadhoz ragadott;
Ha alkudoztál kézi munkabérre,
S bénult cseléded kitevéd utszélre;
Eladsz jól tudva árud csökkenését,
Veszél jól tudva tizszeres értékét;
Ha uzsorádat álnév eltakarja,
Inségben rozsdás magtárod lakatja;
Vigasz ne'kül áll koldus az ajtódnál:
Bizony zsidóbb vagy bármelyik zsidónál.

ZICHY ANTAL.

IPAREGYETEM AMERIKÁBAN.

Nem rég Pratt Brooklinban egy nevről nevezett ipari egyetemet alapított. S hogy e példa mennyire vonzó, bizonyítja az, hogy most meg majd Philadelphiában fog egy még sokkal nagyobbserű és gazdagabban adományozott iparegyetem magánalapítványból fölállíttatni. Hogy ez utóbbit mikép szervezik és rendezik be, még nem tudjuk; de a Pratt-féle iparegyetem tavaly már megnyílt, s annak keletkezését és berendezését a *Scientific American* nyomán a következőkben ismertethetjük.

Az oktatásügyben épen úgy, mint az üzletben és minden modern vállalkozásban a központosság az uralkodó eszme. Külön tanfolyamok az egyes életpályák számára úgy szólván nélkülözhetetlen szükségességgé váltak. S ámbár a tudományos vagy klasszikus nevelés a hivatásszerű foglalkozásnak szükséges előzménye, de az általános nevelés nem képes többé az ismert tárgyak nagy sokaságát oly kimerítően tanítani, hogy az ilyen nevelést gyakorlati értékkel bírónak lehessen tekinteni. Az emberek nagy száma bizonyos ipari foglalkozástól függ s ezt hamar és tökéletlenül tanulják meg, a nélkül, hogy csak elemi neveléssel is bírnának alap gyanánt. A legtöbb esetben kénytelenek az emberek élelmöket megkeresni, mialatt azt akarják tanulni, a miből meg fognak élni. Következésképp az idő, a mely alatt egy mesterséget meg akarnak tanulni, olyan rövidre van szabva, a hogy csak lehet. S tanulnak egy mestertől, a ki talán csak névleg az. Innen van aztán, hogy az országban sok olyan iparos van, a kinek élete, az alapvető nevelés híján, el van hibázva.

A technikai nevelés számára számos intézet van az országban, melyek gyakorlatiasok, hasznosak s jótékony hatásúak azok számára, a kik magokat ez intézetekben kiképezhetik. De semmi sem oly jó és tökéletes, hogy azt ne lehetne javítani. Természetesen

minden intézettől meg lehet várni azt, hogy a mennyire lehet, lépést igyekezzék tartani az idő haladásával; de egy oly iparintézet, mely a mának köszöni eredetét, abban a szerencsés helyzetben van, hogy nagy tapasztalatok alapján áll s a jelenkor szellemétől át van hatva. Egy ilyen intézet keletkezett New-York szomszédságában, óriási arányokkal; de azért arról még nagyon keveset beszélnek, ámbar már több mint egy éve fönnáll s több mint egy millió dollár költséget fordítottak rá. Ez a Pratt-féle intézet Brooklinban, New-York államban. Hogy ez intézmény oly kevéssé ismert, azt fő részben alapítója, Pratt Károly veleszületett szerénységének s részben óvatos módszerének lehet tulajdonítani.

Az emberbaráti eszme, mely e nevezetes intézet megalapításában nyert megtestesítést, Pratt úr ifjúkori álma volt. Kora ifjúságában kénytelen volt megtanulni a takarékoskodást mindenben. A gépészetre adta magát s nehéz munkával kellett megkeresnie a pénzt, hogy iskolába jár hasson. Mialatt iskolába járt, oly keveset kereshetett, hogy hetenként egy dollárból kellett megélnie. Nagyon összeszorította igényeit, s mindenkép takarékoskodott, hogy bevégezhesse iskoláit a nélkül, hogy adóssági terheket vállaljon magára. E szigorú számítás és nélkülözés napjaiban a vele egysorsúak állapotára gondolt s föltette magában, hogy ki fog gondolni egy tervet, mely más ifjak állapotát s általában a munkások sorsát megjavítani alkalmas legyen. Az eszme különböző alakot öltött Pratt életpályájának egyes szakáiban, míg végre egy nagyszabású tervvé nőtt ki: egy iparegyetem alapításává. Ez az intézet nem halvány conceptio vagy részletesen kidolgozott terv többé, hanem komoly valóság, emlékoszlopa alapítója emberszeretetének és tudományosságának, dísze a városnak a melyben épült s ékessége az egész országnak. Kétségtelenül a legnevezetesebb vállalat az a maga nemében nemcsak ez országban, hanem az egész világon.

A brooklini Pratt-intézet épületei négy holdnyi területet foglalnak el; van köztök földszintes, de négy-hat emeletes is. A Rysonstreet és Grand Avenue és a De Kalb s Willoughby Avenuek közt fekszenek. Rysonstreeten keresztül a főépülettel szemben van egy 350×200 lábnyi terület, mely kinyúlik a St.-James-térre, a mely az intézet nőnövéndékei számára föntartott játszó tér. A Grand Avenuen keresztül, az iparművészeti osztálylyal szemben, 250×200 lábnyi tér pedig a fiúk játszóhelye.

Az intézet főépülete hat emeletes tégl- és terracota-palota, 100 láb hosszú és 50 láb mély, oldalt 37×50 L alakú kiugrással.

A tulajdonképeni intézet hátsó részében van a kézműipar osztálya, 245 × 95 láb térségen ; ezek az épületek egy—négy emeletesek.

Az épületek föl vannak szerelve minden korszerű berendezéssel világítás, fűtés, szellőztetés, tűz elleni biztosítás stb. számára. A főépületben van egy nagy elevator, mely a földszintről az épület tornyáig emeli föl a személyeket és árukat. Valamennyi épület az izzó és ívlámpák tökéletes rendszerével, villamos világítással, oly jól meg van világítva, hogy minden tanteremben és műhelyben este is épen úgy lehet előadást tartani és dolgozni, mint nappal. Az épületek külsőleg is igen szépek s a mellett nagyon szilárdan vannak építve, tűzbiztosak és oly erősek, a hogy a legsúlyosabb nemű mesterségek számára csak kívánni lehet.

A terület az épületek számára 1884-ben vásároltatott. A szerződés 1885 elején kötötték meg. Az alap-ásás ugyanazon év július 1-jén vette kezdetét s az építkezés szakadatlanul folyt egész 1887 végéig. A jogot oklevelek kiállítására már 1887 május 19-dikén megkapta az intézet.

A műszaki nevelés könnyítésén kívül, mely kizárólag az intézeti tanulókat illeti, három dolog van, a mely a nagy közönséget is közelről érdekli : van egy szabad könyvtár, több ezer jeles művel, a mely folyton gyarapodik ; van egy szabad olvasó terem, mintegy 150 legkitünőbb amerikai s külföldi folyóirattal és kézi könyvtárral, leginkább encyclopædikus művekből, szótárakból és más oly munkákból, a melyekre gyakran van szükség ; és van egy technikai múzeum, melyben kész gyártmányok vagy kézműzetileg készült czikkek, a fél gyártmányokkal s nyers anyaggal, a szükséges eszközökkel és gépekkel rendszeresen egybe vannak állítva, úgy hogy szem előtt legyen az egész gyártási folyamat.

Az intézet több ezer növendéket képes befogadni, a kik az intézetben nyert szabadalmakért díjat fizetnek ; de a díjak igen alacsonyak és az összes bevételek az intézet föntartására fordítatnak. Pratt úr Greenpointen egy «Astral» nevű lakó-telepet épített, mely 400,000 dollárba került ; ennek egész jövedelme az intézet föntartására szolgál. Annak a lakház-telepnek alig ha van párja valahol a világon. Egy egész kis várost képez, s minden modern kényelmi berendezéssel föl van szerelve. A bérek azért mégis alacsonyak s az iparosok és munkások által is könnyen megfizethetők. Ez az egész telep a Pratt-intézetre fog szállni.

A főépület földszintjének egy része étkezési terem. Az első emeleten van a könyvtár és az olvasó terem. A második emelet egy

résében vannak az intézet hivatalos helyiségei. A többi előadási termék foglalják el, melyekben időről időre különböző tárgyakról tartatnak előadások. Az előadások azon tárgyakról nyújtanak gyakorlati oktatást, melyek a megélhetés helyes módjaira, a politikai és társadalmi élet kérdéseire, a háztartásra, az egészségtanra, az irodalom művelésére, az erkölcsstanra stb. vonatkoznak. Míg az előadások nagy része az intézeti rendes tantárgyak sorába esik és csak a növendékek számára valók, másfelől oly előadások is tartatnak, melyek nincsenek közvetlenül kapcsolatban az intézettel s melyeket bárki látogathat, a ki bizonyos őt érdeklő fontos tárgyakról rendszeres és alapos ismeretet akar nyerni.

A harmadik emelet varrás, ruhacsinálás, pipere és művészi hímzés számára szolgál. A varró-osztályban mindenféle kézi és gépvarrásra tanítják a növendékeket s úgy szintén minta utáni szabázzatra. Minden növendék megtanul itt mértéket venni maga és mások számára és megtanulja a mérték után az egész öltözéket elkészíteni.

A pipere-osztályban a tanfolyam alatt megtanítják a növendéket jó ízlésű és csinos kalapok s fejdíszek készítésére. A művészeti hímzés osztálya arra való főképp, hogy ott a nők a rajzban képezzék ki magokat, s hogy a színek összhangját s az alakok symmetriáját megtanulják.

Az intézetnek egy nevezetes tanfolyama még itt a harmadik emeleten a gyorsírás és gépirás. Az ebbeni gyakorlatot oly tökélyre viszik, hogy a ki e tanfolyamot elvégzi, egészen jól kell tudnia gyors- és gépirást.

A főépületnek egész negyedik emeletét és a hatodik emelet műcsarnokát a művészeti és festészeti iskola foglalja el. Ez osztály egyes termeinek berendezésénél igen nagy gondot fordítottak a tárgyak megválasztására s a rajzterem számára különösen nagy számú metszvényeket és fényképeket vásároltak össze Európában, a növendékek használatára. Minden könnyűség meg van adva az alapos és rendszeres munkára s a növendékek itt rendes tanfolyamot vehetnek rajzban és festésben, terv-készítésben, agyag-idomításban, fafaragászatban s építészeti és gépészeti rajzban. A tanfolyammal kapcsolatban leczkék tartatnak az építészetről, a történelmi díszítésről, a láttávlatról, vázolásról, a színek elméletéről, a mythológiáról és művészeti anatómiáról. Minthogy a rajz képezi az alapját az összes szerkesztési iparágaknak, ez az intézet egyik fő fontosságú osztálya. Különös figyelem fordítatik a szobrászat és fafaragás taní-

tására, vonatkozással arra, hogy magas fokú művészet éretett el bronz-, réz- és kőmintázás és faragásban. Ez az osztály arra való főképp, hogy meghonosítsa a művészetek ez ágait a nők között.

A főépület ötödik emeletén van a technikai múzeum. A múzeumi csarnok két rendbeli tölgyfa-szekrényekkel, függélyesen és vízszintesen álló üvegfedelű szekrényekkel van megrakva, melyekben a különféle áruk az előállítás különböző fokán szemlélhetők. Némelyek ezek közül a legfinomabb példányai az üvegáru-iparnak, a keramikus-, bronz-, fémáru-iparnak, melyeket Európában kapni lehetett. Az áruk gyűjtése 1887 nyarán Európában vette kezdetét. Ma a múzeumban mintegy 4000 tárgy van; leggazdagabb a keramikus gyűjtemény. Vannak itt példányok az agyag-, faience-, porcellán-iparban használt nyers anyagból, és tárgyak a berlini, drezdai, bécsi, sèvres-i, limogei, worcesteri és derbii híres gyártmányokból; továbbá a staffordshirei fuzekas-iparból Wedgwoodról, Mintorból, Copetanoból, Doultonból stb. Svájc, Svédország, Dánia, Oroszország és Olaszország hasonlóképp képviselve van; utóbbi ország számos finom faience műremekkel; és képviselve van a Mississipp-i völgy, a mexicói indiánok néhány modern agyagművével.

Üveg sokféle alakban van kiállítva; fűjt, metszett, vésett, csiszolt, emailrozott és mindenféle színekkel festett műdarabokban Ausztriából, Csehországból, Németországból és Franciaországból. Van számos cameo-üveg is Webb uraktól Stourbridgeben, Angliában. Velencei üveget is számos változatban, új és középkori rajzokkal, gazdag színezéssel és páratlan formákban lehet itt látni. Vannak aztán római, florenczi és velencei mozaik-munkák, dr. Salviati A. műhelyéből valók.

Egy Németországból hozott email-gyűjteményben képviselve vannak a különböző országok zománcz-munkái. Réz, vas, cziinn és más érczek vegyületeikkel vannak kiállítva, tömör, filigrán, bera-kott, vésett és vert művekben, különféle velencei, francia, orosz és amerikai bronz műtárgyakkal. Nagy mennyiségű érczkövek is találhatók itt azon tárgyak mellett, melyek az illető érczekből készültek. Az amerikai anyagok és műtárgyak gyűjteménye hamar együtt lesz, hogy az ó és újvilág készítményei közt összehasonlítást lehessen tenni.

Az ásvány-gyűjtemény is igen tekintélyes mindenféle kristály-mintákkal fűből s üvegből fölszerelve, hogy az ásványtan tudományába betekintést engedjen. A világhírű gyémántok és más drága-

kövek ügyesen elkészített másolatokban vannak meg. A kőzetek egy sorozata, Rosenbusch szerint rendezve, 600 európai fajt tartalmaz, és ezek mellett ugyanennyi számú amerikai kőzet van. Ámbár a gyűjtemény nem teljes, mégis mutatja, hogy mit lehet kivenni a föld gyomrából értelemmel, munkával és ügyességgel.

A főépület hatodik emeletén van a művészeti csarnok, mely a tetőn át szépen meg van világítva. Szabadkézi rajzban és festésben előrehaladottak dolgoznak itt; és műgyűjteményekből tárlatok tartanak.

Ugyanezen az emeleten van két főző iskola és egy jól berendezett konyha, minden kellékeivel felszerelve; nagyszerű takaréktűzhelyvel, légszesz-kemenczével, galvanisált vas dézsákkal, meleg és hideg víztartókkal, closetekkel, jég szekrényekkel stb. A fölülről világított termék közepén nagy főző asztalok vannak, mindenik el van látva gáztüzelőkkel és fiókos szekrényekkel. Minden szekrény s a hozzá való polcz föl van szerelve a főző és sütő eszközök teljes gyűjteményével, úgy hogy húsz személy dolgozhatik egyidejűleg egy-egy szobában. A főzés három tanfolyamból áll, mindenik tizenkét leczkével s a tanítás úgy történik, hogy először a legkönnyebb s aztán mindig a nehezebb készítésű étek taníttatnak. Minden növendéktől megkívánják, hogy a szakács-mesterség elemi ismereteiben teljesen jártas legyen, mielőtt a magasabb tanfolyamba fölvétetnék. Minden tanulónak saját kezével kell elkészíteni a neki föl adott ételt. A leczkében a tüzelés, a híg és szilárd anyagok mérésének alkalmas módja, s mindenféle hús- és más étek főzése és sütése, mártások, puddingok stb. készítése; főképp pedig a jó kenyérsütés taníttatik. Minden leczkével kapcsolatban megmagyarázzák a tanítók a használt anyagok vegyi és táplálási tulajdonságait, s a sütés-főzés következtében előállott változást.

A főző szobákkal szemben van egy étkező terem, a hol csekély összegért egyszerű és ízletes ebédet és vacsorát lehet kapni. Ez leginkább az intézeti tanárok és tanulók számára való. Az étteremmel kapcsolatban jól felszerelt konyha van, melyben az étterem számára való ételeket készíttik, valamint a másik nagy étterem számára valókat, mely a föld alatti helyiségben van.

A mechanikai mesterségek osztálya három osztálybeli tanulók számára áll fenn. Először a rendes három évi tanfolyamot látogatók számára, a kik a tudományos tantárgyakon s a számtan, nyelvészet és rajztanuláson kívül a fa- és vasmunkákat, az asztalos-ságot, mintakészítést, esztergályosságot, öntést, kovácsmesterséget

stb. tanulhatják. E tanfolyamban nőtanulóknál a díszmunka fában és ércben, sütés-főzés, varrás, ruhakészítés stb. helyettesíti az előbbre haladt műhely-munkát. Másodsor a más iskolabeli tanulók számára, a kik tanulmányaikat kézi munkával akarják kiegészíteni. Harmadsor azok számára, a kik nappal el vannak foglalva, de az estéket arra akarják fölhasználni, hogy az ipari művészetek alapos ismeretét és a folyamatokat ez órákban sajátítsák el.

Az ez osztálybeli tanulóknak szánt épületek 250×100 láb területet foglalnak el. Azok igen szilárdan, téglából faragott kődíszítéssel vannak építve. Magasságuk egy s négy emelet közt változik. Egy híd a harmadik emeletről összeköti ez épületet a fő épület második emeletével. A föld alatti helyiségben hat 100 lóerejű kazán, mely az összes épületek fűtésére gőzt és a szükséges erőt a gépek, elevatorok, villamos világítás, tűzszivattyú stb. számára szolgáltatja. A kazánterem szomszédságában levő gépteremben egy negyven lóerejű Harris-Corliss-féle gép van az intézeti gépezet működtetésére, és egy Armington és Sims-féle nagy gyorsaságú gép, mely egy Edison-dynamogép hajt, a főépületben levő izzó-lámpák ellátására. Egy 800 lángrú Sayer-Man dynamo és a Western Electric-társaság rendszerű ívgép látja el világossággal a műhelyeket és a kereskedelmi iskola-épületet. Mind a két gépet egy 125 lóerejű, a Safty Steam Power társaságtól való, kazángép hajtja. Az épületek földszin alatti többi helyiségei raktárokul használatnak.

Az első emeleten van a kovács-műhely, mely 73×29 láb nagy és 18 láb magas és fölülről szellőztetik. A műhely 25 tűzhelylyel és ugyanannyi üllővel van ellátva, úgy hogy itt egyszerre 25 tanuló dolgozhat. A padló alatt vezetett csövek szolgálnak fuvó gyanánt és tölcser alakú fölszívó csövek viszik ki a füstöt és gőzöket. Ebben a műhelyben készítik a különféle vasmunkákat, szerszámokat s kalapácsolt műtárgyakat.

A kovácsműhely szomszédságában van az öntöde. Ez 66×29 láb nagyságú, 18 láb magas s két helyen kap a tetőn át világosságot. Fölszereléseihez tartozik egy 29 hüvelyknyi vasolvasztó, két rézkohó, egy fehérércz-gázkohó és olvasztó-kemencze. A növendékek zöld homok, száraz homok- és agyag-formák és mintázatok készítésében gyakoroltatnak. Mázolási munkák illusztrálva vannak, s különös figyelem fordítatik vas- és bronzmű-öntvények készítésére. Ugyanazon emeleten van a gépműhely, mely negyvennyolcz tanonc számára van a szükséges padokkal és más fölszerelésekkel ellátva. Általában a gépműhely berendezése igen tökéletes, hajtó-szijakra

alkalmazott fuvó, reszelő, véső, esztergályozó gépek bőségben vannak itt.

A famunka-műhely ugyanazon épület második emeletét foglalja el. 150 láb hosszú fal melletti és 36 egyes paddal s a legjobbnak ismert famunka-gépekkel van felszerelve. Van itt több nagy léczhasító, egy mintázott léczvágó, többféle durva s finom gyaluló gép, kör- és szalagfűrész stb. A műhely szomszédságában van egy raktár és szerszám-kamra az eszközök és anyagok számára, melyek a faműhelyben használatnak.

Az épület harmadik emelete labororiumok és tantermek számára szolgál és a negyedik emelet előhaladottabb munka számára ércben és vésésben stb. Ez az osztály még nincs egészen berendezve.

Az építő ipar osztálya foglalja el az intézetnek többi épületeit. Ez osztályban tanulják a téglát rakni, modelleket készíteni, követ faragni, falakat fornába önteni s verni. A téglarakásnál a növényedék először is a tékelyt és vakolót kezelni s a vakolatot kellően fölrakni tanulják. Aztán munkába állhatnak nyolcz hüvelyk vastag fal készítésére, míg megtanulják a függélyes és vízszintes rakást és a sarok-készítést. Ez utóbbira kivált igen nagy súlyt fektetnek. S mikor aztán a tanulók ezt kifogástalanul tudják, megtanítják őket bolthajtásokat készíteni, aztán ívezeteket és épület-díszleteket. A kőfaragásban megtanítják a növényedéket oly formák készítésére, melyek a különböző stílusoknak a műépítészetben képviselői. Ezekről minden növényedéknek előbb rajzot és agyagníntát kell készíteni és csak azután faragják ki a mintákat.

Az ólmozási osztályban 54 növendék számára vannak a szükséges eszközök és padok s minden intézkedés meg van téve, hogy a legjobbnak elismert módon folyhasson a munka. A tanfolyam kiterjed arra is, hogy mindenféle ólompárkányzatokat, eresztékeket és illesztékeket jól elkészíteni tudjanak a növendékek. Bádogos munkák készítésére is megtanítják őket, hogy vízvezeteki és csatorna-csőveket stb. készíthessenek. Az ólmozási tanítás az egészségügyi mérnökségnek felel meg, mert a vízvezetés, csatornázás, szellőztetés elvei alaposan tekintetbe vétetnek.

A villamos mérnökségi osztály most van szervezés alatt; ez a villamosságot tanulóknak ritka alkalmat fog adni, magokat e tudományban kiképezni. Más osztályok időről időre ahhoz képest fognak fölállítani, a mint a viszonyok megkívánják.

Az intézetbe megfelelő előismeretek nélkül senki nem vétetik

föl. De a ki az intézetbe fölvétetett, az szakavatott tanároktól nyer oktatást minden mesterségben, úgy hogy mire az intézetet elvégzi, derekasan megtanulja a mesterségét.

Nagyon kívánatos volna, hogy Magyarországon is létesíttessék egy ilyen vagy ehhez hasonló intézet, mert a mi ipariskolánk nagyon messze maradnak az itt ismertetett Pratt-féle iparegyetemtől. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy hazánkban azért adják magokat oly kevesen az ipari pályára, mivel alig van mód e pályán elméleti és gyakorlati oktatást egyesítve oly tanároktól és mesterektől nyerni, a kik az újkori haladás színvonalán állnak. Az ipari pálya megvetett, mert a szülők lealacsonyítónak tartják, fiaikat megszokott módon inasnak adni. Keletkezzék az országban csak egy oly intézet, melybe a jobb módú családok is elküldhetik fiaikat s leányaikat tanulni s hol ezek épen oly bánásmódban fognak részesíttetni, mint az egyetemen a polgárok, az ipari osztály jelentősége mindjárt egészen más színben fog föltűnni az ország előtt, mint most, mikor azt, sajnós, nagyon is lenézik!

MUDRONY PÁL.

É R T E S I T Ő.

A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla A régi Magyarország című munkájára. Irta Moesáry Lajos. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1889.

A régi orvosi tan azt tartotta, hogy minden méregnek meg van a természetben a maga ellenmérge. A negyvenes években e tant a publicistika terére alkalmazva kijelentették, hogy a szabad sajtó maga gyógyítja meg azon sebeket, a melyeket üt. A tapasztalat azóta nagyjában igazolta ez axiomát, bár nem egészen úgy, a hogy eredetileg értve volt. Az eszmék terén bizonyos, hogy a tévedések kiigazítására nincs más mód, mint a vélemények, s így köztök az igazság kifejtésének legbővebb alkalmá. Az egyéni sérelmekre nézve más természetű az orvoslás, a melyet a szabad sajtó nyújt: közöny, melyet a sajtóban foglalt személyes bántások iránt a közönségben előidéz. Csak ott, a hol oly kérdések merülnek föl, a melyeknél szenvedélyekre történik hivatkozás, a hol a nagy fokú izgatás állami válságokra vezethet, csak ott tűnik szembe, hogy az érzelmek azon az úton, a melyen fölkeltek, rendes medrökbe többé vissza nem terelhetők. De ez esetekben is nagyobb a nyilvánosság haszna, mint kára, nagyobbak megszorításának veszélyei, mint előnyei; ugyanezért a megtermett, kevésbbé kényes alkatú, demokratikus hangulatú újkori társadalmakban, a melyekben az öröklött tekintély elve vajmi kevés valódi súlylyal bír, a sajtó hathatós korlátolását, a mely úgy sem igen vilető keresztül, többé alig kísérlik meg, legalább szélesebb látókörű államférfiak. Nagyobb mértékben pedig valóban alig érvényesül bárhol a sajtószabadság, mint nálunk, a hol mindenki meg van győződve, hogy épen e szabadság következtében teljes és másokkal szemben túlnyomó kifejezésre jutnak a nemzeti aspiratiók.

Innen egyszersmind közönségünknel bizonyos készséges érdeklődés bármely, akár népszerű, akár különben nem rokonszenves részről megpendített eszmecsere iránt; bizonyos érzék akármely oldalról fölkelte politikai vitákban méltányos és igazságos ítélet iránt, a mit csakis a szabadság nevelő hatásának köszönhetni.

Közönségünk a vitákban némi részreahajlatlansággal gyönyörködő, s ilyenkor a vitázók személyeit nem is tekintő természetére hivatkozunk, midőn Mocsáry Lajos művéről megemlékezni szándékozunk. Több mint harmincz évvel ezelőtt pendítette volt ő meg az irányeszmeiket, melyek e könyv lapjain is végigvonódnak, s akkor irodalmunk egyik legkiválóbb kritikusa megjegyezte, hogy szerző röpiratot akart írni s talán észre sem vette, hogy csaknem könyvet írt, melyet, a ki átolvas, örömmel fog íróasztalára letenni, hogy még egyszer olvassa el, mint olyat, a mely nemcsak a jelenre nézve ad sok helyeset, de a jövőben is hű képeül fog tekintetni jelen társadalmi viszonyainknak; dícséri elemzését, éles vizsgálatát, meggyőző erejét, törekvését, hogy ne egyéni fölfogásból gyakran szépíthető vagy torzítható képet adjon, hanem egy részreahajlatlan tükröt tartson az olvasó elé; e mellett elmondja, hogy stylje kellemes, egyszerű, melegségre mutat, hogy világos és elég hibátlan. Mindez a jelen kötetre is ráillik, de ma lehetetlen beérni az e szempontokból való bírálattal, mert azon idő óta változtak a köz- és irodalmi viszonyok, változott Mocsáry Lajos is. Nemcsak, hogy többé nem kezdő író, hanem sokat hányatott politikai férfiú, a kinek hajlamai magában befejezett és oly elméletté tömörültek össze, mely, ha valósítására bármely kilátás volna, valóban végzetesnek mondható; s mely Mocsáryval szemben a közönséget inkább szigorra, mint elnézésre hangolja méltán; az előttünk fekvő lapokon pedig Mocsáry állást foglal egy más, szintén bevégzett, kerek jellegű történeti s politikai nézlet ellenében, mely bizonyos tekintetben hasonló pályájú, de némi népszerűségre emelkedett férfiútól ered, kinek inkább érdemei, mint hiányai foglalkoztatják ma a közvéleményt. Grünwald *A régi Magyarországról* írt könyvének csaknem minden sora bántotta őt; érezte, hogy azt álláspontjáról szó nélkül hagyni nem lehet. Sejtette saját kedvencz eszméinek népszerűtlenségét is, és bevallja, hogy szívesen látta volna, ha az azokkal ellenkező tanokat más czáfolja. A mint mondja, várt, hogy vegye föl a keztyűt hivatottabb s talán kedveltebb egyén, de midőn látta, hogy ez ekkoráig nem történt, elhatározta, hogy maga mondja oda Grünwald Bélának: Ne bántsd a magyart!

Midőn tehát ily polemikus alaphangulatot jelez maga a szerző, mint a melynek munkája eredetét köszöni, nem várhatjuk, hogy mindenben a szoros tudományos igazság mértékét alkalmazza. Inkább a képviselőházi szónoklat és czáfolgatás szabályait tartja szem előtt, mint a szigorú kritika eljárását. Azonfölül, a mit Grünwald nyújtott, többnyire csakis a saját személyes tapasztalata- és tudomásától szolgáltatott, nem mindig kifogástalan anyagból törekszik meríteni, s megelégszik azzal, hogy a Grünwald által tagadhatatlanul nagy szorgalommal összehordott adatok imitt-amott kiigazítása mellett a következtetési folyamatot tűntesse föl helyteleneknek. A czélzatosságot saját okoskodásaiban nem tagadja sehol, csupán ügyesen rá igyekszik deríteni ellenfelére is. Nem annyira történetet akar írni a *Régi magyar nem*esben, mint képet rajzolni, hogy az olvasó azt a Grünwald által vázolttal összehasonlítva, ebben a torzvonásokat is meglássa.

Grünwald könyvének e folyóiratban közölt ismertetése alkalmával nem fukarkodtunk az elismerésben művének alakja, egységes compositiója, ékesszóló irálya, művészeti előadása iránt, méltattuk a buzgalmat, melylyel szerző az adatokat kutatta, az ügyességet, melylyel fölhasználta. De a politikai czélzatosságot, a történeti távlat föltűnő hiányát, az előre föltett elméletek bizonyításának kísérleteiben a fontos, a lényeges, de Grünwald tervének meg nem felelő tényezők elhanyagolását szintén megemlítettük. Kifejtettük, hogy nem volt tekintettel a magyar és az európai általános történet közötti kapcsolatra; hogy a bécsi körök gyakran terroristikus, a gondolatszabadságot elfojtani törekvő uralmának lényeges behatásáról nem egyszer megfeledkezik; hogy a nemzetiségi követelményeket az államiakkal oly korszakra vonatkozólag egyesíti, a mikor a történeti és a természetes nemzetiség különbsége, illetőleg ez utóbbinak fogalma még egyáltalában sehol sem ébredt volt életre; hogy a rendiség elméletében magának az államnak szerepét helytelenül eszményíti és túlozza, hogy a katolikus tendenciák jelentőségét a múlt században teljesen félreismeri; hogy rendszere hibás, mivel igen bonyodalmas és sokszoros vonatkozású eseményeknek csakis egyszerű magyarázatát tűri, s így szinte öntudatlanul saját meggyőződéseivel ellenkező kijelentésekre csábíttatja magát.

Könyvének Mocsáry által történt elemzése után nincs okunk e nézetünkön bármiben változtatni. Legfőlebb még arról győződünk meg, hogy az irányzatosság Grünwaldnál nemcsak az okoskodásban lehető föl, hanem még az adatok előadása tekintetében is elcsábította őt a történeti hűségtől. A protestansok II. József iránti rokon-

szenvének ábrázolásához csakugyan fölhasznált némely oly vonást, mely, a mint Mocsáry arról meggyőz, egyáltalában régiebb s politikai vonatkozásoktól ment eredetű. Az idézetekben nem szorosán tárgyilagos, az egyes helyeket és mondatokat kapcsolatukból kiszakítva, tételeinek kedvező értelművé erőszakolja néha. Megesett rajta, hogy a magyar nemesség eljárásának és fölfogásainak tulajdonított oly tényeket, a melyeket épen az általa dicsőített II. Józsefnek kellett volna számlájára írni. Egyes különbségeket általános jellemvonások gyanánt szerepeltet, s a magyar középosztály életét oly szempontból ítéli meg, a minőből meg lehetne bírálni, ha ma is a régi maradt volna a mai társadalomban, de a mely világosan igazságtalan a múlt század korszakára vonatkozólag. De politikai elméleteiről, bármily helyteleneknek tartjuk azokat, akkor sem szándékozunk ítéletet mondani s ezt most is kerülni akarjuk úgy vele, mint Mocsáryval szemben. Ugyanezért Mocsáry könyvének is azon részét, mely a napi kérdésekre tartozó mozzanatokkal telt, ezúttal nem vehetjük tekintetbe; inkább csak azon lélektani föladat érdekelhet itt bennünket, mi különféle képen tükröződik egy történeti kép két oly ellentétes agyban, mint a minő azoké, kik ez alkalommal ütköztek össze a múlt előadásának terén.

A régi Magyarország lapjairól a gyűlölet szól, a melyet a francia-német elméletek tején fölnevelkedett író érez észjárásának és jellemének egészen idegen társadalom ellen; a saját elméletének csalhatatlanságába vetett hit által a jövő tekintetében optimistikkussá vált férfiú megvetése nyilvánul oly állapotok iránt, a melyekre gondolatmenetét alkalmazni sem lehet. *A régi magyar nemes* írója ellenben, áthatva a kegyeletes rokonszenv érzetétől, a szeretet dicsfényével környezi leírásában a patkányprémes ősök társadalmát. Könyvének talán legsikerültebb része az, a melyben Macaulay leírását idézi a XVII. század második felében élt angol falusi úri osztályról s a régi magyar nemesre alkalmazza, valamint az, a hol Deák Ferencz jellemrajzára hivatkozik, mint a középosztályhoz tartozó magyar úr eszményképére; sajnos a művészi összhang tekintetéből, hogy e pontnál nem bírt elég önuralommal egy pár ellenzéki érzületéből fakadó megjegyzés elnyomására. Általában mindenütt meglátszik fölfogásán, hogy emlékezetben is mily jól érzi magát a régi megyei urak társaságában, a gyűléseken, az úri székeken, a baráti találkozásoknál, mily magasra becsüli azt a kisebb körben való szabadságot, mind az egyéni fesztelenség, mind a mások fölött való rendelkezés értelmében, a mely az életnek akkor, a mikor a nagy állami ügyekre

nézve Magyarországon pangás állott be, savát-borsát képezte. Minduntalan számtalan alakban fölveti azt a kérdést, mely Grünwald könyvének olvasója előtt elég természetesen fölmerül, hogy, ha oly nyomorúlt volt a régi Magyarország, mint a minőnek az eként czímzett könyv bizonyítani törekszik, hogyan történt mégis, hogy fönmaradt, mint magyar és hogy fönmaradt, mint alkotmányos ország? S erre iparkodik a feleletet megadni, vitatva, hogy a magyart nem saját bűne döntötte a múlt század elején azon sínylődő állapotba, melyben egy századnál tovább megmaradt, hogy ez idő alatt nem halt ki a hazafias érzés, hogy a magyar protestantismus egy tekintélyes és fontos elemet képezett ekkor is a nemzet életében, a melynek szerepét kicsinyleni vagy kárhozatni nem szabad, hogy, ha a bécsi udvar által némely ügyekben eszközölt üdvös kezdeményezés visszhangra nem talált, ez nem osztályérdekből vagy önzésből származott, hanem onnan, mivel a jótétemények elfogadásával kapcsolatos áldozatokat az alkotmányos jogok tekintetéből folyó helyes érzéssel meg kellett tagadniok, s hogy mégis nagyobb érdem volt lehetőleg megőrizni minden gyarlóságai mellett is az alkotmányt, mint a nemzeti lét ez egyedüli palladiumát kockáztatni oly kísérletek érdekében, melyek sikere esetén az ország talán örvendhetett volna jóllétnek, de állami igényeiről lemondott volna, nemzeti érzületét elvesztette volna örökre. S a pusztá védekezésből a támadásba átlépve, kimutatni igyekszik, hogy Grünwaldnak a rendezett közigazgatás és a modern nemzetiségi követelmények iránti kedvencz eszméi mellett nem marad tér fölfogásában a szabadság cultusának fönartva, hogy tulajdonképen eszményképe a fölvilágosodott absolutismus, a melyet ő magyarnak óhajt, de a mely magyar sem a múlt században nem volt, sem jelenleg nem lehet. Tovább fűzhetne volna még bátran e gondolatfolyamot; megjegyezhetne volna, hogy a parlamentarismus, de mondjuk általánosabban, a valódi alkotmányos élet azon értelemben, hogy az országgyűlés a törvényhozás fönszerve és a közigazgatásnak döntő ellenőrzője, még sehol sem fért meg oly központosított, a kormányzatot oly egységes és szigorú szabályok szerint érvényesítő szervezettel, mint a milyenről Grünwald a régibb franczia és újabb porosz minták után indulva, mint példányszerűről s az állami életre nézve egyedül üdvözítőről ábrándozik; s hogy a politikai szabadságtól elválaszthatatlan mindig bizonyos egyéni befolyások érvényesítése, alapuljanak azok akár aristokratikus hagyományokon, rangon, születésen, vagyonon, akár, mint demokratikus országokban, izgatói, szónoki tehetségen vagy népszerű szemé-

lyes érdemeiken, míg az állam ügyeinek azon teljesen semlegesnek és személytelenítettnek látszó kezelése, melyet a szélső centralisatio, vagy a mint ma mondani szokták, a föltétlen állami közigazgatás hívei a merő törvény tiszta uralma gyanánt szeretnek föltüntetni, a tények-világában mindig valamely a hatalmat magához ragadott, bár a felszínen gyakran teljesen nem kidomborodó tényező kedve szerint irányulnak.

Mind ehhez, a mennyiben a múlt idők és fölfogások tisztázásához tartozik, nincs szavunk; sőt azt sem vehetjük Mocsárytól rossz néven, ha pártszempontjából kimutatni igyekszik, hogy a mai politikai kérdések megítélésénél, ha azon mértéket alkalmazzuk, a melyet Grünwald használ a múlt századra nézve, szükségképen követnie kell azon program nagy részének valósítását, a melyet a szélsőbaloldal vall magáénak, és hogy tulajdonképen a mai állapotokban is fönmaradtak azon bajok, a melyek miatt, hogy föl nem lázadt, a múlt század politikai nemzetét ostorozza Grünwald. Régen ismert megjegyzése egy nagy angol írónak, hogy a legnagyobb szerencse, hogy az emberek eljárásukban nem ragaszkodnak szorosar elméleteik végső következéseikhez; s irodalmi tekintetben épen oly kevésé kárhoztatjuk Mocsáryt, hogy Grünwald tételeiből saját nézetei számára a jelen állapotokról kovácsol fegyvert, mint a mily kevésé hibáztatjuk Grünwaldot, hogy országgyűlési magatartása egyben-másban mérsékeltebb, mint vádlói szereplése a történet ítélőszéke előtt. De lehetetlen hallgatással mellőzni a *Régi magyar nemesben* nyilvánuló azon hajlamot, hogy a múlt dicséretét annyira túlozza, hogy politikai szokásait és gondolatmeneteit a nemzet jelen föladataira nézve is még mindig irányadóknak szeretné tekinteni. Tulajdonképen a legconservativebb világnézlettel megtelt mű ez; írója kénytelen-kelletlen demokrata, de viszont megkívánja, hogy a demokratia mindenben a rendi észjárást, a régi nemesi osztályok véralkatából folyó cselekvési módokat fogadja el és kövesse. A részletekben való ellenzékeskedés, a nagy kérdéseknek a megoldhatatlanságukról való meggyőződésen alapuló elhanyagolása, hogy úgy mondjuk bizonyos quietismus szelleme az, a mely e mű minden sorából kirí, s a mely különösen a nemzetiségi kérdések teljesen elavúlt álláspontokról való megítélésénél ötlük szemünkbe. Természetes lehetett az indulat ennek erősebb hangsúlyozására azon nagyhangú phrasisok divatjával szemben, a melyeket az e tárgyban lényegileg kevésbé kifogásolható törekvések igazolására terjeszteti Grünwald is elősegített; de mindenesetre csökkenti az ily alanyi szempontok kieme-

lése a könyv tárgyvilágos értékét; s midőn a történeti anyag tisztázása törekvéseért Mocsárynak köszönetet mondunk, sajnálattal azt is meg kell jegyeznünk, hogy kár volt e tudományos és társadalmi kötelesség teljesítésébe oly mozzanatokat elegyíteni, a melyek a háladatos munkásság érdemének méltatását szerfölött meguehezítik.

PULSZKY ÁGOST.

Gedanken über Goethe von Viktor Hehn. (Erster Theil.) Berlin. 1887. 2. kiad. 1888. 327 l. Ára 7 Mk.

E könyvet a legnagyobb várakozással vettem kezemhez, de igen vegyes érzésekkel olvastam végig. Nem mintha csalódtam volna a szerző tudományában és szellemében; érdekes, tanulságos, szellemes munka ez is, mint Hehnnek kitünő művelődéstörténeti műve*) és Olaszországról írt szép könyve,**) és a szerző e harmadik nagyobb művében is önálló gondolkodású főnek és első rangú stílistának bizonyul. De van e könyvnek két oly jellemző vonása, melyek Hehn eddigi műveit el nem éktelenítették: a Goethe-mánia és az antisemitismus, — ép ma rendkívül elterjedt két járvány, melyekkel azonban az ember oly nagy és sokoldalú műveltségű férfínál, a milyen Hehn, legkevésbé remélhet és kívánhat találkozni.

A kötet hat fejezetből áll, melyek csak annyiban állnak kapcsolatban egymással, hogy mind Goethéről szólnak. Címeik: *Délnyugat és Éjszakkelet, Goethe és a közönség, Az emberi élet természeti formái, A társadalmi osztályok, Természeti képzelet, Hasonlatok*. Legszébb, új eszmékben leggazdagabb a harmadik, legérdekesebb, de egyszersmind legkifogásosabb, a második czikk.

Az első czikk (*Délnyugat és Éjszakkelet*) utólagosan szerkeszti meg a történetet: kimutatja, hogy Goethe se Poroszország- se Ausztriából nem származhatott, hanem hogy ép ott kellett születnie, a hol tényleg született. Az ily okoskodás igen olcsó és kényelmes, mert a tények nem czáfolhatják meg, hiszen épen megfordítva, a tényekből van következtetve. De nem tekintve a bizonyításnak ez el

*) *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa. Historisch-linguistische Skizzen.* 5. kiad. 1887.

***) *Italien, Ansichten und Streiflichter.* 3. kiad. 1887.

nem fogadható alapját, a cikk igen érdekesen jellemzi a német néptörzsöket és szellemesen rajzolja a német nép fejlődését a legrégebb időkől a jelenkorig. Hehn főképp Goethe viszonyát Berlinhez és Poroszországhoz tárgyalja behatóan és kimutatja, mily lassan, de egyúttal mily alaposan vert a Goethe-kultusz a porosz fővárosban gyökeret. — A második cikkről alább szólok. A többi cikkek egyes költői motivumokat tárgyalnak, a mint azok Goethe műveiben szerepelnek, s itt igen sok, szépen megfigyelt és meglepően megvilágított részletre akadunk.

Az emberi élet természeti formáinak nevezi Hehn az emberiség azon maradandó viszonyait és életnyilatkozatait, melyek minden korban megvannak és a századok elűtő jellemétől majdnem függetlenek. Ilyenek: születés és halál, az életkorok és sajátosságaik, a nemek egymáshoz való vonzódása, szülék és gyermekek, úr és szolga, a család és a házi állatok, a földművelés és házi mestereségek stb. E «formák» jellemzésénél mindenütt ráismerünk a tudós és szellemes művelődéstörténet-íróra, ki az emberiség fejlődését alaposan, de egyúttal költői lélekkel tanulmányozta, és a legköznapiabb vagy legelcsépeltebb dolgokat is egészen új színben képes föltüntetni. A mint e motivumokat Goethe műveiben fölmutatja és rajzolja, bő alkalma nyílik a nagy mester egyes munkáinak meglepően szép jellemzésére. Főleg *Hermann und Dorothea* és *Alexis und Dora* fejtegetései valóságossággal remekeknek mondhatók. Nem mintha Helm épen csupa újat mondana; de oly szempontokból tárgyalja az egyes műveket és oly oldalról világítja meg jellemző vonásaikat, hogy a rég ösmeretes anyag is egészen új, az eddigéig elűtő hatást tesz reánk. Ugyanez áll a többi fejtegetésről, melyekben a társadalmi osztályokat tünteti föl Goethe műveiben, a nagy író hasonlatait jellemzi és kimutatja, hogy Goethe miképen szerepelteti a természetet és ennek egyes nyilatkozatait munkáiban. Goethe némely műve az ilyen újabb vagy szokatlanabb megvilágításban egészen más jelentőséget nyer és a legkisebb töredék is a nagy költő bámulatos szellemének értékes tükre gyanánt tűnik föl. Voltaképp csak Hehn fejtegetéseiből értjük meg, mily fontos szerepe van *Wilhelm Meister*nek Goethe munkái közt és mennyire tekintendő ez ép az újabb időben nem nagy figyelemre méltatott s rendszerint néhány mellékes megjegyzéssel félretolt regény a Goethe-féle költészet egyik legragyogóbb és legjellemzőbb kinyilatkoztatásának. Általában nem hiszem, hogy volna még egy második kutató, akár a múltban akár a jelenben, ki Goethe összes munkáit, beleértve a nagy költőnek legapróbb dolgozatait és

egész levelezését, oly behatóan ismerné, mint Hehn, — a mélyreható és új szempontokra vezető fölfogásról nem is szólva.

De más oldalról ismét tagadhatatlan, hogy Hehn fejtegetései igen egyoldalúak és szűk körűek. A szerző nem a világ nagy költőinek sorában látja Goethét, nem a világirodalom kiváló termékeinek tekinti műveit, — neki Goethe maga egymagában egy önálló világ-egyetem, mely se innen se onnan mással kapcsolatban nincsen. Hehn azért majd soha sincsen tekintettel Goethe előzőire vagy kortársaira, és így nem is értesülünk például arról, hogy a fölmutatott költői motívumok vagy azoknak fölfogása mennyiben a Goethe tulajdona, mennyiben található már ő előtte is, vagy mennyiben épen az egész emberiség költői birtokából való (a mi főleg a «természeti formák»-nál igen gyakori eset.) Hehn például igen szépen kifejti azt a szerepet, melyet a hold Goethe költészetében játszik, — de kifejti azt úgy, mintha Goethe előtt soha költő a holdról nem szólt, soha fájdalmas tekintet a hold világában enyhülést nem keresett és nem talált volna. És ez áll az összes fejezetekről, különösen a Goethe hasonlatait tárgyalóról is. Hehn igen szorgalmasan gyűjtötte, ügyesen csoportosítja és szépen jellemzi a Goethe számtalan hasonlatait, mert tény, hogy alig volt valaha író vagy költő, ki még köznapi nyilatkozataiban is annyira megszokta volna, hogy gondolatait és érzéseit hasonlatokba öltöztesse, mint Goethe. De egy szót sem hallunk Hehnnél arról, hogy e hasonlatai mind az ő alkotásai-e? és ha talán nem azok, kik voltak reá befolyással? és miben áll a költő önállósága és eredetisége még mintáival szemben is? Épen most olvastam egy nagy szorgalommal írt tanulságos értekezést, mely Goethe viszonyát a görög drámaköltőkhöz tárgyalja.*) A szerző kimutatja ez érdekes dolgozatban, hogy a hellén tragikusok, még ezeknek töredékei is, mily rendkívüli hatással voltak Goethe nyelvére, stíljére s így egyebek közt hasonlataira is, oly hatással, hogy Goethénél az oly görög töredékekkel való egyezéseket is találunk, melyeket ő nem ismerhetett. De látjuk egyszersmind, hogy a német költő mégis mennyire tudta ez idegen elemeket hatalmas egyéniségével összeforrasztani és eredetiségének bélyegével ellátni. Hehnnél ily kutatásnak semmi nyoma. Mintha Goethe előtt soha senki sem szólt volna testvéri vagy szülői szeretetről, a természet szépségéről, az életkorok jellemző vonásairól stb., úgy idézi és fejtegeti Hehn a nagy német költő idevágó

*) Hans Morsch, *Goethe und die griechischen Bühnenschriftsteller*. Berlin, 1887. 4-edr. 55 l.

mondásait. Azért neveztem e cikkeket egyoldalúaknak és szűkkörűeknek, pedig könnyen beláthatni, hogy nemcsak érdekesebbek, de Goethe költészetének mélyebb méltánylására is tanulságosabbak volnának, ha a szerző épen kiemelte volna, hogy a Goethe fölfogása miben különbözik elődeiétől, miben van eredetisége és költészetének jellemző sajátossága. Csak itt-ott reflektál Hehn régebbi vagy újabbkori viszonyokra, így például a hol az orsó vagy a guitarre régi szerepéről igen szépen szól,*) míg a leányók «ma a zongora, e csúf, formátlan szekrény előtt ülnek és nekünk hátat fordítanak». És jellemző, hogy a hol ily módon a múltat a jelen mellé állítja, mindenütt valóságos laudator temporis acti képen prédikál vagy gúnyol. A jelenkor neki egyáltalában nem tetszik, a vasútakat gyűlöli, a régi patriarchális viszonyok eltűnését fájlalja. Hehn általában elégedetlen a mai korrallal és bizonyos érzelgős vágygyal tekint a múltba, melynek szépségét és költőiségét, igaz, a legvonzóbban tudja ecsetelni. Ez még nem volna olyan nagy baj, ámbar nem igen érthető, mi czéljok az ily jajgatásoknak. De furcsává válik az egész észjárás, midőn azt tapasztaljuk, hogy Goethének érdemül tudja be e letűnt világnak költői rajzát, holott világos, hogy Goethe nem azért rajzolta ezt a világot, mert értékesebbnek tartotta a mienknél, melyet nem is ösmert, hanem azért, mivel az az ő világa volt. Persze Voss *Luizájában* Hehn is szűknek, egyhangúnak, nyárspolgárinak találja e világot, a mi eléggé mutatja, hogy valamely kor viszonyainak költőisége vagy költőietlensége voltaképp nem magában a korban, hanem a szemlélőben és rajzolóban van.

Szerző általában mindent érdemül ró föl Goethének: korát s életviszonyait, költészetének teljes anyagát és összes alakjait. Ez a Goethe-mániának egy minden esetre új, szokatlan ága. E Goethemánia legteljesebb kifejezést nyer a kötet második cikkében (*Goethe és a közönség*), melyet a szerző maga dióhéjba szorított irodalomtörténetnek (*Eine Literaturgeschichte im Kleinen*) kíván tekintetni. Hehn itt Goethe első föllépésétől egészen halála napjáig és még ezen túl is lépésről lépésre figyelemmel kíséri a nagy költő működését és a közönség viszonyát a költőhöz és minden egyes művéhez. A fejtegetés eredménye: Goethét a német közönség soha sem értette meg, soha sem méltányolta, és még ma sem érti és nem méltányolja érdeme szerint. Tudjuk, hogy ez nem igaz; persze Hehn majd kivétel nélkül csak a kortársak és a későbbiek kedvezőtlen nyilatkozatait

*) Ez nézetem szerint, a könyv legszebb részlete.

idézi, és a hol valamilyen kedvező, sőt lelkes dícséretet már épen nem képes mellőzni, ott az ilyeneket jelentőségteleneknek vagy aljas forrásból származottaknak törekszik föltüntetni. Goethe is csak úgy járt, mint minden nagy költő, mint Dante vagy Shakespeare, Milton vagy Petőfi, hogy a kortársak közül sokan elfogúltságból, mások személyes indokokból nem fogták föl teljes nagyságát. Ebben semmi föltünő vagy kivételes nincsen, Goethénél annál kevésbbé, mert a nagy német költő sokszor elfordult korától és nemzetétől és vagy göröggé vagy perzsává lett vagy titokszerűen bújt allegoriák és symbolumok mögé. De Hehn ezzel nem törődik: neki minden szó vagy ítélet, mely valaha Goethe ellen fordult, egyszerűen Istentagadás, aljasság és elvetemedettség, hisz nála még azok is konok Goethephagok, a kik nem akarják elismerni, hogy például az *Ejmont* befejezése nem illik teljesen a tragédia jelleméhez, vagy hogy *Iphigenia* szükkölködik a külső drámai cselekvényben.

Ez Goethe-mánia, de bele lehetne nyugodni. Azonban nevetéséggé, sőt sértővé válik e túlzó kultusz, midőn Hehn aztán a Goethe-bírálok veséit kezdi kutatni. Az eredmény itt meglepő: a kik Goethe valamely művének bármely gyengéje ellen nyilatkoztak, azok mind irigy, aljas, alávaló egyének. Tudjuk például, hogy Lessing nem fogadta Goethe első műveit (*Götz és Werther*) tetszéssel, és minden ember, a ki Lessing műveltségét és jellemét ismeri, ép oly természetesnek találja ezt, mint hogy később az Olaszországból hazatért Goethe maga igen kedvezőtlenül ítélte Schiller első műveiről (*Haramiak és Ármány és szerelem*). De sajtászerű, míg Hehn a Goethe magatartását Schiller első geniális alkotásaival szemben igen helyesen, bár nem új szempontokból, magyarázza, addig Lessinget, Goethével szemben, szerinte egyszerű irigység, féltékenység vezette! Egy Lessinget, kiről aztán Hehn nyomban mogorván kifejti, hogy soha sem volt költő, hogy soha sem bírt költői érzékkel! Lessing, ki mint æsthetikus Homér és Shakespeare nagyszerű költői szépségeit fejtegette és mint költő megírta *Barnhelmi Minnát* és *Bölcs Nathánt*. De Schiller sem jár jobban, bár a kortársak közül senki sem hatott mélyebben a Goethe költészetének aranybányáiba, és senki sem hirdette, még magánlevelezésében is, a Goethe páratlan fölényét önzetlenebbül, mint Schiller. De Hehn nem fektet nagy súlyt Schiller kedvező nyilatkozataira és csak azokat emeli ki, melyekben a sorstól üldözött szegény és beteges Schiller néha nem minden irigység nélkül nyilatkozott nálánál minden tekintetben boldogabb vetélytársáról. Sőt Hehn még azt is helytelennek és Goethére nézve sértőnek

találja, hogy a weimari szobor egymás mellett tünteti föl ez ideális barátsággal egymáshoz kapcsolt két ritka embert, mert szerinte Schiller sokkal, de sokkal alantabb áll, mint Goethe, hisz Schiller költői érdeme mindössze abban van, hogy Goethe aranyát váltópénzzé verte át, természetesen «nemtelenebb érczel való keverés által».

De nem folytatom tovább. Elképzeltetni, hogy a ki Lessingről és Schillerről így nyilatkozik, hogyan bánik az el a kisebb hősökkel. Az egész fejezet igen érdekes; Helm sehol sem ad voltaképen új anyagot; ez ítéleteket és nyilatkozatokat mind rég ismertük már; de így kapcsolatban nem voltak még egybeállítva, egy bizonyos, bár egyoldalúan túlzott szempontból megvilágítva; ez teszi épen a cikket oly érdekessé. De az olvasó csak nehezen elnyomható ellen-szenvvel és néha nem minden fölháborodás nélkül olvashatja az egész cikket, mely azon fölfogásból indul ki, hogy mind azok, kik Goethe valamely művének valamely oldalával nem voltak vagy nincsenek megelégedve, hogy azok mind vagy hülyék vagy gazok, de mind a két esetben egyszersmind bűnösök és szentségtörők. Már ez maga is elég volna arra, hogy a tárgyilagos olvasót elkedvetlenítse. De a szerző még fokozza cikkének e sajátságos hangját és ízét az által, hogy az antisemitismuskak egy pár ragyogó gyémántját is fölveszi fejtegetéseibe.

Már a 39. lapon meglep Hehn nyilatkozata, hogy Goethe halálával bezáródott egy korszak és hogy ekkor «a zsidó korszak kezdődött, melyben mi ma élünk», és a 45. lapon boldognak mondja Goethét, ki meg nem érte, hogy Berlin «a zsidóság kemény igája alá került és ezt némán tűri». De ezek elszórt megjegyzések, bár elég jellemzőek. Azonban e második cikkben akadály és tekintet nélkül fejezi ki Hehn meggyőződését a zsidóságról, első sorban Heinéről és Börnéről és a többi «elzsidósodott» írókról. Heine dalai, mondja Helm, «elhomályosítottak mindent, a mit Goethe e téren alkotott; Heine fordulatai és élcei, érzelgős gerjedelmei minden deáknak és minden szerelmesnek ajkán éltek, főkép az összes zsidókén, kik mind nagyobb számmal elfoglalták az irodalmi és hírlapírói tért. Igaz, hogy a szép lyrához kedély kell, és Heinének nem volt kedélye, de nagy mértékben bírta az utánképzés tehetségét». Így ő «Goethe szívbéli hangjait és dallamos énekét is oly virtuóz művészettel tudta utána fütyülni (!), hogy az emberek megcsallatták magokat és a hamis hangot igaznak vették. Hitték Heine lelki gráciájában és nem vették észre az aljasságot, mely mindenütt, íratainak minden zúgábol előtekint», stb. «Midőn Heine így énekelt:

Mir ist, als ob ich die Hände
 Aufs Haupt dir legen sollt',
 Betend, dass Gott dich erhalte
 So rein und schön und hold —

akkor úgy tetszett, mintha itt mély vallásos és erkölcsi érzés nyilvánult volna. Heine áldva! Heine imádkozva! Soha tisztátalanabb kezek nem áldottak, soha meggyőződés nélküliebb szív bűnösebb inát nem sugallt! Hogy nevetetett magában, midőn jószívűen ostoba germánok az ilyen fogásokkal megindították magokat!» És így tovább. Ez az egész jellemzés igaztalan és indokolatlan. Ha Heine dalairól van szó, egyedül e dalok szépsége vagy rútsága jöhet tekintetbe; a költemények értékén a költő személyes értéke nem változtat. De különben is igaztalan s indokolatlan Hehn egész okoskodása. Ő abból a fölfogásból indul ki, hogy Heine ártott Goethének, és ez természetesen bűne. Nem volna lehetetlen, hogy Heine, ki teljesen korában gyökerezett és a szó legmerészebb értelmében modern költő volt, egy időre elhomályosította volna Goethét; de a tények alig igazolják e fölfogást és bajos volna kimutatni, hogy Goethe népszerűsége Heine föllépte óta kisebb lett, mint volt azelőtt. De Hehn azért is dühös Heinére, mert ez az öreg Goethét sem kímélte élczeivel és mert Hehnél kétségtelen axioma gyanánt szerepel az a fölfogás, hogy a zsidók mind iszonyú ellenségei Goethének. A mi e nézetével ellenkezik, azt Hehn igen egyszerűen agyonmagyarazza. Ismeretes dolog, hogy az első igazi Goethe-kört (melynek Heine is tagja volt) Rahel asszony alakította Berlinben. Ezt persze tudja Hehn; csakhogy, szerinte Rahel nem benső vonzalom tette Goethe lelkes hívévé, hanem azzá lett, «mivel a zsidó éleselműség, párosúlva női, ideges, érzékeny sejtelemmel az irodalmi forgó pénzek közül a Goethe-féle költészetnek gyöngy- vagy aranyértékét legelőbb fölismerte». Van-e ebben logika? Rahel fölismerte, bármily okokból, a Goethe költészetének nagy értékét, — ez bűn; a kik föl nem ismerték, mint Börne, azok is bűnösök; — mert, és ez a földolog, mindnyájuknál a bűn fajukban gyökerezik!

Hehn azt állítja, hogy Goethét ma sem méltányolják; igen rossz néven veszi Vischernek, a híres æsthetikusnak, hogy többször veszi példáit Shakespeare mint Goethe műveiből; ledorongolja Gerwinust, mivel a német népnek figyelmét az örökös egyoldalú æsthetizálástól a politikára és az állami ügyekre terelte stb. Szóval, Hehn mindenkivel elégedetlen, a Goethe-philologusokkal is, de ebben aztán igazsága is van, mert ezek lelketlen módon bűnnak el a nagy köl-

tővel és buta önteltséggel «javítják» műveit. De Hehn maga sem jobb, csakhogy ő a Goethe-mánia egy másik hóbortos irányának a zászlóvivője. Szerinte Goethénél és Goethében minden kifogástalan, páratlan, imádásra méltó, és jaj, a ki bármiben is eltérő véleményt mer hangoztatni!

Így tehát, mindent összevéve, a Hehn műve nagyon érdekes, sok tekintetben tanulságos, de egyoldalú, szűkkörű, elfogultságon alapuló munka, mely főképp azért is elszomorító jelenség, mivel nem elszigetelt szavazat, hanem egy hatalmas nagy áramlatnak képviselője, mely mindenfelé fölhangzik és maholnap teljes hóborttá fog izmosodni.

HEINRICH GUSZTÁV.

A magyarországi cladocerák magánrajza. A királyi magyar természettudományi társulat megbízásából írta Deézsi dr. Daday Jenő. Buda-Pest, 1888, négy tábla-rajzzal, 128 ívoldal.

A hazai zoológiai irodalom terén mindig örvendetes jelenség, ha egy-egy nagyobb szabású hézagpótló szakmunka jelenik meg. Ilyen a szóban forgó mű is; mely a vizeket népesítő, parányi ágastapogatójú rákokról szól.

Hazánk rákfauna-ismertetésének legelső nyomait Grossinger B. János*) nagybecsű munkájában találjuk, melyben és Földy János 1801-ben megjelent *Természeti historia* című művében csak pár adat van felsorolva, a melyek is, mintán lelethelyeik nincsenek fölemlítve, nem nagy értékűek. Sokkal jelentékenyebbek azonban Tóth Sándor**), Chyzer Cornél***) és Margó Tivadar†) közleményei, a melyekben pontos lelethelyek megjelelésével több faj van részletesen leírva és ismertetve. De mindezen, magokban véve önálló és értékes vizsgálatok korántsem voltak elegendők arra nézve, hogy hazánk gazdag cladocera-faunájának legalább vázlatos képét is ad-

*) *Universa historia physica regni Hungariae*. Pozsony, 1794. pars IV.

**) *Buda-Pest vidékén eddig talált héjanczokról. — Bericht u. Ergänzung. z. mein. Abhandl. über die Crustaceen-Fauna Ungarns*. Wien, 1861. stb.

***) *Egy néhány szó a héjanczokról. Magyarhoni természetbarát*. I. Évf. 1857, p. 71—88. stb.

†) *Buda-Pest és környéke állattani tekintetben*. 1879. stb.

hatnak, mivel csupán csak egyes helyekre szorítkozva, sokkal csekélyebb számúak. Újabb időben a szerző foglalkozik ez érdekes apró szervezetekkel és eme munka is, mely a királyi magyar Természet-tudományi Társulat megbízásából annak, valamint a magyar tudományos akadémia és az erdélyi országos Múzeum-egylet anyagi támogatásából készült, úgyszólván folytatása, kiegészítése és összegezése az alsóbb rendű rákokról eddig megjelent dolgozatainak.

A munka két részre, általánosra és részletesre oszlik. Az általános részben mindenek előtt bevezetésül a cladocerákról rövid összefoglaló történeti áttekintést ad, kritikailag ismerteti, illetőleg csoportosítja a rólok eddig megjelent munkákat, úgy, hogy e tekintetben más nyelveken megjelent hasontárgyú munkáknak, minők Lilljeborg, Leydig, Koch stb. alapvető művei, jóval előtte áll. Azután összegezi és saját vizsgálataival is kiegészíti a cladocerák boncz-, szövet- és fejlődéstanát — az egyes szerveket külön fejezetekben részletesen írja le, mindenhol idézve a vizsgáló nevét és munkáját. Majd áttér a különböző életjelenségek tárgyalására, az egyes fajokat tartózkodási helyeik szerint csoportosítja, s kimutatja, hogy egészen más fajok élnek a folyó, álló, esős vizekben, vagy a tavak partjain és nyílt tükreán. Ismerteti a nap különböző szakáiban az időjárás szerint való megjelenéseket és befejezésül a cladocerák földrajzi elterjedését adja, még pedig oly részletesen és oly lelkiismeretesen, a hogy semmi nemű más munkában nem találjuk. A táblázatos számadatok egybehasonlításából világosan kitűnik, hogy ez idő szerint legtöbb cladocera-nem Svéd- és Norvégországból meg Dániából, legtöbb faj pedig Magyar- és Csehország faunájából ismeretes, a melyeknek rákfaunái különben is leginkább hasonlítanak egymáshoz.

A munka második fele a részletes rész, mely 78—128-dik oldalig terjed. Ez szintén épen oly alaposan van kidolgozva, mint az általános rész. Először, mint a dolog természetéből folyik, a cladocerák rendszertani helyzetét állapítja meg s azután a különböző rendszereket bírálgatva ismerteti. A magyar fauna cladoceráinak leírásánál a Sars G. V. beosztását követi, azon különbséggel, hogy a lynceidæ-családot épen úgy, mint már Kurz W. és utána Hellich B. is tevé, eurycereinæ és lynceinæ alcsoportokra különíti szét. Majd a tapogató-, ágastapogató pár, bélcatorna és szívnek szerkezete alapján a családok, szakaszok és csoportok, illetőleg a pánczél és a költő üreg alakja szerint az egyes nemek és fajok meghatározására szolgáló táblázatot nyújtja. Azután a Magyarországon talált fajokat

részletes, a termelő helyek pontos fölemlítésével írja le. A családok, nemek és fajok diagnosisát latinul adja. Hazánkból összesen 23 genust és 100 speciést ismertet, a melyek közül nyolcz (Pleurorus transylvanus, Alona balatonica, A. stagnalis, A. lacustris, Daphnia Hermani, D. alpina, D. ornata, D. brevispina) a tudományra nézve is egészen új. Végül kiegészítésül az irodalom betűsoros névjegyzéke és fajok meghatározására szolgáló négy tábla-rajz, 211 ábrával, van csatolva.

Hasonló tárgyú magyar mű ezen kívül nem létezik. Az összehordozott adatok benne lelkiismeretesen és áttekinthetően vannak kiírva és csoportosítva. Mind azt, a mire egy szakbúvárnak szüksége van és lehet, ha a tárgygyal részletesen akar foglalkozni, benne föltalálhatja. A meghatározó táblázatok, mit tapasztalásból tudok, egyszerűek, világosak és jók. Nyelvezete érthető és magyaros. Kiállítására, mint a Természettudományi Társulat többi kiadványai is, csinos és szép. Nem hagyhatom azonban említés nélkül, hogy a műben sok érdekes, önálló vizsgálatokon alapuló adat is van, a melyeknek más nyelven való közlése valóban megérdemelné a fáradságot, hogy a külföldi szakkérfiai is értesülhetnének róla. Hogy e tekintetben miért tért el a Társulat az eddigi szokásoktól? — miért nem mellékelte a műhöz német kivonatot? — arra nézve az egész műben fölvilágosítást nem kaphatni.*)

Látjuk tehát, hogy e mű hézagpótló és határozott nyereség a hazai irodalomra nézve. Daday munkásságát csak elismerés illetheti, mert oly derék munkát adott, a melyet a kezdő épen oly sikeresen használhat, mint a szakbúvár.

VÁNGEL JENŐ.

Journal of the Gypsy Lore Society. — A cigánytudósok társaságának közlönye. Edinburgh. 1888. I. és II. füzet. Szerkeszti David Mac Ritchie, a társaság titkára. Negyedévenként 1 füzet, 3—4 ír, tagsági díj egy évre egy font sterling.

Ez az a társaság és közlöny, a melyeket már említettem a *Budapesti Szemle* folyó évi augusztusi számában (308—309. lap).

*) A latin diagnosisok bizonyára arra valók, hogy a külföld is használhassa a munkát; másrészt a kutatások új eredményeit a szerzőnek módjában áll külföldi folyóiratokban is közölni. Szerk.

A társaság elnöke Ch. G. Leland, nemzetünk őszinte barátja, a ki közelebbről meglátogatja e sorok íróját és húzamosabban marad hazánkban; alelnök H. T. Crofton, tagjainak névsora a tanulmány-szak természeténél fogva nem hosszú, de díszes. Azon czélből alakult, hogy középpontot teremtsen a cigányságra vonatkozó minden irányú tanulmányok s azokkal világszerte foglalkozók számára.

A cigány-közlönynek a múlt év végeig mindössze két füzete jelent meg (együtt 120 lap). A tanulmány-ág, általános érdeke mellett, többféle okokból minket érdekel legközvetlenebb s e két füzetben sok van, a mi közelebbről is érint bennünket. Ezek szolgáljanak igazolásául annak, hogy tartalmával itt kissé részletesen foglalkozunk.

A füzetek sok érdekes, értékes, s néhány fontos közleményt is tartalmaznak. De csak egészben, összeségökben, mint speciális organum képeznek korszakalkotó jelenséget a zingarologia terén, nem pedig az egyes cikkek vagy adatok concret jelentőségénél és súlyánál fogva. Inkább áttekintő, összefoglaló, regisztráló, referáló természetűek, mint úttörők vagy merőben új kilátásokat nyitók. Ez ugyan általában helyes, mert mielőtt most már együttesen és szervesen tovább haladnánk, rendszeresen számba kell venni, mi történt eddig, kivált Tott korszakos műve óta. De e mellett nem csak kívánatos, hanem szükséges új irányok kijelölése, s a mit a legfontosabbnak tartunk s minek hiányát nem menti a térszűke: hiteles új eredeti anyag közlése. A nyelvahagyomány adatai és szövegei nem csak a nyelvészetnek egyedül biztos alapjai, hanem az ethnographiának is erős támaszai. S eddig épen ez a közlöny leggyöngébb oldala. Csak fordításban közöl egy pár (részben ismert) cigány mesét, s az eredeti cigány szövegnek egyedüli képviselője a braziliai cigányok öt apró dala, a melyek azonban már 1885-ben megjelentek volt Rio de Janeiróban. Még azt is meg lehetne jegyezni, hogy nem minden közlemény tanúskodik az e nagyon speciális szakban elengedhetetlen teljes alaposágról.

Ez általános megjegyzések mellett, a részletekről nagy elismeréssel szólhatunk. Az előszó rövid és velős, kijelöli a czélt: a cigány problémák végleges megoldását, érinti a főbb teoriákat és speciális kérdéseket. Alexander G. Paspati érdekes általános jegyzeteket ad a törökországi cigányokról. H. T. Crofton rengeteg olvasottságról tanúskodó igen gondos összeállításban (5—24. lap) regisztrálja az angolországi cigányok régi megemlézéseit 1505-től 1687-ig. (Ma-

gyarországra vonatkozó ily chronologiai összeállítás, illetve Thewrewk Emil kalauzának ily irányú kiegészítése igen kívánatos volna.) Francis Hindes Groome angol fordításban közöl egy romániai cigány népmesét, a melynek eredetijét és rumén fordítását Constantinescu adta (*Probe de lumbs* stb. Bucarest, 1878) magyar fordítását Koos Ferencz (*A rossz anya, Brassó tárczája*, 1887) német fordítása 1886-ból tőlem (kéziratban Lelandnál). Rudolf von Sowa a németországi cigányokról ad statisztikai jegyzeteket berlini nagykövetségünk információi alapján. J. Pincherle saját cigány fordításában közli Shakespeare *Othello*-jának egy cigánynőt említő jelenetét (III. 4.) s a 150. zsolnárt, mutatványul a délausztriai dialektusra nézve (a melyet tulajdonképen nem lehet így nevezni). Igen nagy értékű David Mac Ritchie dolgozata, a *Cataloniai cigányokról*. Becsesek H. T. Crofton adalékai a cigány-angol szótárhoz. Charles G. Leland (48--49. l.) bámuló elismeréssel, de röviden és kissé fölszínesen ismerteti József főherczeg cigány nyelvtanát (melyet következetesen így ír: Nyelvatan). Leland rajongó tisztelettel viseltetik népszerű főherczegünk iránt, s könyvet szándékszik róla írni. Az I. füzetet pár lapnyi jegyzetek és kérdések zárják be; ezek közt érdekes, hogy a skót Burghmuir kerület, úgyszintén Forfarshire egy-egy tanyáját Egyiptemnek híjják. Megjegyezhetjük ehhez, hogy hazánkban számos földrajzi névben fordul elő a Czigány s hogy a schleswigi Lunden vidékén minden félreeső és elszigetelt helyet Egyiptemnek neveznek.

A II. füzetben Sowa a brazíliai cigányok nyelvjárását ismerteti Mello Moreas ottani író művei alapján. G. A. Grierson az indiai Dom (= Rom) és Ját népről értekezik, mint a cigányok legközelebbi rokonairól, a mire előbb Leland mutatott volt rá. (Kivonat *The Indian Antiquary*ből.) Fölötte érdekes és tanulságos adatokban és tényekben igen gazdag Wentworth Webster lelkész közlése a bask Cibourebeli Cascarrotokról (bask-czigány vegyülék nép). A közlő megjegyzi (78. lap), hogy ismert baskokat, a kik a magyar, és magyarokat, a kik a bask nyelvet igen könnyen tanulták (ennek az a nyitja, hogy a bask nyelv is agglutinál). J. Kopernicki egy lengyel (krakkói) és Grierson (Sowa közlése alapján) egy morva cigány mese fordítását adja. Crofton egy égető kérdést érint igen röviden, a cigány nyelv orthographiája és accentusa ügyét. Mi azt gondoljuk, hogy a *Gypsy Lore Society* egyik legsürgösebb föladata volna megállapítani a cigány nyelvnek valamely standard-alphabet szerinti szorosan phonetikus, teljesen egyöntetű s mindenik nyelvjárásra

alkalmazható írásmódját. Az ebbeli ingadozások és eltérések egyik külső nehézségét teszik az úgy is annyi akadálylyal küzdő cigány tanulmányoknak. — Egy kivonat *The Indian Antiquary*ből a cigány genétivusról szól. Néhány kisebb közleményen kívül, mint Groome-é, érdekes régi angol-cigány etnologiai adatokról és Thomas Davidsoné a népmeséknek a cigányok közti elterjedésére vonatkozó Groome-féle elméletről, e füzet többi része egyenesen velünk foglalkozik. A 100—101. lapon reproductióját találjuk a dr. Herrmann Antal *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* című folyóiratának első füzetében közölt tíz eredeti erdélyi cigány népdallamnak. A szemlében Leland dícsérettől áradozva ismerteti Herrmann főtnevezett folyóiratát, kijelentvén, hogy nem ismer művet, a mely az etnologusra és folkloristára, a cigánytudósra és az irodalmi érdekességek kedvelőjére nézve egyaránt annyira érdekes volna, mint e folyóirat. Az elnök cikkéhez csatlakozva a titkár-szerkesztő tüzetesen (107—113. l.) méltányolja a folyóirat cigány tárgyú közleményeit. Leland cikkét (*Märchenhort*) szinte egész terjedelmében lefordítja (megemlékezvén arról is, hogy Kingsley, a *Saint's Tragedy*ban, Klingsorról, a *Nibelungen-ének* állítólagos szerzőjéről szólva, őt erdélyi cigánynak nevezi). Aztán behatóan foglalkozik Wlilocki dolgozatával (*Cigány varázsigék és ráolvasások*), a melynek értékét fölötte kiemeli. A szerkesztő továbbá felsorolja az utolsó évben megjelent cigány tárgyú könyveket és közleményeket (Wlilockitól, a kit Leland a cigányélet legintimebb ismerőjének nevez). Az apróságok közt igen érdekes Lelandnek már *St. James's Gazette*ben (1888 aug. 2.) közölt, cigány bűvös tárgyakra vonatkozó cikke, a melynek részben az az excursio szolgált alapjául, a melyre tavalyelőtt az aquincumi ásatások helyén sátorozó cigányok közé a sorok írója vezette Lelandet, ki mint egyaránt szenvedélyes cigánytudós és régész, itt kétszeresen érdekes, addig négy világ-részben nem élvezett látványban gyönyörködhetett.

Az internationális angol cigány tudós társaságnak nálunk is van néhány előkelő tagja, s remélhető, hogy mindenki csatlakozik hozzá, a ki tüzetesen foglalkozik cigány-tanulmányokkal, vagy komolyan érdeklődik azok iránt. Tőlünk várja a cigány tudomány a legérdekesebb és legfontosabb munkálatokat.

H. A.

Psychologie in Umrissen, auf Grundlage der Erfahrung. Von Dr. Harald Höffding, Professor an der Universität in Kopenhagen. Unter Mitwirkung des Verfassers nach der zweiten dänischen Auflage übersetzt von F. Bendixen, Gymnasiallehrer. Leipzig, Fues's Verlag (R. Reisland). 1887.

A methodikai segédeszközök tökéletesítése a legújabb időkben a psychologia terén rendkívül sokoldalú munkásságot idézett elő, célirányos munkafelosztáshoz, a részletekbe ható kutatásnak előbb alig sejtett kifejlődéséhez vezetett. A szakirodalom folytonos gyarapodása örvendetes tanúságot tesz a nagy lendületről, melyet e téren is főként módszertani reformok adtak a tudományos vizsgálódásnak. E gazdag irodalomban immár (sok, speciális kérdéseket tárgyaló, kisebb dolgozat és terjedelmes, részben igen becses monographiák mellett) nagyszabású rendszerezítő műveket is találunk, melyek a sokféle szétágazó specialisticus kutatásoknak syntheticus földolgozását és evvel a legáltalánosabb eredmények tudományos megállapítását kísérelték meg.

Sok irányban gondoskodtak azoknak szükségleteiről, kik e téren tudományos föladatokat megoldásával vagy tüzetes, szakszerű tanulmányokkal foglalkoznak. Ellenben kevésbé gondoskodtak eddigelé a magasabb tudományos képzettségű olvasók tágabb körének szükségletéről, nevezetesen azoknak tudományos szükségletéről, a kik más szakoknak művelését vagy tanítását tették hivatásukká és a kik legalább első sorban olyan bevezető tanulmányt szükségesnek, mely nagy vonásokban a tulajdonképeni psychologiai kutatás sajátlagos föladatainak, ágainak, főeszközeinek és eredményeinek általános képét adja. Itt oly munkákról van szó, a melyek — a nélkül, hogy a kutatások számos eredményeit főként az egyik vagy a másik speciális irányban földolgoznák — a tudománynak általános színvonalát, egyes ágait vagy szakmáit, sajátnemű vezető szempontjait ismertetik, melyek a főproblémák, a vizsgálódási módszerek és közvetlenül a jelzett szempontok alá eső eredmények körében tájékoztatnak és melyek így a tudományos törekvések megértésének és a behatóbb szaktanulmányoknak fontos föltételeit létesítik. Az anyagot az ú. n. philosophiai propædeutika szempontjából földolgozó kézikönyvek, melyek kizárólagosan vagy kiváltképen a középiskolai oktatás föladataira s föltételeire reflectálnak, a dolog természete szerint más színvonalon ha-

ladnak, más tekinteteket követnek, melyek keretüket és a tárgyalás módját nagyjában meghatározzák. Nem követelhető, hogy ezek a jelzett célznak megfelelő összefoglaló munkákat pótolják.

Úgy látszik, hogy az említett hiány magyarizátát kiváltkép azon nehézségekben kell keresni, melyeket a tudomány állapota a legújabb időkig a kijelölt föladatnak sikeres kivitele elé gördített; azon nehézségekben, melyekbe a kutatás és elmélet egyes ágaiban fölhalmozott anyagnak *syntheticus* földolgozása általában (és különösen a jelzett célznak megfelelő méreteken) ütközik. Itt természetesen nem az egyik vagy a másik rendszeresítő munka főpontjainak *reproductio*ja forog szóban. Egyéb szempontokat nem tekintve, figyelembe kell venni, hogy általában a rendszeresítő munkák főként a kutatásnak egyik vagy másik ágához tartozó anyagot dolgozták föl tüzetesen. A kérdéses összefoglaló munkák föladata más eljárást követel. — A tárgynak lehetőleg szűk keretben lehetőleg sokoldalú földolgozása olyan föladat, mely csak kivételképen kecsgettette a kutatás terén működő írókat. Az angol és francia szakirodalom sem bővelkedik a kiemelt szempontoknak megfelelő összefoglaló munkákban; ámbár épen a két nagy nyugati országban, és különösen Angliában, különböző szakok terén vállalkoztak önálló kutatással foglalkozó elmék ilyenmű föladatok kivételére. A német szakirodalomban a legújabb időkig úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyták az említett szükségletet. Itt a jelzett irányban hézagot tölt be Höffding Harald dán tudós pszichologiai munkájának német kiadása.

A föladat kivitelénél fölmerülő nehézségeket Höffding nem győzte le teljesen, a munka minden részében egyenlő sikerrel. Az adatok földolgozásánál a mű föladatának megfelelő mértéket eltalálni iparkodik. Mindazonáltal némely, tüzetesb tárgyalást igénylő kérdés fejtegetésében hézagok mutatkoznak; másfelől pedig az ilyen összefoglaló munkában aggodalom nélkül mellőzhető részletek helyelyel közzel bővebben tárgyalatnak. De a munka nagyjában és egészben véve szerencsés kísérletnek nevezhető, melynek érdemét a kidolgozás részleteire vonatkozó kifogások nem törülik el. A sikeres munka lényeges föltéteinek találkozása jogosította és képesítette a szerzőt a több nehézséggel mint dicsőséggel járó föladat elvállalására. A pszichologiai kutatás különböző ágaiban, a pszichologia egyes segédtudományaiban összegyűjtött anyagnak sokoldalú tanulmányozása készítette elő a kivitelt. E sokoldalú tájékozottság engedte meg a szerzőnek, hogy a sok forrásból merítő és sokfelé szétágazó tudomány színvonalának és birtokállapotának vázlatát rajzolja. A magya-

rázatok és álláspontok méltatásában önálló fölfogás és módszeresen iskolázott gondolkodás nyilvánulnak. Az ily alapon végzett munka hasznavehetőségét a kivitel egyes hiányai nem semmisítik meg.

Nem szándékozunk a műnek egyes érdemeit és hiányait részletesen fejtegetni. A munka időszerű jelentőségének és hasznavehetőségének elismerése után, beérjük néhány, a kidolgozás módjára s a tartalom főmozzanataira vonatkozó megjegyzéssel.

Mindenekelőtt két általánosabb jelentőségű kifogást érintünk, melyekre a munka bevezető és alapvető részei alkalmat nyújthatnak. Az egyik anyagi, a másik formai természetű. Tartalmi tekintetben alighanem tágabb körökben kifogás tárgyát képezendi a physiologiai psychologia egyes kérdéseinek összefoglaló tárgyalása; nevezetesen az a körülmény, hogy a physiologiai psychologia bizonyos előismereteinek recapitulatiója elmarad, hogy a szerző némely helyen nem említ meg bizonyos ideg-physiologiai adatokat, melyek nem csupán a physiologiai psychologia rendszeres tárgyalásaiban, hanem kisebb kézikönyvek és vezérfonalak bevezető fejezeteiben is előadatnak. A föladat határainak előzetes megállapítása némiképp indokolja az ebben az irányban tanúsított tartózkodást. A szerző teljes mértékben méltatja azt a jelentőséget, melylyvel a physiologiai kutatás egyes ágai a tudományos psychologia föladatai tekintetéből bírnak. A munka első fejezeteiben tüzetesebben megvilágítja e jelentőséget és az egyes psychikai jelenségek tárgyalásánál gyakran reflectál a physiologiai vizsgálódás eredményeire. De úgy látszik, hogy a kérdéses általános előismereteket föltételezi és hogy az előtanulmányok alkalmával (például valamely iskolai vezérfonal használatával) elsajátított physiologiai adatok följegyzését — különösen ott, a hol azok nem képezik a psychologiai magyarázat tulajdonképi substratumát — mellőzhetőnek tartja. Amaz előismeretek föltételezése bizonyos olvasóközönség körében nem teljesen jogosulatlan, és a kérdéses hézagok könnyen kitölthetők. De másfelől azt hisszük, hogy sok olvasó az illető adatok fölsorolását kívánatosnak, előnyösnek tartaná. — Formai tekintetben, a kidolgozás alakja tekintetéből, alighanem főleg egy követelmény fog fölmerülni. Azt tartjuk, hogy sokan nélkülözni fogják az olyan külső segédeszközöknek alkalmazását, melyek az anyagnak átnézhetőségét tetemesen fokozzák és így a tanulmányozást megkönnyítik. Angol és franczia írók, a philosophiai szakirodalomban is, sok gondot fordítottak az anyagnak illetén külső tagolására és minden fejezet egyes főmozzanatainak lehetőleg átnézhető föltüntetésére. E végre az illető fejezet-

ben tárgyalt themának egyes részleteit lehetőleg külön kisebb paragraphusokban tárgyalják és ezeknek tartalmát külön czímben vagy oldaljegyzetben jelölik meg, olyformán, hogy az olvasó az egyes fejtegetések főmozzanatait már az átlapozásnál is könnyen áttekintheti és később az egyes kérdésekre vonatkozó adatokat gyorsan megtalálhatja. Az előnyök, melyeket ez a külső alakra fordított gond a tanulmányozásnál nyújt, alig szükségelnek bővebb fejtegetést. Höfding munkája a jelen alakban is jó szolgálatokat tehet és a dolog lényegében megfelelhet a jelzett céloknak. A gondolkodó, tudományos műveltségű olvasó a tanulmánynál maga is kiemelheti a főmozzanatok, melyeknek egy részét a szerző legalább a tartalomjegyzékben minden fejezetnél megjelölt. De az utóbbi eljárásnak követése és további keresztülvitele az egyes szakaszokban, a földolgozások lehetőleg átnézhető föltüntetése az egyes fejezetek keretében, a kijelölt czél tekintetéből még emelné a munka becsét. Egyébiránt el kell ismerni, hogy a szerző a formát nem hanyagolja el és nem feledkezik meg a megérthetőségnek föltéteiről, melyekre néha nem reflectálnak eléggé. Az előadás világosságát a szerző nem tartja mellékes kötelességnek. Se a tartalomban, se a formában nem követi az abstract formulákban elmerülő metaphysikai tanok példáját. A szerző tárgyait nem csak érthetően, hanem érdekesen, vonzó alakban is adja elő.

Höfding munkája, a kijelölt föladat határaitra való tekintettel, gondosan értékesíti a kutatásnak különböző ágaiban összegyűjtött anyagot. A különböző eredmények, álláspontok s magyarázatok följegyzése alkalmával (számos jegyzetben) tájékoztatja az olvasót a szakirodalom egyes ágaiban. De nem éri be a másoknál talált adatok és magyarázatok reproductiójával és rendszeres összefoglalásával, hanem önálló fölfogást tanúsít azoknak kritikai földolgozásában és figyelemreméltó szempontok kiemelésében.

A munka első fejezeteiben szerző a psychologia föadatairól s módszereiről, a testi és lelki jelenségek kapcsolatáról, a nem-tudatos jelenségek psychologiai jelentőségéről és az úgynevezett psychologiai «elemek» föosztásáról értekezik. A lelki jelenségek főcsoportjait Höfding három nagy szakaszban tárgyalja; e szakaszok: 1. Az ismeret psychologiaja (az egyes fejezetek tárgyai: *a*) Érzet, *b*) Képzet, *c*) Tér és idő, *d*) A valóság fölfogása); 2. Az érzelem psychologiaja; 3. Az akarat psychologiaja.

A psychologia föadatainak meghatározásánál szerző a szorosabb értelemben tudományos psychologia vezető szempontját emeli ki és ezt teszi magáévá; elveti az oly eljárást, mely bizonyos, a

lélek lényegére vonatkozó metaphysikai praesumptiókból indul ki. Ő a tapasztalásban és positiv kutatásban látja a pszichologiai ismeret forrásait. Tekintettel némely elterjedt félreértésre és fölületes fölfogásra, nem mulasztja el arra figyelmeztetni, hogy a vizsgálódásnak szoroson tapasztalatszerű álláspontja a materialismus és a spiritualismus metaphysikai alapföltevéseit a tudományos alapvetésnél egyaránt elvileg kizárja. Steinthal okoskodásával egyetértőleg (lásd *Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft*) Höföding is a physikai vizsgálódás analogiájára utal. Az utóbbiaknak tárgya, mondja a szerző, az «ami a térben mozog és a tért betölti»; a pszichologia pedig arról szól, «a mi gondolkozik, érez és akar». Itt talán azt a megjegyzést tehetnék, hogy a jelzett szempontnak jobban felelne meg olyan kifejezés, mely egyenesen a kiemelt lelki jelenségekre, mint tapasztalati tényekre, fektetné a súlyt, a nélkül, hogy a substratum kérdését előtérbe állítaná. — A megjelölt föladat kivitelénél eredeti és nélkülözhetetlen alapnak szerző azt tekinti, a mit «a saját tudat megfigyelése tanít». E könnyen félremagyarázható kifejezés azonban korántsem tartalmazza az előbbi időkben annyira magasztalt és egyetlen eszköznek tartott «önmegfigyelés» hasznavehetőségének elismerését a tudományos vizsgálódás terén. A szerző csupán csak a belső észrevevésnek alapvető jelentőségét és mellözhetetlenségét állítja, ugyanazon értelemben mint azt a kísérleti pszichologia kiváló képviselői is — talán elég, ha Wundt becses methodologiai fejtegetéseire utalunk — elismerték. Másfelöl a szerző teljesen méltatja az objectiv segédeszközök nagy becsét, melyek amaz, egymagában nem elegendő, eszköz kiegészítésére szolgálnak. Spencer terminológiájával élve, szükségesnek nyilvánítja a subjectiv pszichológiának kiegészítését az objectiv pszichologia által. Az utóbbinak főágai gyanánt emeli ki a kísérleti pszichológiát és a sociologiai pszichológiát, melynek fogalma alá az összehasonlító pszichologia és a történelmi-pszichologiai vizsgálódás különböző ágait foglalja össze.

Nem utolsó érdeme Höföding művének, hogy kellőleg föltűnteti a pszichologiai kutatás számos mellékágait, a pszichologiai ismeretnek sokféle, különböző tudományok körében található forrásait és segédeszközeit. Az olvasó látja, hogy e tudománynak egyes tartományai nagyon különböző tudományok körébe esnek és fölfogja a szerzőnek erre vonatkozó következő nyilatkozatának jogosúltságát: «Es bedarf nur eines schnellen Blickes auf all' diese verschiedenen Quellen, um zu wissen, dass die Psychologie keine scharf begrenzte

Wissenschaft sein kann. Sie lässt sich auf viele Weisen und auf vielen Wegen betreiben. . . »

A kiváltképen Németországban virágzó kísérleti psychologia mérvadó befolyást gyakorolt a szerző munkásságára, mint a ki teljes mértékben méltatta a kísérleti vizsgálódás alapvető működését az elemi problémák tudományos megfejtésénél. De másfelől félreismertetlen az angol psychologok tudományos törekvéseinek hatása is, melyeket Höffding hasonlóképen figyelemmel kísért és melyeknek figyelemreméltóbb eredményeit ő a megfelelő kapcsolatban értékesíteni iparkodik.

A szerző bizonyára érezte, hogy nem a tudományos föladatok egyik körében (a kutatás egyik ágában) megállapított elvek rendszeres földolgozása, hanem a különböző irányokban haladó tudományos vizsgálatok révén, a kutatás különböző ágaiban, elért eredményeknek syntheticus földolgozása (ezen a téren is, épen úgy mint a physika terén) a föladat, melynek kivitelét a tudomány egész területét felölelő, összefoglaló munkában czélba kellene venni. Az ilyen értelemben eklektikus munkásság, melyet egyáltalán nem lehet összevetni a szó szokásos értelmében vett eklekticismussal, az az út, melyet a sokágú tudomány alakulása immár a jövőben kidolgozandó, nagyobbszabású, rendszeresítő munkálatoknak kijelöl, melyre különösen Wundt jeles methodologiai fejtegetései is utalnak. Az ily nagy keretben keresztülvitt rendszeresítő munkálatok vezető szempontjai bizonyára némileg különbözni fognak a philosophiai rendszeralkotásnak előbbi időkben dívó és mindenekfölött méltatott elveitől. Efféle rendszeresítő munkálatra a szerző, összefoglaló dolgozatának szűk keretében, természetesen nem vállalkozhatott. De a földolgozás módjából némileg kitűnik, hogy a szerző is méltatja a jelzett követelmény tulajdonképi jelentőségét és legalább igyekezett annak intentiójához, az elvállalt föladatnak szűk keretében is, már némi-képen alkalmazkodni.

A psychikai jelenségek egyes fajainak tárgyalásánál, a szerző a tudományos kutatás általánosabb jelentőségű eredményeinek összefoglaló képét vázolni és a tudományos magyarázat vezető szempontjainak horderejét megállapítani iparkodik. A föladat határai a részletek tárgyalásánál természetesen nagy tartózkodást követeltek. Mind a mellett azt hiszszük, hogy a tárgy fontossága néhány alapkérdésnek valamivel bővebb fejtegetését is megengedte és igazolta volna. Így nevezetesen a psychophysika alaptényeinek és törvényeinek kissé részletesebb tárgyalása az elemi jelenségekre vonatkozó

fejtegetések értékét (a jelzett cél tekintetéből) emelhetette volna. A képzetekről szóló fejtegetésekben figyelemreméltó mozzanat az associatio törvényeinek tárgyalása. A szerző két tipikus főszabályt és egy átmeneti alakot emel ki. Amazok a hasonlóság törvénye és a külső kapcsolat (érintkezés, contiguitas) törvénye; a megfelelő formulák $(a_1 + a_2)$ és $(a + b)$. Átmeneti alaknak tekinti sz. az egész és a részek viszonyán alapuló kapcsolatot. Tüzetesebb vizsgálat útján azon eredményhez jut, hogy voltaképen az az átmeneti alak mutatja a valóságban rendszerint létesülő képzet-kapcsolatok alapformáját, hogy a tapasztalatban rendszeren nem akadunk a két előbbi szempontok egyike alá foglalható tiszta esetekre. Érdekes és tanulságos részleteket tartalmaznak a vonatkozás törvényére (Gesetz der Beziehung), a tér és idő fölfogásának föltételeire és a causalis fölfogásra vonatkozó tartalmas fejtegetések is.

Az érzelmekről szóló szakaszban, melyben a szerző azon törvényeket is nyomozza, melyek szerint az érzelem magasabb rendű alakjai az elemi természetű érzelmekből fejlődnek, különösen figyelemreméltók az érzelmek és képzetek kapcsolatára vonatkozó fejtegetések. A szerző egyáltalán — tekintettel a tudat belső kapcsolatoságára és az észlelt tudati tények többé-kevésbé összetett jellemére — különös figyelmet szentel az elméletben különválasztott jelenségek tapasztalatszerű kapcsolatainak és tüzetesen tárgyalja azoknak viszonyait. Az érzelem physiologiájáról és biologiájáról szóló fejezetben a szerző gondosan értékesíti a physiologiai kutatásnak e terén gyűjtött anyagát. Az akarat psychologiáját tárgyaló szakaszban az akarat-jelenségekre vonatkozó vizsgálatok sokoldalú földolgozását nyerjük, mely találó észrevételekkel és önálló ítéletekkel járul némely controvers kérdés tisztázásához. A kritika e szakaszban egyes fejtegetései ellen (úgy mint a megelőző szakaszokban előforduló ítéletek és magyarázati kísérletek ellen is) különböző szempontokból kifogásokat tehet; sürgetheti némely szempontnak a tüzetesebb kidomborítását vagy egyes lézagoknak a betöltését.

De a részletekre vonatkozó kifogások és eltérő nézetek érvényesítése mellett is el kell ismernünk a munka előnyös oldalait és érdemeit. Tekintettel az említett viszonyokra, mint örvendetes jelenséget üdvözölhetjük Höffding munkáját, mely a tárgyalás érdekes és vonzó módjánál fogva is megfelel a fönnírutott czélnak. —y.

Aesthetikai egyoldalúságok.

Dr. Schlauch Lőrincz, nagyváradai püspök úr, egy nagy beszéddel nyitotta meg múlt évi deczember havában a Szent László-társulat évi közgyűlését. E beszéd, római benyomásainak visszhangja, melyeket a pápai jubilæum alkalmával nyert: a lelkesedésé, melylyel a katolikus világ körülvette ünneplő fejének trónusát, s a panaszkodé, melyekkel fogadtatott. A szónoklat befejező része az ünnepi ajándékoknak vatikáni kiállításáról emlékezik meg s a középkori művészet és műelmélet magasztalásával mintegy megszerzi a szónoknak egy régebbi fejtegetését a középkor boldogságáról, dicsőségéről és kívánatosságáról. Meleg és emelkedett szavakkal tör lándsát a korunkbeli tudomány és művészet pusztuló, elnyomott idealismusa mellett. Áldatlan viszonyaink között a római ajándék-kiállítás valódi lelkesedésre ragadja. «A gondolat, mely e műveket teremtette, keresztyén volt, mely lerázta a mély álmot, melyben a közönséges lelkeket a realizmus fogva tartja; s szolgálatába ejtvén a természetet s annak erejét, a művészetet s annak geniusát, az ipart s annak új vívmányait: reányomta saját keresztyén jellegét, úgy, hogy az egész tárlat egy teljes fényben ragyogó keresztyén gyűjtemény hatásával bírt.» A kép, mely szerint a természet elevenségébe merült, nyitott szemű realizmus az álom, az érzéki valóságtól szükségképen elfordulónak képzelt idealismus pedig az ébrenlét: nem egészen találó. De nem bolygatva ezt, úgy látszik, a római benyomások közt a tudós püspök úr akként képzei magának az idealismust, hogy az, mint a pápa, világi uralmát elvesztve, az élet hatalmaival meg hasonulva, békülést és alkuvást nem ismerve, beszorult a Vatikánba s a szerencsés óra kondúltakor onnan léssen eljövendő.

Korunknak bizonyos művészi áramlatai között, ki tagadná, nagyon elkel az idealisabb fölfogás szükségének hangoztatása. A költészetben fölkapott naturalismus jellemző vonásai: a physiologiába confundált czél, a rútnak és kivételesnek kultusa, a másolás kicsinyeskedése, az inspiratio helyett a napszámos munka közönyének hangja és fölfogása: közülök mindegyik magában is kizárja a művészi alkotást és művészi hatást. Ha a költészet lemond arról, hogy fölfogásban és érzésben tökéletesebbekké tegyen, nemes ember-voltunkban fejlesszen bennünket: letette a világ legrégibb koronáját, sőt létezésének jogáról mondott le. A képzőművészetek,

különösen a festés, mint a magunk tárlatai is évről évre tanúsítják, szintén jobb ügyre méltó buzgalommal eveznek az eszmétlenség, az üresség felé. Ily viszonyok, ily áramlatok között, ha még eddig nem uralkodnak is kizáró hatalommal korunknak egész művészi területén, nincs-e szükség az eszme megváltó hatalmának hirdetésére? A harez, melyet folytatunk, drága és szent javakat védelmez s általában örülhetünk, hogy a nagy tekintélyű püspök úr is a küzdők közé állott. Ámde fölszólításában több a jóakarat, mint az eszmék tisztasága s a történeti vonatkozások helyessége. Tartunk tőle, hogy szempontjának végletessége, eszméinek egyetlen és szűk körre vonatkoztatása, nem egy állításának tarthatatlansága inkább fegyvereket szállít az ellenségnek, semhogy az övéit kiverné kezéből. A fél-igazságok szülik legtöbbször a félre magyarázott igazságokat. Vezérlő érzületének teljes méltánylásával, kénytelenek vagyunk egy pár szóval az ő fölfogásában és állításaiban is rámutatni arra a «félre», mely, a mi meggyőződésünk szerint, a kérdés tisztázásának többet árt, mint használ.

A tudományban és művészetben nagy szerencsétlenségnek tartja «a Rousseau-féle visszatérést a természeti állapotra», mely «az embert a természettel, mint okot az okozattal köti össze, úgy, hogy az ettől többé el nem választható». Az *embert* mondja; tehát ennek elválasztása lenne kívánatos a természettől. Egész fejtegetésében az idealismust mereven szembe állítja a természettel s amannak úgy lesz szószólójává, hogy emezt megtagadja és lenézi. A szellem szabadságát abban keresi, hogy képes legyen a természettől minél inkább elszakadni. A művészi szellem szabadsága, mikor az uralkodó fölfogás ekként magyarázta is, a tan értelmében sohasem érvényesülhetett. A középkor művészi gyakorlata is csak a természet képeivel fejezte ki a természetfölöttit s fejlődése örök békójának érezte a lehetetlenséget, a mit tőle kívántak: a természetben való gyönyörködésnek tilalmát. A természetnek az a fölfogása, mely benne csak a vallásos igazságok nyilvánkoztatásának mintegy képeskönyvét látta s értékét és célját ebben kereste: a symbolika és allegoria jégmezejére kergette s századokig itt tartotta száműzetésben az emberi képzeletet. A természet megfigyelése, vizsgálata haszontalannak és károsnak hirdettetvén s az anatómiai tanulmányoknak vallásos tételek állván útjában: a byzanci merov gyakorlat elfeledte, a római pedig megvetette a test szépségének ábrázolását. A keresztyén egyházi fölfogás bensőséget adott a művészetnek, az érzések egész új skálájának avatta megható tolmácsává; de egyoldalúságában szükségkép

megakasztotta harmonikus fejlődését. A természettelenség tana a művészielenségnek tana. Legyetek soványak! követelte Clairveauxi Bernát apáczáitól s regulájához, fájdalom, a művészet is kénytelen volt alkalmazkodni. Festésben és plastikában a szemek és a tekintet lettek mindenné s a templomok falait a vézna, kifecizמודott, testetlen alakok, a mintázás nélküli színfoltok népesítették be. Az építésben nagyokat teremtett e természettagadó szellem, a művészetnek abban az ágában, mely nem szorososan utánzó jellegű; de minden más terén csak abban az arányban mutat haladást, a melyben a természetnek az emberi képzeletben és szívben érvényesülő hatalma előtt mind messzebb és messzebb hátrálni kénytelen.

Az egyházi tan, mely a természettel való meghasonlást követelte, temette el az egész antik művészetet, s az általa teremtett új művészet, ezer éves sikertelen küzködés után, kénytelen volt új erőért, éltető táplálékért, megváltó gondolatért, örök formákért visszaterüni amahhoz s forrásához, a természethez. A művészettörténet nagy haladó korszakai merőben hamisaknak tanusítják Schlauch püspök úr következő mondatait: «A haladásnak érdeme abban állott, hogy megtartva az æsthetikus szépnek formáit, ezeket szellemi és erkölcsi belértékkel egészítette ki, a természeti életbe egészséges morált ültetett»; «a természeti realismusból való kiemelkedés és az eszményi szempont elfogadása: ez képezte a haladást». Épen megfordítva áll a dolog. A görög archaicus művészetet eszme-tolmácsoló merevenségéből a természetnek, a testnek, az életnek tanulmánya váltotta meg; az epikus részletekkel kevert hymnusoknak drámává fejlődése is nem a természet hívebb utánzására törekvés-e? A renaissanceban hasonlóképen a középkori művészetnek eszmékben száradt vértelensége kereste föl a természetet. Hasztalan tévelygésében az antik mesterekhez fordult s ezek leleplezván előtte a művészet titkát, útba igazították: a szép lelket ismered, ismerd meg méltó alakját, a szép testet is. Nézzük csak Lionardo példáját s hallgassuk utasításait. A renaissance mesterek halántékán koszorújuk két ága keresztezi egymást, mintegy az eszméknek s a természetnek összefonódó cultusát jelképezve. E kettőnek szövetkezése, egyesülése, összeolvadása: a művészet minden igazán nagy korszakának jellemző vonása. Mikor a világ az antik mesterek tanításainak külsőségei mellett felejteni kezdte azoknak magját: a természetre való utalást, jött Rousseau egyoldalúsága. A természethez való vonzódást, mely kiválólag művészi érzelem, bensőbbé tette, becsét jobban megértette s határtalan, egészben jótékony befolyást gyakorolt a művé-

szetek fejlődésére. Az övé művészi egyoldalúság volt, a középkori egyházé pedig művészietlen egyoldalúság.

A túlzás minden igazságot veszélyeztet és megront. Így ártott a naturalismus is, midőn a természetes elvéről a természeti elvére ment át. De a veszélyekből, melyekkel fenyeget, nem fog megváltani bennünket az ellenkező túlzás, a középkor művészi elméletére és gyakorlatára való visszatérés. Hogy vegyen példát a tévelygő férfi a még járni sem tudó csecsemő ártatlanságáról? Igaz, hogy ez ártatlanabb; de ő már miképen induljon ártatlansága után? Az ilyen útmutatásból csak csüggedés vagy makaesség következhetik. A művészetnek is megvan a maga méltánylandó «non possumusa». Ismereteink körével, világfölfogásunkkal, erkölcsi meggyőződéseinkkel, életmódunkkal, ízlésünkkel, hagyományainkkal és törekvéseinkkel vessen számot az, a ki vezérlő szót akar mondani. A sekélyes, alacsony, eszmétlen áramlatok ellenére sem halt ki szellemünkől és művészetünkől az eszményi emelkedés, mely fönséges és örök, magasztos és megható törvényszerűséget lát, mutat, hirdet kicsinyben és nagyban, egy örök rendet, örök tökéletesedést s ennek képeiben az örök rendező gondolatát. Erre az eszményiségre hivatkozunk, ha azt akarjuk, hogy kortársaink meértsenek. A hű és mégis tökéletesebb természet: ez az idealismus, melylyel a művészet, a maga körében és a maga eszközei által, az emberi szellemet nemesíti. A természettől való elfordulás sohasem teremtett művészeket. A természet épen legodaadóbb híveinek suttogja el titkát: valóját, szellemét; s épen ezeket és ezzel avatja művészekké.

Bocsánat azért a kis türelmetlenségért, mely e sorok írására késztetett. De hisz épen a nagyváradi püspök úr beszédéből tanultuk meg, hogy a türelem úgysem keresztyén fogalom — s megnyagszunk.

B -- y Zs.

RAFAEL.

A művészet iránti érdeklődés és fogékonyság korunknak szellemi és anyagi fejleményei által mind inkább táguló körökben új és növekedő lendületet nyert. A közlekedés könnyítése százaknak nyújt alkalmat a művészet remekeivel, vagy legalább jelentékeny alkotásaival megismerkedni, kik régibb időben azoknak csak némelyikét élvezhették személyesen, míg gyakran kizárólag a torzképig tökéletlen másolatokra, vagy épen egyszerű szóbeli leírásokra voltak utalva. Ez utóbbiak pedig a lelkesedett, elvont elmélkedést ritkán nélkülözték ugyan, de a szabatos határozottságot és tényleges hűséget annál többször. Mily élénken nyilvánul sok helyütt Kazinczynak művészeti hajlama; de mily gyér alkalmá nyílt annak tényleges fejlesztésére és kielégítésére. E tényleges alapnak hiánya mennyire észlelhető, lángeszű intuitív-képességek ellenére, még Schiller, sőt Goethe művészeti elmélkedéseiben is. Az újabb nemzedékek e tekintetben gondosabban és behatóbban előkészített talajon működhetnek, mint elődeik, és így nagyobb sikerrel is, ha egyszer mind meg tudják őrizni az eszményi lelkesedés tiszta tüzét, mely azoknak keblét a szép és nemes iránt hevítette.

Sajátságos és jellemző tény, hogy maga a fényképezés, melyet kezdeményeiben számosak nem minden ok nélkül a művészet anyagiásításának eszközeül tekintettek, további fejlődésében annak hű és hasznos segédjévé alakult, mely főleg nagyobb szabású vállalataiban: a festészet, szobrászat és főleg az építészet mesterműveit ritka sikerrel tükrözi vissza, oly részleteket tüntetvén föl, melyek beható tanulmányozásukat nagy mértékben elősegítik és ismeretüket tág körökben a szó legkedvezőbb értelmében népszerűsítik. És mégis ez előnyök ellenére

a művészet reproductiv fajainak legkomolyabbjai és legemelkedettebbjei, mint például a réz- és fametszet, nemcsak nem szorúlnak végképen háttérbe az új versenytárs miatt, hanem ellenkezőleg megújuló jelentőséget és lendületet nyertek, kétségtelen tanúságaúl annak, hogy a művészet segédeszközeinek tudományos fejlődése nem csökkenti, sőt neveli azon nemeinek becsét, melyek természete sajátyszerű benső jelleggel bír.

Minél tágabb és biztosabb tényleges alapon nyugszik a szépművészeti elmélet, fejlődése annál életrevalóbb. Valódi nagy művészeket és műremekeket nem szül ugyan magában semmi elmélet. Isten adta adományok és teremtmények mind ketten. A puszta elmélet nemcsak nem pótolhatja hiányukat, hanem gyakran szerényebb, bár jelentékeny tehetségeket az elbizakodás gögjiével tévútra is vezet.

A művészeti irodalom, a szépműtani elmélet teréről, melyen főképen a múlt század óta túlnyomólag mozgott, mind inkább a történelmi fölfogás terére lép: legalább az egyik irányzatot a másik által kiegészíteni, támogatni, élénkíteni törekszik. Távol vagyunk az időtől, midőn szokásos volt például a jelentékenyebb képtárakban minden művet, melyben a stíl bizonyos rokonsága volt fölismerhető, behatóbb vizsgálat nélkül egy pár vezérlő mester nevére czímezni. A *Vicar of Wakefield*nek, ha nem csalatkozom, fiához intézett tanácsa, hogy, ha műértőnek kívánna tekintetni, szorítkozzék arra a megjegyzésre: «a kép valószínűleg Perugino műve, és kétségtelenül kitünőbb lenne, ha a festő nagyobb gondot fordít rá, mit utolsó idejében némileg elhanyagolt». — Ez a tanács jelenleg még torzképnek sem járná meg, épen oly kevéssé, mint azon érzelő, ingatag, rejtélyes műérzelem, mely századunk első felében, főleg Nemetországban számos irodalmi körökben divatozott.

A modern művészeti irodalom nem szorítkozik se elméleti, se történelmi általánosságokra; nem választja el a művészt a műtől, mely neki tulajdoníttatik és azon légkörtől, melynek behatása alatt alkottatott; szorgosan kutatva, utána jár alakulása minden nyomainak; a legszárazabb, a művész körétől látszólag legtávolabb eső okiratokban, régi számadásokban, czéhszabályokban, egyházi anyakönyvekben veteli és eladási szerződésekben keresi épen úgy életrajzi vázlatának anyagát, mint a különböző mesterek és iskolák jellemző sajátosságainak gondos és részletes tanulmányozásában, művészettani fölfogásainak, osztályozá-

sainak és kritikai észleleteinek alapját és vezérfonalát. Tagadhatatlan, hogy ez irányzat sem maradt ment minden túlzástól, az ellentétes, részletes kutatások özöne gyakran selejtes vagy értéktelen anyagot is hoz napfényre, az összehasonlító bíráló szörszálhasogatásai némelykor inkább elhomályosítják, mintsem fölvilágosítják a kérdéseket, melyeknek tisztázását és megoldását veszik célba. De nagyjában véve, a művészettani és művészettörténeti irodalomnak jelzett újabb irányzata azon előnnyel bír, hogy a ténylegesség terére lépven, a hangzatos általánosságok uralmának véget vetett, és szellemi támaszt szolgáltatott mind azok fölfogásának, kik művészeti érdeklődésök és élvezetök becset, benyomásaik őszinteségének és valódiságának fokához mérik.

A művészet, valamint az irodalom terén hasonlólag jogosulatlan ellentétben állnak azok, kik a művészek és tudományos műkedvelők körén kívül állva, a magasztosabb és emelkedettebb műalkotásokat, fölületes benyomások útján, minden komolyabb tanulmányozás és előkészület nélkül megérthetni és elvezetni gondolják; más részről pedig azok, kik egyedül a hírnev és tekintély után indulva, még ott is elragadtatásra kényteleneknek vélik magokat, hol valódi érzések attól távol áll. Az elméleti és érzelő általánosságok uralma képezi az utóbbiak valódi éltető légkörét, melynek hatása alatt, némileg divatból kiesett fajuk legsűrűbben burjánzott, míg az előbbieket magok önként, bár gyakran öntudatlanúl, tanúskodnak arról, hogy ott, hol művészetről és valódi művészi érzelemről van szó, egyáltalában számba nem vehetők.

Rafael és művei, a szépművészet általános és kiválólag érzelő szólamainak sok ideig és majdnem minden irodalomban kedvelt tárgyai voltak. A műkedvelő közönség szószólói Olaszországon kívül, főleg a *Madonnák* és *Szent családok* messterét tisztelték és magasztalták. Ez könnyen meg is fejthető, mert a nem-olasz képtárakban található műveinek legnagyobb része az áhitat e földadatainak volt szentelve, melyekben művészi egyéniségének egyik legsajátosabb oldala tündöklött, szinte annyi naiv bájjal, mint megható bensőséggel vagy magasztos komolysággal. A fiatalság gyöngéd varázsa, mely ez alkotásait nagyrészt áthatja és jellemzi, a művészt az ifjúi kecsnek mintegy soha sem hervadó vonzerejével környezte s időelőtti kora halála kétszerezte e benyomásokat és szentesítette hagyományos tekintélyüket. Azon sokoldalú komoly férfiaság, mely Rafael

művészi tevékenységét élete végnapjáig a legeltérőbb föladatok terén fokozódó mértékben jellemezte és művészeti egyéniségének egyik legkitünőbb vonása: mintegy háttérbe szorult a gyöngéd érzelmek és kedélyes bensőségű alakok mesterének és a gratiák kedvencének elbájoló fénye előtt.

Passavant úttörő munkája óta a művészeti irodalom sokat foglalkozott Rafael életpályájának földerítésével. De e részletek, bármily érdekeseek legyenek is, nem módosíthatták lényegesen azon folytonos, növekedő, összhangzatos szellemi és művészi fejlődés képét, mely Rafael egész életfolyamát jellemezve, bámulatos változatosságában mégis páratlan benső egyöntetűséggel bír.

Viharos időkben született és élte kora fiatalságát Rafael. A XV. század művelődési fejlődése Olaszországban nagy mértékben aláásta és megingatta volt a társadalomnak a középkortól öröklött alapjait és korlátait: fokozott hatályt kölcsönzött az erő és erély minden érvényesítésének; de az erő és erély fogalmát gyakran az erőszakkal azonosította, és a siker eszközeinek jogosultsága iránti teljes közönyösséggel. Alig képzelhető vérengző vadságában tragikusabb és meghatóbb esemény, mint a Baglioni-rokonoknak a kort annyira jellemző, véres perugiai menyegzője, melynek emléke a Borghese-képcsarnok vallásos bensőségtől, emberi könyörülettől és a műveszi szépség érzetétől átlengett *Trunk temetésében* oly megható és kibékítő megörökítést nyert. A fiatal házaspár, mely minden aggasztó sejtalem nélkül elfogadja közel rokonának, Baglioni Griffonenak, őket palotájába szólító, vendégszerető meghívását; Griffone, ki egyelőbb szőtt titkos cselszövénnyel követteztében megrohanja és fölkoncolja szerencsétlen rokonait és vendégeit, hogy maga léphessen a család élére; aztán a sors gyors fordulata és a bünhődés, mely nyomban éri a vétkeseket! Egy más, csodaszerűleg menekült Baglioni Giampaolo, összegyűjti barátait és a Vitelliek seregét; harmadnapra Perugiára tör és véresen megboszúlja az ártatlan áldozatok gyászos sorsát. Ott fekszik a piacon az áruló Griffone, halálra sebezve; ott térdel buba merülve a haldokló mellett anyja, a köztisztelettel környezett Atalanta, ki hitszegő fiát átkával sújtva, menyével együtt hagyta volt el az árulás vérfertőztetett színhelyét, saját családjá körébe menekülve. Még egyszer megnyílnak Griffone szemei, végbocsánatot esdekelve; a szerencsétlen nő szíve

meglágyul: visszavonja átkát, ha bűnös fia megbocsát azoknak, kiknek csapásai alatt elesett és meghajolva a Mindenható igazságos ítélete előtt, kétségtelen jel által tanúsítani kész, hogy gyászos sorsában véres cselszövényének méltó büntetését fölismeri. A haldokló kezét nyújtja anyjának, a kölcsönös bocsánat szavait rebegeve; anyja áldása kíséri utolsó leheletét, s a mélyen megindított könnyező néptömeg, térdre borúlva tiszteletteljesen es néma hallgatással nyit útát a szerencsétlen nőknek, kik vérborított öltönyeikben, a városon át, szomorú magányukba visszavonóulnak.*)

Rafael nem volt tanúja e véres eseményeknek, csak több evvel később végezte be azt a művét, melyre ötlet madonna Atalanta a perugiai San Francisco kápolnája számára fölkérte, és mely fiatalkori művészi lángeszének egyik legmeghatóbb és legfényesebb tanúsága. De ha közelebb állott volna is az eseményekhez, mint kora engedte: e vad és egyszersmind elfajult idők hatása alig lett volna benne döntőleg észlelhető. Semmi sem jellemzőbb művészi egyéniségére és szellemére nézve, mint hogy benne a művészet a szó legtágabb értelmében a művészszel teljesen egybeolvadt, háttérbe szorítva minden küleseményt és befolyást. Míg legkiválóbb kor- és művésztársai életében, a művészeti földatokon kívül álló tényezők, érdekek, szenvedélyek nagyban szerepelnek: Rafael életének tartalma kiválólag a magasztos, a lélekemelő, a szép vagy elbájoló szellemétől áthatott, művészi tevékenységében központosúl, melynek növekedő fénye előtt a művész egyénisége majdnem háttérbe szorúl. Fra Angelicónak áhítattól és bensőségtől átlengett képeivel szemben, mintegy önkénytelenül, a lángoló vallásosságú művész egyénisége tűnik föl előttünk, mely egyedül képes sajátos varázsú és szeplőtlen szépségű alkotásait velünk megértetni. Michel Angelo törhetetlen erélyét, ritka mélységű kedélyét, szenvedélyes határozottságát és komoly elmélkedését minden alkotásai-ban fölismerjük. Tizian kimeríthetetlen változatossága ellenére, mindig érezteti a lagunák fiának hevesen lüktető életerejét, míg Rafael műveivel szemben, mint azt Grimm: (*Leben Rafaels*) igen találólag jelzi, a művész személyéről majdnem elfelejtke-

*) *Pel quarto centenario della nascita de Raffaello Sanzio commemorazione lessa dal commend. Quirino Stoni, segretario dell' accademia romana di San Luca.*

zünk. A művész e teljes összeolvadása művével jelzi kétségte-
lenül a művészi tökély legmagasabb fokát, de jelzi azon határt
is, melyen túl már a hanyatlás és a szerves élet nélküli mo-
dorosság csirái legbujábbban burjánognak.

A régi Görögország fénykorát kivéve, alig említhető a
művészet történetében egy korszak, mely a XIV. század má-
sik felétől kezdve három századon át az olasz művészetnek
fejlődéséhez és virágzásához lenne mérhető. Bár különböző ár-
nyalatokban és sajátos jelleggel bíró alakításokban, — az
építészet, szobrászat, festészet mesterműveit, épen úgy születni
látjuk a florenczi köztársaság viharos szabadságának és szen-
vedélyes párttusáinak légkörében, mint a pápák világra ható
uralmának oltalma, vagy Velence aristokratikus kormánya
díszkörnyezett tekintélyének oltalma alatt. Magok a fejedelmi
zsarnokok és egymást az uralomban föl váltó bitorlók, minden
vadságuk, kegyetlenségök, lelkiismeretlen cselszövényeik elle-
nére a művészek pártfogásában és fölhasználásában keresték
nevök fényes és dicsőséges öregbedésének hatalmas támaszát,
míg a városok polgárai szülőhelyeik művészi díszítésében ta-
lálták örömüket és vetélkedő büszkeségök kielégítésének fényes
eszközét. A művészi alkotás ez élénksége, mely számos nagyobb
vagy kisebb központokban egyaránt, habár eltérő irányzatokban
és határozottan különböző jelleggel fejlődött, művészi légkört
szült, melynek számos tényezőkből alakuló befolyása legfénye-
sebben azok által volt képviselve, kikben a lángész eredetisége
és szerves egyöntetősége a fölfogás eleven fogékonyságával és
a szellemi elsajátítás képességével párosult. És ezek között két-
ségtelenül Rafaelt illeti az első hely. Művészi életének csak két
időszakában — midőn Michel Angelo magasztos és hatalmas
szellemének befolyása nyit ideiglenes uralmat fölötte, és midőn
fénykorának tetőpontján az antik művészet maradványaival
való lelkesedett foglalkozása gyakorolta rá elragadó varázsát:
csak e két időszakban találkozunk nála némelykor alakokkal
és csoportozatokkal, melyek művei szellemi egységének kere-
tén kívül állanak. A *Borgói tűzvész* vízholdó asszonya és a
falról leereszkedő ifjoncz épen úgy, mint a *Transfigurazione* elő-
terében térdelő és az ördögös gyerekre mutató nő kétségte-
lenül gyönyörű alakok, melyek az antik művészet vagy Michel Angelo
akármely ábrájával versenyezhetnek, de melyeknek jelentősége
főleg egyéni szépségök öntudatos hangsúlyozásában érvényesül.

Születésénél és családi összeköttetéseinél fogva Rafael az umbriai festészet műveiből merítette fiatalkori benyomásait. Az umbriai iskolának jellemző vonása bizonyos gyermekded bensőség, mely inkább az ájtatos megnyugvásnak, mint a mélységnek és lelkesedésnek jellegét viseli magán s e természeténél fogva könnyen vezet hasonnemű alakzatok egyhangú ismétléséhez, főleg ott, a hol és a meddig a művészet elsajátítása — mint a XV. század vége felé is, Olaszország nagy részében — még némileg a kézművesség szervezetének alapján mozog. Maga Perugino, ki alakjainak bensősége, szüzi varázsa és áhítatos bensősége által, korának mesterei között oly kiváló helyet biztosított magának, nem tudott gyöngébb műveiben e fölületes és némelykor édeskés egyhangúságtól szabadulni. Rafael fiatal-sága ellenére, nem érezte magát ez által fejlődésében megakasztva, bármily híven őrizte légyen is meg sokáig e fiatalkori benyomásainak és tanulmányainak szellemét és irányzatát. Lángesze minden alkotásainak egyéni jellemet és sajátzserű benső életet iparkodott kölcsönözni. Madonnái és szent család-jai hosszú sorában, azon pillanattól fogva, melyben a kérdés első lépéseinek nehézségeit legyőzte volt, azon magasztos művekig, melyek, mint a *Madonna di San Sisto*, e téren is a művész bevégzett mesteriségének egy későbbi korát jelzik: mindegyikben, habár nem mindig hasonló tökélylyel, az egyenesített szépségnek, a gyermekded kecsnek és igénytelen bensőségnek azon varázsa uralkodik, melyet a *Madonna del Granducá*ban vagy az Uffizi *Madonna del Cardellinó*jában épen úgy föl-találunk, mint a budapesti országos képtár kis szent szüzében, a müncheni *Madonna di casa Tempí*ben, a Louvre *Szép kertész*néjében, a bridgewateri *Madonna del passeggió*ban vagy a bécsi Belvedere *Szent szüzében*. Tárgyuk szellemi tartalma magasztos és mély költői szépségű, de ábrázolásuk művészi elemei egyszerűek és látszólag szűk, könnyen kimeríthető körbe vannak szorítva! És mégis mily gazdag változatosságot, mily kimeríthetetlen alkotó képességet tudott Rafael e műveiben kifejteni még ott is, hol fiatalkori benyomásainak jellegét kiválólag megőrizte. Rajzainak gondos tanulmányozása még ez egyszerű, kevés, bár szellemileg mély jelentőségű alakokra szorítóköz föladatokban is a leggondosabb előkészületet és szüntelen iparkodását tanúsítják, eszményi fölfogását minden töle kitelhető tökélylyel testesíteni meg. Senki sem egyesítette nálánál inkább

a lángész teremtő készségét és könnyűségét a kivitel módjainak komoly és beható mérlegelésével. És ha eredeti vázlatait ismét meg ismét megváltoztatja, módosítja, átalakítja: mind ez nem a fölfogás habozásának jele, hanem az alkotó erő bőségének kifolyása, mely benne a tökélyre irányzott lelkesedést, bár higgadt és kellőleg ellensúlyozott, fáradhatatlan törekvéssel párosítja.

Azon fiatalkori művei, melyek szinte kiválólág a vallási festészet tárgyai körében, de a hagyományos szent családok és madonnák keretén kívül, alakultak és föladataikat vagy bővebb és gazdagabb csoportozatokban, vagy ritka szépségű és nemes méltóságú alakokban testesítik meg, mint a *Szent szűz koronázása* és predellái a vatikáni képcsarnokban, a perugiai San Severo frescóján neki tulajdonítható alakok, a két kis *Szent György*, de mindenek fölött egyik legnépszerűbbé vált műve a milanói Brerának, állítólag közvetlenül Perugino egy hasontárgyú művéből merített, oly igénytelen igéző kecsű *Sposalizioja*, mind ezek magokban rejtik későbbi legnagyobb remekműveinek csíráit. Ha ezekkel összehasonlíttatnak, önkénytelenül éreztetik, hogy a művészi fejlődés korának és alkotásainak van egy sajátserű vonzereje, mely bizonyos értelemben és fokig gyakran a művészi tökély benyomásainak hatalmával versenyezhet.

Rafael művei sorában az arczképek aránylag csekély számban szerepelnek, de némelyikök a bevégzett mesteriségnek legfényesebb tanúságaihoz sorozandó. Az arckép-festészetről bátran állíthatni, hogy az, a hol nem egyedül az anyagi hasonlatosság föltüntetésére irányul, vagy nem éri be bizonyos divatterszerű fölfogás és typosok ismétlésével: a művészi tevékenységnek némely legtermékenyebb és hatásosabb elemeit rejt, mert közvetlenül az életből merítve föladatát, a jellemző egyénítés hivatása által, mindig arra van utalva, hogy a művészi eszmény igényeit, a ténylegesség követelményeivel egyesítse és kiegyenlítse. Igaz, hogy ez a művészet minden nemének, habár változó alakban, épen oly föladata, mint magának a költészetnek is. Valódi jelvényök Goethe szép és mély értelmű szavai szerint: a költészet azon fátyola, melyet neki a valóság keze nyújt: «der Dichtung Schleier aus der Hand der Wahrheit». És ezért ott, hol, mint rendszerint a művészi hanyatlás korszakában, az élet lüktető ereje, a benyomás önkénytelensége és öszin-

tesége, a kivitel eredeti élénksége, bizonyos hagyományos elméletek vagy elvont üres idomok befolyása és tekintélye által háttérbe szorítottak: az arczkép a festészetnek az a faja, mely egy fényes múlt és egy megújuló fejlődés között az összekötő kapcsolatot képezi és a művészi szellemnek valódi teremtő szikráját, a hanyatlás és elfajulás sivatag mezején át, a jövő nemzedékeknek hűségesen átszolgálatja.

A Pitti-képcsarnok *Agnolo Donijában* és feleségében, e fiatalkori művekben, egy bizonyos elfogultság és a kivitelnek némi szárazsága félreismerhetetlen, de egyszersmind a jellemző hűség és valódiság uralkodó vonása is, mely azoknak, valamint *Fedro Inghirami* arczképének sajátos jelentőséget és mintegy élettrajzi érdekelt kölcsönöz. Ritkán szoktunk magunknak benyomásaink minden elemeiről számot adni; így kétségtelenül a történeti vagy kitűnő jelentőségű egyének arczképeinek hatása gyakran nem kizáróan a művésznak tulajdonítható: van sokszor abban része azon érdeknek, mely az illetők személyéhez vagy sorsához fűződik; de ott, hol egy teljesen ismeretlen vagy jelentéktelen egyéniség művészi valódisággal testesül meg és képe századokon át mindig megújuló hatással fogamzik meg a lelkekben, ott a művész arczképeiben is a teremtő szerepét teljes jogosultsággal veheti igénybe. A Louvre *Karjára támaszkodó ifjoncza*, kiből egy ideig Rafaelt magát akarták fölismerni, megőrzi rejtélyes személyiségének és kifejezésének varázsát, habár némelyek kétségbe vonják hitelességét. Későbbi fénykorának arczképei között van egy, mely nemcsak kétségtelenül az ő műve, de műveinek egyik legkitűnőbbike is. Ha a Louvre *Ifjonczáról* nem tudjuk kit ábrázol, a Sciarra-palota *Hegedűséről* körülbelül értesítve vagyunk, kinek az arczképe, de nem az ábrázolt személy kelti föl érdekünket; állítólagos nevéhez nem kötünk semmi határozott visszaemlékezést. És mégis e nemes szépségű fiatal alak, melyben a kora ifjúság kecske, az érlelő férfiaság komolyságával párosul; igénytelen magatartásában, méltóságos fesztelenségében és egyszerű öltönyében az élethűség és művészi valódiság jellegével bír, melynek vonzereje felejthetlenné teszi és a szemlélő keblében mint egy kedves fiatal barát vonásait, az évek lefolyása ellenére híven megőrizteti. Rafael némely arczképei, mint *Második Gyula pápája* és az *Arragoniai Johanna*, több kiváló művészi becsű példányban kerülnek elő, mi némileg megnehezíti a kér-

dés megoldását, melyikök tulajdonítandó valóban az ő kezének. De kétségtelen, hogy a beható történeti fölfogás taglalásától vezéreltetve, ő szolgáltatatta át az utókornak a harcziás főpásztor maradandó alakját. A Borghese-képcsarnok *Cesare Borgia*-ja beható tanulmányozások és döntő okok alapján alig tekintetik többé Rafael művének s a fejedelmi condottiere megbízható arczképének, ámbár egyrésről jellemző erélye valamely nagy mesterre vall, míg más résről az egész alak mintegy megtestesítése mind annak, mit a hagyomány és a történet a vérengző és cselszövő zsarnok egyéniségéről és tetteiről följegyzett. Az Uffizi — hajdan *Fornarinának* címzett és Rafaelnek tulajdonított női arczképe, újabb kutatások nyomán, nemcsak hamis elnevezésűnek bizonyúl, hanem a műkritikának egy szándéktalan ironiája épen ama nagy mesternek, Sebastian del Piombónak tulajdonítja, kiről kétségtelen adatok tanúságot szolgáltatnak, hogy egy maga volt kitünő kortársai közt Rafaelnek szenvedélyes irigye és személyes ellensége. A művészi és a történeti kritika terén a tények valódiságának buzgó kutatói nem bánhatnak mindig gyöngéd kimélettel ott, hol egyes hagyományos állításokról vagy föltevésekről van szó, és így ez esetben Rafael buzgó hívei kénytelenek a sok ideig *Fornarinának* címzett nemes szépségű és költői varázsú florenczi nő alakját élénk sajnálkozásunkra a Barberini-képcsarnoknak állítólag hiteles arczképeért cserébe bocsátani. Ennek erélyes érzékisége a szellemiebb szépség hiányát nem pótolhatja, de megérteti, hogy azon nőről, kinek egy rég meggyökerezett, bár sok résről kétségbe vont hagyomány tanúsága szerint Rafael utolsó éveire oly nagy és végzetes szerepe jutott, tulajdonkép oly kevés megbízható tudunk. Rafael saját arczképei hitelessége fölött rég óta folynak élénk kritikai viták, talán azon egyedüli fiatal arczképe kivételével, mely az Uffiziák művész-termeben foglal helyet. A müncheni Pinakotheka *Altoritjét*, mások szerint *Rafaeljét* illetőleg Vasari életrajzának határozatlan és kétértelmű kifejezései az eltérő vélemények támogatására eszközöket szolgáltatnak ugyan, de biztos alapot alig; maga a mű egy nagy tekintélyű, eredeti fölfogású, éles szemű és eszű, bár némileg szörszálhasogató műbíráló, Lermolieff tanúsága szerint, mostani, nagyban megrongált és hamisított állapotban alig tekinthető többé döntő művészi okiratnak.

Az irodalom valamint a művészet terén a fejlődés rend-

szerint az átalakulással karöltve jár és ritka az az eset, hogy léptei csak az eredetileg elfogadott irányzat eszmekörének, változatlan és kizárólagos kifejtésére és tökéletesedésére szorítkozzanak. Az átalakulás változó jelenségeinek számbavétele a szépművészeti irodalom terén a művészek modorának rendes sorozását hívta föl, melynek mindazonáltal csak akkor van komoly jelentősége, ha nemcsak egyes észlelésekre, hanem a kérdésben forgó művész egész tevékenységének komoly tanulmányozására és főleg teljesen megbízható tényekre és adatokra támaszkodik. Hol ezek hiányzanak, ez osztályozások: valamely művész első, második, harmadik modorának hangoztatása sok esetben üres phrasisnál nem többek. Mert a fejlődés nem indul vagy érvényesül rendszerint egyenes, változatlan vonalban; a művész fiatalkori alkotásaiban vagy azok részleteiben nem egyszer találkozunk későbbi nagyságának meglepő jelenségeivel és annak mintegy sejtelmes előérzeteivel; míg másrésről a művészi érettség és bevégzett tökély korát is a fiatalság gyermekded vagy lelkesedett sugallatainak varázsa időnkint majdnem önkénytelenül megszállja.

Rafael florenczi és főleg római működésének van mindazonáltal tagadhatatlanul egy határozott, fiatalkori művein nemcsak fölülemelkedő, de egyszersmind azoktól sokban el is térő jellege. A megható bensőséget a magasztos komolyság, az igénytelen kecsket az eszményi szépség, a művészi fölfogás vonzó egyszerűségét az alkotás különböző elemeinek és eltérő tényezőinek nagyszerű összhangja váltja föl, nem rögtönözve, nem mint egy eltökélett szándék vagy elvont elmélet eredménye, hanem mint önkénytes kifolyása egy művészi lángésznek, melynek hatalma, szélesedő látkörének és egyéni fejlődésének árnyában növekszik és épen úgy mélyed, mint emelkedik.

A renaissance korszakának van épen úgy egy közös, általános jelleme, mint a hogy vannak számos eltérő árnyalatai, melyek az idők folytán a szinterek, a vezérférfiak egyénisége szerint módosulnak. Szenvedélyes durva erély, határozottan harczias szellem, nyughatatlan, változékony tervezgetés, az erőszakoskodás hajlama jellemzi II. Gyula pápát és pedig nem egyedül a politikai vagy a háborús összeütközések terén, de ott is hol mint a művészet pártfogója lép előtérbe; a mérték és következetesség hiánya, a pezsgő indulatosság, a pillanatnyi benyomások változó hatalma épen úgy nyilvánul politikai mű-

ködésében, mint síremlékének szüntelenül átalakított, majd erélyesen sürgetett, majd közönyösen mellőzött terveiben. Közvetlen utódja, X. Leo, nem kevésbé tér el az egyháznak és saját állásának valódi hivatásától. Mind ketten képviselői azon kornak, mely egy, a régi világ romjaiból újonnan fölébredt világszervezet és világnézet szellemét átvette s a létezővel és hagyományossal való benső összekötése nélkül meghódolt kápráztató varázsának. Csakhogy egyikökben e varázs kiválólag a terjeszkedésnek, a hatalomváagnak, az erélyes tettnek vagy legalább kísérleteknek varázsa volt: míg X. Leo a diplomatiái ügyesség, az óvatos előrelátás, a tudományos érdeklődés, a művészeti fejlesztés, az ízléses pompa és derült életélvezet terén kereste az antik művelődés fölélesztésének babérijait, alig véve számba, hogy azok nagyrészt nem a keresztyén bensőség és eszménység talajának növényei, melynek gondos ápolásában és művelésében gyökerezett hivatása és állásának létjoga.

A renaissance korának politikai tényezői a XVI. század kezdetén nagy átalakulásnak mentek elébe és Olaszországban is háttérbe szorították azon elemeket, melyek Rafael első fiatalságában döntőleg szerepeltek. A nagy európai ellentétek, versengések és érdekharcok mind inkább éreztették közvetlen befolyásukat. A Habsburgok és Valoisk, a római szent birodalom, Francia- és Spanyolország eszközökül kezdék használni azon elemeket, melyek a XV. század lefolyta alatt, önállólag és önérdékökben cselszövényeskedtek, harcoltak, zsarnokoskodtak. Maga a szent szék, a bölcs előrelátással és erélyes szívóssággal kormányzott Velence, az oly mozgalmas politikai életű Florencz csak egyes tényezőivé kezdtek válni ez általános politikai helyzetnek és irányzatnak, melynek szövvényes és változékony számításaiban jelentőségek és nyomatékuk az eléjük más, hatalmasabbak által kitűzött szerephez méretett.

Rafael egy kis, elvonult fekvésű fejedelemségnek volt szülöttje, melynek kiválóan az uralkodók személyes tulajdonai, művészi és tudományos hajlamai kölcsönöztek mulandó fényt. Családjának szerény állása alapot legfőlebb egyéni ragaszkodásának szolgáltatathatott születése helyéhez és uraihoz. De ez érzelmeknek erélyben és mélységben távol kellett állniok azon szenvedélyes résztvétől, melylyel egy Michel Angelo az ősrégi florenczi család tagja, Olaszország politikailag, szellemileg és művészileg majdnem legjelentékenyebb városának és államának

szüntelen változó mozgalmait, fejlődéseit, alakulásait követte. Midőn Rafael Florenzben mind inkább meghonosodott: a művészi tanulmányozás, a szellemi eszmecsere, a személyes baráti érintkezések vették őt kiválóan igénybe; politikai érdeklődésének, a vélemények és pártok ellentétei és tusái iránt nem maradt ránk semmi nyoma. Fra Bartolommeo, Michel Angelo és a hozzájuk szegődők voltak meghittjei, mintái, részben mesterei, kiktől ritka fogékonysággal, fölváltva elsajátított mindent, mi művészi tehetségét fejleszthette, vagy növelhette, de a nélkül, hogy egyéniségét és ennek sugallatait, akármelyiköknek tartósan alárendelte vagy föláldozta volna. Bármennyire lehetett is egyébiránt része már ekkor egy tágabb látkörű és emelkedettebb szellemű társas körben: szellemi alkotó erélye mégis mindig túlnyomólag a művészetnek maradt szentelve. És ez alkotó erély legfényesebb gyümölcseit Róma volt hivatva aratni.

Eltérök az adatok és vélemények az iránt, mely időtől kelljen tulajdonképen Rafael római korszakának kezdetét számítani, de kétségtelen, hogy a Rómában megoldandó föladatok új lendületet adtak teremtő szellemének és lángeszét oly alkotásokra készítették, melyek főleg a Vatikánnak róla nevezett termeit a magasztos művészet valódi szentélyévé avatták. Nem, mintha a Stanzák jelenleg is eredeti fényök teljességében díszellegnének. Majdnem kétségbe vonható annak művészi érzeke és állítólagos benyomásainak őszintesége, ki habozna bevallani, hogy azok kezdetben bizonyos csalódás érzetével párosultak. A sok helyt elhalványúlt színek, az ismételve és nem mindig gyöngéd kegyelettel megkísértett vagy keresztülvitt kijavítások félreismerhetetlen nyomai, magok az üres helyiségek, melyek arányaikban épen úgy, mint beosztásukban távol esnek a hagyományos fénynek és pompának oly mintáitól, minők a velencei Palazzo Ducale s a florenczi képcsarnokok palotái: mind ez gyöngíti és elhomályosítja az első megszemlélés hatását. De épen e külső hátrányok éreztetik kettőzött erővel Rafael vatikáni freskóinak szellemi hatalmát, mely annál meggyőzőbben érvényesül, minél komolyabb és őszintébb azon figyelem és odaadás, melylyel magasztos művészi szépségök fölismerésére és megértésére törekszünk.

A Stanzák frescóinak magyarázatával sokat foglalkozott a művészeti irodalom. Az iránt, hogy a Cammera della segnaturában a hittan, a philosophia, a költészet, a jogtudomány dicsőít-

tetnek; hogy *Szent Péter szabadulásában* bizonyos vonatkozás kereshető X. Leo ravennai fogságára, valamint a *Heliodorban* és a *Bolsenai misében* II. Gyula pápa politikai erélyére az ellenséges hatalmak irányában és vallásos meggyőződésének szilárdságára; hogy az *Attilában*, mint a *Borgói tűzvészben* a *Leo* pápai név ünneplése szándékoltatott: mind e hagyományos fejtegetések némi alaposága alig vehető kétségbe. De mennyire eltérők a vélemények, ha ez általános fejtegetések részletezéséről és az egyes alakok elnevezéséről van szó. Maga az *Athénei iskola* eredetileg csak a *Bölcsészek* neve alatt említettik; Vasari Aristotelesének vagy Platójának későbbi szent Pál neve jut; philosophusok, kik szerinte a philosophiát és az astrologiát, sok más csoportozatoktól környezve összhangzásba hozzák, szent Pállá alakúlnak át, ki az athénei Areopagban Epikur híveinek az «ismeretlen Isten» természetét fejtegeti és a halottak föltámadását hirdeti a megváltó nevében. Az újabb kritikai tanulmányozás, a művészet-történelem anyagának és adatainak gyarapodása tetemesen növelte ez eltérő, gyakran ellentétes fejtegetések és magyarázatok számát. Jogosultságuk, érdekek és jelentőségek alig vonható kétségbe; bár mily gyöngye alapon és mesterkéltségek összehajtogatásán nyugszik is némelykor eredményeik és állításaik, kétségtelenül nevelik a művészet alkotásainak történelmi érdekét és művelődéstörténelmi szempontból is sok tekintetben kiváló becsűek, de nem elégségesek.

Nem azok, ama beható fölfogás közvetítésére, melyen egyedül nyugszik a műrecek öszinte, tartós és mindig növekedő szellemi élvezete. Olykor el is felejtjük, hogy a teremtő szellem alkotó és alakító hatalma azon fötényező, mely műveinek valódi és tartós életet kölcsönöz. Érezzük ezt, ha a *Camera della segnatura*-ban Rafael *Disputája* előtt állunk és felső félkörének magasztos, oly jellemző változatossággal odaállított alakjait tekintjük; míg az alsó félkör mesterileg egyénített csoportozataiban az odaadó hitet, a mély elmélkedést, az élénk érdeklődést, a komoly meghatottságot annyi élethűséggel ábrázolja és mindezt a művészi lángész tökélyével összhangzóan egyensúlyozva látjuk. Az *Athénei iskola* még fényesebben tanúsítja Rafael művészi nagyságát. Akármely magyarázatát fogadjuk el, mindig egy oly földattal állunk szemben, melynek kiválóan eszményi tartalma minden ténylegességet kizárni látszik és

többé vagy kevésbé sikerült, némileg jelképi alakok összeállítására utal, milyennel a régiebb mestereknél ismételve találkozzunk. Ámde ezek helyett Rafael művében nagyszámú idomokkal állunk szemben, melyeknek mindegyike az életvalóság bélyegét viseli és komoly méltóságában vagy fesztelen magatartásában elkülönözve vagy másokkal csoportozva, a fiatalság keceseivel díszítve vagy az érett kor tekintélyével fölruházva, kétségtelenül jelzi azon emelkedett légkört, melyben mindnyájan mozognak. Minél behatóbban mélyedünk el a *Scuola d' Atene* tanulmányozásába, annál inkább csodáljuk rendezésének mesteri beosztását, az alakok gazdag változatosságát, a csoportozatok egymást kiegészítő összhangját. Gyakran írtattak le e mű részletei; a rézmetszés, a másolatok, újabb időkben a fényképezés népszerűsítették szépségeit és megismertették bizonyos mértékben olyanokkal is, kiknek nem volt megadva Rómát látniok. Jellemző fővonása, mely az idő és az emberek minden károsításai ellenére tartós hatását és dicsőségét biztosítja, a legemelkedettebb eszményi fölfogás páratlan egyesítése a ténylegesség élethűségével és valóságával, mely a művészi összhang legfényesebb kifejezése. Némely adatok szerint a *Parnasso* a kortársaknál nagyobb sikert aratott, mint akár a *Disputa* akár az *Atheni iskola*, de minden szépségei és az adott kedvezőtlen tér mesteri fölhasználása ellenére az újabb nemzedékek alig lesznek hajlandók e nézetet elfogadni, mely részben a tárgynak, Rafael kora ízlésének kiválóan megfelelő természetében találja magyarázatát, míg a *Költészet* allegorikai alakja benső összhangzásban áll a terem két fő falfestménye szellemével. Találóan jegyzi meg Burckhardt, hogy a Camera della segnatura és a Sixtusi kápolna mennyezete, Michel Angelo lángeszének páratlan magasztosságú és legyőző hatású alkotása, első példáját nyújtják egy nagymérvű művészi vállalatnak, melyben az eszme és az alak teljes egyensúlya uralkodik.

A *Heliodor* és a *Borgói tüzvész* stanzáiban, valamint *Constantin* termében Rafael a tisztán eszményi térről a történelmire és drámaira lép át. Festményeinek van bizonyos jelképi vonatkozása II. Gyula és X. Leo pápák életének egyes eseteire és az egyház körében tapasztalt viszontagságokra, de e vonatkozások nem a festői ábrázolásnak közvetlen föladatai, hanem inkább az udvari hódolatnak vagy utólagos történelmi magyarázatnak voltak tárgyai. *Heliodor büntetésé-*

nek elragadó drámai erélye és épen oly szép mint merész csoportozása, vetelkedik *Attila visszavonulása* szellemi és alaki ellentéteinek hatásos jellemzésével. Mintha Rafael a stanzákban mesteriségének minden oldalát érvényesíteni akarta volna: *Szent Péter szabadulásában*, annak angyalaiban és azok világításában a hatásos színezés egy kényes föladatát fényes sikerrel oldotta meg, mely számos kortársainál a mű valódi tárgyát háttérbe szorította, úgy, hogy némelyek fölfogásában a főapostol szabadulása a megváltó sírja fölött örökdő angyalok képévé alakult át. A *Bolsenai mise* színezése megközelíti a velencei coloristák fényét s tüzét és századokon át megőrizte varázsát. Mint egy mély jelentőségű hitmonda ábrázolata, Rafael e műve a térdelő pápának méltóságos, minden kérkedést kizáró alakjában, környezetének tekintélyes komolyságában, az áldozó pap megilletődött meglepetésében, a lépcsőzet alján gyülekezett asszonyok és gyermekek éber részvételében, a testőrök pazar fényében: a művészi hatás legfényesebb elemeit egyesíti. Az annyira csodált és részleteiben, főleg az akadémiai korszakban oly gyakran utánzott vagy fölhasznált *Borgói tűzvész* a művész önálló uralmának a művészi alkotás minden tényezői fölött, kitünő tanúsága, de közel áll azon határhoz, melyen túl az alaki mesteriség nem többé eszköznek, hanem önmagában a művészet céljának tekintetik. *Nagy Konstantin csatája* nem tekinthető többé teljességében Rafael művének, de bár mennyit szenvedett is eredeti vázлата Guilio Romano nyers színezése által, még mostani állapotában is a nagy történelmi jellegű csataképek közt első sorban áll. A győző alakja minden nyugodt magasztossága ellenére alig felel ugyan meg a modern csatakép eszméjének, maga azon, némileg hagyományos modor, melyben főleg az antik basreliefek mintájára a ló (és kiválóan a központot képező főszemély lova) alakíttatni szokott, hátrányul szolgált a XV. és XVI. század sok csataképeinek. De e hátrányt bőven ellensúlyozza az egész rendezés nemessége, átlátszósága és erélye. A Tiberisbe fúlado és a habokkal küzdő Maxentius, a Konstantin körül és mögött folyó elkeseredett és véres tusa, a háttér hídján tolongók életharca: mind annyi mesterileg visszatükrözött jelenetei a világraszóló csatának, melynek történelmi jelentőséget a győző diadalbiztos alakja kölcsönöz.

Az úgynevezett *arazzik*, melyek a Vatikán egy csarnokát

díszesítik, nagyobb részt a stanzák remekeinek színvonalán állanak. A sors különös kedvezése mentette meg az utókor számára e szőnyegek egy részének cartonjait és pedig épen azokat, melyekben Rafael művészi lángesze legfényesebben tündöklik. Alig követhető közvetlenebbül valamely más művében sugallatainak mesteri érvényesítése. A szerencsétlen I. Károlyt, Anglia királyát, illeti a dicsőség, hogy a művészet e kincseinek, melyek a szőnyegek elkészültével elhanyagolva heverték, mügyűjteménye látszólag biztos menedékhelyet nyújtott; Cromwellé az érdem, hogy midőn a pártok fondorkodásainak és szenvedélyeinek áldozatul esett fejedelem műkincsei áruba bocsáttattak, Rafael e cartonjait az ország részére megszerezte, melyek későbbi elhelyezésökről a hamptoncourti cartonok nevét nyertek. Beható elemzésök és leírásuk külön munkát igényelne. A *Csodahalászatot*, *Elymas megvakulását*, *Ananias rögtöni halálát*, melyet szent Pál büntetésül mert rá, de főleg *Szent Pál és Szent Barabás Lystra városában*, és *Szent Pál athénei prédikatiója*, az alakok nemes szépsége vagy erélyes magasztossága, az erzelmekek és benyomások jellemzésének élénksége, a csoportok változatossága és hatásukat kiegészítő egyensúlya, a jellemző részletek kimeríthetetlen bősége és gazdagsága: a művészi alkotás legfényesebb teremtményei közé sorozzák. Ha találkozott valamikor Rafael Michel Angelónak, tőle lényegében oly eltérő hatalmas szellemével: a hamptoncourti cartonokban, főleg *Szent Pálban* és *Barabásban* s az *Athénei prédikációban* nyilvánul szellemeik érintkezése, mely nem az utánzás vagy versenyzés szándékos keresése, hanem szellemeiknek a földatok természetéből folyó önkénytelen találkozása. A Vatikán azon szőnyegei közt, melyek veszendőbe mentek, és a melyek részben alig készültek vagy legalább nem egészben készültek Rafael cartonjai nyomán, a *Bethlehemi gyermekgyilkolás* drámai fölfogása sokoldalúságának és tragikai erélyének mélyen megható példája.

Azon lendület, melyet Rafael működése florenczi és később római tartózkodása alatt és annak következtében nyert, minden művében észlelhető, és mindig növekedő fokozatban érvényesül. A Borghese-képcsarnokbeli *Urunk temetése* egyik legkorábbi nyilvánulása. Egyes részleteiben uralkodik ugyan bizonyos elfogultság; a művész még nem érte el az alkotás teljes biztonságát, de a mély érzelem, mely művét áthatja és lelkesíti,

szellemi és alaki elemenek bölcs egyensúlya fölismerteti, hogy oly művészszel állunk szemben, ki fiatalságának bensőségét megőrizte s egyszersmind érvenyesítésének körét tágítani, eszközeit kifejteni és növelni indul. A *Falignói madonna* jellemzőleg egyénített alakjai bizonyosságot szolgáltatnak, mily változatos életet kölcsönözhet a művészi lángész oly föladatoknak is, melyek természetöknél fogva a drámai cselekvény érdekét kizárják. Az előtérben álló, elragadó kedvességű és megható bensőségű angyalgyermek, mintegy előjelensége azon magasztos és földfölötti szépségű alakoknak, melyek a *Madonna di San Sisto*ban ábrázolva, igazi mennyei tüneményként lebegnek előttünk, és a melyek közt talán csak a *Szent Borbála* nem áll egészen a többiek eszményi magaslatának színvonalán. Rafael fénykora egyes műveinek: a bolognai *Szent Ceciliának*, a Louvre *I. Ferencz madonnájának* és nagy *Szent Mihályának*, az Uffizi *Szent Jánosának*, a Pitti-képcsarnok tőle félig elvitázott, ritka varázsú *Madonna del Baldachinójának* és *Ezechieljének*: mindezen remekműveknek részletezése és beható megbeszélése köteteket igényelne, általános jelzések pedig csak ismétlése azon magasztaló elismerésnek, mely századok óta világszerte Rafael nevéhez fűződik. Az alaki szépség, a szellemi emelkedettség, az eszmegazdaság, a fölfogás kimeríthetetlen változatossága és bősége, a kivitel mindig fokozódó mesterisége, mind e tulajdonok Rafael nevével, személyével és műveivel összekapcsolva maradnak. Az egyéni irányzatok és hajlamok szerint mindig fejlődni fognak élénk vélemény-eltérések egyikének vagy másikának elsőbbsége fölött. De az általános benyomás mindig az lesz, hogy azok és alkotójok a művészet terén kimagasló és majdnem páratlan tüneménynek tekintendők.

Róma e fénykorában Rafael még egyszer visszatért fiatalságának egy kedvencz föladatához. A *Madonna della seggiola* (1516.), mely alkotó elemeiben, csoportozásában és arányaiban fiatalkori madonnái terén áll, nem bír ugyan többé azoknak teljes, gyermekded kecsével és bensőségével, de rajzának és színezésének ragyogó szépségében oly annyira népszerűsíti a szent szűz anyai gyöngéd szeretetét, boldogító érzelmét, hogy főleg a nép naivabb kedélyére hatása sok más mélyebb vallási érzelmű, hason tartalmú műnek jelentőségével fölér.

Élete minden korszakában találkozunk arczképeivel. Szerette azokat, mint legtöbb előde és kortársai is, történelmi és

eszményi alkotásainak élénkítésére és érdekesítésére fölhasználni; de mintha e téren is mindig növekedő mesteriségének újabb fényes tanúságát akarná nyújtani, X. *Leo pápájában* és az őt környező de Rossi és Giulio Medici bíbornokokban oly arczképet teremtett, mely jellemző élethűségében, berendezésében, színezésében a történelmi arczkép legfényesebb mintájának tekinthető. Elhalványúl mellette igénytelen egyszerűségében barátjának, *Castiglione Balthazarnak*, arczképe, ha ugyan valamikor elhalványulhatna egy arczkép, melyről Castiglione grófné távol lévő férjének azt írhatta: «megszólítom, mintha nekem válaszolhatna».

Nem válhatni el Rafaeltól azon hatás számbavétele nélkül, melyet rá az antik közvetlenül gyakorolt és a mely a Farnesina freskóiban s a vatikáni loggiák díszítményeiben nyert kifejezést. Római nagy vállalatának körén kívül is szerette a frescofestést gyakorolni, mely hajlamának a Santa Maria della Pace *Sybillái* kitünő tanúságát nyújtják. Sok ideig, főleg a Michel Angelo utánzásának vagy a vele versengésnek bizonyosságát keresték ezekben. Azonban ez az egyoldalú szempont nem volt képes ritka szépségeik hatását gyöngíteni, de háttérbe szorította elfogulatlan méltánylásukat. És mégis, ha egy nagy szellem befolyásának valószínűsége alig vonható kétségbe, főleg oly egyéniségnél, ki mint Rafael sohasem zárkózott el a művészetnek akármely nagy mozzanata vagy fejlődése elől; ha személyes viszonyaik a versenyzést, főleg a fiatalabbik részéről időnként fölhívhatták és valószínűleg föl is hívták: a ki csak Rafaellel komolyan foglalkozott, még sem fogja *Sybilláiban* Michel Angelo egyszerű utánzását vagy a versenyezésnek kizárólagos nyomait keresni. A *Sybillák* nem utánzásai, de utóhangjai Michel Angelo műveinek, mert Rafael művészi jellemének egyik fővonása, hogy rendkívüli fogékonysággal és elsajátító képességgel bír, de csak azon határig, melyen túl saját művészi egyéniségének föláldozása vagy eltagadása forogna kérdésben. Bármily téves fejlődésnek mindig határt szabott művészi lángeszének erélye és öntudata, talán önkénytelenül, de mindig ideje korán. Ily értelemben a Farnesina *Galathea*jában és *Psyche* történetének tervezéseiben, valamint a loggiák díszítményeiben szinte az antik utóhangját ismerhetjük föl, melynek mind inkább fejlődő és napról napra gazdaguló ismerete Rafael legélelmebb érdeklődését hívta föl. Annyival inkább hathatott ez akkori

alkotásaira, minel közvetlenebbül merítette tárgyait a régi világ eszmeköreiből es költészetéből. És mégis mily önállósággal érvényesítette Rafael saját fölfogását e ritka varázsú műveiben, melyeknek szépségeit se tanítványai nyers es kirívó színezése, se az idők mostohasága nem voltak képesek teljesen elenyésztetni. Ezek az antikkal sokban határosak, de nem azonosak es nincsenek hagyományainak vagy mintáinak vakon alárendelve. Rafael alakjai: Galatheája es az ötet környező amorinok, tritonok, nymphák, a Psychet kísérő lebegő Mercur, az Amort ölelő Jupiter, a nászünnep jegyesei es a Farnesina gazdag alkotásainak számos más alakja es részlete: a régi világ szelleme fölelevenítésének sikeres tanúságai. E fölelevenítés azonban nem az antik szellem alkotásainak egyszerű utánzása: szüleménye inkább a renaissance embere önálló művészi sugallatainak, melyekben az antik benyomásai visszatükröződnek. A loggiák díszítményei, melyek alapgondolatukban közvetlenebbül látszanak az antik példákra visszavezethetőknek, ugyan azon jelleget viselik s a régi világ mintái fölhasználásában es átalakításában, valamint azon szellemes tapintatban, melylyel a helyiség építészeti berendezéséhez szabvák es avval összhangzólag létesítvük: alkotójoknak ösztönszerű művészi önállóságát fényesen bizonyítják. Rafael úgynevezett *Bibliája* nem áll semmi benső összeköttetésben a loggiák díszítményeivel. Mostani rongált állapotában nagyrészt csak tökéletlenül élvezhető, annál is inkább, mert eredetileg is kivítele túlnyomóan tanítványaira volt bízva. De ha régibb rézmetszetek es másolatok alapján behatólag tanulmányozzuk, Rafael kimeríthetetlen eszmebőségét es szelleme változatos rugékonyságát épen úgy tanúsítja, mint más téren es arányokban mozgó művei. A többek között *Éva teremtése*, *Lóth es leányainak menekülése*, *Jakab találkozásá Rachellel*, *Az álomfejtő József*, valamint a számos, első művei ösztönszerűségére emlékeztető tájkép-hátterek: igénytelen kecsök, élénkségök es jellemző szépségök által, legkitünőbb munkái közé sorozhatók.

Rafael életének külső eseményeiben alig jegyezhetők kitünőbb érdekű mozzanatok. Fiatal korára nézve elég gyerekek az adatok, még sienai tartózkodását, Pinturichióhoz való viszonyát es a sienai Libreria frescóiin való közreműködését illetőleg is épen oly eltérők, sőt ellentétesek a nézetek es állítások, mint florenczi vagy római első útjának időpontjára es tartózkodásának

tartamára nézve. Csak római viszonyai állandósításával lép életrajza biztosabb és kritikailag tisztázott tények terére. De e szempillanattól fogva sem mutathatnak föl Rafael életírói pályájának külső lefolyásában mást, mint egy ritka szerencsétől és majdnem általános elismeréstől kísért lángeszű művészi működést, mely mind inkább kivételes fényű művészi állássá alakul. Napról napra növekszik jelentősége és tekintélye, nem a külső elismerés, hanem azon szellemi hatalom súlya által, mely alkotásainak csodaszzerű változatosságával, bőségével, kecsével vagy magasztosságával az elismerést ki tudja vívni, midőn annak majdnem szakadatlan táplálékul új meg új kincseket szolgáltat. Azon első pillanattól fogva, melyben Rafael magát a művészetnek szentelte, azon végnapokig, melyekben a művészet minden ágait fölkarolva és tanulmányozva, X. Leo pápa által Bramante halála után Szent Péter temploma építő mesterének neveztetett ki (1515.) mennyi alkotásban, mi sokféle irányban nyilvánult eszmegazdagsága és fáradhatatlan tevékenysége! A siker által el soha sem kaptatva, babérjai élvezetében meg nem nyugodva, föladatait a legkülönbözőbb megoldások szempontjából szokta tanulmányozni; mindig a legnagyobb tökélyre és magasabb fejlődésre törekedve, de se nem kapkodva, se nem kételkedve, szellemében a lángész sugallatainak lelkesedése a higgadt mérlegezés képességével ritka mértékben egyesült.

És ha tekintjük, mennyire meg tudta magának az általános rokonszenvet szerezní; mily hő ragaszkodással sorakoztak körülötte tanítványai és barátjai, ha szemügyre vesszük, mily igénytelen józansággal vitte magán-ügyeit és a nap gyakorlati föladatait: mind inkább háttérbe szorúl azon sokáig divatozott kép, melyet egy érzelő korszak és irányzat nevéhez kapcsolt, és mindinkább érvényesül azon meggyőződés, hogy természetben és jellemében a férfias akaratnak és szívósságnak épen annyi része volt, mint a gyöngédségnek és bensőségnek. Aránylag rövid életet élt: de kevés halandó élte életét oly teljesen, mint ő. A művészet iránti lelkesedés és odaadás volt annak lelkesítő eleme, a művész összeolvadt személyében az egyénnel. Ugyanazon két szó, melynek valóítására műveiben szüntelen törekedett, jellemzi benne fővonásként épen úgy az embert, mint alkotásait: összhang és egyensúly.

EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN.

Anthropogeographiai tanulmány.

Második közlemény.*)

A japáni szigetvilág ez általános jellemzése után, nézzük egy kissé közelebről is az ájnók lakta egyes vidékeket, tudniillik *a*) a Kurili szigeteket, *b*) Szaghalin és *c*) Jézó szigetet.

a) *A Kurili szigetek.*

A Kurili szigetek**) (az ejszaki szélesség 42. és 51. foka között) a jelenleg élő ájnóknak a legéjszakibb tartózkodási helye. Mint már említém, a Kurili szigeteknek csak egynéhányán laknak emberek. Kohn Albin szerint (*Die jetzige Lage der Bewohner der Kurilen* a *Golosz* orosz újság után lásd *Globus* XXXII. kötet 108—109. lap. Braunschweig, 1877), a 26 kurili sziget közül csak ötön laknak egyáltalában emberek és pedig úgynevezett kuriliak, tudniillik ájnók laknak: Sumsu-, Onnekotan-,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 146. füzetében.

**) A Kurili szigetek számát a geographusok különbözőleg adják elő. A térképeken rendszerint 10—12 sziget van előtüntetve; Kohn Albin huszonhatra teszi számukat, míg Knipping E. (lásd *Der Flächeninhalt von Jézó und den Kurilen*, Mittheilungen der deutschen Gesellschaft für Natur und Völkerkunde Ost-Asiens. Yokohama, 1878. 14. f., 120. l.) huszonöt szigetet sorol elő, megjegyezvén, hogy az egy csonál kisebb kerületű szigetek a lajstromban nincsenek fölvéve (egy cso = 0.104 kilométer). A Kurili szigetek Kamcsatkától Jézóig a következő sorrendben fekszenek: Sumsu, Alaido, Paramusir, Teikusir,

Sijaskotan szigeteken; az úgynevezett aleutiak pedig Urup és Simusir szigeteken laknak. A Petermann-féle néprajzi térképen (*Ethnologische Karte des russischen Reiches nebst Andeutung der hauptsächlichsten Völkergrenzen in den Nachbargebieten. Hauptsächlich nach Rittich und Venjukoff*, von A. Petermann. Lásd: *Petermann's Mittheilungen* 23. kötet 1877, Taf. I.), az ájnók lakóhelyeiül nemcsak Sumsu, Paramusir, Onnekotan, hanem még Urup, Iturup és Kunasir szigetek is ilyenekül vannak föltüntetve. Reclus E. szerint az úgynevezett kuriliak, kiket ő is ájnóknak tekint, miben sem különböznek a kamesatkai félszigeten lakó «kuriliak»-tól. Ugyancsak Reclus E. szerint az aleutiak Simusir és Urup szigeten laknak. (Lásd i. h. 750. l.)

A legejszakibb sziget tudniillik Sumsu sziget, valamennyi Kurili sziget közt a természettől aránylag legkedvezőbbben van alkotva. Először kevésbé hegyes és sziklás, mint a többi sziget, másodsor nincsenek örökös hóval fedett kopár sziklái. A sziget belsejében több mély tó van, a melyekből hallal bővelkedő folyócskák veszik eredetüket. A talajt mindenütt dús fű lepi el, s ha a szigeten csak kevés fa (tudniillik eperfa és czirbolya-fenyő) is nő, úgy a sziget lakóinak elég tüzelő fát szolgáltat a tenger, melyet ez a partokon kivét. A tenger maga szintén bővelkedik halban s egyéb vízben élő állatban; a tenger vizében szintúgy hemzseg a sok hering, tőkehal (Kabeljau) és félszeg úszó (*Pleuronectes platessa*, Flunder). — Tavasszal az Okhotzki tengerből igen sok czethal és főka szokta a sziget környékét fölkeresni, csakhogy ezeket sem a kuriliak (ájnök), sem az aleutiak nem fogdossák, jöllehet ők a húst és a zsírt,

Makanrusi, Avosz, Onnekotan, Karimkotan, Csirinkotan, Ekarma, Sijaskotan, Musir, Ráikoke, Matua, Rátua, Usisir, Ketoi, Simusir, Brat-Csirpoi, Broughton, Urup, Iturup, Kunasir, Sikotan. A legnagyobb közöttök Iturup: 6709·7 négyzetkilométer, miért is e sziget területe az összes Kurili szigetek területének (14,829·7 négyszög-kilométer) majdnem felét teszi ki. Ezután következik Paramusir (2487·3 négyszögkilométer); a legközelebbi nagyságú szigetek Kunasir (1540·5 négyszögkilométer) és Urup (1534·4 négyszögkilométer). A legkisebb sziget Avosz (0·9 négyszögkilométer). — A mint tehát láthatjuk a legnagyobb szigetek a Kurili szigetláncz déli végén vannak; éjszakon csak egy nagyobb sziget van, tudniillik Paramusir, s ez a sziget nemcsak lakatlan, hanem meredek fjordokkal bővelkedő kopár sziklából áll. A japániak nagy túlzással «Csi-simá»-nak (csi = 1000, sima = sziget) nevezik a Kurili szigetlánczot.

mint táplálékot nem szokták megvetni. Igen gyakran megesik, hogy az egész sziget partjai tengeri ráktól mintegy el vannak lepetve, úgy, hogy könnyű szerivel tömérdek lehetne összefogdosni és ízletes ételül fölhasználni. Úgyszintén mindjárt a partokhoz közel a tengerben sok tengeri hinárta (Seetang) lehet bukkanni, a mit egyszerűen csak ki kellene halászni és megszáritani, hogy ízletes eledelül szolgálhasson. A sziget emlős állatokban ma már szegény, csak rókát és patkányt lehet a szigeten találni. Az azelőtti időkben a Kurili szigeteken sok hód is élt, a melyek ma már teljesen kipusztultak. Érdekes, hogy Sumsun zöldségtermeléssel is foglalkoznak a szigetlakók, a mit ők egy Philippeus nevű orosz kereskedő szolgájától tanultak el. A gumós és gyökeres növények sikeresen termelhetők, ellenben a leveles zöldség, mint például káposzta stb., majdnem az egész even át uralkodó heves szelek, valamint a hideg miatt nem sikerül és el szokott pusztulni.*) — Ellenére annak, hogy a mint láttuk, a szigeten a legeslegszükebb táplálékban voltaképpen nincsen hiány, a lakosság mégis igen nagy nyomorúságban él. A sziget lakói mind együtt, a sziget északi öble közepében egy haldús tó körül, a földbe vájt putrikban laknak. Ha önnön magokra volnának hagyatva, bizonyára mind éhen vesznének, de Philippeus szerződésileg köteles őket mindennemű szükséges élelemmel és készlettel ellátni, úgymint: liszttel, árpakásával, sóval, cukorral, teával, szalonnával, puskaporral és ólommal; a miért azután a benlakók rókabőröket, halat stb. kötelesek beszolgáltatni. Hogy a lakók élelmezése könnyebben végrehajtható legyen, Philippeus a sziget déli végén éléstárat és raktárat épített; ugyanitt még egy orthodox szertartású templom is van, a melyben istentiszteletet évenként egyszer szokott egy Petropawlowskból (Kamcsatka) jövő orosz pap szolgáltatni. Ugyancsak Sumsu szigetről történt újabb időben Onnekotan és Sijaskotan szigeteknek a benépesítése. — Ugyan is a sumsu-i lakosság egy része odahagyta a szigetet; jóllehet

*) Sumsu-n épen úgy, mint a kamcsatkai félszigeten, hol az ötvenes években már nagyban üzték a zöldség-termelést, nagy sikerrel termelnek a benlakók (az oroszok útmutatása szerint): krumplit (pityókát), vörös répát, sárga répát, retket. A gabona, valamint a leveles zöldség azért nem sikerül, mert a hó igen késő tavasszal takarodik el, s a ködök nyáron is igen tartósak és gyakoriak.

az élet a többi Kurili szigeteken még kevésbé biztos, mint Sumsuban s annyiban mindenesetre terhesebb, a mennyiben nekik a vadászati és halászati zsákmányaikat Sumsuba kell elszállítaniok, hogy azokat élelmi és egyéb szükséges szerekért becserélhessék. Még Onnekotanban, a mely sziget közelebb fekszik, még hagyján, de a sijaskotániak néha éhhalállal küzdenek, mert megesik, hogy a folyton uralkodó szélvészektől egész esztendőn át nem jöhetnek Sumsuba az élelmi czikkekért, minek következtében egyedül a tengerben élő halakra és fókákra vannak utalva, a melyeknek a fogdosása zivatáros időben szintén meg van nehezítve.

A Simusir és Urup sziget földje a mezőgazdaságra egyáltalában nem lévén alkalmas, a lakók, tudniillik az aleutiak is kizáróan csak halászattal és vadászattal foglalkoznak. Minthogy a vadállatok szőrméje télen becsesebb, azért a vadászatot inkább télen űzik, a halászatot természetesen nyáron. Azelőtt igen sok hód tartózkodott e szigeteken, de ez az állat már ezelőtt tiz évvel föltötte ritka lett s igen valószínű, hogy ma már teljesen ki is pusztult. — A vadállatok (hód, róka) kipusztulása nagyon természetes, ha egyfelől a szigetek kicsiny területét veszzük figyelembe és másfelől azt, hogy a vadászat minden előrelátó eszélyesség nélkül űzetett a lakóktól, a mihez még az is járult, hogy az amerikai hódvadászatok a benlakók elöl gyökeresen kivadászták a hódot. — Urup szigetnek úgy látszik egy jobb jövője lesz, mert 1875-ben (mikor a japáni kormány az oroszoktól csere fejében Szaghalinért a Kurili szigeteket átvette) az orosz és japáni biztosok egy nagy vasérc-telepre bukkantak a szigeten, a mely vasérc mintegy nyolczvan százalék tiszta fémét tartalmaz; csakhogy akkorra, mikor itt a bányászat virágozni fog, sem az aleutiak, sem pedig a kuriliak, tudniillik ájnók már nem fognak többé létezni. — A kuriliak ugyan még tartják magokat, de az aleutiak, mióta a Kurili szigetláncz a japániak kezébe került, nem találják magokat itt jól s ki is fejezték abbeli óhajokat, hogy orosz területre szeretnének átvándorolni. Az aleutiak mind orthodox keresztyének s föltötte bigót módon ragaszkodnak egyes szertartásokhoz, a melyeknek jelentéséről természetesen csakis a legbadarabb sejtelmek vannak. — Ők igen panaszkodnak, hogy nekik egyetlenegy templomuk sincs, míg az ájnóknak (kuriliaknak) van, a kik pedig egészen közömbösen viselkednek a vallás iránt. — A pet-

ropawlowski orosz pópa évenként egyszer megszokta látogatni az itt lakó aleutiakat, a mikor őket a vallás mindennemű vigaszában részesíti. A gyermekek megkeresztelését s a pároknak egyházi összeesketését ilyenkor sommásan szokta elvegezni.

Mínthogy a Kurili szigetekhez több, mint féleven át nem lehet hozzájutni s mínthogy a vadállatok már kipusztítottak s a föld termékei nem szolgáltatathatják kellő mennyiségben a szükséges táplálékot, a csupán csak halászatra szorúlt lakók helyzete igen sokszor fölötte válságos s egyáltalában lehetetlen is volna, ha a lakók életföntartásáról a japáni kormánynak Philippeus orosz kereskedővel kötött szerződése alapján nem volna gondoskodva.

b) *Szaghalin sziget.*

Szaghalin (Szaghalien, Szakhalin) sziget (az éjszaki szélesség 45. és 54. foka közt es a keleti hosszúság 141—145. foka közt) egy az Okhoczi tengerben éjszaknyugat-délkeleti irányban elterülő hosszúkás és keskeny, továbbá fjordokkal bővelkedő kopár sziklás partú és hegyes vidékű földet képez, mely az Amur vidékkel szemben fekszik, s a mely keletre, tudniillik a tenger felé az ázsiai szárazföldnek mintegy elővédjeül szolgál. — A sziget legnagyobb hossza, éjszakon az Erzsébet-foknál 54 fok, 24 percz, 5 másodpercz és délen a Notoro vagy Crillon-foknál 45 fok, 56 percz, 26 másodpercz közt mérve, 946 kilométert tesz ki; legnagyobb szélessége a sziget középső harmadában a Terpjesija (tudniillik a «Béketürés»-öböl fölött és Szirotokhtonáitól nem messze délre van és 144 kilométert tesz ki; legkisebb szélessége pedig, a mely a déli harmadában Kuszszunái irányában van, csak 17 kilométert tesz ki. Az egész sziget területe pedig 71,546 négyszög kilométerrel egyenlő, miért is hatszorta nagyobb, mint az összes Kurili szigeteknek a területe. E sziget azonban nemcsak nagyobb terjedelménél és földrajzi fekvésének nagy politikai jelentőségénél fogva, hanem még különösen anthropologiai, ethnographiai és sociologiai szempontból is fölötte érdekes, mert a három benszülött népségen: az ájnókon, giljákokon és orokkokon kívül még az orosz birodalomból ide évről évre nagyobb számmal telepített fegyenczek is vesznek részt a létért való küzdelemben, az úgynevezett faji

harczban, a mely harcznak előbb-utóbb a benszülött népségek kipusztítását kell eredményeznie.

Mind eme mozzanatok, úgy hiszem eléggé indokolják azt, hogy ha e sziget leírásánál egy kissé hosszasabban fogunk időzni, mint ezt a Kurili szigeteknél tettük.*)

A sziget neve. Az első európai utazó, ki a szigetet fölkereste (1787), a híres La Pérouse francia utazó volt. Ő említi, hogy a szigetet a benlakók Csokának (Tschoka) nevezik, e név azonban v. Siebold (i. h. 36. lap) szerint kétségtelenül a szigetnek csak bizonyos parti részletére vagy kikötő helyére vonatkozik. A japáni geographus Jájási Szivei (a *Szánkok czurán dzuki* szerzője) a sziget eredeti nevét «Krafto-Taraikai»-nak, vagy röviden is «Taraikai»-nak mondja. — A japániaknál azonban e sziget csakis «Krafto» vagy helyesebben «Karaftó» neve alatt ismeretes. A chinai ideographikus írásban e sziget, mint

*) A leírásban főlemlítendő szerzők műveit, nehogy a sokszoros idézés közbevetése az olvasást fárasztóbbá tegye, már itt fogom föl sorolni, úgy hogy a leírásnál ekként elégséges lesz csupán csak a szerző nevét idézni. Térképek: 1. *Skizze vom Amurlande, nebst Umgebungen*, von A. Petermann (*Petermanns Mittheilungen*. 1856. X. tábla). 2. *The Island of Saghalin from Russian Authorities to accompany the Paper by colonel Venjukoff* (*Journal of the R. Geogr. Society London*. 1872. 42. k. 373. l.). 3. *Ethnographische Karte des russischen Reiches, nebst Andeutungen der hauptsächlichsten Völkergrenzen in den Nachbargebieten. Hauptsächlich nach Rittich und Venjukoff*, von A. Petermann. (*Petermann's Mittheilungen*, 1877. I. tábla). 4. Dr. Leopold v. Siebold: *Ethnographische Karte des Amur-Landes. Reisen und Forschungen im Amur-Lande in den Jahren 1854—1856*. III. k. Sz.-Pétervár, 1881. — Művek: 1. *On the Island of Saghalin. By colonel Venjukoff. Translated from the Russian Voyenni Sbornik*, by Captain Spalding 104 th. Regiment. (*Journal of the R. Geogr. Soc.* 1872. 373—388. l.). 2. *Die Insel Sachalin. Aus amerikanischen Quellen. (Mittheilungen der k. u. k. geogr. Gesellschaft in Wien*. 1874. 413—416. l.). 3. Heinrich v. Siebold: *Ethnologische Studien über die Aino auf der Insel Jesso*. Berlin, 1881. 36. l.). 4. Dr. A. Petermann's *Mittheilungen*. 1881. 27. kötet 112. lap. 5. *Russian Explications in Sakhalin (Saghalien) Island*. (Proceedings of the R. G. Soc. London. 1882. 610. l.). 6. Poliakov: *Expedition der Strafcölonien auf der Insel Sachalin. (Petermann's Mitth.* 1882. 28. k. 151—152. l.). 7. *Sachalin*, von Dr. Ed. Petri, Privat-Dozent. (*VI. Jahresbericht der geographischen Gesellschaft von Bern*. 1883—1884. Beilage Nr. 9. 129—143. l.). 8. *Reise nach der Insel Sachalin in den Jahren 1881—1882*. Von J. J. Poljakoff, Mitarbeiter der k. russ. geogr. Ges. *Briefe an den Secretär der Gesellschaft*. Aus dem Russischen übersetzt von Dr. A. Arzruni. (Berlin, 1884. 1—134. l.).

«Kita Sima Jézó» (tudniillik Jézótól éjszakra fekvő sziget) fejeztetik ki; régente, mikor a japániak e szigetet közelebből még nem ismerték «Oku Jézó»-nak (tudniillik Jézó belsejének) is hívták. — A mint tehát látjuk, a «Szaghalin» név itt sehol sem fordul elő. Honnét ered tehát e név?

Ezt v. Siebold következőleg mondja el. — E sziget létezéséről az európai tudósok legelőször ama térképekből vettek tudomást, a mely térkepeket a múlt század elején (1710.) Khingcsu-Khángi chinai császár a pekingi keresztyén hittérítőkkel Tatárországról készíttetett, s a mely térképek uralkodásának utolsó előtti évében (1721.) rézbe metszve chinai és mandzsú nyelven ki is adtak. A pekingi jezsuiták e térképeknek egy-egy eredeti példányán kívül, könnyebb használat czéljából még olyanokat is küldöttek Franciaországba, a melyeken az eredeti chinai ideographicus jelekkel írt helyek, folyók, hegyek stb. neveinek egy része latin betűkkel volt átírva. — Az eredeti példányok a nagy forradalom kitöréseig a versaillesi királyi könyvtárban heverték, míg a latin betűkkel átírott példányokat a híres geographusnak, d'Anville-nek a rendelkezésére bocsátották, a ki azokat legelőször kisebbítve *Duhalde* művében közölte s azután önállóan is: *Nouvel Atlas de la Chine, de la Tartarie chinoise et du Thibet par d'Anville.* (A la Haye 1737) cím alatt kiadta. A sziget éjszaki része ugyanis az Amur folyó torkolatával egyenesen szemben fekszik s így az említett pekingi térképeken az Amur torkolatánál mandzsú nyelven írt szavakat: «Szaghalien anga hada» igen könnyen magára a tőszomszédú szigetre is lehetett vonatkoztatni. D'Anville e szavakat «a fekete torkolat szigeté»-nek fordította, a mi Klapproth (*Asia polyglotta*, Páris, 1823. 301. lap) szerint hibás, mert e mandzsú szavak «a fekete torkolat sziklá»-t jelentik. (A szikláknak «sziget» értelemben való vétele nagyon könnyen megeshetett, hisz a mint fentebb említém, a japáni nyelven Sima egyenlő szigettel s voltaképen szintén csak sziklát jelent.) No de az eredeti chinai-mandzsú térképen e nagy szigetnek a neve nem volt kitéve s így d'Anville mappa-rajzolói mindenestre tévedésből jelölték magát a szigetet röviden «Szaghalien» névvel, a mely név hibásan azóta az irodalomban reá ragadt.

A sziget a múlt század vegeig teljesen független volt és egyik birodalomhoz sem tartozott; legfőjebb a japániak tartottak reá bizonyos igényt; a mennyiben a mesés dús halászat

végezt a szigetet évről évre fölkeresték s a benszülöttekkel folytonos kereskedelmi összeköttetésben állottak, a mely összeköttetés még mai napig is fönnáll. — Az ázsiai hatalmak, a mint Venjukoff mondja, körülbelül olyan viszonyban állottak e szigettel, mint például Oroszország, Norvégia és Hollandia a Spitzbergákkal szemben. A mint fentebb említém, az első európai utazó, a ki a szigetet fölkereste, a franczia La Pérouse volt (1787.) s jöllehet ő már egészen határozottan szigetnek nyilvánítá Szaghalint, épen úgy, a mint azt a pekingi hittérítők s a japániak is megállapították; az angol utazó Broughton, ki tíz évvel később (1797) járt a Tatár-csatornában (Tatár-tengerben) mégis hajlandó volt a szigetnek az ázsiai szárazfölddel homokzátony útján való összeköttetését fölvenni. Az orosz utazó Krusenstern, ki 1805-ben éjszokról az Okhoczki tenger felől hajózott az Amur-torkolat körüli öbölbe s azután visszafordult, szintén ama nézetben volt, hogy a tengerszoros az ázsiai szárazföld s a sziget közt homokzátonyokkal van telve, minek következtében át nem hajózható. Ilyen kétes színben állott tehát a kérdés e század elején az európai geographusok előtt; jöllehet a híres japáni utazó, Mámia Rinzo, adatai által Szaghalin-sziget volta teljesen kétségen kívül volt helyezve. — 1807-ben Kusztoff, orosz tiszt, ki Krusenstern után az első orosz volt, a ki a szigetet újra meglátogatta és Szaghalint Riazanoff orosz konzul beleegyezésével Oroszország részére mindjárt le is foglalta: azaz orosz birtoknak nyilvánította. A dolog azonban még sem ment olyan könnyen, a mint azt az oroszok hitték, mert a japániak komoly ellentállást fejtettek ki és az orosz biztost, Golovint mindjárt el is fogták és Skotanban (Kurili szigeten) több éven át fogságban őrizték. Mikor Golovint a japáni kormány szabadon bocsátá, az orosz kormánynak ki kellett jelenteni, hogy Kusztoff a sziget elfoglalására «nem volt az orosz kormánytól fölhatalmazva». 1849-ben Nevelszkij, orosz kapitány, valamint társai: Bosnyák és Rudanowszkij mélységi méréseket tettek a sziget körül, a mely alkalommal az Okhoczki tengernek a Tatár-tengerrel való szabad közlekedése újlag minden kétség fölé emeltetett. — Az oroszok 1853-ban a szigeten Dui-ban (Venjukoff Dui-nak, Poljakoff Dué-nak írja), a sziget nyugati oldalán, az úgynevezett Sonkiér-öböl partján állomást rendezvén be, itt egy köszénbányát nyitottak s nyilván előkészületeket tettek a sziget birtokba vételére, miért is a japáni kormánnyal

bizonyos alkudozásokba bocsátkoztak. A krimiai háború miatt a szándékot azonban nem vihették ki az oroszok, míg végre 1875-ben a Kurili szigetek cseréje fejében a sziget véglegesen az ő birtokukba ment át. Mint kuriózumot meg kell említenem, hogy az angolok, jöllehet ők 1855-ben egy külön hadihajó-csapatot küldöttek a Tatár-tengerbe, még egészen 1857-ig is mindig félszigetnek képzelték s a térképeken ilyennek is rajzolták Szaghalint. (Venjukoff 373. lap.)

Szaghalin egy hosszúkás, keskeny szigetet képez, mely éjszakon az Okhoczki tengerbe, félsziget gyanánt kiálló hegyes csúccsal kezdődik s délfelé a sziget közepéig, kelet felé mindinkább kiszélesedik; eme kiszélesedett rész délkeletre az Okhoczki tengerbe szintén félsziget alakjában áll ki, a mennyiben e félszigeti részt egy nagy öböl (Terpjénija-öböl) különíti el a sziget nyugati ágától; ez alatt dél felé a sziget legkeskenyebb, de a déli végén újra tetemesen kiszélesedik, a hol ismét egy nagy öböl, tudniillik az Aniva-öböl választja szét a sziget két legdélibb csúcsát, a melyek hasonlóképen félszigetek módjára állanak ki. — Minthogy az ázsiai szárazföld Amur vidéki tengerpartja kelet felé kidomborodó ívhajlást képez, úgy ennek következtében a majdnem egyenes irányú Szaghalin sziget, melynek éjszaki vége*) az Amur-torkolatától jóval följebb éjszakra szabadon benyúl az Okhoczki tengerbe s a melynek déli vége**) Jézó szigettől, a csak 27 kilométer széles La Pérouse-tengerszorostól van elválasztva, mind éjszaki, mind déli végén tehát sokkal távolabb áll az ázsiai szárazföldtől, mint a középső részén. — Az Okhoczki tengernek ama része, mely az ázsiai szárazföld és a sziget között folytatódik s az Amur-torkolat körül terül el, Nevelszkij csatornának neveztetik, a mely délfelé mindinkább keskenyül, míg végre a Muravieff-fok (az ázsiai száraz-

*) A sziget keskeny éjszaki csúcsa két hegyfokkal végződik, tudniillik nyugatra a Mária fokkal, keletre az Erzsébet-fokkal; ez utóbbi a szigetnek egyszersmind a legéjszaki csúcskéje. Ez az egész éjszaki rész egyszersmind a legkopárabb és legzordabb része a szigetnek; a tengerből meredeken kiálló és hasadozott sziklájú partok derült időben (a mi persze nem gyakori dolog) a tenger színének azurkék színével festői látképet nyújtanak.

***) Ez is két fokkal végződik és pedig nyugat felé a Crillon-vagy Notoro-fokkal, kelet felé pedig a Sziratok vagyis Aniva-fokkal, a mely két fok között az Aniva-öböl fekszik.

földön) és Pogobi-fok (ez utóbbi a szigeten) a legnagyobb keskenységet éri el (kilencz kilométer) s ez a szoros a Mámia Rinzo-szoros nevét viseli. Ettől délre kezdődik a szorosabb értelemben vett úgynevezett Tatár-tenger (vagy Tatár-csatorna, vagy Tatár-öböl), mely délfelé a japáni tenger felé mindinkább szélesebb lesz. A tenger az egész sziget körül a partokhoz közel általában véve igen sekély, minek következtében még a két legnagyobb öbölben is, úgymint a sziget déli végén lévő Aniva-öbölben, valamint a sziget középharmadának végén a keleti parton lévő Terpjénija (azaz «béketűrés») öbölben sincsen alkalmas kikötő,*) a mennyiben a nagyobb hajók a sekély víz miatt a parthoz legföljebb csak két kilométernyire közeledhetnek s ekként a szeleknek, a melyek itt úgyszólván az egész éven át uralkodnak, teljesen ki vannak téve. A nagy hajók tehát itt sehol biztos menedéket nem nyerhetnek. A hajózást még a számos zátony is veszélyessé teszi, nevezetesen pedig ködös időben, a mely itt még nyáron is fölötte gyakori: a mennyiben még a nyári hónapok alatt is több felhős és ködös nap, mint egészen derült és tiszta egü nap van. Így dr. Szuprunenko meteorológiai észleletei szerint (lásd: Poljakoff 19. lap) a középhőmérsék Szaghalin szigeten július hónapjában plus 11·6 C. fok (minimum plus 6·4 fok, maximum plus 17·9 fok); s a harminczegy nap alatt 16 napon át az ég felhőkkel állandóan be volt borúlva, hat napon át pedig köd uralkodott s csak kilencz napon sütött a nap, de rendszerint csak délutánonkint, a reggelek még a kilencz napon is részint ködösek, részint felhősek voltak s az egész hónapon keresztül nem volt egyetlen egy oly nap, a mely reggeltől estig teljesen derült egü volt volna. — Ha tehát már a nyár ilyen, úgy képzelhetjük, hogy milyen időjárás uralkodik itt az évek többi szakaiban. — Egyébiránt az egész hajózás csak félévig tarthat, mert a tenger hat hónapig részint teljesen

*) A nevezett két nagyobb öblön kívül még vagy 10—12 kisebb öblöcske is van, a melyek között a nyugati parton a Dui-öböl (az 51. fok alatt) az ott levő fegyenczállomás és köszénbánya miatt a legnevezetesebb szerepet játszsza. A sziget éjszaki feléről Venjukoff (i. h. 376. l.) még a következő öt kisebb öblöt sorolja föl: a Knigda-, Baisal-, Nyj- (Nivo), Viakhta- és D'Estaing-öblöt; a déli feléről pedig a Mauka-, Mordvinoff-, Losszosszia- és Buszsze-öblöt. Ez öblök közt a hat első félévig be szokott fagyva lenni.

be van fagyva, részint pedig az úszkáló jégheggyekkel annyira tele van, hogy a hajózás egyenesen lehetlenné van téve.

Ha a hajózás rövid tartama már maga egy oly mozzanat, minél fogva a kikötők kimélyítésének és karba helyezésének a költségeit távolról sem lehetne a netalán fölvirágzó kereskedés útján fedezni; úgy itt különösen még két olyan körülmény is szerepel, mi miatt a kérdés megoldása majdnem lehetlenné van téve. Ugyanis az évnek ama hónapjai alatt, mikor a tenger nincs befagyva, a szelektől fölkorbácsolt tengerhullámok a sekély fenékről időnként a partok felé hajtják a fővényt, úgy hogy egy-egy helyen a partokhoz közel rövid idő alatt nemcsak zátonyok, hanem a partok hosszában valóságos fővénytörlesztések*) (Dünen) emelkednek föl, s a hol például előtte való nap a hajó még horgonyozhatott, ott a reá következő napon már száraz lábbal lehet járni. Nyilván való tehát, hogy ily viszonyok között a kikötőnek a kellő kimélyítéséről folytonosan kellene gondoskodni. De még veszedelmesebb a tél ideje, mert a sekély tenger fenekével köröskörül összefagyott jégtömbök oly zúzó és repesztő hatást fejtenek ki, a melynek a legerősebb és legszilárdabb parti építmények sem lennének képesek sokáig ellentállani. Az oroszok a mondottak következtében nem is tesznek ily irányban kísérleteket és számítanak vagyis inkább, a mint lehet megalkusznak az adott természeti viszonyokkal, a melyeket legyőzni úgy sem bírnának. — Ama folytonos vízpárákkal telített légkör, mely Szaghalint körülveszi s a gyakori esőzések nyáron, valamint a havazások télen, eléggé megmagyarázhatják nekünk ama számos folyócskát, patakot, lápot, tavat, melyekben Szaghalin bővelkedik; a szigetnek felületi és domborulati talajviszonyai pedig a lápok és tavak képződésének helyét, valamint a folyók irányát értetik meg velünk.

Hogy tanulságosabbá és könnyebben áttekinthetővé tegyük a dolgot, emlékezzünk csak vissza mindenek előtt arra, a mit a japáni szigetvilág hegyláncolatának általános jellegéről mon-

*) A kinek alkalma volt a fővénytörlesztések képződését észlelni, a mint én azt a Balti tenger partjain Pomerániában sok ízben tapasztaltam is, az láthatta, hogy a Düne-k alkalmilag mily gyorsan képződnek egy-egy szélvész hatása alatt. Minthogy a Düne-k csakugyan nem egyebek, mint a hullámok hatása alatt összetörlődött fővény, azért én a «fővénytörlesztés» nevet használom a magyarban a «Düne» fogalom kifejezésére.

dottam, továbbá jegyezzük meg jól, hogy a sziget egy hosszúság s aránylag keskeny földet képez. — Mindezeket tehát tekintetbe véve, beláthatjuk, hogy a szigeten mindenütt, a hol a hegyek a partokhoz közelebb vonódnak el, ott a hegygerinczekről az esőzésektől és hóolvadásoktól táplált források, patakok és folyócskák sokkal hamarabb jutnak a tengerbe, hogysen nagyobb folyókká egyesülhetnének; az is nagyon természetes, hogy minél meredekebb hegyoldalokról zuhannak alá, annál rohamosabb, tudniillik erőszakosabb s a netalán változó akadályok szerint, annál rendetlenebb is lesz a lefolyásuk. Hogy ilyen rohanó vizek a lefolyásuk mentében a hegyoldalakat kopaszra mossák, valamint a málékonyabb részeiken kimarják (erodálják), bevágják az is nagyon egyszerű. — Ezt tudva, be kell látnunk, hogy mert a tenger a partokon igen sekély, a hegyek gerinceiről lezuhanó vizek a partokra érve, a rohanásukat nem folytathatják, hanem szétterjedni kénytelenek, a mi annál inkább történik, mert igen sok helyütt a tenger felőli oldalon kiemelkedő fővénytorlaszok valóságos gátakat képeznek a vizeknek a tengerbe való közvetlen befolyása ellen. — Íme így jönnek létre ama számos öblöcskék, tavacszkák, holt vizek, mocsarak, lápok, a melyeket Szaghalin sziget mindkét oldalán a partokon vagy ezekhez közel, de alkalmilag beljebb is a szigeten a völgyekben s a hegyoldalak lankásabb részeiben találunk. Ha tudjuk, hogy a heglánczolat, tudniillik a hegyek gerince a sziget hosszában vonúl el, úgy legott azt is beláthatjuk, hogy mind azon folyók, a melyek a hegyek gerinczétől derékszögű irányt vesznek, sokkal hamarabb érik el a partokat, illetőleg a tengert, mint azok, a melyek a hegygerinczek hosszával párhuzamosan haladnak. Amazok, a mint már említém, rövid, keskeny folyócskák maradnak; s ilyenek számosan vannak a sziget mindkét oldalán, nevezetesen a sziget nyugati partvidékének majdnem egész hosszában s a keleti partvidékeknek közép és déli harmadában. Emezek hosszabb és nagyobb folyókká alakúlnak, mert a tengertől a parti hegység által el lévén zárva, hosszabb utat kell megfutniok, mi alatt egyszersmind a két oldal felől a hegyek gerinczéről jövő kisebb-nagyobb patakokat és folyókat mind magokba fölveszik. Képzeljük ezután magunknak, a mint a dolog valóban úgy is van, hogy Szaghalin szigetén a hegyes vidékű talaj kétfelől, tudniillik a sziget két végétől (éjszaki és déli csúcsától) a sziget közepéig mind job-

ban emelkedik, minek következtében tehát a talajemelkedés épen a sziget közepén (az éjszaki szélesség 50 és 51. foka között) éri el a legnagyobb fokát, továbbá vegyük ehhez, a mint az a Petermann-Rittich és Venjukoff-féle térképeken oly jól van előtüntetve, hogy a sziget szélesebb részében, vagyis a sziget közpe felé a hegylánczat határozottan kettőssé lesz és pedig akként, hogy egyfelől a nyugati és másfelől a keleti partot egy-egy hegylánc zárja el a tengertől. Ha mindezt elképzeljük és tudjuk, akkor azonnal világos lesz előttünk, hogy míg egyfelől a fő vízválaszték csak a sziget közepén lehet, úgy másfelől ismét tisztában leszünk az iránt is, hogy a szigeten ekként csak két nagyobb folyó képződhetik, a melyek közül az egyiknek a sziget közepétől éjszak felé, a másiknak pedig ugyanonnét, tudniillik a vízválasztótól dél felé kell folynia. Szaghalin szigetnek tényleg csakugyan két nagyobb folyója van, tudniillik a Tym (Tymi, Timir), mely éjszak felé halad s mely az 52. fok alatt a sziget keleti partján a Nyj-i (vagy Niwó-i) öbölbe ömlik s a Poronáj (vagy Paranáj), mely az előbbihez igen közel (az 50. fok 41 percz alatt, a vízválaszték déli oldalán) eredetét vévén, egyenesen délfelé halad s a «béketüres» (Terpjenija) öböl nyugati részén az éjszaki szélesség 40. foka fölött ömlik a tengerbe. E két folyó Venjukoff szerint (lásd i. h. 378. lap) körülbelül egyforma (tudniillik 170—180 kilométer) hosszú és mindkettő hajózható. És pedig Poljakoff szerint (i. h. 128. lap) a Tym folyón, a torkolatától fölfelé 70—100 versztnyi = 75—107 kilométer (egy verszt = 1·07 kilométer) távolságig egy kisebb gözös (tudniillik, melynek járása két és fél negyed arsinnál azaz 0·44 méternél nem mélyebb, egy arsin egyenlő 0·711 méterrel) is járhat; eddig tart tudniillik a tundra,*) ettől fölfelé,

*) Már föntebb említém, hogy Szaghalin szigeten a tenger vizének sekélysege által elősegített fővénytorlaszok és zátonyok képződése következtében a folyóknak a partokon túlságosan ki kell szélesedniök, illetőleg szanaszét ágazniök; így jönnek létre a holt vizek (holt ágak, erek, lápok és posványok) vagyis az úgynevezett tundrák, a melyek a folyónak a tulajdonképeni áramló vagy élő ágát körülveszik. E tundrák sohasem száradnak ki, mert először a nedves és hideg klimában az elpárolgás sem lehet akkora és másodsor, mert a fölületes fővényréteg alatt a tundrák alapját, a mint ezt Poljakoff a Tym folyónál kimutatta, vízhatlan anyag képezi, a mely ősidők óta folytonosan megfagyott állapotban van.

hol azután a Tym a hegyek közé szorúl, már csak a giljások «kungászával» (dereglye-féle a giljásoknál) vagy lélekvesztővel lehet járni. — A Poronáj folyó torkolatánál egy nagy zátony van, minél fogva e folyó bejárata a tenger felől el van zárva; de a folyó mielőtt a tengerbe ömlik, egy ágával, a Taraika-tóval közlekedik, a mely tó ismét csatornával van a tengeröböllel (Terpjenija-öböllel) összeköttetésben.

E két nagyobb folyón kívül még néhány említésre méltó folyója van a szigetnek, a melyek mind a sziget déli részében vannak s mindnyájan többé-kevésbé rézsutosan haladnak; ilyenek a Kuszunái, mely a Tatór-tengerbe, a Náibucsi, mely az előbbitől délre az Okhóczki tengerbe, a Szeka, mely a Terpjenija öbölbe és végre a Szuszúí meg a Tákoí, mely mindkettő az Aniva-öbölbe ömlik. E folyók azonban hajózásra nem használhatók.

Főntebb emlitém, hogy Szaghalin sziget az úgynevezett fjordokban vagyis a sziklás partoknak kiöblösített s a tengerbe benyuló hasadékaiban bővelkedik, a mely fjordoknak a létrejöttét igen könnyen elképzelhetjük, ha tudjuk, hogy az őskori jégár (glecscsér) korszakban, e hegyeken a jégárak fölülről egészen le a befagyott tengerig értek s hogy a fölülről (a hegyek tetejéről) lassan, de folytonosan lefelé mozgó jégárak a hosszú evezredek alatt a sziklákat elvégre kivájták. — A tengerrel nyílt közlekedésben álló fjordokon, tudniillik az úgynevezett öblökön kívül, olyanok is előfordúlnak, a melyek a nyílt tengerrel csak rövidebb, hosszabb csatornák által állanak összeköttetésben. Ha ezek hegyektől nem volnának körülvéve, valóságos lagunákat képeznének. Ilyenek a Taraika, Tabucsi és Koigda tavak. Valamennyiök közt legnagyobb a Bajkal öböl vagy tó a sziget éjszaki részén, területe egyenlő 37 négyszögkilométerrel.

A sziget hosszában végig vonuló hegláncz, a sziget középső harmadában, a hol a sziget egyszersmind a legszélesebb, határozottan kettőssé lesz, miért innét a sziget mindkét partja hosszában egy-egy hegláncz vonúl végig. A nyugati Vakazey nevet visel. A hegygerinczeknek csak a csúcsai kopaszok, míg a hegyoldalak általában véve erdővel borítottak; a hegycsúcsok általában véve ezer méternél alacsonyabbak, miért is örökös hóval nincsenek fődve. A meredeken fölnyuló «czukorsüveg» alakú kopasz hegycsúcsok egy egész sorozatot képeznek a sziget hosszában s a legmagasabbak az Ikhara (mely több mint

ezer méter magas s az Aniva öböltől délre a 48—47. fok között fekszik) és ettől még délebbre a Koszka és Berniczet hegycsúcs. Mind e hegycsúcsok a Vakazey hegyláncz folytatásában vannak. — A keleti part hegylánczában legtekintélyesebb hegycsúcs a Tiara hegycsúcs (az 50. fok alatt). Az említetteken kívül egyes hegycsúcsok a partokon, mint úgynevezett fokok állanak ki, ilyenek éjszakon a már említett Erzsébet- és Mária-fokokon kívül a nyugati parton a Golovacseff-fok, azután a Nevelszkij-csatorna és az Okhoczki tenger határán a Pogobi-fok, mely, mint már említém, a vele szemben az ázsiai szárazföldön lévő Muravieff-fokkal a Mámia Rinzo szoros legkeskenyebb részét határolja. — A Petermann-féle térképen «Skizze vom unteren Amurlande», a Mámia Rinzo szoros helyén «Cap Wakasel» áll). Ettől jóval délre a Sonkiér-öböl déli végén az 51. fok alatt a Dui-fok és ettől délre, nem messze a Hoindzse-fok következik. Innét a sziget legdélibb csúcsáig, tudniillik a Crillon-vagy Notoro-fokig még a két következő fok fölemlíthető, tudniillik az Utaku és Uszu-fok. — A sziget keleti partján a következő fokok említhetők föl: a Baranow-fok, mely a Nyj-i-öböltől éjszakra s a Delisle-fok, mely ez öböltől délre fekszik; még jobban délre fekszik Bellingshausen-fok, mely a «béketűrés»-fok (Cap Terpjesija vagy Taraikajechta) fölött fekszik; a «béketűrés»-öböltől délre következik a Szoimonow-fok és végre a Tonin-fok, mely utóbbi a Sziratok vagyis Aniva-fok fölött fekszik. — Az Aniva-fok, a mint már említém, az Aniva-öböl keleti csúcspontját képezi.

Szaghalin hegységeinek főtömegét gránit, kvarcz, a harmadfokú konglomerát, agyagos homokkő és palakő alkotja. — Schrenck szerint Szaghalin sziget talaja vulkanikus hatás következtében emelkedett volna föl, de a mint Venjukoff (lásd 397. lap) határozottan állítja, Szaghalin szigetén tűzhányó nincsen; jöllehet a sziget a japáni vulkánlánczolat egyik folytatását képezi. — Mások szerint (lásd *Die Insel Sachalin* i. h. 414.) régi vulkánok nyomai találhatók a szigeten s a benszülöttek, jöllehet most tűzhányások és földrengések egyáltalában nem tapasztalhatók, a szigetnek egy részét éjszakon Kokin Kotának nevezik, a mi égő földet jelent. (Kokin égőt, Kotán pedig földet jelent.)

Számos kőszéntelep van itt, a melyek miatt Venjukoff a szigetnek nagy jövőt jósol s ő tizenkét telepet sorol föl, melyek

mind a nyugati partoldalon s egynek kivételével (Knigdától délre) mind a sziget középső és déli részén fordulnak elő. E telepek a Tonga-, Kjuszpái-, Minginái-, Csurkumnái-, Dui folyók mellett, a Kazahevich-öbölnél, Vozdvijenije-Szertunái állomáson, Lisszoffszkij-öbölnél az Utaku és Usszu foknál és a Najánzi folyónál fekszenek. — Kőszéntelepek azonban a sziget belsejében is (Kununái folyó mentében), valamint a keleti partoldalon is vannak (a Nyj-i vagy Nivo-i öbölnél, valamint a Náibuscsi folyó mentében). — A szaghalini kőszén valóságos lignit jellegű és 60—70 százalék tiszta szenet tartalmaz. Venjukoff szerint e kőszénél csak az angol (Newcastle-i és a Cardiff-i) kőszén jobb; csak hogy mind eddig a kőszénbányászat itt oly akadályokkal küzdök, miszerint még helyben is a kőszén sokkal drágább, mint akár a japáni, akár az ausztráliai kőszén; így míg a szaghalini kőszén tonnája (egy tonna egyenlő ezer kilogrammal) helyben hét vagy hét és fél dollárba kerül, addig az előbbieké ára csak öt dollár. — A kellő munkaerő hiányán kívül okozza ezt a fölötte nehéz közlekedés és szállítás az őserdőkkel borított hegyes-völgyes vidékeken, a melyek egyfelől lápokban, mocsarakban, másfelől meredek hágókban bővelkednek, minél fogva a kőszénbányászat s egyéb bányászati ipar egyelőre hasznót nem hozhat. — Jellemző, hogy Poljakoff, a ki a szigetet a nyugati parttól (Dui-ból) a keleti partig (Nyj-i öböl) részint lóháton, részint hajón a (giljások kungászán) a Tym mentében átútazta, arra az eredményre jutott, hogy a nyugati és keleti part közti közlekedés végett a szigetnek a tengeren való körülhajózását tehát az összehasonlíthatatlanul hosszabb tengeri utat még mindig czélszerűbbnek nyilvánítja, mint a szigeten keresztül légvonalban nagyon rövid, de aránytalanul sokkal fárasztóbb, sokkal bizonytalanabb és sokkal költségesebb szárazföldi utat. — Ha meggondoljuk, hogy Szaghalin körül a tengeren való utazás sem nagyon könnyű, a szélvész, ködök, zátonyok stb. akadályok következtében: úgy fogalmat szerezhetünk magunknak ama nagy akadályokról, a melyek miatt Poljakoff a hosszú tengeri utat mégis sokkal előnyösebbnek kénytelen tartani, mint a szárazföldi utat.

Szaghalin sziget növényzete és állatvilága. — Szaghalin növényzete nagyban hasonlít Szibériáéhoz, csak hogy itt, névszerint a sziget éjszaki felén, a zord ég alj egész hatalmát érzeti a növényzettel. A sziget parti részein, a sarki áramoktól

jövő nagy hidegen s a fölötte hevesen dúló szeleken kívül itt még a nedvesség (pára, köd, eső, hó) is hozzájárul a növényzet megkárosítására. Mint már említém, a sziget éjszaki vége egész kopasz sziklából áll, a melyeknek a szélmentesebb részeit moh- és moszat-lepel födi be. A partvidékek azonban még sokkal délebbre is, és pedig a nyugati oldalon épen úgy, mint a keleti oldalon a tenger felé legnagyobbára kopasz hegyoldalakat mutatnak s ott, a hol fák (fenyvek) is nőnek, azok sokkal satnyábbak, mint a sziget belsejében vagy egyáltalában a sziget azon részein, a melyek a hideg szelektől meg vannak óva. — Jellemző, hogy a hegyes partokon növe fenyvek a tenger felőli oldalukon egészen csupaszok, tüleveleik mind az ellenkező oldali ágakon vannak s koronájok is a tengertől befelé való irányba nő. Azt már említém, hogy a partokon a talaj a föld színétől már fél méternyi mélységben megfagyott állapotban van. Poljakoff (i. h. 19. oldal) említi, hogy a Dui-i kikötőtől a fogházig körülbelül háromezer méter távolságnyira a távíró póznáit akarták a földbe rakni s a föld fél méteren alul már meg volt fagyva s ez július 1-jén volt. Ugyancsak Poljakoff észlelte, hogy június 26-dikán a szemétdomb alján még havat talált s a hegyek csúcsaihoz közeli mélyedésekben a hó még július 10-dikén is megvolt. — Venjukoff (i. h. 380. és 381. oldal) említi, hogy a sziget déli részében a nyugati oldalon lévő Kusszunáj folyó vidékén (a mely az éjszaki szélesség 48. foka alatt, tehát épen oly szélességű fok alatt fekszik, mint Csehország fővárosa Prága) az évi középhőmérsék, tudniillik 34·70 fok Fahrenheit, szakasztott olyan mint Finnországban, Kajánában, a mely város az éjszaki szélesség 64. fok és 13 percz alatt, tehát 16 fokkal följebb éjszakra fekszik, mint Prága. És itt, tehát még a sziget délíbb részein is, az évnek 365 napja között 149 esős és 104 borús nap, tehát összesen 213 olyan nap fordul elő, a melyeken a napot nem lehetett látni; s a mint Venjukoff kiemeli, a sziget keleti oldalán az ég alj még zordabb. — Ily éghajlati viszonyok közt tehát nagyon természetesnek kell találnunk, hogy a mint azt Poljakoff is kiemeli, a földművelés Szaghalim szigeten semmiképp sem fizeti ki magát s hogy Szaghalin lakosságának a növényi tápláléka mindig csak a behozatal útján lesz fedezhető. Mit is lehetne várni ott, a hol a burgonya csak június végén kel ki, hol a zöldség magvait csak június végén lehet elültetni, az ugorkáét csak június 1-je után és természetesen csak azon

helyeken, a melyek a hideg szelektől meg vannak óva. A sziget növényzete azonban meglepő és kellemes kivételt képez az Aniva-öböl partján és pedig a nyugati oldalon, a mit egyenesen (a mint már tudjuk) az egyenlítői meleg áram hatásának kell tulajdonítanunk. A mint Petri (i. h. 132. oldal) mondja: «Az Aniva-öböl vidéke egészen déli természetű, vadszöllő, rózsák, liliomok, sűrű lombozatos fák köszöntenek itt minket s a hegyek, a melyek az öblöt körülveszik, sűrű harasztos erdőkkel vannak benöve.» Pedig az Aniva-öböl nem egész hét szélességi fokkal fekszik csak délibbre, mint a Kusszunáj vidéke, a miről az imént szólottam. A tengerpartok azon helyein, a hol állóvizek (lápok, mocsarak, holt ágak stb.) vannak, a növényzet is megfelelő természetű. Sűrű zsombékokat lehet itt találni, a melyeken mint Poljakoff említi, járni lehet; a hol a sűrűn nöövő komócsin (Phleum) közt a sárszalonka (Moorschnepf) szokott tanyázní. E zsombékok és lápok alját két méter vastag tőzegrétegek képezik. A haláp közt a gyalogszeder, havasi eper és havasi meggy bokraira lehet bukkanni. Igen érdekesen írja le a növényzetet Poljakoff a Nyj-i öböl és az Okhoczki tenger közt kiálló földnyelven. «Az égélj zordságát a parti növényzet sanyarúsága is bizonyítja. Igaz, hogy a szikla-mélyedésekben itt-ott egy-egy vörösfenyő is mutatkozik, csakhogy ezek a picziny, a földhöz símuló fácskák legfőljebb egy méter magasak, a melyeknek száraz törzséből kinőtt ágai a földön terülnek el. Az itteni növényzetnek a legfőbb képviselője, az éjszakkeleti Szibéria alpesi és hideg tájairól is előttem ismeretes, czirbolya-fa (*Cembra pumila*), a sűrű levelű s nagy szibériai ezüst czédrusnak a legközelebbi rokona, a melyet annak előtte ez utóbbi válfajául tekintettek. Ma már azonban véglegesen elfogadtatott az, hogy ez a czirbolya-fa egy önálló, a zord természethez kötött s itt uralkodó fajt képez, ha mindjárt a szibériai hegységekben tett útazás alkalmával látszólagos átmeneteket is látni véltem a szibériai czédrus és e törpe fa közt, a melynek igen tipikus példányait a Nyj-i tengeröböl és az Okhoczki tenger közt kinyúló földnyelven találtam. A csalit legnagyobbára több kicsiny törzsből áll, a melyek a földre símúlnak s ennek mohleple alá bújnak. Némely ágak ugyan magasabbra kinyúlnak, de mind azon által mindig egy és ugyanazon, tudniillik a tenger-től elforduló irány felé hajolnak. Egyik ágsorozat a másikat földi, minek következtében az egész csalit egy lompos, zöldes

színű prémes süveghez hasonló alakot vesz föl. Az ágak végei rendszeren sűrű és hosszú tücsomókkal vannak ellátva, a melyek közt a kicsiny tobozok az ő apró «*cezdrus-dióikkal*» fészkelődnek. A czirbolya-fa közelében menedéket keresnek a hideg ellen a rozmarin, a vörös áfonya, az Andromeda, a Kristóf-fű (*Empetrum nigrum*) s a különböző avarfűvek» (i. h. 85.—86-dik oldal). A tengerpartoktól kissé már távolabb, a hol a talaj már szilárdabb s a hol már a televényföld is már tetemesebb (melynek rétege azonban 12 centiméternel sohasem vastagabb), ott helylyel-közzel igen dús, szénafüveket látni, a melyek néhol embermagasságnyira nőnek; itt a komócsint már a porcsincziksár, továbbá a fészkesek és az ernyős növények képviselői helyettesítik. Néhol a lankásabb hegyoldalokat is dús pázsit födi, nem különben a Szusszuja folyó partjain valóságos prairieket találtak az utazók. — A szigeten a virágos növényeket 550 faj képviseli. — A mi az erdőségeket illeti, Venjukoff három övet különböztet meg, és pedig szerinte: 1. a tenger színétől hétszáz lábnyi magasságig harasztos lombos levelű erdők fordulnak elő, ezeket 2. 700—1000 lábnyi magasságig fenyvesek váltják föl és végre 3. 1000—1200 lábnyi magasságig nyíresek következnek, a melyeken túl csak még czirbolyafákat lehet találni. Az erdők között a fenyvesek a legtúnyomóbbak Szaghalin szigeten. — A lombos levelű erdők fái között leggyakoribbak: a nyárfa, a jegenye, a mandzsú köris (*Fraxinus mandschurica*), a hegyi és a mezei szilfa (*Ulmus montana et U. campestris*), juhárfa vagy iharfa (*Acer*), égerfa (*Alnaster*), nyírfa (*Betula alba*), továbbá a fűzfa, a som (*Cotoneaster*), vadalma-fa, vadcserezsnye; a cserjék közt a fagyal, cseregalagonya, berkenye, bodza, málna, ribizke, boróka. — A fenyvesek között legfőbbek: a topolya-fenyő, a vörös fenyő, a szibériai ezüst fenyő; ez utóbbi fák százas ritka szépségű példányait a sziget belsejében a hegyoldalokon, valamint a folyók partjain (nevezetesen a Szeka folyó mentében) láthatni. A szaghalini növényzet fő specialitása a czirbolyafán kívül még az úgynevezett kurili bambusz (*Arundinaria curilensis*), mely úgy a sziget belső hegygerincein, mind pedig a sziget parti vidékein, a síkságon épen úgy, mind pedig a völgyekben, vagy az úgynevezett táigaszerű (áthatlan sűrűségű) erdők süppedékes helyein előfordul, s mely a tropusoknak magas bambuszfáihoz olyan viszonyban van, mint a mi páfrányaink a tropusok páfrány-fáihoz. A ki már bambusz-erdőt látott, az

aligha fogna reá ismerni a kurili bambuszra. A magas sudarú s lombjával a napsugarakat visszatartó bambuszok, a melyeket Algirban láttam s a melyek árnyában oly kellemes séta esett, a Szaghalin szigeten olyan törpék alakjában vannak képviselve, melyeket szemünk hiába keres a magasban és a melyekre leginkább csak az által leszünk figyelmesek, hogy lábaink mindenütt beléjük botlanak. A kurili bambusz szárának a magassága ugyanis csak 0·5—1 méter közt váltakozik, a vastagsága pedig kis ujjunknak a vastagságát is alig éri el. A kurili bambusz szára ezenkívül mindig a föld felé visszahajlik, a levelei pedig a nyél közepén mindig elfonnyadnak, megfakúlnak és csupán csak a szár végén maradnak zölden. Innét van, hogy a bambuszszal benőtt retek szürkés színűek, miért is az egész tájnak bizonyos bágyadt színt kölcsönöznek.

A milyen zord az égalj tehát, épen olyan zord jellemű a növényzet is Szaghalin szigetén, és a mit Poljakoff különösen a sziget erdőségeiről mond: «Látszik, hogy az ember még nem lett urává az erdőségnek, a mely sötét tekintetével inkább magát az embert látszik lenyűgözni» (i. h. 20. oldal), ez általában véve a sziget összes természeti viszonyaira nézve is áll.

A sziget állatvilágára vonatkozó adatok legnagyobb részét szintén Poljakoffnak (a jónevű állattani szaktudósnak s a szentpétervári császári tudományos akadémia zoológiai múzeuma volt örékek) köszönjük. Szaghalin sziget faunája a gerincesek minden osztályából és rendjéből föltötte gazdag, úgy, hogy ez a sziget Eldoradót képezhet mind a természetbúvár, mind pedig a sport emberei, a halászok és vadászok számára.

A mi mindenek előtt a tengeri faunát illeti, úgy ennek mesés gazdagságát még valamennyi utazó kiemelte volt. A vízben élő emlősök közül a czethalak, a csellék (*Delphinapterus leucas*), rozmárok, fókák és vidrák (ez utóbbiak különösen a sziget éjszaki és keleti partjain) említendőek föl. Krusenstern, ki, mint említém, a század elején (1805.) látogatta meg a szigetet, az Aniva-öbölben tapasztaltakat a következőleg beszéli el: «A czethaloknak nagyobb mennyiségét talán sehol sem lehet találni, mint itt, még a kisebb «Lazacz-öböl» is annyira tele volt velök, hogy csak a legnagyobb elővigyázattal lehetett a parthoz közeledni. A hajót az öbölben mind a be-, mind pedig a kijövetelnél a czethalak körülfogdosták. A Béketüres-öbölben (Terpjenija-Bay) lehetőleg még nagyobb számban látták őket».

Újabb időkben különösen Rudanowszkij emelte ki a czethalak nagy bőségét Szaghalin partjai körül. Poljakoff leírja, hogy tavasszal a fehér csellékből (*Delphinapterus leucas*) mily nagy csapatokat látott a Poronáj tundráiból a folyóba fölfelé úszni, a melyek az ugyanakkor ily irányban úszó számos halakat vadászták (i. h. 117. oldal). A Béketűrés-öbölről még azt mondja, hogy tavasszal a jégtáblák ott a partokon fölhalmozódnak, a mely táblák a nagy tengeri emlősöknek, a rozmárokknak, fókáknak, ceteknek menedékhelyekül és tanyákuül szolgálnak. Poljakoff a Tym folyó tundrájában szemtanúja volt annak, mikor a giljások egy fókát hajhásztak. Fókavadászaton a giljások fogazott vas szigonyokat használnak, a melyek 20—25 méter hosszú fókabőrből készült szíjra vagy pedig ugyanolyan hosszú, ügyesen körülgyalult fenyő-póznákra vannak erősítve. Ezek a szigonyok igen rugalmasak s hajításakor zezzugos vonalakat írnak le; egy ily szigony a gilják kezében biztos fegyver, a melylyel a fókát megöli. A fóka, melyet Poljakoffnak gilják kísérői üzőbe vettek, maga is épen a keta-halak után hajhászott, s a mint a giljásokat észrevette, nagy sebességgel egyenesen a tenger felé úszott a víz alatt s csak néha-néha dugdosta ki a fejét a vízből, hogy lélegzetet vehessen, s hogy lássa, hogy hol vannak ellenségei. A giljások az ő csónakjaikon szintén nagy gyorsasággal követtek a fókát, hogy minél jobban a közelébe ferközhessenek s hogy azután szigonyaikkal megöljék; s mert a fóka igen kíváncsi állat, a giljások folytonosan kiabáltak: «kukk, kukk, kukk!», hogy ez által a fóka kíváncsiságát felköltsék, s hogy ennek következtében a fejét a vízből kidugja (lásd: i. h. 82. oldal). — Hogy az efféle állatok mily ügyesen tudják az ellenségeik távolságát, megítélni s a szerint alkalmazkodni, hadd mondjam el egy esetről, melyet a Nyj-i öbölben Poljakoff vett üzőbe. «A nagy dagály alkalmával», így meséli Poljakoff — «a tengerben több irányban számos cetet láttunk, a melyek közül sokan a parthoz közel jöttek. Az egyikök oly közel jött, hogy fegyveremet megtöltém. A czethal egyenesen felénk úszott, a mikor majd egészen a víz alá tűnt, majd pedig farkúszonyait, vagy pedig az egész testét a vízből kidugta. Az első lövés a czethalat elhibázta, de ő csak egészen nyugodtan úszott tovább a part mentében, úgy, hogy én minden fáradtság nélkül követtem s egyik golyó után a másikat röpittem feléje, de mindig siker nélkül. Egészben véve csak annyiban változtatta az

irányt, hogy majd a part felé, majd pedig a parttól tova úszott, s majd a víz alá bukkant, majd egy hatalmas vízszugarat lövelt ki. Végre megtalálta egy golyó. A csethal erre nagy izgatottságba jött, mert uszonyaival hatalmasan csapdosta a vizet s ízibe a víz alá is merült. De csakhamar megint, mintha semmi sem történt volna, a legnagyobb nyugalommal úszott tovább ugyanabban az irányban, mint előbb. Én sokáig követtem őt, úgy, hogy már öreg este volt, mikor a nagy sötétségben a mocsaras talajon minduntalan elsüllyedve, Atervóba visszaérkezünk» (i. h. 109. lap).

A halbőség Szaghalin körül pláne tüneményeszerű. Különösen a héring meg a lazac s a pisztráng, a folyók torkolata körül az évnek bizonyos szakáiban oly rendkívül nagy mennyiségben lepi el a tengert, mintha csak az egyik hal a másiknak a hátán úsznék. Hogy némi fogalmunk legyen arról, milyen eredményekkel jár a halászat Szaghalin szigeten, a következőket fogom Poljakoff nyomán elmondani. — Szaghalin szigetről mindenek előtt azt a nevezetes tenyt kell fölemlíteni, hogy itt a halak a tengerből óriási mennyiségben a sziget folyóiba szoktak évenként vándorolni, a mint ez Szibériának és Éjszak-Amerikának tengerparti vidékeiről is ismeretes. E tekintetben az analogia, különösen éjszaki Szibéria és Szaghalin közt még abban is nyilvánul, hogy a halak is ugyanazok, a melyek ezt a vándorlást a tenger sós vizéből a folyók édes vizébe tenni szokták. E halak a lazacfélékhez tartoznak és Szibériában Gorbusa (*Salmo proteus*) Kundzsa (*S. leucomaenis*) és Keta (*S. lagocephalus*) nevek alatt ismeretesek. — E három fajon kívül Szaghalin szigeten még egy negyedik faj is előfordul, a melyet a giljakok Góí-nak hívnak. E halak, a gorbusát kivéve, akkor, a mikor a tengerből a sziget folyóiba szoktak vándorolni, 30—40 fontot s még ennél is többet nyomnak. A gorbusa csak 5—6 font testsúlyig viszi föl. E halak periodikus életnyilvánulásai, úgy a gyakorlati élet, mind pedig a tudomány szempontjából fölötte érdekesek. Ugyanis tapasztalhatni, hogy e halak évről évre mindig június és július hónapokban óriási seregekben közelednek a tenger belsejéből a partokhoz, hogy azután a folyókba fölfelé mind addig úszszanak, míg csak a folyók forrásait el nem érték, a hol azután mind tönkre is mennek; mert e halak attól fogva, hogy a tengerből a folyóba átmentek, többé nem táplálkoznak s így ha már előbb el nem pusztultak, elvégre itt éhen

halnak. A híres tudós, Pallas, volt az, a ki e halak e sajátosságos eletsorsára a tudósok figyelmét fölhívta volt, a melyet később Middendorff találóan «*agyonvándorlás*»-nak nevezett el. Nyilvánvaló, hogy az ilyen agyonvándorlás jelenete nagy folyókban sokkal nagyszerűbben megyen végbe, mint a kisebb folyókban, a melyekben kevesebb hal férhet el. — Poljakoff ezt a vándorlást a Tym folyón észlelte. Ő a benlakókra vonatkozólag megjegyzi, hogy ezek a helyett, miszerint a folyók torkolatához közel fogdosnák a halakat, inkább a folyók eredéseihöz közel kezdik a halászatot. Igaz, hogy a halászat így kevesebb munkával jár, mert a halak itt már elalélta s félig meddig már döglöttek, csakhogy ilyen agyonfáradt, agyonéhezett halak húsa sem ízletes többé. Poljakoff látott a Dui folyó mentében giljákat és orosz fegyencz-gyarmatosokat, a kik néha nyakig vízben állva, tíz méter hosszú hálóval fogták a halakat. A hálóban, a melyet 15—20 percznyi időközönként húztak ki a vízből, mindannyiszor 15—20 gorbusa feküdt, a melyeknek a súlya vagy két pudot (egy pud = 40 font) tett ki. A giljások ilyen időben egy papír rubelért (egy rubel egyenlő egy forint hatvan krajczárral) huszonöt darab gorbusát adnak el. — Poljakoff, ki az «*agyonvándorlás*» időszakában a Tym folyón, egészen a Nyji öbölhöz hajózott, említi, hogy egy helyütt (Perevo telep közelében), a hol a folyó partja homokos vala, a gorbusák százával feküdtek, a partokra kivetődött állapotban, de a giljások rájuk sem hederítettek és szemeiket mindig egy másik, a parton heverő haltömegben jártatták, mert itt keták feküdtek. — A keta nemcsak nagyobb a gorbusánál, a mint már említém, hanem egyszersmind ízletesebb húsu is; s ez az oka, hogy miért becsülik többre. Rendszeres és nagyszabású halászatot csak a japániak űznek, a kik évenként számos bárkával ide jönnek s az egész halászati évszak alatt itt maradnak. Ha a lazacok «*agyonvándorlása*» már javában folyik, akkor a japániak a folyót (Poljakoff a Tym folyón látta a japániakat halászni, l. i. h. 88—90. lap) egy vagy két helyen harántúl elrekesztik. Az ilyen elrekesztő gátnak tölsér alakja van, a mely tölsérnek a nyaka az áram közepe felé néz. A két parttól kezdve a gát irányában van a szalmából font varsa kifeszítve, a melynek a vége a folyó közepén horgonyon nyugvó hajóhoz van erősítve; a varsa fölött egy finom, de erős madzagból font háló van szinten azonmód kifeszítve. A hajóban egy japáni halász egész

esendben megfigyeli a halak járását s jelt ad a hajszára. Adott jelre egy másik hajóval nyolcz japáni halász az egymás hátán úszó halakat a tölcser felé kergeti az által, hogy a végétől kezdve, menetközben a hálót magok előtt mindannyiszor föl-emelik s azután ismét a vízbe eresztik, hogy ekként újabb meg újabb halcsoportoknak készítsenek utat a tölcser felé. A mint már szokásban van, hogy az ilyen munka egészen tempóval menjen végbe, a japáni halászsok munka közben folytonosan énekelnek: «jásszi, jeisszi, jásszi, jeisszi» . . . Az ének egyhangúságában csak akkor van egy kis változat, a mikor egy-egy izromban nagyon is sok hal jut a hálóba, a mikor a «jásszi, jeisszi»-t egy kissé gyorsabb tempóban és magasabb hangon énekelik. Így lassanként a háló végéhez érve, «ej-jaga» (amolyan «éljen»-féle) kiáltás mellett az itt összezsufolt halakat a hajóba dobálják. Erre a megrakodott hajóval az úgynevezett «csomagoló rak-tár»-hoz eveznek, mialatt ezt a hajszát mások újból megkezdik; s így tart ez naponként 17 órán át. Poljakoff nem mulasztotta el ez alkalommal a japániaknak ügyességét, pontos és szapora munkáját, mind a hajszánál, mind pedig a halaknak úgynevezett csomagolásánál (a halak testének fölhasításánál, a beleiktől való megtisztításánál, húsok besózásánál stb.) a legnagyobb dicsérettel kiemelni. Hogy mily gazdag eredménynyel jár itt a halászat, képzelhetjük, mert egy-egy hálófogásra 200—1500 nagy 7—15 fontos keta kerül a hálóba. Az élelmes japániak, kik a halászatot mind a mai napig Szaghalin szigeten az orosz kormánytól haszonbérbe bírják, igen nagy haszonnal és messze kereskednek halaikkal; míg a benszülött oroszok és giljások csak kénytelen szemtanúi annak, mint halászszák el a jött-ment idegenek orruk elől a tömérdek halat, a melyeket az ő természetes tulajdonuknak tekintenek.

Természetesen ott, a hol annyi hal van, a hol a levegő már mérföldnyi távolságra tele van a rothadó halrészek szagától,*) ott a halászó és ragadozó vízi madarak nagy sokasága sem hiányozhatik, kezdve a halász-sastól (Pandion haliaëtos)

*) Poljakoff (i. h. 106. lap) írja, hogy egy éjjel a jurtból (fakunyhóból) kimenvén, élénk phosphorfényt vett észre. Utánna járván a dolognak, találta, hogy ezt a «tengeri fény»-hez hasonló tüneményt a szárításra fölakasztott halak, meg a földön heverő lenyúzott halak phosphorizáló húsa okozta.

és a fehér tengeri sastól (*Haliaëtos albicilla*) egészen a sirályig, parti fecskéig és a szarkáig, a mely utóbbi mindenütt ott kotnyeleskedik, a hol valami lopni való van, vagy a hol az állatvilág előkelőitől visszamaradt morzsákat lehet összeszedgetni. Poljakoff Szaghalin sziget madárvilágát (*Ornis*) egészen azonosnak találja Szibériáéval, akár a partokon élő madarakat tekintve, akár pedig az áthatatlan sűrűségű erdők (az úgynevezett taigák) madarait tekintve. Poljakoff a különféle rendű, nemű és családbeli madarak fajainak hosszú sorát említi föl és Szaghalin gazdag madárvilága akár ornithologiai szempontból, akár a vadászat szempontjából ritkítja párját. — Én e helyütt csupán csak egyetlen egy érdekes észleletet akarok még fölemlíteni, a melyet Poljakoff a ludakra és kacsákra vonatkozólag tett. Poljakoff mondja: «Így itt a ludaknak és kacsáknak különös módon kell kiköltetniök, mert sem azoknak, sem ezeknek nincs kedvök kotlani, jöllehet már januáriusban párzanak és majdnem naponként és pedig még az egész nyáron át is tojnak. A tojások kiköltését a kotlóstyúkok eszközlik ugyan, de ilyenkor az is megesik, hogy a lúd-tojások a költés végén is majdnem egészen friss állapotban maradnak vissza. Miként kelljen ezt a tudományos és mezőgazdasági szempontból is érdekes jelenséget magyarázni? Ezek a domesztikált madarak miért is vesztették el költési ösztönüket? Én a rejtélyt következőleg iparkodtam megfejteni: én ugyanis egy kacsapárt észleltem és észrevettem, hogy a gácsér nemcsak a saját élete párjának, hanem a többi nőstény madaraknak, tyúkoknak és libáknak sem hagyott soha sem békét és csupán csak a kakasoknak és gúnároknak sikerült ezt a «soknejűségben» dúskálót megszalasztani s a vízbe kergetni. De ugyanezt a gúnárokról is észleltem s így a hímeknek e telhetetlen viselkedése az, a mi a csekély számmal lévő nőstényeket a kotlás ösztönétől visszatartóztatja s ekként bennök az anyai szeretetet előli» (i. h. 22. oldal).

A hol áthatatlan sűrű őserdők vannak, ott a vadak uralkodnak s ezek között egyfelől a medve és másfelől a gímszarvas az első rangot foglalja el. Szaghalin sziget kisebb vadjai között a róka és a czoboly a kereskedés szempontjából nagyon nevezetesekek, a mennyiben az egyhangú vélemény szerint a szigetiségi állatoknak (medvéknek, rókáknak és czobolyoknak) a prémje sokkal becebb, mint a kontinensen az Amur vidékén élő állatoké. — Minthogy a benszülöttek életmódja úgylis csak a vadá-

szatra és halászatra szorítkozhatik, s minthogy a halászat tejfölét már nem ők, hanem a japánok szedik el, így tehát még csak a becses prémű állatok vadászata az az egyedüli kereseti foglalkozásuk, a miből még nyereséget húzhatnak. Télen az állatok prémje sokkal finomabb és tartósabb szőrű levén, a róka- és czobolyvadászat évszaka tehát telvíz idejére esik. A vadászat Szaghalin szigeten, a vadak nagy bősége következtében, még kifizeti magát s képes az ügyesen lövő és cseltvető benszülötteknek hasznot hozni; de mihelyt a fölszabadult fegyenczek száma szaporodni fog s az őserdők vadait a puskadurranások tanyáikból föl fogják riasztani, akkor a benszülöttek ez utolsó keresetforrása is rögtön le fog apadni s kipusztulásuk attól a pillanattól kezdve rohamossá fog változni. Ismerkedjünk meg tehát ezekkel a pusztuló félben lévő benszülöttekkel.

TÖRÖK AURÉL.

PALACKY FERENCZ ÉS A MAGYAROK.*)

Első közlemény.

Érezzük, hogy csak honfikéz írhatja meg vonzólag egy nemzet történetét. Ezt látjuk a csehek történetírójában, Palackyban, is. Fájdalom, hogy egyszersem látjuk, miként válik a nemzeti érzelem elfogultsággá s miként vezet igaztalanságra az elfogultság más nemzetek iránt.

Csengery Antal.

I.

Vannak tárgyak, melyekkel mind a mellett, hogy kiválóan fontosak és általános érdekűek, nem örömet foglalunkunk. Pusztá megemlítésökre is bizonyos kellemetlen érzés fog el bennünket és kitérünk előlük, ha tehetjük.

Ily kellemetlen tárgy volt reám nézve mindig az úgynevezett nemzetiségi kérdés, valahányszor és bármily alakban élém került. A lapot, mely erre vonatkozó közleményt hozott, akaratlanul letettem; alig, hogy elolvashattam a könyvet s nem

*) 1. Palacky Ferencz: *Dějiny Národu Ceského* (A cseh nemzet története). Prága, 1876. — 2. Dr. Kalousek József: *Nástin životopisu Frantiska Palackého* (P. F. életrajzának vázlata. 1876, Prága.) — 3. Dr. Dudík Beda: *Dějiny Moravy* (Morvaország története). Prága, 1875. — Jireček Konstantin József: *Dějiny Národa Bulharského* (A bolgár nemzet története). Prága, 1876. — 5. Safarik Pál József: *Slovanské Starozitnosti* (A szlávok régi emlékei). Prága, 1862. Mind az öt mű Tempski B. prágai könyvtárus kiadványa. — 6. *Napíszkí Alekszandra Ivanovicsa Koselyjova, 1812—1883* (Koselyjov Ivanovics Sándor emlékiratai). Berlin, 1884. Behr B. bizománya. — 7. *Nesztorovja Lyjetopisz* (Nestor krónikája). Moszkva, 1874. Szalajev testvérek kiadványa.

hallgathatám nyugodtan a szónokot, ha erről szólott. És azt tartom, nem vagyok az egyedüli, ki e kérdéssel szemben ily helyzetben érzem magamat; így vannak vele mások is, honfitársaink nagy része, kik jól tudják, hogy a nemzetiségi kérdés, mint az nálunk fölüté fejét, a magyar államot alapjaiban támadta meg, annak testén sok sebet ejtett; alig négy évtizeddel ezelőtt körülbelül fél milliónyi emberélet lőn áldozata és sok millióra menő vagyon pusztult el akkor. Mi, kik a kétségbeesett küzdelemnek tanúi valánk, kik ebben részt vettünk magunk is, a «nemzetiség» szónak kiejtésénél is a párolgó embervér és porrá égett lakhelyek üszkeinek szagát érezzük.

Igen természetes, hogy az ellenszenv és fölindulás első sorban a mozgalom szerzőit éri, kiknek neveit, bármiképen dicsőítsék párthíveik, nem tudjuk a sok szerencsétlenség- és szenvedéstől elválasztani, mit föllépésökkel az állami és társadalmi élet körében, főképp pedig azzal okoztak, hogy mérsékletet nem ismerő fajharczot idéztek elő az egy állami közösséghez tartozó emberek közt, mely végeredményében az állami kötelek fölbontásához is vezethet vala, ha ez csak az izgatóktól függött volna.

E komor hangulatnak véljük tulajdonítani a közönyt, melylyel eddig Palacky Ferencz neve nálunk találkozott. A szlávok ez újabbkori vezére, mint őt párthívei nevezik, mint történetíró és politikus, sokat foglalkozott a magyarokkal s nem egy támadást intézett ellenünk; e föllépése következményeit érezzük ma is. Erre azonban se kezdetben, se az események későbbi folyamán a magyar közönség nem sokat ügyelt; irodalmi és politikai tevékenységével, tekintettel különösen ennek hazánk közviszonyaira gyakorolt hatására történelmi irodalmunk eléggé nem foglalkozott; szóval Palacky Ferenczcel eddig oly keveset törődtek nálunk, hogy az újabbkori nemzedék őt névről is alig ismeri, magyar kortársai közül pedig csak azok, kik műveit tanulmányozták és kik, mint a hatvanas években végbe ment politikai átalakulások részesei, a monarchia túlsó felének közviszonyaival is foglalkozván, Palackyval, mint az osztrák-magyar kiegyezés határozott ellenzőjével állottak szemben.

Azóta Palacky Ferencz neve még csak egyszer hangzott nálunk, és pedig a hírneves férfinak halála után, midőn föltötte, mint a magyar tudományos akadémia külső tagja fölött,

az akadémia 1880-ik évi február hó 23-dikán tartott ülésében Zsilinszky Mihály emlékbeszédet olvasott föl. Ez emlékbeszéd mind tárgyánál, mind szerkezeténél fogva igen is alkalmas volt arra, hogy a magyar közönség a nagy nevű szláv író és politikus viselt dolgaival és hazánk közviszonyaira is gyakorolt befolyásával közelebbről megismerkedjék. Ez azonban nem történt; a tisztességes parentaliák, melyekkel a magyar tudományos akadémia elhunyt tudós társa emlékének áldozni kívánt, nem keltettek nálunk nagyobb, a napi események általános jelentőségén fölül emelkedett érdeklődést. Miért nem? Mivel Palacky egyáltalán nem tartozott a magyar közönség oly ismerősei közé, kikkel foglalkozni szeretett volna; annyit tudtak felőle, hogy a magyarnak nem volt barátja, ennek okát pedig se nem bánták, se nem kutatták.

Azután egy emlékbeszédnek, mint a sírkő fölíratának, kegyeletosnak kell lennie s már ennél fogva sem nyithat tért, ellentéteteket taglaló elmélkedésnek. A ravatal előtt, melyet egy egész nép gyásza vett körül, elnémult a nehezteles, melyet éreztünk; azon perczen, midőn a halál örökre veget vetett a nevezetes férfiú működésének, elhallgattuk a bírálatot, mire működése jogosít vala. Ekkor csak jó tetteiről emlékezünk meg, melyekkel honának és embertársainak használni kívánt.

De miután eleget tettünk a kegyeletnek, adjuk meg a magáét az igazságnak is. Palackynak szellemi hagyatéka, melyet fajrokonai nagy becsben tartanak, amolyan I. Péter czár-féle politikai végrendelet, mely a «szlávtság» javára a mi örökségünkről, a magyar földről, is rendelkezik. E részben tehát nekünk, tényleges és véleményünk szerint jogos birtokosoknak, is van hozzászólásunk, s épenséggel nem érhetjük be az akadémiai emlékbeszéd engesztelő zárszavával, mely azzal végzi, hogy «a megpróbáltatás nehéz napjaiban Palacky nem volt a mi barátunk, politikai eszméi ellentétben állottak hazánk szent aspiratióival, de ez nem akadályoz bennünket abban, hogy híven tüntessük fel őt annak, a mi volt, tudniillik példányképe a fáradhatatlan munkásságnak, buzgó keresője az igazságnak és fölkennt bajnoka a tudományak».

Itt önkényt támad a kérdés: Ha ő oly buzgó keresője volt az igazságnak, és ezt abban találta, hogy míg élt, ellenünk küzdött: mi bírta őt e föllépésre? erre talán mi adtunk okot? A kutatás e teren semmi esetre sem fog kárba veszni,

akár van Palackynak igaza, akár nincs. A rideg igazságnak, ha nem jól esik is, jó hatása van, mint a fanyar, de jól választott gyógyszernek: gyógyít mindkettő. És ha egyszer egy nagy nevű történetíró és befolyásos politikus, kinek szavára ezek hallgatnak, ki nyilatkozataival irányt tűz a közvéleménynek, ha ily férfiú tudatosan vagy véletlenül téveszmét vagy a valószínűségnek meg nem felelő állítást bocsát világgá, akkor mindenkinek, ki teheti, kötelessége rámutatni a tévedésre s eloszlatni a halvéléményt, mely annál nagyobb bajok szülője lehet, mennél nagyobb tekintélynek örvend annak szerzője.

Palacky irodalmi és politikai valóban fáradhatatlan működésének fő s úgy szólván egyedüli célja volt a cseh-morva nemzetiségi eszmének állami megvalósítása hazájában s ugyan ily irányú tevékenységre buzdítá később, bár csak közvetve, az osztrák örökös tartománybeli és Magyarország területén élő többi szláv törzseket is példája által. Végül Európa összes szláv eredetű népeinek tömörítését és a szlávok egyetemes világuralmi állását vette szemügyre. Hogy még ennél is rövidebben szóljunk: Palacky volt a panszlavismus értelmi szerzője, és míg élt, annak elismert legkiválóbb vezére. Igen természetes, hogy mivel tevékenysége és befolyása hazánkra is kiterjeszkedett, nekünk magyaroknak különösebb okunk van Palacky Ferencznek a történetírás és politika terén félszázadnál hosszabb időn át folytatott működését jól megfigyelni, és az ebből folyó, reánk nézve komolyakká válható következményeket is levonni.

Azt ugyan, hogy Palacky panszláv lett volna, hozzá közel álló hívei tagadták volt, de mi e tagadás őszinteségében nem hiszünk. A dolog természetében rejlik, hogy a ki egy közérdekű eszme érdekében sikra száll és győzni akar, annak szövetségeseiről kell gondoskodnia, ezeket pedig Palacky az egy törzsről szakadt, ámbár egymástól rég elvált többi szláv törzsekben vélte fölhalálhatni. Életrajzírója, dr. Kalousek József, igen rossz néven veszi dr. Kronos Ferencz, osztrák történetíró nyilatkozatát, ki azt mondá, «hogy Palacky a közte és a németseg közt kitört harc folyamán mindinkább mélyebben merült a panszlavismus eszméjébe», s ennek ellenkezőjét Palackynak a frankfurti nemzetgyűléshez 1848-ban és dr. Schuselka Ferencz, a bécsi *Reform* szerkesztőjéhez 1873-ban írt leveleivel iparkodik bizonyítani. «Palacky — úgy mond — soha nem törekedett arra, hogy a szlávok politikailag és nemzetileg közös főha-

talom alatt egy állammá egyesüljenek, sem pedig arra, hogy közös és egységes irodalmi nyelv segélyével egy nemzetté alakuljanak át».

Szívesen elhiszszük, hogy a szlávok újabbkori vezére erős képzelődő tehetsége ellenére, mely vele sokszor feledteté vagy álomszerű káprázatokban mutatta a valóságot, a politikai alakítások iránt mégis bírt annyi realis érzékkel, hogy merőben megvalósíthatatlan czélokat nem hajhászott. Ámde ugyanezen életrajzíró maga is beismeri, hogy «Palacky a szláv érdekközösség bajnoka, tudniillik azon volt, hogy a szlávok közös érdekeiket kölcsönösen fölismerjék, egymáshoz vonzódjanak, egymásnak segítségére legyenek, hogy a náloknál szerencsésebb népekhez hasonlókká válhassanak». Tehát faj- és nyelvbeli rokonság alapjára fektetett érdekközösség: a leghatározottabb politikai program, melyet fajrokonainak századokon át követendő czélül tűzött ki, melynek valósítására kezdetben nyelv- és történetirodalmi, hovatovább pedig politikai tevékenység szükséges és a melynek eszközei az imént idézett, emberbaráti érzület lehelő szavakba rejtőznek. Ily irányú tevékenységre Palacky adta ki a jelszót, s ennek uralma alatt alakultak a szlávok sok helyütt, különösen ott, hol németekkel vagy magyarokkal vegyesen laknak, külön pártokká, ezek ily irányú törekvéseit pedig az egyetemes európai sajtó a panszlavismus fogalma alá foglalja.

Közre kiható csekélybbszerű újítások is természetes akadályokba ütköznek; az ellentét mindenütt a kísérlet nyomában jár még akkor is, ha a kitűzött czél mások érdekköreit nem érinti. Hátha a fölvetett eszmék, a valósítani kívánt érdekközösség a fönnálló állami és társadalmi rend átalakítását czélozza, mint Palacky nemzetiségi tervei? Ő egy nagyszabású, tömegek fölzigatására alkalmas eszmét vetett föl, melyet «nemzetiségi egyenjogúságnak» nevezett — és a rajongássá vált képzelődés kalauzolása mellett, melynek komolyabb tudományos készültségét is alárendelé, a hangzatos eszmét: a fajbeli érdekközösséget világgá bocsátva, azzal saját hazájában és azon kívül mindenfelé különböző természetű izgalmat keltett; a közönség egy része örült és méltánylá föllépését, másika fölháborodott és terveinek nyíltan vagy hallgatag ellenszegült. Ekkor a támadók és védők között mértéket nem ismerő, sokszor végleteleg fajült küzdelem támadt és azóta foly tovább nemzedékeken

át a nélkül, hogy a felek megállapodásra és megnyugvásra juthattak volna.

Palacky is, midőn eleinte a cseh-morva, később pedig az egyetemes szláv nemzetiség «jogaiért» szállott síkra, két nagy akadályt látott maga előtt: a német és a magyar elem szomszédságát, és mindkettőnek államiságát. Ezek állottak s állanak most is a szláv törekvések útjában, s ezek ellen foly a küzdelem szakadatlanúl, nyomról nyomra. Az osztrák tartományokban a németiség már sok tért veszített; a szlávok folyvást támadólag és hódítva lépnek föl mindenütt: az iskolában, a községnél, az állami igazgatás minden ágában, hol ez az állampolgárral közvetlen érintkezésbe jő. A tartományi gyűlések és maga a reichsrath folytonos nemzetiségi villongások színhelyei lettek; a nemzetiségi kérdés mindig napirenden van; bármily csekély tárgyaknál is előrántatik; folytonos táplálékot nyer az izgalom, a gyűlölet s az elkeseredés; és ennek uralma alatt már régóta két ellenséges táborra szakadt a társadalom; a felek között pedig a közeledés s a viszály megszüntetése egyelőre kizártnak látszik. És e sajnálatos jelenségekben nyilvánulnak a Palackyék részéről megindított s nagy hévvel folytatott nemzetiségi mozgalmak következményei; ezeket újjongva nézik és szítják Ausztria-Magyarország ellenségei és magokra nézve kedvező eredményt várnak tőlök a jövőben előállható bonyodalmaknál; barátaink pedig aggódnak rajtunk.

Ez üzemekkel szemben a mi ellentállásunk sokkal erősebb és hathatósabb, de épen ez oknál fogva nehezebb is lett. Politikai küzdelmekben a magyar kiváló szívósságot és tapintatot is tanúsított századokon át, bár nem volt mindig előrelátó. A szláv mozgalom vezetői ezt fölismerték és kezdettől fogva egész mostanig ellenünk törnek minden oldalról. Politikai hitöknek egyik dogmája, hogy a magyarság ellen küzdeniök kell egész erővel, szakadatlanúl és mindenütt, a hol érik. Nekünk tehát egy soha nem nyugvó és mindig támadásra kész ellenséggel van dolgunk, ennél fogva nekünk is készülnünk kell ellene egész erővel és fölkeresnünk öt állásaiban. A szó- és tollharcz, miben eddig részt vettünk, reánk nézve egyenetlen volt; nem fordítottunk reá elég figyelmet. Nem igen bántuk, mint ámitották híveiket és a világot egész tudatosan a panszláv írók, mint ferdítették és hallgatták el a valóságot, mily bőszen támadásokat intéztek ellenünk — hála Istennek, eddig nem

karddal, szuronynyal és ágyúval — erre majd csak később kerül a sor — hanem egyelőre csak tollal, tén tával, nyomdai festékekkel, szónoklattal és egeket verő *Hej Slorane*-féle «hős» dalokkal — valahányszor csak jónak látták. Ámde a nyomtatott lap a mily hatalmas fegyverré válhatik, ha nem ámit, ha igazat szól, és fölfedi azt, mit az ellenfél elhallgatni jónak látott, épen oly veszedelmes eszköz a rosszra annak kezében. Izgatás, a közvélemény félrevezetése, a nép jóhiszeműségének kiaknázása és gyűlölet terjesztése a magyar állam és nemzet ellen: e fegyverekkel küzd ellenünk a panszláv sajtó és irodalom bent a hazában és a külföldön; de mi mindennek oda sem nézünk, beérjük vele, ha a napi sajtó a panszláv üzelmekről rövid közlést hoz, de nem bánjuk, ha elmarad. Pedig szükséges, hogy a panszláv «kérdést», mely épen most ismét sok embernek agyában forr, és mely immár európai jelleget öltött, vizsgáljuk meg alapjaiban és pedig mi magyarok kizárólag magyar szempontból. Ismerkedjünk meg a szláv mozgalom kezdetével és lefolyásával; és vessünk számot a következményekkel, melyekkel talán szemben fogunk állani.

Sokan meg fognak lepetni, ha azt olvassák, és e lapok folyamán arról győződnek meg, hogy a panszláv eszme Magyarország szülötte; itt látott napvilágot, itten nőtt nagygyá és világszerte innét áradt el. Igen, Palacky Ferencz Pozsonyban nevedekett, magyar földön kezdé és végzé tanulmányait, a szlávok vezérévé itt képezte ki magát; a szláv ethnographia, nyelvészet és szépirodalom alapvető munkáinak szerzői, Palacky tanulótársai, magyarországi születésűek, a panszláv mozgalom legbuzgóbb hívei és terjesztői pedig szintén ide való, fölvidéki lutheranus lelkészek voltak — és azok most is. Igen érdekes és tanulságos adatokat szolgáltat e tekintetben Palacky életrajza, miből egyet-mást közölnünk kell nem csak azért, hogy a mozgalom keletkezése- és fejlődésével megismerkedjünk, hanem azért is, mivel e visszapillantás hazánk társadalmi és közviszonyait e század első felében sajátságos — eddig talán eléggé meg nem figyelt világításban, de annál erősebb árnyalatban is tüntetik elő.

Palacky Ferencz Morvaország éjszakkéleti határszélén, Hodslavicz községében született, hol atyja, György, lutheranus tanító és jegyző volt, de a két hivatal jövedelmeinek elégtelensége miatt szabómesterséget is űzött és vaját is küldözgetett a

bécsi piacra. 1809. évi ősszel tizenegy éves Ferencz fiát Trencsénbe hozta, hogy őt az ottani lutheranus alumneumban latin nyelvre taníttassa. — Azonkívül, hogy fiát a lelkészi pályára szánta, melyen a latin nyelvre szüksége volt, ezt pedig akkoriiban Magyarországon sokkal jobban tanulhatta meg, mint bárhol másutt: e súlyos áldozatra a még más hat gyermekkel megáldott szegény atyát még azon körülmény is indította, hogy ez időtájban a protestánsok, kik az úgynevezett örökös tartományokban, tehát Morvában is, csak az 1781-ik évben megjelent pátens következtében léphettek vallásuk szabad gyakorlatába, meg nem bírtak jól berendezett nyilvános jellegű tanintézetekkel, hanem kénytelenek valának gyermekeiket katolikus gymnasiumokba küldeni, ezektől pedig a hitbuzgó apa féltette fiát, mivel azt vette volt nála észre, hogy a megelőző két év alatt, mit a német nyelv megtanulása kedveért a szomszéd Kunwaldban töltött, a katolika vallás iránt nagy hajlam kezdé nála fejlődni.

Különben nemcsak ez időtájt, hanem azelőtt és később is évenként sok cseh és morva ifju látogatta a magyar fölvidéki protestáns, és katolikus iskolákat is. És idők folytán a fölös számmal szakadatlanul beszállongott iparosok- és munkásokkal együtt sokan telepedtek itt le állandóul és nem egy, most már ízig magyar család alapítói lettek.

Palacky életrajzírója azt mondja, hogy az három évi tartózkodása alatt Trencsénben a latin nyelvnel egyebet nem tanúlt. Mintha bizony az akkori oktatásnak nem ez lett volna alapja és fő czélja. Avagy lehet-e valaki ethnographus, nyelvész vagy történetíró, ki teljesen nem bírja a latin nyelvet? De Palacky ekkor nem csak annyit, hanem többet, sőt úgy szólva mindent tanúlt, mert mint azonnal látni fogjuk, itt tanulta hazáját és nyelvét szeretni. Mert nem ugyan az első három év alatt, de valamivel későbbben itt villant föl nála a hazafiúi és nemzeti érzület első szikrája, melytől csakhamar lángra gyúlt keble, mely saját maga és sok más ember életének és gondolkozásának egészen más, új irányt adott.

1812-ben Pozsonyba hozta őt atyja, hogy az evangélikus ágostai hitvallásnak ottani lyceumán tanulmányait folytassa. E lyceumban már 1803 óta állott fönn a cseh-morva nyelv és irodalom számára külön tanszék, melynek fölállítását különösen az egyháziak követelték volt oly czélből, hogy a lelkészi

pályára készülő ifjaknak alkalmuk legyen az irodalmilag művelt cseh nyelvet alaposan megtanulni, mely különben is a fölvidéki tót nép kezén forgó szentírás és zoltárkönyvek, a hit-szónokok és az egyházközségek hivatalos nyelve vala.

A férfiak, kik a pozsonyi cseh tanszék szervezését kieszközltek, bizonyára jóhiszeműleg a vallás ügyének vélték ez által használni, mert az egyházi szolgálatot lealacsonyítva látták, ha a lelkész az Isten házában ünnepélyes alakot ölteni képtelen köznyelven szól a néphez, mely ritkán éri be azzal, mit neki saját nyelvén elmondanak, s mit jól megértett, hanem képzelődő tehetségét is kívánja foglalkodtatni a szokatlan, előbb talán soha nem hallott, s inkább sejtett, mint megértett mondatokon. Tagadhatatlan, hogy a nyelvtanilag művelt és kifejlett irodalommal bíró cseh nyelv egyházi czélokra is sokkal alkalmasabb volt, mint a fölvidékünkön dívó, német és magyar kifejezésekkel kevert és több tájszólamra szakadó tót vagyis szlovák nyelv, melynek akkor saját irodalma még nem volt, és valljuk be őszintén, most sincsen olyan, melyet a fölvidék minden részei magokénak ismernének.

Ebben leli magyarázatát a meglepő dolog, hogy Magyarország egyik főbb, és pedig koronázási és országgyűlési városában már e század elején állott fenn a szláv nyelv és irodalom számára szervezett tanszék, mielőtt még a magyar nyelv rendszeres tanítására gondoltak volna! A cseh-morva nyelv és irodalom tanszékét, megalapításától kezdve vagy harmincz éven át Palkovics György magyarországi származású, cseh író foglalta el, kinek Pozsonyban talán nyomdája is volt, vagy a lyceum nyomdáját kezelte ő, mert az öreg Palacky György fia kíséretében, egy cseh iskolai olvasó-könyvet is hozott magával, mit ő írt és itt akart nyomatni és az erről való gondoskodást Ferenz fiára bízta. Ez pedig Palkovicscsal nem mint a cseh nyelv tanárával, hanem mint a nyomdára ügyelővel lépett először érintkezésbe, és ámbár őt Palkovics nyomdába szánt cseh dolgozatainak tisztázására használta, az ekkor már 15-dik évébe lépett ifjú Palackynál még sem látjuk legkisebb jelét is annak, hogy ekkor saját anyanyelve és nemzetisége iránt legkevésbé is fölbuzdult volna. S ezen nincs mit csodálkoznunk; a «nemzetiség» szó ekkor még ismeretlen volt, ez a mostani értelemben csak évtizedekkel később jött forgalomba. Nemzeti érzület és külön cseh vagy morva hazafiságnak a közéletben ekkor még semmi

nyoma. Apja nem nyelvtanulás, hanem vallásoktatás kedvéért hozta fiát Pozsonyba, ennek pedig eszébe sem jutott, hogy saját anyanyelve tanulására, mit itteni társai hévvel üztek, ő különös gondot fordítson. Jellemző az is, hogy az öreg Palacky elemi iskolák számára írt cseh-morva olvasó-könyvét Magyarországon nyomatta. Ez arra mutat, hogy saját honában cseh nyomdát nem talált, de talán arra is, hogy otthon a censura szigorától is kelle félnie, holott itt ilyenmő akadályok nem mutatkoztak, mivel mint a szláv írók örömmel említik, ekkor már a «szláv» nyelvnek és irodalomnak saját «tűzhelye» volt Pozsonyban, hol évenként sok százra menő cseh nyomtatvány és több folyóirat látott napvilágot.

Míg azonban Szláviának e háztüze és ezt szítók egész serege, bár naponként megfordúlt köztük, Palackynál a nemzeti érzületet nem volt képes fölébreszteni: egy évvel később egy trencsényi polgár házában, hová véletlenül vetődött volt, a szláv mythos ez újabbkori Prometheusa föltalálta az örök tüzet, melytől legott nemcsak saját keble gyúlt ki, de mely később honfitársai és más szlávok szívébe is lobot vetett, hogy többé el se hamvadjon.

Midőn ugyanis 1813-dik évi ősszel a szünidők elmúltával az ifjú Palacky Trencsényen át Pozsonyba indult, hogy tanulmányait folytassa, a hirtelen beállott rossz idő; záporosó és fürgeteg több napon át ott marasztá őt Trencsényben és ekkor betért Bakos nevű ottani polgár házába, kinek fiával együtt járt iskolába és barátkozott. Ki volt légyen ez a Bakos? azt nem tudjuk, Palacky életrajzírói nem említik. Neve magyar származásra mutat. A korábbi századokban Trencsény vára nevezetes történelmi események színhelye volt, hét század folyamán királyokat, főurakat és a magyarság javát fogadta falai közé, mígnem 1790-ben tűzvész következtében el nem pusztult. Csák Máté és az utána következett várurak szolgálatában, kik közt a középkor legfényesebb neveit látjuk, százakra és ezerekre menő magyarság állott, s innen van, hogy a fölvidéken nagy számú ősrégi nemességgel találkozunk. Hogy Bakos nem tartozott ama «polgárok» sorába, kik akkor mint a nemesség és parasztság között álló külön rendi osztály tagjai, polgároknak nevezettek és rendesen ipart üztek, azt onnét következtetjük, mert házában könyvtárt tartott, és a mi akkor nagy dolog volt, hírlapot is járatott, még pedig Bécsből. Volt légyen bár földbirtokos, vagy úgynevezett honoratior — ügyvéd,

orvos vagy mérnök — Palacky életrajzírója csak azt mondja, hogy Bakos a cseh irodalom barátja, a Bécsben épen akkor megjelenni kezdett cseh hírlapot, a *Videnske Novinyt* járatta. És hogyan történt, hogy a kétségtelenül magyar származású, talán nemes, de minden bizonynyval a művelt osztályhoz tartozó trencsényi lakos a cseh könyvekre és olvasmányra veté magát? Hát ez bizony csak úgy történt, hogy Bakos, többi fölvidéki kartársai-val egyetemben, alkalmasint csak tótul és latinul és valamit talán németül tudott. A magyar szó ez időtájt a fölvidéken nagy ritkaság, a német is csak elvétve, a főrendüeknél, a Szepességen és a bányavárosokban volt hallható. Latin vagy tót nyelvű napi irodalom hiányában tehát Bakos cseh hírlapot járatott, melynek nyelve mégis legközelebb áll a mi fölvidéki tót nyelvjárásunkhoz, és a pozsonyi lutheranus theologusoknál már nagyban dívott.

Történt azonban, hogy Bakos nem tudván a cseh hírlap egyik másik kitételén eligazodni, vendégétől, a fiatal Palackytól kért magyarázatot. És ekkor a tizenhat éves pozsonyi tanuló a cseh nyelvben tudatlanabbnak bizonyult mint Bakos maga; bevallá előtte, hogy eddig cseh könyvekre nem ügyelt («*že dosud knih českých sobe nevšimal*»). A föltünést, hogy a morva ifju saját anyanyelvét nem érti, ennek megszegyenítése követte, és e percztől kezdve az ifjú Palacky Ferencz magába szállt, föltette magában, hogy a cseh könyveket olvasni, és a nyelvet ápolni fogja: úgy érzé, mintha új világ nyílt volna meg előtte. Még Trencsénben időzése alatt vendégszerető gazdája megismerteté őt Jungmann hazafias irataival, melyekkel a cseh népet elhanyagolt, sőt eltiport nemzetiségének fölkarolására buzdítá. Ugyancsak Bakos adta kezébe Comenius híres *Orbis pictusát* cseh nyelven, melyet a nagyhírű protestans pap és tanító Sárospatakon írt vala, hová őt 1649-ben Rákóczy Zsigmond az ottani gymnasium berendezése kedvéért hívta volt meg. És kezébe adta még Chateaubriand *Ataláját* cseh fordításban, minek olvasása — elképzelhetjük — mélyen hatott az ifju kedélyére, kinek ily szellemi élvezetről, a képzelmet s érzületet egyaránt megragadó olvasmányról, aligha volt előbb fogalma.

Íme a XIX. századbéli szláv apostol megtérésének rövid elbeszélése. Őt ugyan nem sújtotta földre villám s nem kellett elkábulnia, mint szent Pálnak, hogy észre térjen. Ő a csúf idő elől egy igénytelen magyar polgár házába menekült, és a sors

könyvében úgy volt megírva, hogy honát és nyelvét egy magyar honpolgártól tanulja meg szeretni és becsülni. A jó Bakos bizonyára meg sem álmodta, hogy azon néhány nap alatt, mit fiának tanuló társa nála töltött, ezt a szlávok oly nagyhírű emberévé és Magyarország ellenségévé avassa, a mi azután csakhamar lett.

Az ifjú Palacky érületét ezentúl ellenállhatlanúl ragadta meg a cseh nyelv és nemzetiség ügye, és ez időtől fogva annak szentelé minden tehetségét. Pozsonyba visszatértekor nyomban segédkezet nyújtott Palkovicsnak *Tydennik* cseh folyóirata és cseh-német-latin szótára szerkesztésében, lyceumi tanulótársai közül pedig kiválasztotta a rokon érzelmű cseh-tótokat és szerbeket. Egyik tanulótársa volt Kollár János, a későbbi pesti evangélikus lelkész és hírneves cseh-tót költő, a másik Benedikti (Blahoslav) János. Ennek útján érintkezésbe lépett Safarikkal, ki akkor Jenában tanult és megküldé neki Macpherson *Ossian*jának néhány dalaít, melyeket cseh nyelvre fordított le. A későbbben hazajött Safarikkal együtt adta ki Pozsonyban 1818-ban a cseh költészet és prosodia elemeit, miután a megelőző évben két hónapon át az *Ephemerides politico-statisticae Posonienses* című latin folyóiratot is szerkeszté két hónapon át, a laptulajdonos megbízásából.

Philosophiai tanulmányait ugyancsak Pozsonyban a királyi akadémián végezte 1816-tól 1818-ig. Kant philosophiája, mit nagy hévvel tanulmányozott, gondolkodásának új irányt adott: fölhagyott a gondolattal, illetőleg apja tervével, hogy lelkészi pályára lépjen. Tanulta a francia és az angol nyelvet, szerb tanulótársai segítségével pedig megismerkedett a déli s ó-szláv nyelvekkel, fölkarolta az orosz és az összes szláv irodalmat, mire az egész monarchiából, sőt kívülről is oda gyülekezett szláv ifjak társasága alkalmúl szolgált. E mellett még elővette az olasz, spanyol és portugál nyelv-tanokat, olvasgatta a görög és latin classicusokat, s ekképen megveté alapját a nagyszerű nyelvismeretnek, melynek később nyelvészeti, ethnographiai és történelmi munkáinál nagy hasznát vette.

Palacky irodalmi munkásságának bővebb ismertetése nem tartozik jelen föladatunk körébe. Az elmondottak által csak azt akartuk igazolni, hogy Palacky egész tudományos kiképzését a pozsonyi evangélikus lyceumnak és királyi akadémiának, tehát Magyarországnak köszönheti. De nemcsak ő, hanem a szláv

nyelvészet és panszláv mozgalom fő emberei, Safařik, Kollár és sok más magyarországi születésű, nevezetes szláv író ugyan csak eme pozsonyi evangélikus iskolából kerültek ki. Prágában vagy Pétervárott, a jelen század első negyedében panszláv irányú mozgalomnak még híre sem volt, midőn Pozsonyban ennek alapja már meg volt vetve, midőn a kizárólagos szláv érületet terjesztő irodalom itt meghonosult volt és világszerte éleszté és szította a tüzet a szláv népeknél. Palacky, Safařik és Kollár, a pozsonyi lutheranus iskolának e három növendékének föllépte s irodalmi munkássága előtt öntudatos nemzeti szláv irodalomról alig lehet komolyan szólni. Safařik, Palacky mellett is a legnagyobb szláv író, nem Pozsonyban tanult ugyan, de 1817-ben mint nevelő egy magyar családnál itt tartózkodott, itt ismerkedett meg és bensőleg érintkezett Palackyval, s ennek mint épen említők, már a rá következő évben dolgozótársa lön. A *Slovanzké Starozítosti* (A szlávok régi emlékei) a szlávok e bibliája aligha látott volna napvilágot s azon alakban bizonyosan nem, ha a csöndes és magába vonult Safařikot a hevesebb véralkatú és élénk képzelődésű Palacky nem serkenti és nem befolyásolja.

E két szellem különben is kiegészíti egymást, mert az őstörténelem mythosa és az ezt hosszú időközökben követte valóságos történelmi események között a hézagot Palackynak képzelő tehetsége s valószínűségek föltüntetésében jártas leleményessége töltötte ki, minővel ennek történelmi műveiben nagyon gyakran találkozunk, de mely a higgadtabb Safařiknak természetében nem állott. A szlávok őstörténetére vonatkozó adatokat Safařik gyűjtögette össze nagy gondnal, minden nyelvű régi írók műveiből. De a regék homályából, s az egyes néptörzseknel talált régi hagyományok parányi töredékeiből levont merész következtetések, minőkkel Safařik írataiban is találkozunk, Palacky inspiratióinak művei. Midőn aztán ez utóbbi mint történetíró a cseh nemzet és a vele rokon törzsek letelepülését jelenlegi hazájokban, az éjszakkéleti és délnyugati szlávok történeti megjelenésével összeköttetésbe akarja hozni — e megjelenés pedig az V. század végére és a VI. elejére esik — ekkor Palacky Safařikot már önálló kútfő gyanánt idézi, és ennek tekintelyével akarja saját állításait igazolni.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy Palacky történeti fejtegetéseiben nagyon is számított az olvasó, különösen faj-

rokonai hiszékenységre, de föltüntetni kívántuk, hogy ő és Safařik pozsonyi együttletök alkalmával, 1817—1818-ban, együtt munkálkodva, gondolkozva és érezve, és egymást kölcsönösen támogatva, alkották meg a szláv történetírás és irodalom azon irányát, mely csakhamar a szláv nemzetiségi eszme egyetemes fölkarolására vagyis a panszlavismusra vezetett, a mennyiben azóta ezt követi s ennek hódol úgyszólván minden szláv író maiglan és most inkább, mint valaha, bármily téren működjék is.

Kollár János, a későbbi hírneves költő, ki mint pesti evangelikus lelkész 1819—1849-ben szláv irodalmi jelentékeny művei által tűnt föl, bár Palacky- és Safařikkal egy időben tanult Pozsonyban, ezektől mégis akkor távol tartotta magát, mit Palacky életrajzírója Kollárra nézve szinte szemrehányólag említ föl. De hogy a pozsonyi lutheranus lyceum légköre, melynek éltezője Palacky volt, mennyire hatott Kollárra, erről bőven tanúskodnak Kollárnak költészeti, nyelv-irodalmi és szláv ethnographiai művei, melyek nemcsak szlavophil, de merőben panszláv irányuk által keltettek föltünést. *Ueber die literarische Wechselfeitigkeiten zwischen den Stämmen und Mundarten der slavischen Nation* 1831-dik évben Pesten megjelent munkája után sokan azt hitték, hogy a panszláv áramlatnak tulajdonképeni szerzője Kollár. E véleményt azonban tévesnek kell tartanunk, mert mint láttuk, ez irány már tisztán fölismerhető Palacky és Safařik pozsonyi működésében, kik már ekkor, tehát egy évtizeddel előbb, vetették meg a panszlavismus alapjait, a mennyiben minden műveikben a szláv néptörzsek egysége, együvé tartozása és érdekeik közössége eszméjéből indultak ki és mint látni fogjuk, ez alapra fektette Palacky később egész politikáját, a nélkül, hogy e részben Kollár az ő példáját követte volna, mivel nem is érintkezett.

Safařik már 1826-ban adta ki Budán *Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, 1828-ban szintén Budán *Ueber die Abkunft der Slaven*, 1833-ban pedig Pesten *Serbische Lesekörner* című műveit. tehát Kollár föllépésénél sokkal előbb.

Miért nem szövetkezett Kollár Palackyval mint Safařik? miért tartotta magát a szláv dioscuroktól távol? annak csak egy oka lehet. Ő önállóan akarta megfutni pályáját — talán büszkeségből vonakodott Palackynak fensőbbiségét elismerni, mely-

nek Safarik magát készséggel alárendelé. Kollár azért a szlávok első rendű írója, s mint a pozsonyi szláv iskola tanítványa bár magában, de egy úton és ugyanazon cél felé tört, mint most említett két kortársa; kevesebb tudományos készültséggel, mint ezek, de épen oly hévvel s a legszívósabb kitartással.

A panszlávismus szülőföldre tehát Magyarország, a szlávok legnagyobb három írója a pozsonyi lutheranus lyceum növendéke. Safarik és Kollár itt születtek és Palackyval együtt itt tanultak és nőttek föl. Alapvető műveik pedig Budán vagy Pesten jelentek meg nyomtatásban. Nyomdokaikba lépett a szláv írók egész serege, kik szintén magyarországi születésűek, és a pozsonyi lutheranus iskolában nyerték kiképeztesésüket. A panszláv irodalom termékei pedig a felföldi lutheranus papok útján nyerték a legnagyobb támogatást és elterjedést. Ezekből került és toborozta magát a panszlávok táborára, ez intézte és szította a mozgalmat, buzdította a többi szláv törzseket. A vezetés csak később szállott Prágára, midőn Palacky ott telepedett meg, végül pedig megalakult Moszkvában a szláv «jótékonyági» bizottság, az úgynevezett slavophilek társulata, mely most a panszlávismus, illetőleg ennek örve alatt a panrussismus központja.

A panszlávok «nemzeti» dala, a magyarfaló *Hej Slovane*, szerzője Tomasik Sámuel, árvamegyei lutheranus lelkész, pár évvel ezelőtt háromszáz darab aranyat kapott a prágai akadémiától tiszteletdíj-képen, és midőn ezt megköszönendő Prágába jött, a pályaházban nagy néptömeg várta, kocsijából a fiatalság kifogta a lovat és maga vont a kocsit a szállóba. Itt a tömeg a *Hej Slovane* dalt énekelte, «Szlávát» kiabált és rakonczátlankodott, úgy, hogy a rendőrség nagy számmal vonult ki és két egyént el is fogott. Íme a pozsonyi lutheranus papiskolában nyert oktatás gyönyörű eredményei!

A magyar alkotmány által biztosított vallás- és tanítási szabadsággal bezzeg rúttul visszaéltek azok, kik a pozsonyi lutheranus lyceum élén állottak. Nem annyira tót lelkészek, mint Magyarország legkonokabb ellenségeinek képző intézete volt ez e század elejétől kezdve egész napjainkig, midőn a fölöttes egyházi hatóság valahára neki fanyarodott, hogy a honárulás e fészket kiirtsa, mit legalább is félszázaddal előbb tennie kellett volna. Ne gondolja ám senki, hogy túlozunk, midőn itt honárulásról beszélünk. A pozsonyi panszláv iskola növendékeinek első tantétele a magyar állam és alkotmány tagadása; ők ezt

magokra nézve fönnállónak, kötelezőnek nem tekintik, nem ismerik el, hogy ők magyar honpolgárok, ők szlávok; egy képzeletökben fönnálló nyugati szláv állami szövetség, vagy birodalom alattvalói vagy részesei. Legjobban szeretnék, ha Cseh- és Morvaországgal és Sziléziával egyesülne a magyar fölvidék; különben uroknak elfogadják szívesen az orosz czárt is. A második tantételök gyűlölni, pizkolni, gyalázni és megvetni mindent, mi magyar, a harmadik pedig: irodalmi és társadalmi úton és mindenképen terjeszteni és szítani a nép közt a mozgalmat és érzületet ez irányban. És a magyar állam és magyarság iránt ily «keresztyén» érzelmektől eltelten lón képesítve a pozsonyi lutheranus lyceum növendéke a lelkészi pályára, és jelentkezett az egyházközségnél, mely őt az egyházi hatóság közreműködése mellett élethossziglan megválasztá lelkészének és így terjedtek el és gyarapodtak a panszlávismus kiváltságos ügynökei és apostolai a magyar fölvidéken; vált belőlök akárhány esperes és superintendens és a panszlávismus szépen fölvirágozott és virágzik most is, sőt már gyümölcsöt is bőven termelt a négy folyam hazájában, melyekből hármat magoknak követelnek, sőt jó lesz, ha a Tiszának legalább néhány szakaszát hagyják meg nekünk. A polgári rendből valók, kik a panszláv világban föltüntek, fölvidéki lutheranus papok fiai. Megalkották magoknak a túróczszenzmártoni Maticát, a nagyőrcezi gymnasiumot és a znióváraljai tanítóképzőt; kiváltságos panszláv irányzatú — a magyarság ellen gyűlöletet és megvetést terjesztő «tudományos» intézetekül, az engedékeny magyar közigazgatás orra előtt. A kormány csak néhány évvel ezelőtt zárratta be a leggonoszabb államellenes üzelmek e tanyáit, de a szétugrasztott népboldogítók ismét más név alatt s más alakban gyülekeznek és a küzdelmet részint titokban, részint nyíltan folytatják tovább.

A panszláv mozgalom jelenlegi állapotára később röviden még vissza fogván pillantani, térjünk ismét Palackyhoz és kísérjük őt pályája végéig, a mennyiben az reánk nézve érdekel bir.

Mint fönt említök, Palacky 1809. évtől kezdve 1819-ig megszakítás nélkül Magyarországon tölté tanuló éveit. Egész tudományos kiképzetését és nevelését itt nyéré. Ez utóbbira nézve azon szerencsében részesült, hogy tanítói minőségben a Zerdahelyi-családhoz jutott, hol alkalmá nyílt a társadalom

színén álló úri osztály tágabb körű művelt gondolkozásával és külsőleg is nemesebb ízlésével közelebbről megismerkedni és abba magát mintegy beleélni. Megszerzé ez által az otthonos-
ságot és szabad mozgást oly társadalmi körökben, melyek ma-
gasan álltak fölötte, ennek pedig később nagy hasznát vevé, mi-
dön Prágában a cseh főurak társaságába került és ezeknél
nemcsak tudományos, hanem társadalmi képzettsége és ildo-
mos modora által mindjárt első föllépésekor oly sikert aratott,
melylyel egész jövőjét megállapítá. Ő maga is megemlékezett
később a jótékony befolyásról, melyet özvegy Zerdahelyiné fen-
költ szelleme ifjúságára gyakorolt; érezte, úgymond, hogy a
ritka műveltségű és nemes gondolkozású úrhölgy társaságában
értelmi látköre mind inkább tágult s életbölcseése is gyara-
podott. Ugyancsak nevelői minőségben kísérte 1819-ben egy
másik meg nem nevezett magyar család gyermekeit a bécsi
egyetemre és innét 1821-ben növendékeivel együtt visszatért
Komárommegyébe a család csúzi birtokára, hol egész 1823-ig,
tehát további két éven át tartózkodott. Csúz reformatus magyar
falu Komárommegye udvardi járásában, hol Palacky bizonyo-
san magyarul is megtanúlt, ezzel azonban se maga nem di-
csekszik, se életrajzírói nem szólnak róla, kik különben büsz-
kén említik, hogy szinte egyenlő jártassággal bírt a görög, a
latin és german származású, mint a szláv nyelvekben. Ily
ritka nyelvészeti tehetség mellett el sem is lehet képzelni, hogy
két év alatt magyar háznál és tiszta magyar helyen ne tanult
volna meg magyarul, még ha nem akarta is. A magyar nyelv
azonban Palackynál és híveinél számba sem jő, ezt megemlíteni
nem is volt érdemes!

Maga ugyan került minden alkalmat, mely őt annak elis-
merésére bírhatta volna, hogy Magyarország iránt, melynek
kenyerét ette vagy tizenkét éven át, melynek tudományát és
nevelését, tehát mindenét köszönheté, a mivel bírt, mégis csak
némi hálával tartozik. Ő erre nem is gondolt — az egy elisme-
résen kívül, mivel özvegy Zerdahelyinének adózott, az ország
iránt, hol legszebb fiatal éveit tölté, hol nevezetes pályájára
elkészült, még csak igazságos és méltányos sem tudott lenni.
Mintha a nemzetiségi érzület mélyében valami méreg rejlenék,
mely kábítólag hat a szívre és lélekre, mely neki ront minden-
nek, mi vele nem azonos, vagy mit uralmának útjában állónak
vél. Palackynál a nemzetiségi eszme, melynek magát föltétle-

lenül átengedé, megmérgezett vagy elfojtott minden más gondolatot és érzést; ő csak rajongni tudott a «szlávokért» és gyűlölni szomszédjaikat: a németet és a magyart. E gyűlölség csírája nála a haza szeretetével együtt és egyszerre fogamzott meg, egyelőre tartózkodóvá tették őt az akkori politikai és társadalmi viszonyok, de a mint ezek változtával valósítani akarta terveit, és ellenzésre talált, ez annyira fölbőszíté őt, hogy higgadtan gondolkozni és ítélni nem tudott többé! Politikai tevékenységéről alább fogván megemlékezni, most még történetirodalmi működéséről akarunk néhány megjegyzést tenni, mert ezzel maga alkotta meg azon elfogúlt és képzeleti eszmekört, mely különösen az ellenünk szított támadásoknak kiinduló pontja s tápláléka lett.

Történetírónál fő kellék, hogy az események és az azokból fejlődött politikai viszonyok iránt államférfiúi érzékkel bírjon, s hogy mindig szem előtt tartsa, mikép a népek életére saját elhatározásuk nagy befolyással van ugyan, de hogy az mégis a mindenkori világhelyzet és annak elutasíthatatlan követelményei szerint alakúl; egy-egy nagy fontosságú esemény pedig, mely a világtörténelemnek más irányt adott, nem a magában álló közvetlen cselekedet, hanem több előzmények és okok összhatásának műve, melyek történehető és tárgyilagos előadása a történetíró legfőbb, de egyúttal legnehezebb föladatai közé tartozik. Palacky azonban az államtörténelmi bölcsélet e magaslatára nem tudott vagy nem akart fölemelkedni. Ő irányzatos szláv történelmet írt szlávok számára s a nemzetiségi érzület befolyása alatt, különösen a cseh-morva népnek a szomszéd németekkel és magyarokkal előállott viszonyai ismertetésénél, legtöbbsnyire alul maradt a történelmi *pragmatica* hűségén, a mennyiben a főbb események és nemzetközi viszonyok megfejtésénél az okokat, nem a közelfekvő valóságban, hanem sokszor igen is messze menő képzeletében kereste és épen oly önkényes következtetéseket vont le belőlök. Erre nézve mi csak egy, a többiből kimagasló és bennünket főképen érdeklő példát akarunk Palackynak történelmi nagy művéből idézni.

A cseh nemzet történelme (Dějiny Národa Českého) III. könyvének első fejezetében következőleg ír a magyarok megjelenéséről Európában (895-ik évben):

«A magyarok betörése és itteni megtelepülése az egye-

temes történelem legfontosabb eseményei közé tartozik. Évezredek folyamán a szláv világot soha ennél végzetesebb csapás nem érte. A IX. században a szlávok a holsteini határoktól egész a Peloponnesusig terjeszték ki lakhelyeiket, és ámbár régi függetlenségöknél fogva egymástól sokféleképen váltak el, mégis mindenütt erős, értelmes és tevékeny népnek bizonyultak. Az általok lakott nagy terjedelmű földrésznek épen közepén Rostislav és Svatozluk alatt épen akkor kezdett képződni azon tömegtömeg, melynek üde sarjaiból egykoron a keresztyén s egyúttal nemzeti műveltség leggyönyörűbb virágai fakadhattak volna. Róma és Konstantinápoly jó indulata, minek kedvezményeiben a szláv népeknek részesülniök kell vala, kezeskedett a majdnem végnélküli gyarapodás sikeréről. E tövel forrt volna összekor, belső és külső okok hatása alatt lassanként és egymásután a többi szláv törzs és a keresztyénséggel együtt mindnyája talán új állami szervezetet, de legalább is új európai műveltséget, ipart, nyelv- és irodalmi egységet nyert volna tőle. Valamint nyugaton római befolyás alatt a francia monarchia szülemlett meg, épen úgy keletkezett volna, és pedig a byzanti szellem befolyása alatt, keleten egy nagy szláv birodalom, és keleti Európa ezer év folyamán egészen más alakot öltött volna, mint a hogy történt. De az által, hogy a magyarok az épen keletkező félben lévő államszervezet szívébe ékelték be magokat és azt elölték, a szlávok e reményeit megsemmisíték örökre. A nagy test egyes tagjai, még mielőtt kifejlődhetek volna, ismét szétváltak, mivel idegen elem erőszakkal hatolt közéjük. Mindegyikök magában állva, nem bírt a közös czél tudatával, hanem aztán ismét csak magával foglalkozott, közben pedig szomszédjaival folytatott kicsinyes harczokban fogyasztá erejét s hathatósan nem is tudott többé a külföldnek ellentállani, melynek hatalma az érdekei előmozdítására bőven megvult eszközeinek egyesítésében állott.»

«A szlávok ez elszórtsága és szétmállása, valamint az, hogy pogányságban maradtak soká, de főképen földrajzi helyzetök, melynél fogva kénytelenek valának Európát több századon át az ázsiai vad csordák berohanásaitól megóvni, megfejtik előttünk az okokat, melyeknél fogva lassanként több sarjaik, nevezetesen a bodrezok, a veletek s az Elba melletti szerbek majdnem egészen kivesztek, de ebből megtudjuk azt is, hogy az értelmes és életre való szláv néptörzsek műveltségben és ipa-

rosságban azért maradtak el annyira a nyugati nemzetek mögött, mivel ezek nagyobb nyugalomnak örvendhettek, mint a szláv népek.»

«Kétezer év óta az őskor legerősebb s legvadabb népei is, a scythák és sarmatak, a húnok, avarok, bolgárok és chazarok, a varégek, bessenyők és tatárok, több más világdúlókkal együtt a szlávok benső ereje, szellemök és egész életmódjuk eredeti fensőbbsege előtt elbuktak, itt mint győztes uralkodók, amott meg mint legyőzöttek fölolvadtak a szláv elemben és magok is szlávokká lettek. Ennyi fajú népekkel az összevegyülés nemcsak hogy nem változtatta meg a szláv szellem és életmód eredeti jellegét, hanem azt inkább megerősíté. Hogy pedig egyesegyedül a magyarok kerültek ki a végzetet, mely minden elődeiket érte volt, és hogy a szlávok közepett saját nemzetiségüket is megóvták, ez bizonyára figyelemre méltó esemény, melynek okát nem annyira nagyobb nemzeti erejükben, mint más saját-szerű körülményekben kell keresnünk. Bölcs Leó császár, ki első hította őket az Al-Dunához segítségül a bolgárok ellen, hadakozási módjuk általános jellemzéséül azt hozza föl, hogy ők nem érték be azzal — mint más népek — hogy ellenöket legyőzzék, azt magoknak alá vessék, vagy elűzzék, hanem hogy valahányszor az övék lett a győzelem, az ellenség üldözésével nem hagytak föl mind addig, míg azt vegkép tönkre nem tették. Fönmaradásokat elősegíté az is, hogy ők valának az utolsó beköltözők Európába, kik miután az általános népvándorlás hullámai lecsillapodtak s a keresztyénségre tért népek magoknak állandó hazát szereztek, magok is siettek a keresztyén vallás föl-vételével s ezzel együtt szomszédaik további háborgatásával ideje korán fölhagytak.»

Mindezek nagyrészt képzeleti és téves alapokra tektetett állítások, melyek valóságának határozottan ellentmond az akkori világhelyzetet egész tisztán föltüntető történelem. A magyarok bevándorlása korában a szláv törzsek igen is már megszállva tartották Közép-Európát — mint Palacky mondja — a Peloponesustól a holsteini határokig, de az e nagy területen elszórt kisebb-nagyobb népcsoportok egyes vladikák és knézek alatt külön váltan és egymással nemcsak semmi szerves összekötésben nem, hanem inkább gyakori ellenségeskedésben éltek. Államinak nevezhető szervezet először a bolgároknál volt, melynek a magyarokkal kétségtelenül rokon bolgárok és ezek «Dúló»

dynastiája adtak életet. A bolgárok nem a miatt szlávósodtak el, mivel «a szlávok természetes fensőbbiségök előtt» meg kelle hajolniok — hisz ők alapítottak ott dynastiát: a szerbeken a bolgár Dúlók és a kún Asenek századokon át uralkodtak volt, de mivel kevesebben voltak kezdettől fogva, mivel soknejűségben éltek — és ez volt a fő ok — a különben is szapora szláv anyáktól nemzett gyermekeik természetesen mind szerbek lettek, a tiszta bolgár vér mindinkább fogyott és végre összevegyült a szláv elemmel. Azután nyugaton valának jelentékenyebb államok alakulóban, a morva-cseheknél s a lengyeleknél. Svatopluk, mint a német királyok és császárok hűbérese, a pozsonyi és komáromi Dunától egész Magdeburgig terjeszté ki uralmát, de a hűbéri viszonyt nehezen tűré, független királyságot akart alkotni és többé-kevésbé független is volt. Svatopluk «birodalmát» tartja tehát Palacky olyannak, mely köré a szerinte «szakadatlan lánczolatban elterült déli, keleti és nyugati szláv törzsek egyesülhettek és egy nagy, virágzó szláv birodalmat alkottak volna, ha a magyarok közéjük nem ékelik be magokat». Ha egy nagy állam megalkotásához nem kellene egyéb, mint nagy terület és rajta sok ember, akkor e két főtényező csakugyan meg volt, de nem volt meg a többi, mi nélkül a nagy területnek és sok embernek nincsen értéke: az emberekben nem volt meg erre az akarat és a képesség, és nem volt meg az egymáshoz való tartozás érzéke. Rostislav és Svatopluk, különösen ez utóbbi a sok hódítmányt államilag szervezni elmulasztották, vagy inkább nem tudták; merő képtelenség pedig arra gondolni is, hogy magában a népben vagy a törzsek főnökeiben az egyesülési vagy szövetkezési vágy és egy nagy állam megalkotásának reménye már meglett volna: ezt csak Palacky és iskolája fedezte föl képzeletében ezer év múltán, egyszerűen úgy okoskodván, hogy mivel a szláv népek mindnyája egy töről szakadt, a faj és nyelv rokonságánál fogva szükségképen együvé kellett és kell forniok. Ez elmélet tarthatatlanságát most nem akarván bizonyítani, csak annyit mondunk, hogy az akkori világhelyzet szerint a szlávok ilynemű egyesülese vagy szövetkezésének lehetősége is ki vala zárva és pedig nem azért, mert azt a magyarok rontották volt meg, hanem azért, mivel Palacky képzelt birodalmának alkatrészei sem akkor tájban, sem azután meg sem voltak. Ethnographiai értelemben vehető egészről, szlávok lakta megszakítatlan területről szó sincsen, és ezt

Palacky talán maga is csak úgy képzelé, hogy ez idővel megtörténhetett volna. De ilyen alaptalan föltevésekből történelmi következtetést vonni nem szabad!

Lássuk csak az ország ethnographiai és politikai viszonyait azon időben, midőn a magyarok beköltöztek volt és beszéljünk most csupán a szlávokról, mint a magyarok szomszédjairól. Palacky a magyarok megjelenését a nyugati részeken 895-re teszi. Ekkor a szlávoknak két nagyobb telepét látjuk itten. Az egyik Nyitra (Privina szláv fejedelem korábbi székhelye, 830—859.), kit a morvák megöltek) Svatopluk közvetlen uralma alatt, ki a mostani Magyarországból a Kárpátok alját a Dunáig, a Morva vizétől a Garam torkolatáig foglalta volt el, és mint mondtuk, a német fejedelmektől hűbérül bírta. A másik góczpont Mosaburch vagy Mosburg volt, a Balaton partján, a későbbi Szalavár, hol előbb ugyancsak a nyitrai Privina, majd utána fia, Koczel, német főnhatóság alatt parancsolt az egész Karinthiáig elszállingott vendeknek. A magyarok bejövetelekor e gyéren lakott terület: a karinthiai, styriai és a mai alsóausztriai szélek, «die südöstlichen Marken des fränkischen Reichs», Aribo, Engelschalk és Rupert határörgrófok oltalma alatt állottak. A Dráva és a Száva közét Braclav, horvát fejedelem, Arnulf német császár hűséges és kedvelt embere, tartá kezében. Az alsó Dunáról, a bolgár földről nem is szólunk, mert hisz ezeket a magyarok Bölcs Leó görög császár fölhívása következtében már legyőzték volt, de föl kell hoznunk, hogy ekkor még az úgynevezett fölvidék a Garam völgyétől az erdélyi havasokig nagy, rengeteg erdőség és egészben véve lakatlan volt és csak az Árpádok alatt kezdett benépesedni. Az újabb korban fölfedezett régészeti leletekből tudjuk ugyan, hogy az őskorban és pedig úgy a kö-, mint a bronz-korban a hegyek között, vizek közelében emberek laktak, de tudjuk azt is, hogy azon időről, melyről most szólunk, nincs bizonyíték arra nézve, hogy e tájakon bármily kis csoportokban szlávok lettek volna letelepülve. Bár névleg Svatopluk birodalmának itteni része a prágai püspökség alá tartozott, de annak, hogy ide papokat küldöttek volna térítés végett, nincs semmi nyoma, pedig a hol jártak, azt megemlíték. Szóval az Árpádok előtti korból a fölvidéken nincs semmi szláv műemlék vagy történelmi bizonyíték; a szlávok mind összevéve ilyest fölhozni nem bírnak. De még kevésbé tartották valaha megszállva a szlávok a Duna és Tisza közét, különösen

akkor nem, midőn a magyarok itt megtelepedtek. Hisz az egymást követő vándornépek folytonos zajlása és dúlakodása miatt egész addig, míg a magyarok vissza nem tartottak minden betörőt, ez magában véve is lehetetlen volt. És ezekből látjuk, hogy az a vas gyűrű, melyet Palacky a szláv törzsek láncolatával Magyarország körül megvontnak képzelt, csak az ő élénk képzelődésének s erre alapított vágyainak szülötte vala; ez a gyűrűzet nem zárult soha, az ország belsejében, keleten és nyugaton nem laktak szlávok. Az ország belsejében itt-ott meglévő vagy képzelt szláv eredetű helynevek, mint Visegrád, Nógrád, ha úgy tetszik Csongrád, Miskolcz, Debreczen, Poroszló stb. főleg II. Béla király korából valók, ki a tatárok pusztítása után a szomszéd országokból, jelestül Cseh- és Morvaországból behitt lakókkal népesíté be az országot. Ismételjük, hogy az ország belsejében az Árpádok előtt önálló szláv lakosság nem volt.*)

Az akkori politikai helyzetet illetőleg pedig következőket tanulunk a történelemből. A mióta egymás mellé kerültek a germán és szláv népek, folytonos ellenségeskedésben éltek egymással. A német fejedelmek a szlávok lakta földeket elfoglalván, azokat hűbérekévé változtatták át, az Elba és Odera mellékét épen úgy, mint Cseh- és Morvaországot. Épen említők, hogy különösen ez utóbbiak fejedelmei, Rostislav és Svatopluk le akarták rázni a hűbéri viszonyt, és ez utóbbinak uralma alatt Arnulf király és Svatopluk között a hangulat annyira elmérgesedett, hogy 892-ben — tehát három évvel a magyarok megjelenése előtt — a karinthiai Hengstfelden tartott országgyűlésen Arnulf indítványára határozatba ment, hogy ugyanazon

*) Ennek ellenében a szláv írók Nestor krónikájára hivatkoznak, mely a földnek a vízözön után Noé három fia közötti fölosztásával kezdődvén, a szlávokat Jáfettől származtatja és azt mondja, hogy a szlávok hajdan (mikor?) a mostani Magyarországon laktak, és innét terjedtek el mindenfelé. De Nestor azt is mondja, hogy a szlávokat a kelták szorították ki lakhelyeikből. Nestor a mi Anonymusunkkal majdnem egykorú. Lehet-e az őskorról történelmileg szólani? Azoknak pedig, kik a helynevekben szláv gyököket keresnek és ezeknek oly nagy fontosságot tulajdonítanak, ajánljuk az újabbkori kelta irodalmat, különösen Obermüller: *Deutsch-keltisches geschichtlich-geographisches Wörterbuch*-ját (Leipzig-Berlin, 1868—1872). Ebből látni fogják, hogy az Európában előforduló germán, szláv és magyar helynevek legnagyobb része kelta eredetű.

év folyamán három hadsereg induljon Svatopluk ellen: a frankokat, bajorokat és az alemannokat vezesse és törjön be Bajorország felől maga Arnulf király, a másik hadsereg Braclav horvát fejedelem, a császár hű embere alatt alakult meg, kinek, úgymond a történetíró, «legtöbb oka volt saját uralmát Svatopluk hatalmaskodásaitól féltetni». Ugyancsak Braclav közvetíté Arnulf császár megbízásából a magyarok szövetségét e hadjáratban, kik ekkor már megfészkeltek volt magokat a Közép-Dunán. A harmadik sereget Arno, würzburgi püspöknek kellett vala vezetnie a csehek ellen. Ekkor azonban döntő vagy nagyobb ütközetre nem került a sor; a beállott szárazság és éhínség miatt a seregek kénytelenek valának négy heti pusztítás után hazájokba visszavonulni, e közben pedig a csehek Arno püspököt, ki csekély számú övéivel utazott haza, megtámadták és megölték. Arnulf kísérlete és nagy készülődése tehát ekkor kudarcot vallott és ő ennél fogva a jövő 893-ik évben ismét Svatopluk ellen készült a bolgárok, és mint látszik a görög császár segítségével. Vajon részt vettek-e e második hadjáratban a magyarok is? arról hallgat a történelem. Csak annyit tudunk, hogy Arnulf a következő évben Rómában járt, és midőn ősszel visszatért, hatalmas ellensége, I. Svatopluk halálának híret veve. Ugyancsak ez évben, 894-dik évben foglalták el a magyarok Svatopluk birtokainak — vagy mint a szláv történetírók mondani szeretik — «birodalmának» a nyugati Kárpátoktól majdnem a Dunáig terjedő részét, de hogy ekkor a magyarok Svatoplukkal megütköztek volna, erről a szláv történetírók nem tudnak semmit.

Svatopluk úgy rendelkezett, hogy halála után három fia, II. Mojmir, II. Svatopluk és Svatoboj osztozzanak a hagyatékban, de a főhatalom a legidősbik testvér kezére szálljon. Ámde a csehek már 895-ben elszakadtak a Svatopluk után maradt királyság kötelékéből, még pedig önkényt és ünnepélyesen. Sptyihnev és Vartislav hercegek vezetése alatt a csehek minden vezérei — omnes duces Boemaniorum — panaszkodva Svatopluk erőszakoskodásai ellen, a német országgyűlés színe előtt, Regensburgban önkényt meghódoltak Arnulfnak. Ugyanezt tették két évvel később az Elba melléki szerbek, kik Salzában, Hannoverában önkényt hódoltak meg az akkor már római császárrá koronázott Arnulfnak, mivel a Svatoplukok uralmát nem tűrték vala. Ez adatokból napnál világosabb, hogy Sva-

topluk «nagy birodalma», mire Palackyék annyira büszkék és mit csak az ő erélye és vas karja tartott össze, már teljesen fölbomlott volt, mielőtt a magyarok ide érkeztek. Erre vonatkozólag mondja is Dudik Beda, a morvák történetírója (*Dejiny Moravy* III. könyv, ötödik fejezet): Svatopluk műve, mely fájdalom csak a kard élére volt alapítva, bomlásnak indult. Sem a csehek és szerbek elszakadása, sem a magyarok támadásai nem okozták annak bukását . . . Svatopluk alkotása összeomlott, mivel nem volt sem kellő alapja, sem köteléke. A fegyver hatalma és az attól való félelem eltűnt, mihelyt három részre szakadt a birodalom; ennek örökösei pedig, a haldokló atyjok részéről ajánlott egyetértés helyett, már pár évvel annak halála után, böszen törtek egymás ellen; és egyedüli uralomra vágyván mindegyik, egymás életének is tört vetettek.» A legidősb, II. Mojmir, végre legyőzte két öccsét, kiknek egyike, Svatopluk, a németekhez menekült. Svatoboj pedig eltűnt nyom nélkül. Mojmir tehát egy pár évig egyedül uralkodott Morvában, de Arnulf császárral ismét meggyült a baja, mivel annak néhány pártoskodó emberét magánál tartá. De ugyanakkor veszély fenyegette őt a lengyelektől is. Arnulf mindent elkövetett, hogy Morvaországot mind egyházi, mind politikai tekintetben a birodalomba olvaszssa, és itt különösen meg kell említenünk, hogy midőn e miatt ütközetre került a dolog, mely a Morvában kitört válságot rövid időre elhalasztá volt, Mojmir seregében sok magyar harczott. (Ipsi: *Moravi multitudinem Ungarorum non modicum ad se sumserunt. Cod. dipl. Mor. I. 63. a 899-dik évhez Dudiknál.*) Azután még kétszer fordul elő Morvában a magyarok neve. 904-ben a bajorok árulását megboszulandók, kik Csörsz vezért lakomára hitták magokhoz és ott kíséretével együtt orozva meggyilkolták — Morvaországon át hatoltak oda és akkor a morváknak egy határszéli, németek ellen épített várát és székvárosát is szét dúlták. Azután 906-ban a Glomács nevű szláv törzs, mely Szászországban Meissen közelében lakott vala, hitta meg a magyarokat segítségül, ők pedig csak is Morvaország területén át mehettek oda, s ekkor tettek, úgymond a történetíró, nagyobb pusztítást Morvaországban és ezentúl eltűnik Mojmir és Morvaország neve a történelemből. Ez azután a hatalomra jutott cseh királyság tartozéka lett. Annyi bizonyos, hogy a magyarok állandóul nem szállották meg se a szoros értelemben vett Morva-, se Csehországot. Csak az or-

szág természetes határainak megalapítása kedvéért foglalták el és tartják maiglan a nyugati Kárpátok és Duna közét, Svatopluk birodalmának igen kis részét, miután az, mint láttuk, még idejövetelök előtt romba dőlt vala. Ennek megtörténtével pedig a németek egész erővel a félelmesekké lett magyarok ellen fordultak. A 907-diki nagy csata Pozsonynál, mely az ország nyugati részeinek birtokát úgyszólván örök időkre biztosítá a magyaroknak, csak is a bajorok köré sorakozott összes német-ség ellen vívatott; ebben a morvák már nem vettek részt. E csatában elesetek a németek fő emberei: Lipolt örgróf, Detmár salzburgi érsek, Otto freisingeni és Zachariás nevű más püspök, nagyszámú német-séggel és úgyszólván az egész sereggel együtt. Magok a szláv történetírók sem említik, hogy ez ütközetben valamelyik vezérok vagy hadcsapatuk részt vett volna. A morvák jeles történetírója, Dudik, kinek adatait a föntebbiekben követtük, bizonyosnak állítja, hogy 904-ben a Duna még szabad, a magyarok részéről megszállva nem volt és bizonyosnak tartja, hogy «a morva királyságnak csak 906-ban vagy egy évvel előbb lett vége. Látjuk — úgymond — a hajdan hatalmas szláv birodalom romjait, de mikor és hogyan támadtak e romok, azt nem tudjuk!»

De Palackyék azt állítják, hogy Svatopluk birodalma nemcsak a Dunáig terjedt, hanem magában foglalta egész Pannoniát, tehát a Dunántúli részeket egész a Drávaig és a mai egész fölvidéket le a Mátráig. Tudjuk, hogy nem úgy volt; épen kimutattuk, hogy erre nézve semmi történelmi bizonyíték nincs, hogy az ország nyugati része a Drávától egész a Dunáig közvetlen német főnhatóság, tudniillik örgrófok alatt állott, hogy ez nem volt Svatopluk birtoka soha. De hát helyezkedjünk ez álláspontra és tegyük föl, hogy épen a magyarrá lett földön kezdett csomósodni a szláv-ság Svatopluk körül és az épen alakulóban lévő nagy szláv birodalomnak magvát képezte volna. De ám ezen kívül roppant nagy területen a Kárpátoktól föl egészen az Elba torkolatáig szakadatlan sorozatban igen népes szláv törzsek laktak. Miért nem tudott itt egy nagy egységes szláv állam alakulni? Miért németesedtek el a mai szász és porosz tartományok, melyek népessége kizáróan szláv volt valaha, most pedig csak Lausitzban és a Spreewald táján vannak a régi szerbek és vendek némi maradványai, melyek pár évtized múlva szintén be fognak olvadni a német-ségbe? Vagy miért nem ke-

letkezett a Balkán félszigeten, melyet meg jóval a magyarok ide jövétele előtt nyolcz nagyobb szláv törzs tartott megszállva, egy nagy szláv állam? Felelet: mivel minden egyes törzs önálló és független akart maradni és nem akarta magát egy másiknak alárendelni. Mindegyikök csak magában és magának szeretett élni, közös elhatározásra és cselekvésre, például az őket fenyegetett görög császárok ellen nem is gondoltak, sőt egymás ellen keltek és használtatták föl magokat. A vladikák és knézek, a nemzetségek főnökei, merőben családi és nem «nemzeti» politikát űztek mindenkor, és abban támogatta őket saját népök elzárkozottsága és idegenkedése minden iránt, ki hozzá nem tartozott. Az Elba és Odera melléki, valamint a déli szlávok ugyanazon szaggatottságnak és versenygésnek estek áldozatul, mely a görögöket és a keltákat akadályozta abban, hogy a világ leghatalmasabbá válhatott államaivá szervezkedjenek.

A keletkezöben képzelt birodalomban «Róma és Konstantinápoly jó indulata, minek kedvezményeiben a szláv népeknek részesülniök kell vala, kezeskedett a majdnem végnélküli gyarapodás sikeréről . . . és a byzanti szellem befolyása alatt keletkezett volna keleten egy nagy szláv birodalom» — mondja Palacky. Róma és Konstantinápoly — mily ellentétes két fogalom! lehet-e ezek befolyását összeegyeztetni? De a cseh történetíró épen a byzanti szellem befolyásától várta volna a szlávok üdvét, tehát a görögöktől, kiktől pedig a Balkán félszigeti szlávok legtöbbet szenvedtek . . . Már elfeledé, hogy az a nagy veszedelem, mely a szláv világot érte, a «végzetes csapás» Byzanczból jött: Bölcs Leó császár volt az első, ki segítségül hívta a magyarokat a bolgárok ellen. De mi azt gyanítjuk, hogy a nagy történetíró e transcendentalis politikájában ismét a philologia játszá a fő szerepet. A Rómától elszakadt görög keleti egyház elszlávosodott, tehát a szláv lythurgia, szláv egyházi szervezet, melylyel a szlávok apostola, Method, a salzburgi érsek és passauai püspök ellenzése, különösen pedig Viching, Svatopluk alatt volt nyitrai püspök erélyes föllépése következtében Morvában kudarcot vallott, a magyarok által elfoglalt földön meghonosult és virágzott volna és bizonyára ezt tekinté ő fő dolognak, ez alapon látta volna ő azt a «végetlen gyarapodást és a szláv törzsek dús virágzását» biztosítva, a melyekről rajong. A byzanti szellem befolyásáról a szlávokra egészen másképen ítélnék a délszláv történetírók. Jirecek Constantin: *Dejiny Na-*

rodu *Bulharskeho* VIII. fejezetében, idézve Jagicsot, a horvát-szerb irodalom történetíróját, Simeon bolgár czár 893—927, «arany»-nak nevezett korára nézve megjegyzi: «A szlávok szellemi életébe a byzantinismus lőn bevezetve. Egyáltalában nagy szerencsétlenség a szláv nemzetre nézve, hogy fiatalságának első, ép és üde korában a szellemi erőt a korhadt és egészségtelen aggastyántól meríté; hogy akkor, midőn az élet küszöbén állott, egy haldoklónak torz képe tárult föl szemei előtt és hogy lelkületét oly irodalom termékei után idomítá és képezteté, melyből a lélek már kihalt volt, melyben élő eredetiség helyett a compilatio holt betűje uralgott vala.»

Nem oly eszményi, de annál félszegebb módon ítél Palacky a magyarok fönmaradása okairól is. A magyaroknak nem tulajdonít valami nagy szellemi erőt — hogyan is tenné! ennek beismerésével a szláv faj fönnen hirdetett «fensőbbségére» homályt vehetne — hanem, úgymond, első sorban az által tarták fön magokat, mivel bőszen rohantak az ellenségre s nem nyugodtak addig, míg azt végkép tönkre nem tették — (ezt írja rólok Constantin császár) — a cseh történetíró pedig ezzel egyúttal a magyarok vadságát és kegyetlenségét akarja föltüntetni, pedig a mióta az emberek egymással háborúskodnak, minden hadvezér azon volt, hogy az ellenséget végkép leverje. Ártani az ellenségnek a mint csak lehet s azt tönkre tenni végképen, ez a mai hadászati tudománynak is alaptétele. De Palacky ezt úgy érti, hogy a magyarok ha győztek, ellenfeleiket az utolsó szálig lekaszabolták. Ez egyik-másik elkeseredett harcban talán megtörtént, rajtok is megesett, hogy az augsburgi ütközetből csak hét gyászmagyar került volt haza — de az egykorú krónikások azt is megírták, hogy hadjárataik alkalmával tömérdek hadi foglyot ejtettek s vittek magokkal hazájokba. Sok idegen bejött önkényt is. Svatopluk birodalmának fölbomlása után, például a morvák tömegesen jöttek a magyarokhoz; e hadi foglyok és jövevények honosították meg a velök emberségesen bánt gazdáiknál az ipart, a kereskedelmet s általában a nyugati műveltséget és ők készítették elő a keresztyenség fölvételét is, melynek Palacky másod sorban tulajdonítja azt, hogy a magyarok nem pusztultak el, mint «világdúló» más elődeik, különösen a húnok és az avarok. Ez való igaz, csakhogy a keresztyenség maga nem menti vala meg őket az enyészettől, ha nem lett volna meg nálok még sok más egyéb, mi egy állam megállapítá-

sához szükséges, mit azonban Palacky számba sem vesz. A morvák és Svatopluk sokkal előbb lettek keresztyénekké, mint a magyarok — a többi közt Nyitrán a szentegyházat Adalram, salzburgi érsek, már 836-ban szentelte föl; egész Morvaország pedig a IX. század elejétől kezdve a passauai püspökség tartozéka volt, de ez nemcsak nem biztosítá fönmaradását, hanem inkább előkészíté annak bukását, mivel a német főpapok a szláv fejedelmek fönhatóságát nem ismerték el, az ő kegyurok a német király vagy császár vala s ennek politikájához képest Rostislavval és Svatoplukkal szemben ellenséges állást foglaltak volt el; Method, morva érseket, szláv papjaival együtt az országból kiűzték és a szláv elemnek úgy politikai, mint különösen egyházi uralma ellen mindent elkövettek, a mi tőlük telt. Ellenben Szent István egész önállóan szervezé a püspökségeket, a király kinevezésétől függő főpapok legfőbb támaszai lettek a trónnak s az alkotmánynak.

Palacky történelmi iránya és szellemének megismertetésére ennyi elég volt. Ha mind azt helyre akarnók igazítani, mi nagy terjedelmű művében a tárgyilagos hűség és igazság szempontjából, ott, hol a magyarokról szól, kifogás alá esik, egy vastkos könyvet kellene írunk. Egész műve tele van a németiség és magyarság ellen táplált haraggal és igaztalan kifakadással. És ezzel megvetette alapját az ellenszenvnek és gyűlöletnek, mely a szláv értelmiség egy nagy részénél a németek és különösen a magyarok ellen azóta kitört és mai napig tart.

Ugyanazon szellem és irányzat, de már a tömegekre számított hatással és végzetes következetességgel nyilvánul Palacky politikai működésében is.

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.

AZ ATLASZ-C SALÁD.

Regény.

Első közlemény.

ELSŐ FEJEZET.

Kölcsönös meglepetések.

Az öreg Atlasz Samu addig törte a fejét, addig tanácskozott a feleségével, hogy micsoda meglepetést szerezzenek Sándor fioknak nevenapjára, míg végre Sándor úrfi maga szerzett nekik meglepetést, még pedig olyant, hogy majd a falnak szaladtak tőle.

Az öreg úr egy legújabb találmányú és javított szerkezetű gőzeke s egy teljesen fölszerelt almásszürke négyes fogat között ingadozott; amaz a szenvedélyes gazdának szerzett volna örömet; ez hízelgett volna fényűzési hajlamának, mely, mint igazi magyar földesúrhoz illik, eddig csupán lovakban, sallangos szerszámokban, parádés kocsisokban s több ilyféleben összpontosúlt.

— Tudod-e Rozália — mondá Atlasz úr feleségének, miután hosszasan kifejtette előtte a két névnapi meglepetés előnyeit — tudod-e, hogy neked az ember semmi hasznodat sem veheti? Itt beszélek már egy óra óta a gőzekéről és az almásszürke fogatról; elmondom mindegyikének mi lenne az ára és miben szerezne örömet Sándor fiúknak, s te itt hagysz engem állni és vaktában tapogatózni a nélkül, hogy csak egy szóval is segítenél rajtam. Hát mindent én tegyek már ebben a házban? Nem csak a pénzt szerezzem meg, hanem azon is én törjem a fejemet, hogy mire költjük el?

Atlasz úr igazán haragudni kezdett, s lekapta fejéről a fekete bársony sipkát, melyet a régi idők emlékéül télen-nyáron viselt, a szobában is, kalapja alatt is.

— Istenem, Istenem! — kiáltott Rozália asszonyság panaszos hangon — hát mit mondjak, miben adjak én neked tanácsot, mikor te olyan okos ember vagy és úgy sem hallgatnál a tanácsomra, ha nem volna tetszésedre?

— De most akarom, hogy tanácsot adj. És ha jó lesz, követni is fogom. Egy hét múlva itt van Sándor napja; a keresztyén katolikusok jobban megünneplik a névnapot, mint a születésnapot; tudom az én papomtól, a főtisztelendő plébános úrtól; és mi, a szülei, nem sérthetjük meg Sándort azzal, hogy nem vesszük figyelembe vallási szokásait. Névnapi ajándékot kell neki adnunk, csak az a kérdés: a gözekét-e vagy a négyes fogatot?

— A gözeke — mondá az öreg asszonyság elgondolkozva — hasznos a gazdaságban és minden esetre nagy örömet fog okozni Sándornak, a ki olyan nagy gazda, hogy a régi, az igazi földesurak is hozzá járnak tanulni és bámulni . . .

— Mit akarsz ezzel mondani? — vágott közbe szigorúan Atlasz úr. — Talán azt, hogy Sándor nem igazi földesúr?

— Harapjam el a nyelvemet, ha azt akartam mondani! — kiáltott az öreg hölgy fölpezsdülve. — Sándor igazi földesúr, ha van igazi földesúr a világon; de nem régi — ezt nem lehet tagadni; csak hogy annál nagyobb dicsőség, ha a régiek hozzá járnak tanulni és bámulni.

— Helyes beszéd — mondá Atlasz úr és teljes kiengesztelődése jeléül ismét fejére húzta a bársony sipkát. — Tehát azt tanácslod, hogy a gözekét vegyük meg Sándornak?

— Akarod, hogy adjak neked egy igazi okos tanácsot?

— Akarom-e? Hogy ne akarnám, mikor egy óra óta kérem már azt a tanácsot?

— Én azt gondolom, hogy a gözeke éppen olyan örömet szerezne neked, mint Sándornak, mert hasznos lenne a gazdaságban; azért hát azt tanácslom, vegyük meg a gözekét. De a négyes fogat még nagyobb örömet okozna Sándornak, mert egyedül az övé lenne; azért vegyük meg a négyes fogatot is.

— Asszony, ez valóban okos tanács! — kiáltott bámulva Atlasz úr. — Csodálom, hogy nekem nem jutott eszembe. Meg fogjuk venni mind a kettőt! Ez lesz aztán az igazi öröm, az

igazi meglepetés. Megmondom Sándornak, hogy a te eszméd volt. Ezentúl mindig tanácsot kérek tőled, ha valamit akarok tenni.

— Ilyen okos ember nem szorúl az én tanácsomra — felelt az öreg asszonyság.

— Hát csakugyan okos embernek tartasz engemet? — kérde Atlasz úr büszke szerénységgel.

— Micsoda kérdés ez! Nem épen úgy tudod te, és nem épen úgy tudja az egész világ? Ha nem volnál okos ember, meg tudtál volna ennyire gazdagodni semmiből?

— Uzsora nélkül — tevé hozzá kiegészítőleg Atlasz úr.

— Hála Istennek! Ezt senki sem mondhatja rólunk. Mikor az emberek beszélgetnek rólad és mondják: «a gazdag Atlasz Samu», mindig hozzá teszik: «pedig soha sem volt uzsorás». A másik meg azt mondja: «tisztességes úton gazdagodott meg». És senki sem vonja kétségbe, és csodálkoznak rajta. Miért csodálkoznak?

— Mert ritkaság vagyok, specialitás — mondá Atlasz Samu büszkén. — De meg is áldott az Isten; elmondhatjuk, hogy boldogok vagyunk.

— Boldogok vagyunk gyermekeinkben — tevé hozzá az öreg asszonyság.

— Gyermekeinkben és minden egyébben. Egyik kiegészíti a másikat. Olyanok, mint a láncszemek; ha az egyik megbomlik, már nincs láncz. Ha a gyermekeinkben örömiünk volna, de elveszne a pénzünk, vagy ha a pénzünk szaporodnék, de valamelyik gyermekünknek baja esnék, akkor már nem volna boldogság, mert az egyik szem kiesnék. Érted?

— Milyen szépen ki tudod magyarázni! — kiáltott Rozália asszonyság. — Milyen jól eltaláltad a lánczot! Egészen úgy van, a mint mondod. De hála Istennek, nálunk nem szakad el a láncz, minden szeme erősen tart. Gazdaságunk virágzik, pénzünk szaporodik, üzleteink jól sikerülnek . . .

— Mit beszélsz üzletről? Ki csinál üzletet? — vágott közbe méltósággal Atlasz úr. — A földesurak nem csinálnak üzletet. Vagy talán azt hiszed, hogy a te férjed és fiad közönséges üzletemberek, a kik egyik úrtól a másikhoz szaladgálnak és kidobadják magokat?

— Bocsáss meg, nem üzletet akartam mondani — men-

tegetőzött az öreg asszonyság — csak a régi időkre gondoltam és ráment a nyelvem.

— Igyekezzél, hogy ne menjen rá a nyelved a régi időkre . . . Űzlet! micsoda szó! — kiáltott megvetőleg Atlasz úr. — Ha leányunk, a grófné, meghallaná, mindjárt elájulna. Nem tudsz elegánsan beszélni? Nem csodálom, hogy vönk, a gróf, mindig ideges lesz, ha a szalonban, a társaság előtt megszólalsz . . . Űzlet! Bah!

— De hát mit mondjak, ha arról . . . arról az izéről akarok szólni? . . . kérdé az öreg asszonyság, nem merve kiejteni többé a végzetes szót, melyről férje az előbb oly kicsinylő definitiót adott.

Atlasz úr egy kissé zavarba jött; lekapta fejéről bársony sipkáját, beletekintett, ismét fejére tette; de nem találta meg az elegánsabb szót, melylyel megbotrántkoztatás nélkül lehetne a száműzött üzletet pótolni.

— Legokosabban teszed, ha soha sem beszélsz üzletről — rivallt végre feleségére. — Mi közünk nekünk az üzlethez? Mondd azt: az Úristen megáldotta fáradságunkat — ez jól hangzik és a plébános úrnak is tetszeni fog.

— Így fogom mondani — felelt alázatosan az öreg asszonyság . . . Te nagyon szépen tudsz beszélni, s én szeretném, ha mindig te tanítanál engem.

— Utánozz hát engem — viszonzá Atlasz úr, kit ismét egészen kiengesztelt nevének elismerése. — Gondolom, elég szépen tudok beszélni, de még sem olyan szépen, mint fiaim.

— Nem csoda, ők már egészen úri nevelésben részesültek — mondá az öreg hölgy, újra éledő büszkeséggel. — De az is a te érdemed, te adtad hozzá a pénzt.

— Miért szerezne az ember pénzt, ha nem gyermekeire költené?

— Ez már megint olyan mondás, melyet arany betűkkel kellene fölírni — mondá Rozália asszonyság könnyes szemekkel és mély meggyőződéssel. — De meg is áldott az Isten, büszkék lehetünk gyermekeinkre.

— A leányunk grófné, és férje, a gróf jószágán lakik, ősi kastélyban.

— Manó fiúnk miniszteri titkár es jobb keze a miniszternek.

— Sándor fiúnk a legjobb gazda a megyében, és úgy tud

lovagolni, vadászni és virtuskodni, hogy a született urak is megcsodálják.

— Szóval száz perzentnél többet hozott a pénz, melyet gyermekeinkbe fektettünk — fejezé be az öreg asszony a hála tekintettel.

— Ne emlegess száz perzentet — mondá Atlasz úr rosszalólag — az emberek még azt hinnék, uzsorával szereztem a pénzemet.

— Hiszen az egész világ tudja, hogy nem voltál uzsorás.

— De azért mégis szeretnék rám fogni, ha lehetne. Ha valaki közülünk meggazdagszik, nagyon óvatosnak kell lennie, mert az nagy bűn a szegény emberek szemében. És azt hiszik, azzal könnyítenek a magok szegénységén, ha rosszat mondhatnak a gazdag emberről. Ne emlegess hát száz perzentet, mert ha valaki meghallaná, mindjárt azt mondaná: ahá! hajdanában nagyon hozzá szokott a száz perzenthez, hogy most is rájár a nyelve.

— Többé nem fogom emlegetni — mondá az öreg asszony engedelmesen. — Meg fogod hát venni a négyes fogatot Sándor neve napjára?

— És a gözeket is — tévé hozzá Atlasz úr. — Miért ne szerezzen az ember örömet gyermekének, ha annyi pénze van, mint nekem?

A földesúri kastély egyik félreeső kis szobájában folyt le a nagyfentosságú tanácskozás, az udvarra néző szárnyban, abban a lakosztályban, melyet az öreg házaspár a maga külön használatára tartott fönn. A szoba bútorzata egyszerű volt, még azon időből való, mikor Atlasz Samu nem volt földesúr és nem a saját kastélyában lakott. De magával hozta ide is, jól érezte magát köztök. Ha dicsekedni akart régi ismerősei előtt, kik néha napján meglátogatták, elvezette őket a kastély kerti szárnyába, az aranyozott, kifestett termekbe, melyek fényesen és nagyúri kényelemmel voltak bútorozva — a gyermekek számára. Itt lakott Sándor, az igazi földesúr; itt volt a gróf és grófné lakosztálya, mikor pénzre volt szükségök és meglátogatták az öregeket; és itt pihente ki országos fáradalmait a miniszter jobb keze, mikor a szünidőben haza jött vadászni és uraskodni.

Az öreg asszony magas hátú, kipárnázott karszékben ült, nagy kendőke burkolva, széles főkötővel, mely alól nem

látszott ki selyem parókája. Tudta, hogy ez a paróka nagy szálla gyermekeinek szemében, s kivált leánya, a grófné, csaknem görcsöket kap, ha megpillantja; de nem tudott tőle megválni s azért inkább úgy kímélte gyermekeinek érzelmeit, hogy egészen eltakarta és senkinek sem mutatta, ámbár hajdan, fiatal asszony korában, nagyon büszke volt rá.

A karszék az ablak mellett állt, honnan egyenesen az udvarra lehetett látni és figyelemmel kísérni a cselédek járását-kezelését, a libatömést, a majorság etetését s más ily házi dolgokat, melyek iránt az öreg asszonyság nagy érdeklődéssel viselkedett, habár gyöngesége és köszvényes lábai miatt már nem vehetett részt bennök személyesen, de innen az ablakból legalább fölügyelhetett, hogy minden jó rendben és a régi hagyományoknak megfelelően történjek. Ennél az ablaknál ült legszívesebben, ide tolatta kerek karszékét s innen gyönyörködött a szakadatlanul fölhangzó sipegésben, kotkodácsolásban, kukorékolásban és gágogásban, melynél szebb madárzenét soha életében nem ismert. Ezt a gyönyörűségét csak az múlta fölül, ha gyermekei meglátogatták s beszéltek neki mulatságaikról, örömeikről, az úri világról s az úri világban játszott fényes szerepökről. Az öreg asszonyság boldog volt az ablak mellett, kényelmes karszékében, és nem volt semmi más kívánsága, mint gyermekeinek ragyogása és a majorság szaporodása.

Most is itt ült az ablak mellett, de figyelmet egészen elvonta a libatömésről az a fontos kérdés, melyet férje eléje terjesztett: mivel lepjék meg Sándort neve napjára? Atlasz úr a karszék előtt állt, az asztalhoz támaszkodva, s csak akkor változtatta helyzetét, ha vagy a száz perczent emlegetése, vagy az üzlet szó, vagy más efféle megfeledkezése az öreg asszonyságnak, fölboszantotta, mikor néhány lépést tett a szobában s lekapta fejről bársony sipkáját. Atlasz úr könnyen megharagudott nejeire, ha nem volt vele megelegetve, de épen olyan könnyen kiengesztelődött, s az efféle házi viharok soha sem tartottak tovább egy-két percznél. A névnap meglepetés kérdésében is szépen megegyeztek s Atlasz úr a teljes összhang jeléül épen megveregette neje vállán a nagykendő-csomagot, a mi hosszú idő óta a gyöngédség legmagasabb kifejezése volt közöttök — midőn az öreg asszonyság örömtől reszkető kézzel az udvarra mutatott, honnan kocsizörgés, ostorpatogás hangzott

föl és hangos gágogás, melylyel a ludak szétrebbentek a bevágatató lovak előtt.

— Megjött Sándor! — kiáltott az öreg asszonyság, reszketve és fölindúltan. — Ő hajtja a lovakat, olyan szépen tud hajtani, akár a gróf parádés kocsisa. Most leugrik a bakról . . . jaj! majd megíjdedem, azt hittem, eltaposta a búbos fehér tyúkot . . . de csak mellé ugrott . . . ügyes fiú, mindenben ügyes és finom.

— Hol van? — kérde Atlasz úr, az ablakhoz lépve.

— Ott ni! — kiáltott lelkesülten neje — most oda dobja a gyeplőt a kocsisnak és a kastély felé siet. Milyen egyenesen tartja magát! Oh Istenem! mily öröm! talán hozzánk jő?

— Előbb más ruhát vesz és lemossa magáról az úti port — oktató nejét Atlasz úr, jóakaró fensőséggel.

— De lépteket hallok a tornáczon — mondá idegesen az öreg asszonyság — egyenesen ide jő; tudja, hogy anyjához az úti ruhájában is eljöhet.

Az ajtó csakugyan megnyílt, de nem Sándor lépett a szobába. Az inas volt, zsinóros dolmányban, hegyke bajuszszal és bizalmas tekintettel.

Köszöntés nélkül, a tisztelet legcsekélyebb jele nélkül lépett Atlasz úr mellé s úgy foghegyről oda vetette, hogy itt van Cserepes András a birkabőrökkel és kérdezteti, hogy mikor adhatja át.

Az öreg asszonyság fejét csóválta s ijedten és szemrehányólag nézett férjére.

— Ej! ej! már megint? — mondá félénken. — Ha Sándor megtudná! Tudod, mennyire haragszik, az ilyen alsó rendű . . . izé . . . Űzletet akart mondani, de eszébe jutott férjének tilalma, mely egyszer mindenkorra száműzte szótárából az űzletet, s azért hirtelenében így egészítette ki gondolatát: — tudod, mennyire haragszik az ilyen alsó rendű Isten áldásáért.

— Hát mit tegyek? — dörmögött Atlasz úr kissé zavartan, mint a tetten ért rossz gyerek — csak kell a magam számára is valami mulatságról gondoskodnom? Tudod, hogy nem a nyereségért teszem; néha vesztek is rajta, ezek a parasztok ravaszabbak és kitanúltabbak, mint a magunk fajtája; de nekem ez mulatság, élvezet, gyönyörűség, és nekem is szabad mulatnom, ha már ennyire meggazdagodtam.

— Ebben igazad van; de hiába, Sándor megtiltotta; azt

mondja, elrontja tekintélyünket a parasztok előtt — mondá az öreg asszonyság, kinek szokatlan bátorságot adott az, hogy fia nevében s mintegy az ő tekintélyével beszélt.

— Eh! mondá Atlasz úr még mindig zavartan és feszengve — Sándornak sem kell mindent tudni, a mi a ház körül történik; te sem tudtad volna meg, ha ez az ostoba János nem jön ide fecsegni.

— Vigyázz, meghallja — suttogott az öreg asszonyság aggódva.

— Hát aztán? Hiszen ő csak egy inas — felelt Atlasz úr lenézőleg, de azért mégis egy gyors fürkésző pillantást vetett megvetésének tárgya felé, ki az asztalhoz támaszkodva, keresztbe vetett lábakkal állt e beszélgetés alatt, közömbös, részvétlen arcczal, halkán füttyörészve és fényes csizmájának hegyes orrára szegezve szemét.

— Hallja maga János — mondá Atlasz úr hozzá fordulva — menjen ahhoz a Cserepeshez és mondja meg neki, hogy várjon a juhásznál és lóduljon a kastélyból azokkal a büdös birkabőrökkel. Érti? És ha magának máskor dolga lesz velem, négy szem közt végezze el, érti?

— Értem no, hogy ne érteném? — felelt nyugodtan János és kifordult a szobából, megint köszöntés nélkül, de egy bizalmas egyetértő pillantást vetve gazdájára, kinél sokkal többre tartotta magát, ámbár kenyerét ette és liberiját viselte. Atlasz úr pedig még a régi időkben úgy hozzá szokott a sujtásos cselédek aristokratikus lenezéséhez, hogy most sem ütközött meg rajta, mikor a saját cselédjétől tapasztalta.

Alig zárult be az ajtó János mögött s alig hangzottak el a tornáczon hegyke lépései, Atlasz úr még magához sem tért egészen zavarából s ki sem fejthette álláspontját felesége előtt, ki ily véletlenül rajtakapta a tilos birkabőr-kereskedésen, midőn a tornáczon újra közeledő léptek zaja hallatszott s az öreg asszonyság sugárzó arczán világosan látszott, hogy megismerte fia lépteit.

Csinos fiatal ember lépett a szobába. Napsütött arczán meglátszott a jó falusi levegő pirosító hatása. Bajusza hegyesre volt pödörve, haját homlokára fésülte, fekete körszakála göndör volt és fényes. Széles vállán, domború mellén, izmos tagjain megfeszült a sűrke úti öltöny; mozdulataiban volt ugyan némi nehézkesség és szögletesség, de látszott az igyekezet, hogy

délczeg és előkelő akar lenni, s annyi bizonyos, hogy a két öreg szemében, kikhez most a szobába lépett, ő volt a férfiúi szépség, erő és egészség eszménye és mintaképe.

Kezet csókolt anyjának, azután apjának, s mielőtt ezek elragadtatásukból magokhoz térhetek volna, egy nagy papircsomagot tett az öreg asszonyság ölébe, tele a legfinomabb czukros gesztenyével. Ez volt az egyetlen és legfőbb nyaláncság, melyről Rozália asszonyság már gyermekkorában álmodozott, mely után titkon és hiába epedett, mikor a kezdő és törekvő Atlasz Samu fiatal felesége volt s melyet csak késő öregségében ért el, mikor már meggazdagodtak s megengedhetek magoknak efféle fényűzést.

— Milyen jó fiú vagy te, Sándor — kiáltott az öreg asszonyság csillogó szemekkel, kinyitva a papircsomagot s mohó gyönyörrel ízelve édes tartalmát. — Tudod, mit szeretek és soha sem feledkezel meg szegény öreg anyádról. Ha téged sem áld meg az Isten, akkor nincs igazság az égben . . . Milyen édes, milyen finom! látszik, hogy a városban készült! soha életben nem ettem ilyen finomságot.

Megkínálta férjét is, de Atlasz úr nem volt barátja az édességnek; jóakaró mosolylyal visszatolta a papircsomagot s csak arra intette feleségét, hogy el ne rontsa megint gyomrát a sok édességgel, mint az utolsó sátoros ünnepen, mikor két hétig sínlette a czukros gesztenye mértéktelen élvezetét.

— No Sándor — folytatá aztán fiához fordulva, ki ezalatt közel anyjához az asztal szélére ült, maga alá húzva egyik lábát s a másikat könnyedén lóbázva a levegőben — no fiam, szerencsével jártál a városban?

— Szerencsével — felelt Sándor.

— Láttad a püspököt, beszéltél vele? — kérdé mohón az öreg asszonyság.

— Nem.

— Micsoda! — kiáltott föllobbanva Atlasz úr. — Talán nem bocsátott maga elé? Talán nem akart elfogadni? Hát nem tudja, hogy keresztyén vagy, hogy patrónus vagy és hogy te magad tartasz ki egy egész papot? Nagyszerű! És még el sem akar téged fogadni, mikor tisztelni még hozzá?

— Azt szeretném látni, hogy ne fogadjon el, mikor én bejelentetem magamat nála — mondá Sándor, úgy az asztalra ütve öklével, hogy édes anyja ijedtében egyszerre lenyelt egy

egész czukros gesztenyét. — Mindjárt felfüggesztem a plébánosunk fizetését és egy krajczárt sem adnék többet a templomra. Ezt meg is mondtam a püspök titkárjának, mikor a huszár avval a hírrel jött, hogy a püspök nem fogadhat el.

— Hát még sem akart elfogadni! — kiáltott Atlasz úr nagy méltatlankodással. — Nem fogadni el egy Atlasz Sándort! Ki az a püspök, mi az a püspök? A püspök is csak olyan pap, mint a többi, csakhogy több pénze van és vörös ruhában jár. Nagyszerű!

— Nem fogadhatott el, mert nagy beteg — mondá Sándor csillapítólag.

— Ez már más — jegyzé meg Atlasz úr megnyugodva. — Miért nem mondtad ezt mindjárt?

— Szegény püspök! — mondá részvétellel az öreg asszonyosság. — Mi baja van?

— Valami nagy és veszedelmes nyavalya bánthatja, mert a püspöki titkár nagyokat sóhajtott és fölforgatta a szemeit. Különbösen igen szépen és udvariasan, lehet mondani, alázatosan beszélt velem. Azt mondta, hogy: ő excellentiája véghetetlenül sajnálja és ezer bocsánatot kér, hogy személyesen nem fogadhatja el nagyságodat . . .

— Kedves és finom ember ez a püspöki titkár — szolt közbe Atlasz úr elégedetten.

— Selyem reverendát és lakkcipőt visel — egészíté ki Sándor a személyleírást. — Azt mondta hát, hogy ő excellentiája ezer bocsánatot kér, de betegsége miatt nem lehet hozzám szerencséje s majd a püspöki helyettes, a nagyprépost fogja elintézni ügyemet. Maga a titkár vezetett hozzá.

— A nagyprépost is főpap? — kérdé Atlasz úr.

— Mindjárt a püspök után következik; de neki csak a gombjai vörösek, nem az egész reverendája.

— Ez is nagyon szép viselet — jegyzé meg az öreg asszonyosság.

— Mennyi jövedelme van? — kérdé Atlasz úr.

— Azt mondják, fölmege vagy huszonnégyezer forintra.

— Finom úr lehet. És hogy fogadott téged?

— A lehető legnagyobb tisztelettel. Kezet fogtunk és egymás mellé ültünk a pamlagra. A nagyprépost engem nagyságos úrnak szólított, én őt méltóságos úrnak; a titkár már előre figyelemtetett, hogy meg kell méltóságozni, mert címzetes püspök.

— Nagyszerű! És kezet fogott veled?

— Meghiszem azt. Mikor elmondtam neki, hogy a templomunkat újra építtetem és egy szép nagy új oltárképet festetek, megfogta mind a két kezével a kezemet és el sem bocsátotta többé. Azt mondta, hogy példát adok a többi kegyuraknak és az Isten meg fog áldani nagylelkűségemért.

— Művelt ember a nagyprépost úr — jegyzé meg az öreg asszonyság megindultan és könnyes szemekkel.

— Azután elmondtam neki, hogy a templom helyreállítását nemsokára befejezzük; az oltárkép is elkészült, és szeretném a templomot a búcsúkor, Sándor napján, fölszenteltetni, mert az oltárkép is szent Sándort ábrázolja . . .

— Volt szent Sándor? — kérde Atlasz úr büszkén.

— Több is, a mint a papunk mondja. Az egyik püspök, a másik pápa.

— A mienk legyen a pápa — mondá Atlasz úr elégedetten. — Ez nagyobb úr. Es mit felelt a nagyprépost? Kérdezte, mennyibe került a templom és a kép?

— Nem kérdezte, de én megmondtam. Megszorította a kezemet, s ismét azt állította, hogy az Isten meg fog áldani. Ekkor előadtam kérésemet, hogy szeretném, ha a templomszentelésre ő maga jönne el hozzánk és vendégünk lenne. Nagyon megtisztelve érezte magát és bizonyosan eljött volna, de agg kora és hivatalos teendőinek halmaza nem engedi, hogy eltávozzék hazulról; hanem megígérte, hogy egy kanonok minden esetre el fog hozzánk jönni e nagy ünnepre.

— Ez is nagy pap? — kérde Atlasz úr.

— A derekán és a nyakán vörös a ruhája és nagyságos úrnak szólítják. Az, a ki hozzánk fog jönni — mert többen vannak — még püspöksüveget is viselhet.

— A vörös selyem bútoros szobába fogjuk szállásolni — mondá Atlasz úr elégedetten. — Úgy látszik, ezt a színt legjobban szeretik a papok. Ebédre francia pezsgőt iszunk. Hát aztán mi történt?

— A nagyprépost meghívott ebédre.

— Hallod asszony? — kiáltott Atlasz úr, büszkén neje felé fordulva. — Sándor a nagyprépostnál ebédelt.

— Hány tál étel volt? — kérde az öreg asszonyság ragyogó tekintettel.

— Nem olvastam meg, de nagyon sok volt — felelt Sán-

dor. — A nagyrépost ebéd alatt toastot mondott rám és mindnyájan koczczintottak velem.

— Francia pezsgővel? — kérde Atlasz úr elragadtatva.

— Nem volt pezsgő.

— Nálunk lesz, francia — mondá Atlasz úr büszkén. —

Kár, hogy az öreg nagyrépost nem jöhet ki; de egy kanonok, az is csak valami. Az egész környék úri családjait meghívjuk. Szép nap lesz, szép ünnep.

— A legszebb ünnep a világon — tevé hozzá az öreg asszonyság — Sándor nevenapja.

— Úgy ám, Sándor nevenapja — folytatá Atlasz úr, egyetértő kacsintást vetve feleségére. — És Sándor nem is tudja, mi vár reá ezen a napon.

— Nagy meglepetések — mondá mosolyogva az öreg asszonyság.

— Csitt! ki ne fecsegd előre! — kiáltott jókedvűen Atlasz úr. — Akkor már nem lesz meglepetés a meglepetés. Minek teszed kíváncsivá ezt a fiút? Nézd, már most is olyan kíváncsi, hogy utoljára is el kell neki árulnunk az egész meglepetést.

— Nem vagyok én kíváncsi egy cseppet sem — mondá Sándor, kissé izgatottan, s helyet cseréltetett lábaival, azt lógatva le, melyet előbb maga alá húzott, s a másikat rakva föl az asztalra. — Nem vagyok én kíváncsi, mert úgy is tudom, hogy ti szerettek engem s azt fogjátok nevem napjára adni, a mi legboldogabbá tesz.

— Jól ismered minket — mondá Atlasz úr elégedetten. — Azt adjuk, a mi legboldogabbá tesz. Mondjuk meg, hogy mi az?

— Engedjétek inkább, hogy én mondjam meg — szolt Sándor izgatottan, s most már mind a két lábát lelógatta.

— No hát találd ki — mondá Atlasz úr csintalanul.

Sándor egy ideig habozott, föl húzta, lebocsátott lábait, megpödörte bajuszát, s mintha e férfias dísz érintése egyszerre fölébresztené egész bátorságát, megemberelte magát és így szolt:

— Meg akarok házasodni.

— Hohó! — kiáltott Atlasz úr — ez már igazán meglepetés a mi számunkra.

— Már miért volna meglepetés? — kérde az öreg asszonyság. — Hát nem arra való a fiatal ember, hogy megháza-

sodjék? Hát el lehet sokáig ily nagy gazdaság asszony nélkül? Hát nem a napokban is arról beszélgettünk, hogy Sándor számára ma-holnap egy jó pártit kell keresnünk?

— Ez épen a bökkenő — mondá Atlasz úr. — Jó pártit keresni!

— No hát Sándor már talált magának — mondá az öreg asszonyság fölbuzdulva, mint mindig, ha fia érdeke forgott szóban — és így legalább megkímélt minket a fáradságtól.

— Hiszen, ha jó a párti és megfelel a mi igényeinknek, akkor semmi kifogásom sincs ellene.

— Sándornak sokkal több esze van, hogysem olyan leányra vesse szemét, a ki nem hozzánk való.

— Én is azt hiszem — mondá Atlasz úr megnyugodva. — De hát miért nem szól? Miért nem mondja meg a leány nevét? Itt ül az asztalon és lógázza a lábát és hagyja, hogy mi a fejünket törjük az ő választottja fölött.

— Hogy szólna, mikor nem engeded szóhoz jutni? — viszonzá az öreg asszonyság.

— No hát engedem szóhoz jutni — felelt Atlasz úr, nadrágzsebébe dugva kezeit és háttal az asztalhoz támaszkodva. — Mi ugyan más meglepetést készítettünk neved napjára, de ha neked egy feleség a legkedvesebb névnap meglepetés, azt is megszerzem, elég pénzem van rá. Halljuk hát a nevét!

— Boglár Klára — felelt Sándor lassan, vontatva és lesütve szemét apja előtt. De mintha e név kiejtése egyszerre visszaadta volna bátorságát, hirtelen fölkapta fejét, leugrott az asztalról s újra, hangosan, csaknem daczosan ismétlé: — Boglár Klára és senki más ezen a világon!

Az öreg Atlasz füléhez tartotta tenyerét, előre nyújtotta a nyakát s mintha nem bíznék hallásának helyességében, föl-szólítá Sándort, mondja ki még egyszer a leány nevét, de jó hangosan mondja, mert úgy látszik, mintha a füle csengett volna s nem hallana elég tisztán.

— Boglár Klára — ismétlé Sándor harmadszor, apja kívánsága szerint oly hangosan, hogy az öreg úr hirtelen befogta mind a két fülét.

— Hallom, hallom! — mondá fejét csóválva és feleségére tekintve, kinek arczán rémület és szomorúság látszott — hallom, de nem tudok hinni a fülemnek. Vagy talán

van több Boglár-család a világon s mi nem ismerjük az igazit?

— Ismeritek — felelt Sándor.

— Hát ez az? — kiáltott Atlasz úr nagy méltatlankodással. — Szépen vagyunk! Mi itt törjük a fejünket, micsoda meglepetést szerezzünk nevednapjára, és te csinálsz nekünk olyan meglepetést, hogy majd megüt tőle a guta. Boglár Klára! Bah!

— De hát mi kifogásod van ellene? — kérdé Sándor.

— Mi kifogásom van ellene? Ez aztán a kérdés! Halod-e asszony, azt kérdi, mi kifogásom van ellene? Mint ha csak nekem volna kifogásom! Mint ha te egészen jónak, helyesnek, bölcsnek, hasznosnak tartanád ezt a házasságot! Szólj hát már no, vagy a fiad mindjárt ide hozza Boglár Klára kisasszonyt és oda ülteti az öledbe.

— Szólj, anyám — mondá Sándor, szintén az öreg asszonságához fordulva — te is rosszalod választásomat?

— Istenem, Istenem! — siránkozott az öreg asszonság — hogy nekem esik ez a két hatalmas férfi, mintha rá szorulnának az én tanácsomra!

— Ez nem felelet — mondá Atlasz úr mogorván.

— Hiszen, ha az igazat meg kell mondanom, és ha Sándor nem haragszik meg — folytatá az öreg asszonság vékony, csaknem csiripelő hangon — hát annyi bizonyos, hogy én ezt a leányt nem tartom Sándorhoz valónak, es nekem nagyon fáj, igen, én nagyon szomorú vagyok, hogy épen őt választotta.

— Tessék! magától mondja, nem én tanítottam rá! — kiáltott Atlasz úr diadalmasan. — Még anyád is, a ki jobban fél tőled, mint tőlem, a ki nem is tud gondolkozni a te fejed nélkül, még ő is ellene van e házasságnak. Mit akársz többet?

— Azt akarom, hogy mondjátok meg tisztán és határozottan, mi kifogástok van ellene?

— Beszélek hát tisztán és határozottan — mondá Atlasz úr. — Az a kifogásom van ellene, hogy koldús.

— Miért nem volt ez a kifogásod akkor, mikor Szádváry elvette nénémet? Az is koldús volt.

— Nagyszerű! — kiáltott Atlasz úr, a legőszintébb bámulattal csapva össze tenyereit — még azt kérdi, miért nem volt kifogásom Szádváry ellen? Azért, mert a Szádváry egy-

gróf és a leányomat grófnévá tette. Ez nagy dolog, ezért lehet sok pénzt adni, a mi nem pazarlás, hanem bölcs befektetés. De micsoda a te Boglár Klárád? Az apja még nem is gentry, nem is nemesember, hanem egy vén korhely, a ki mindig a mások pénzén játszotta a gavallért.

— Nem az apját akarom én elvenni, hanem a leányt.

— Ez egy rossz viccz, a mit én már százszor hallottam, de most nem nevetek rajta. Nem az apját akarod elvenni? De bizony azt is el fogod venni. Azt hiszed, a leánya elhagyja az apját? Neked kell eltartanod őt is, s a mint ismerem a vén ganefet, többre fog kerülni, mint egy asszony.

— Atyám, ne feledkezzél meg magadról — szólt Sándor fölپattanva.

— Csak úgy véletlenül szaladt ki a számon az a ganef szó — mentegetőzött Atlasz úr megszégyenülve. — Tudod, hogy nem szoktam ilyen közönséges szavakat használni, de most föl voltam hevülve és nem tudtam, mit mondok. Te vagy az oka, minek boszantottál úgy föl azzal a Boglár Klarával? — folytatá ismét beledolgozva magát előbbi haragos hangulatába, melyből egy pillanatra kivette megszégyenülése és mentegetőzése.

De Sándor sem hagyta magát. Észrevette a pillanatra födetlenül hagyott gyöngé oldalt s igyekezett azon ellenfeléhez férközni.

— Akár hogy föl van valaki hevülve, ha úri ember és a művelt osztályhoz tartozik, soha sem használhat oly szavakat, melyek ki vannak zárva a jó társaságból. Mit mondana a nagyprépost vagy a kanonok, ha kijönne hozzánk s ilyen kifejezést hallana tőled?

Atlasz úrnak elevenére tapintott a kérdés, az öreg aszszonyságon meg hideg borzadály futott végig e szörnyű lehetőség pusztá föltevésére is. Sándor érezte az előnyt, melyet atyja pillanatnyi megfélekedése által nyert s nem hagyta kisiklani keze közül.

— Akármint gondolkozol az öreg Boglár Kálmánról — folytatá neki hevülve — azt nem tagadhatod, hogy előkelő, finom, úri modora van s helyet foglalhat bármily társaságban. Hát még a leánya! Nincs az a grófnő a világon, a ki hozzá mérhető volna. A uéném már öt éve grófné, de azért mégis olyan Klára mellett, mintha szobaleánya volna.

— Tagadom — mondá vékony, siránkozó hangon az öreg asszonyosság.

— Nem látjátok-e be — folytatá Sándor, nem véve figyelembe anyja gyöngé tiltakozását — hogy ily összeköttetés épen úgy emelné családunkat, mint akár a magas rang, akár a nagy vagyon? Aztán utoljára is, én szeretem a leányt és boldog akarok lenni.

— De azzal nem gondolsz, hogy szüleidet boldogtalanokká tennéd? — nyöszörgött Atlasz úr panaszos hangon, miután több sikertelen kísérletet tett előbbi haragos hangulatának s elvesztett tekintélyének visszaszerzésére.

— Ha nem törödném a ti boldogságtokkal, akkor nem kérném beleegyezéseteket, hanem elvinném a leányt a nélkül is — mondá Sándor szelidülő hangon. — Azt akarom, hogy ti is boldogok legyetek, mint én. Azt akarom, hogy ti is úgy örüljeteek menyeteknek, mint én a feleségemnek, mert az én boldogságom csak akkor lesz teljes.

— Mégis csak jó fiú ez a Sándor — mondá az öreg asszonyosság elérzékenyülve.

— Mondd hát, anyám, igaz lelkedre — folytatá Sándor hirtelen hozzá fordulva — nem tenne téged boldoggá, ha boldognak látnád fiadat?

— Itt süllyedjek székestül a földre — felelt az öreg asszonyosság szokatlan erélylyel — ha nem örülnék a te boldogságodnak. De mikor tudom, hogy az a leány nem fog téged boldoggá tenni!

— Miért nem?

— Mert nem hozzád való.

— Miért nem hozzám való?

— Mit tudom én? — nyögött az öreg asszonyosság, ismét visszaesve siránkozó, panaszos hangjába. — Kérdezd meg atyádat, ő okos ember, jobban meg tudja mondani.

— Azért nem hozzád való — vágott közbe Atlasz úr — mert nem illik a mi családunkba. Mi a mi családunk? Egy emelkedő család, melynek még mindig fölfelé kell haladni, mert még messze van a tetőtől. Én megszereztem a pénzt, a jószágot, nektek kell csinálni a nevet, az összeköttetést, az állást. Leányom már grófné, egyik fiam már előkelő hivatalnok, ők megtették a magokét. Neked olyan pártit kell csinálni, mely vagy sok pénzt hoz a családba, vagy magas rangú össze-

köttetést szerez. Tudom, Manó bátyád soha sem venne feleségül egy Boglár Klárát.

— Nem is adnám oda neki — mondá Sándor daczosan.

— Jaj nekem! — kiáltott Atlasz úr, összecsapva kezeit — hát már semmi okos beszéd sem fog rajtad?

— A legokosabb beszéd az volna, ha így szólnál: «Jól van fiam, ha szereted Klárát, vedd el és fogadd áldásomat».

— Jaj nekem! — kesergett Atlasz úr — még áldást is adjak? Hát az áldásom nélkül nem vennéd el?

— Elvenném, de boldogtalan lennék.

— Mégis jó fiú ez a Sándor — jegyzé meg az öreg aszszonyság.

— Hiszen épen az a baj, hogy jó fiú! — kiáltott elkeseredve Atlasz úr. — Ha rossz fiú volna, nem bánnám, akárkit vesz el; nem adnék neki pénzt, aztán szeretném látni, hogy élne meg a szerelemből? De ő jó fiú, és utoljára is kénytelen leszek nem csak pénzt, hanem áldást is adni neki.

— Úgy értem ezt, hogy beleegyeztek házasságomba? — kérdé örömmel Sándor.

— Úgy értsed, hogy beleegyezőnk? Sehogy se értsed — kiáltott Atlasz úr, erősen hányódva a meghatottság és harag hullámai közt. — Engedj legalább gondolkozni. Mi akartunk neked a neved napjára meglepetést szerezni, és te leptél meg minket úgy, hogy a fejünk is zúg tőle. Nem olyan könnyű itt hamar felelni. Ígérd meg, hogy egy hétig semmit sem fogsz tenni, egy hét múlva aztán megtudod végleges határozatunkat. Nos, tetszik az alku?

— Itt a kezem! — kiáltott Sándor jókedvűen, s hatalmasan markába csapott apjának, azután megölelte anyját s vidám fütyörészés mellett elhagyta a szobát.

— Adj nekem is most abból a cukros gesztenyéből — mondá Atlasz úr mogorván, nejéhez fordúlva. — Ez a szerencsétlen fiú úgy megkeserítette a szám ízét, hogy szükségem van egy kis édességre.

MÁSODIK FEJEZET.

Képek a múltból.

Hiába evett Atlasz úr a czukros gesztenyéből, keserű maradt a szája íze, keserű a lelke, keserűek a gondolatai. Megpróbálta a philosophiát: elfogadni az elkerülhetlent s a lehető legjobb színben tüntetni föl maga előtt; de a philosophia — mint mindig — nagyon vékony vigasztalásnak bizonyult az ember saját bajában. Csodálatos, hogy ugyanaz a bölcsesség, melylyel oly meggyőződéssel tudunk vigasztalni másokat, mennyire elveszti meggyőző erejét, mikor mi magunk esünk hasonló bajba. Atlasz úr is elmondott magának mindent, a mivel ilyen esetekben bizonyára le tudta volna csillapítani akármely barátjának háborgó lelkét; de most hiába biztatta magát, hiába hitette el magával, hogy megnyugodott mindenben, hogy utoljára is jóra fordul a dolog; hiába erősítette feleségének, hogy az ilyen házasságok rendszeren a legjobban szoktak kiütni, hiába bizonykolá az öreg asszonyság, hogy ő is egészen megnyugszik az Isten akaratában: mihelyt egymásra néztek, világosan látták egymás szemében, hogy magokat vagy egymást akarják ámítani, bolondítani, megcsalni, s utoljára is Atlasz úr nem találván mást, a kire megharagudják, megharagudott a feleségére, szemére hányta, hogy Sándor tőle örökölte ostoba költői hajlamait, és miután ekképen jól megkeserítette és megrikatta az öreg asszonyságot, megveregette vállát, megbocsátott neki, s azt mondva, hogy gondolkozni akar, fogta kalapját és kiment a mezőre.

Cserepes András hiába várt a juhásznál birkabőreivel, Atlasz úrnak eszebe sem jutott, hogy oda rendelte. Nincs most idő mulatságra, szórakozásra. Egész életének munkája, családjának sorsa, jövője, emelkedése vagy hanyatlása, dicsősége vagy megaláztatása van most kérdésben. Erről kell gondolkoznia, csak össze tudná fogni szerte-szét kalandozó gondolatait, hogy mindnyáját egy pontra irányozhassa. Melyen szemébe vágja kalapját, úgy hogy feje búbján kilátszik alóla fekete bársony sipkája, s nagy léptekkel halad tova a búzaföldek közt, a keskeny csapáson, nem törődve azzal, hogy az áldott ragaszkodó

föld mindegyre nagyobb mennyiségben tapad eszímájához és lassanként egész bocskorra alakul rajta.

A mezőn dolgozó munkások megállnak, a mint gazdájukat elhaladni látják a távolban. Megállanak, pipára gyűjtanak és tanakodnak egymás közt.

— Ahun megy az Atlac zsidó — mondja az egyik.

— Vajon micsoda hunczutságon töri a fejét — teszi hozzá a másik.

Nemsokára előttök viszi el Atlasz urat a kanyargó ösvény; a munkások gyorsan dolgozni kezdenek, nehogy henye beszélgetésben lássa őket a földesúr. Félvallról köszöntik, a mint elhalad előttök, aztán folytatják a munkát és megjegyzéseiket, melyek épen oly aristokratikus lenézésről tanúskodnak, mint azok, a milyeneket előbb hallattak.

Atlasz úr nem látja munkásait, nem hallja megjegyzéseiket. Megy tovább a maga útján és gondolkozni akar. Nagy erőfeszítéseket tesz, hogy szeme elé állítsa a szőnyegen forgó legfontosabb kérdést, fia házasságát, és hogy reá központosítsa minden gondolatát; de ezek a gondolatok minduntalan szanaszét szaladnak, keresztül-kasul kalandoznak a múlt idők letarolt mezején, s a mint elfáradtan visszaérkeznek, más-más emléket, más-más képet czipelnek magokkal, oda állítják Atlasz úr szeme elé, elszórakoztatják, szétszakítják figyelmét s nem engedik nyugodtan és rendszeresen gondolkozni.

Íme most tér vissza pihegve egyik a szökevény gondolatok közül. Nagyon messzire járhatott, hogy így elfáradt. A legrégebb múltba futott vissza s onnan hozta magával azt az alakot, melyet most urának szeme elé állít. Olyan régi időből való alak, hogy Atlasz úr csaknem egészen megfeledkezett róla, de mihelyt meglátja, rögtön ráismer. Vékony nyurga legény, állán még alig ütött ki a férfiaság pelyhe, de annál gazdagabb két fényes fekete fürt göndörödik lefelé két füle mellett. Bokáig érő bő kabátja meglehetősen viseltes, de látszik rajta, hogy kínos gondossággal van kikefelve. Nagy ünnepe van a legénynek, s azt úgy üli meg, hogy tiszta ruhát vesz és kikeféli a kabátját, a mire közönséges napokon nem igen jut ideje. Menyegzőjét tartja, azzal a kis leánnyal, kinek most vágják le szép barna fűrteit s a ki gyermekes örömmel szemlélgeti a tükörben selyem parókáját. Olyan gyermekek mind a ketten, hogy tegnap még a bolt lépcsőjén játszottak kavicsokkal s ma már férj és feleség. A gyer-

mekek neki mennek az élet nehéz harcának, s bátran, kitar-
tón, türelemmel törnek magoknak utat a sűrű vadonban.
Fönn a mármarososi hegyek közt, kis faluban, szegényes boltban
teszik meg az első lépést az úton, melynek magasra, nagyon
magasra kell vezetnie. Mert az alázatos legényke lelkében erős
becsvágy lakik, s mialatt hallgatva nyeli részeg rusznyák pa-
rasztok durva tréfáit és hízelegve kínálja fitymáló parasztl-
yányoknak selyem pántlikáját és pirosítóját: a jövő nagyság,
gazdagság, tisztelet, becsülés csábító képeit látja ábrándos szeme
az alacsony bolt meszeletlen, víztől csepegő falán. Türelemmel
rakogatja egymásra a krajezárokat s nem veszi számba a velök
járó lábrúgásokat és oldalba döféseket. Arra a nyirkos falra,
láthatatlan tündérkézzel föl van írva, hogy a krajezárokból
forintok, százak, ezrek, milliók lesznek, s akkor majd megjő a
tisztelet is, mely után oly epedve szomjúhozik lelke. Mert hall-
gat ugyan, és nem lázad föl, sőt nem is mutatja, hogy fáj neki
a lenézés, a megvetés, a méltatlanság, a bántalmazás, de azért
szíve rejtekében mélyen érez minden legyintést, s alázatosan
lehajtott arcza sokszor kipirul és zsebébe dugott keze gyakran
ökölre szorul. Csakhogy a kik lenézik és bántják, azoktól van
a nyeresége, és az a világ rendje, hogy mentől több lesz a nye-
resége, annál kevesebbet fog majd szenvedni.

Ezzel a szebb jövővel biztatja magát és feleségét, mikor a
csúf és nehéz napi munka után együtt ülnek a hátulsó boltban
s szépen megosztoznak egy fej vöröshagymán és egy karaj ke-
nyeren. Ezzel némitja el feleségét, mikor gyerekes nyafogással
nógatja, hogy pihenjen egy kissé vacsora után s ne rontsa sze-
mét a pislogó faggyúgyertyánál a sok írással és olvasással. Nem
lehet, nem szabad pihenni, sem éjjel, sem nappal. Nappal pénzt
keresni, éjjel tanulni, műveltséget, tudományt szerezni — ez az
ember kötelessége, a ki azt akarja, hogy ne törölhesse mindenki
hozzá a csizmáját, és kalapot emeljen, a ki megszólítja. A tisz-
teletet nem adják ingyen, s ki az út elején pihenni ül, soha
sem jut föl a hegy tetejére.

Atlasz úr már másodszor teszi meg az utat munkásai
előtt. Azt hiszik, őket lesi, pihenésüket irigyli s kettőzött erővel
dolgoznak, szidva a zsidót, a ki utolsó verejtékesöppjét kifa-
csarja a szegény munkásnak. Pedig Atlasz úr nem is látja őket,
nem is a maga földjén jár. Lelke még a múlt időkben kalando-
zik, szeme csak a rég letűnt alakokat látja.

Abban, a melyet most hajt eléje száguldozó képzelete, alig ismer a pelyhetlen állú nyurga legénykére, ki már eltűnt szeme elől. Most ez foglalta el helyét. Ha nem tudná bizonyosan, hogy mind a kettő ugyanaz, nem merné ráfogni. De bizonyosan tudja. Sok idő, sok munka, sok szenvedés, sok nyereség, sok változás van a kettő között, azért különböznek annyira egymástól. Nagy útat tett, hosszú állomásokat tartott a legény, míg a mármárosi hegyek közl ide jutott a Tisza partjára. És a mint éjszokról délnek haladt, úgy hagyogatta el régi ruháit, régi szokásait, és úgy igyekezett a többi emberhez hasonlítani, hogy vele is úgy bánjanak, mint a többi emberrel. Olyan ruhát visel, mint a többiek; haját úgy fésüli, bajuszát úgy pödri, mint a többiek, úgy el, úgy érez, úgy gondolkodik, úgy beszél, sőt olyan czifrán káromkodik, mint a többiek. És mégis marad valami láthatatlan vonal, mely elválasztja őt a többitől s nem engedi, hogy magok közül valónak tartsák. Az Isten megáldotta fáradságát, nagy földbirtokot tart haszonbérben, pénze szaporodik, jóléte növekszik, és az a tisztelet, melyért lelke szomjúhozik, csak nem akar megjönni. Ha be is fogadják a társaságokba, ha illedelmesen beszélnek is vele azok, a kik pénzére szorúltak, ha kalapot emelnek is előtte azok, a kiket fizet: érzi, hogy hiányzik valami, a mit nem pótol a pénz, és hogy nem veszik egész ember-számba. Bizonyosan nem elég gazdag még, gondolja magában; többet kell dolgozni, többet kell szerezni, és dolgozik, szerez, messze földön hirt meggy gazdagságának, mindegyre többen vannak, a kik rászorúlnak, több kéz nyúl feléje, több arcz mosolyog rá: és mégis, nem tehet róla, a kézszorításban érzi a leereszkedést, a mosolyban észreveszi a gúnyt, és tudja, hogy a mit adnak, kegyelemből adják s nincs joga hozzá.

«Majd ha még több pénzem lesz, ha millióim lesznek, ha nem bérlő, hanem földesúr leszek», biztatja feleségét, a ki már harmadik gyermekét ápolja s nagyon meg volna elégedve sorsával, ha nem búsitaná férjének elégedetlensége. De így ő is érzi a kielégítetlen becsvágy gyötrelmeit s azzal vigasztalja férjét, hogy a mit ők nem érhettek el, majd élvezni fogják gyermekeik. Bizonyára úgy lesz; ők szegényen, egészen a letelején kezdtek, semmiből emelkedtek föl és a régi szegénység szennye mindig hagy rajtok valami nyomot; de a gyermekek már jólétben születtek, úrilag nevelkednek, úri modort vesznek föl, nincs köztök és szomszédjaik közt semmi különbség, az ő sorsuk egé-

szen más lesz. Ezentúl nem magokat fogják tekinteni, hanem a gyermekek jövőjét, s a család emelkedése lesz életök törekvése. Vendégök, a szomszéd város böles rabbija, mosolyogva hallgatja nagyratörő álmódzásait s megjegyzi, hogy ebben az országban mindig szidni fogják a zsidót; ha szegény, szembe, ha gazdag, a háta mögött.

A mezőn dolgozó munkások igazat adnak a böles rabbinak s ugyancsak szidják a zsidó mivoltát földesuroknak, a ki még mindig itt csatangol a mezőn s megakadályozza munkásait szokott délutáni pihenőjük élvezésében.

Atlasz úr lelke előtt új emlékek, más képek vonódnak el. A haszonbérleből földesúr lett, beköltözött a kastélyba, délczeg paripák vonják hintóját, libériás cselédsereg veszi körül. Minden úgy megy nála, mint az igazi főuraknál; minden, azzal az egy kivétellel, azzal a láthatatlan vonallal, melynek másik feléről az utolsó paraszt is, saját cselédje is lenézéssel tekint át reá. Most már nem fáj úgy lelkének; hozzá törődött, bele öregeedett; becsvágya helyet változtatott, gyermekeiben központosúl, az ő fényes jövőjökre törekszik. Ne érezzék soha azt, a mit ő szenvedett, s erjék el mindazt, a mit ő soha sem tudott elnyerni. A család emelkedése életének célja, s akármit mondott a böles rabbi — a kit már régen eltemettek — jó úton van feléje. A kastély kitünő nevelőkkel van tele, franczia és angol kisasszonyokkal, zongoramesterekkel, tánczmesterekkel, mindennel, a mit pénzen meg lehet szerezni. A gyermekek nevelése fényesen sikerül, modoruk előkelő, ízlésök finom, s úgy tudnak költeni, mint apjuk szerezni. Nincs bennök semmi, a mit megvetőleg zsidósnak szoktak nevezni s a mivel őt annyiszor letorkolták életében. Leánya és nagyobbik fia egy telet már a fővárosban töltöttek, egy előkelő nemes családnál, hol tenger pénzt fizetett érettek; részt vettek minden bálban, a színházban páholyba jártak, koresolyáztak, mulattak, szerepeltek, és senki sem tartotta őket zsidóknak. Kisebbik fia még itthon maradt, még tanúl; de ebből úgy látszik, falusi úr lesz, afféle gentry; nagyon szereti a gazdaságot, mindig a mezőn jár, megkergeti a parasztlányokat, pompásan tud lovagolni, hajtani, sőt gyerek létére már puskát is mer a kezébe venni s lelövi a verebeket és varjúkat, és olyan erős, hogy a legerősebb parasztfiút is földhöz vágja. Valóban nagy öröme van gyermekeiben s teljesülve látja bennök merész álmait.

Fia és leánya diadalkoszorúkkal és ragyogó emlékekkel terhelten tértek vissza a fővárosból. De a nyarat is vigalomban töltik, a kastély selyembútoros szobái úri vendégektől hemzsegnek, a kik leánya kedvéért még Atlasz úrral is kezet fognak s az öreg asszonyosság egészsége után kérdezősködnek. Atlasz úr tudja, hogy csak leányának köszönheti e kitüntetést; de nem haragszik, ellenkezőleg, büszke rá és el van ragadtatva. Evelinere fényes jövő vár, s általa fogja a család a legnagyobb ugrást tenni a dicsőség útján. Az öreg asszonyosság szigorú korholást kap, ha néha feledékenységből Évának szólítja leányát, mint a régi időkben. Atlasz úrnak nagy tervei vannak leányával. Még eddig senkinek sem szólt, de gyakran mosolyog és elégedetten dörzsöli kezeit. A szomszéd vasúti állomáshoz nem rég egy fiatal hivatalnokot neveztek ki hatszáz forint évi fizetéssel. Ez a fiatal hivatalnok gróf, még pedig szegény gróf, különben nem állt volna be vasúti tisztviselőnek. Atlasz úr mindent tud róla. Már a nagyapja tönkrement és kénytelen volt átengedni hitelezőinek minden birtokát; apja még a régi grófi emlékekből élt, hol a rokonok, hol a jó barátok, hol az ország költségén, itt-ott egy s más hivatalban, valami ideiglenes foglalkozásban, s végül mint kataszteri fölügyelő halt meg; de a fiát már nem tudta tovább segíteni grófi neve, mint erre a kis vasúti állomásra. Atlasz úr azt is tudja, hogy az ősi birtok, oda fönn a Mátra alján, már a harmadik kézben van s most Berger Márk bankár tulajdona, ki háromszázezer forintért szívesen túladna rajta.

Atlasz úrnak nem nagy fáradságába kerül megismerkedni az ifjú Szádváry gróffal. Búzát ad föl a vasútra s beszélgetést kezd a gróf úrral, ki a szállító levelet kiállítja számára. Igaz, hogy a gróf úr csak úgy félvállról felelget, de azért Atlasz úr mégis meghívja másnapra ebédre. A gróf úr végig méri a szürke kabátot, a föltúrt szürke nadrágot, a sáros csizmát, melyből nem néz ki valami nagyon jó ebéd; de megtudja az állomásfőnöktől, hogy e szürke ruhás zsidó a vidék leggazdagabb földesura és leereszkedő pártfogással megígéri, hogy elmegy az ebédre. Soha ilyen ebédet nem ettek még a kastélyban. Az öreg asszonyoságnak szigorúan meg volt tiltva, hogy belebeszéljen a társalgásba, még kínálnia sem volt szabad, arra való a libériás inas, hogy körülhordja a tálat. Atlasz úr is föltette magában, hogy lehető keveset fog beszélni, nehogy véletlenül elárulja magát, s csak arra szorítkozott, hogy elmondta, hány hold föld

a birtok, s figyelmeztette a grófot az asztal közepén álló nagy arany csemege-tartóra és megmondta az árát. A fiatal gróf egészen úgy érezhette magát, mint a maga született körében. Eveline oly művelten csevegett, kaczagott és magázta őt, Manó úgy dicsekedett fővárosi összeköttetéseivel és lovagias ügyeivel, Sándor úgy beszélt paripákról és vadászatokról, hogy a fiatal gróf egészen grófi társaságban képzelhette magát. Ebéd után befogattak a hintóba s körülkocsizták a birtokot, megnézték a tanyaikat, a nyájakat, a szérüket s Atlasz úr pontosan megmondta értékét mindennek. Késő este maga vitte haza, állomására, a fiatal grófot, s útközben ajánlatot tett neki, hogy vegye nőül leányát s ő viszont meg fogja venni számára háromszázezer forintért ősi jószágát. A fiatal gróf először meglepetve nézett rá, azután nagyot kaczagott s végre hosszasan elgondolkozott. Atlasz úr reszketve, aggódva várta válaszát, egész addig, míg az állomásra értek. A gróf úr ekkor kiugrott a hintóból; azt mondta, hogy ez oly fontos dolog, melyről előbb ki kell kérnie rokonai és barátjai véleményét s majd azután fog felelni; barátságosan megveregette Atlasz úr vállát, aztán megdöngölte magát, kezet nyújtott neki, valósággal kezet nyújtott és hangos füttyüléssel szobájába sietett.

A múltból visszazárlingozó képek egyre szaporodnak, egyre fényesebbek lesznek és gazdagabb színekben játszanak. Amott jön a vasúti szolga egy kis czedulával a gróf úrtól, melyben az állomásra hívja Atlasz urat, egy hettel a nevezetes ebéd után. Ott látja Atlasz úr önmagát a fiatal gróf szobájában, kezében forgatva kalapját, lihegő mellel, örömtől kipirúlt orcával, mialatt a fiatal főúr leereszkedő nyájassággal tudtára adja, hogy rokonai, némi ellenvetések után, belenyugodtak a házasságba s így ő kész elfogadni ajánlatát. Szinte hallja a hangos örömrivalgást, az elragadtatás kitöréseit, melyekkel családja a nagy hírt fogadja: az öreg asszonyságon olyan reszketés vesz erőt, hogy egész estig nem tér magához és le kell fektetni; Manó rögtön lóra ül és az állomásra vágat a grófi sógorhoz, hogy megölelje és tegezze, és Eveline pirúlva megvallja, hogy a csinos fiatal gróf kezdettől fogva megnyerte tetszését. Mindenki örül a kötendő frigynek, még a plebános úr is, a ki eddig nagyon restelte, hogy parochiájának zsidó patronusa van és még az nap látogatást tesz a kastélyban, hogy a keresztelési szertartásról értekezzen. Azt tanácsolja, hogy ne csak a kisasszony,

hanem az egész család keresztelkedjék ki, mert csak így lehet a grófi rokonságot későbbi megszegyenyítésektől megkímélni. Atlasz úrnak nincs kifogása, hogy mind a három gyermeke kereszttyén legyen, mert úgy sincs már bennök semmi zsidó vonás és csak ily módon számíthatnak az életben fényes jövőre; de ő és felesége már öregebbek és szeretnének megmaradni régi hitökben. A főtisztelendő úr előveszi minden ékesszólását; de Atlasz úr rendületlen marad; inkább megígéri, hogy a jószágot Sándor nevére iratja, úgy is neki szánta, s ő lesz ezentúl a plébánia patronusa. A plébános úr végre belenyugszik, a mit annál könnyebb lélekkel tehet, mert mindig pontosan megkapja illetékét, melyet a hajdani igazhitű földesúrtól rendesen pör útján kellett behajtania.

A mezei munkások dühösen dolgoznak és úgy káromkodnak, mint a jégeső. Alig akarnak szünetelni egy kissé, már megint fölbukkan valahol a földesúr alakja, a mint össze-vissza csatangol a sáros düllő-úton. Most pillantja meg a legszebb képet. Csupa sugár, csupa mosoly, a mit lát. A hetedhét országra szóló menyekző, az aranyos süvegű prépost, a ki a főúri párt összeesketi és a kastélyba van szállva, a ragyogó vendégsereg, a hintók végtelen sora, a harsogó zene, az elmés fölköszöntések, a gróf, az ő veje, a grófné, az ő leánya, a mátraalji ősi kastély, a grófi unokák, a kik őt nagyapának szólítják s minden látogatáskor pénzt kérnek tőle; Manó fényes pályája, kit a grófi sógorság a miniszteriumba juttatott s kinek levelei tele vannak sikereivel és hódításaival, mindez ragyogó, gazdag színekben emelkedik föl szeme előtt, s fényes nappá, az Atlasz-család emelkedő napjává egyesül. És most egyszerre sötét felhő emelkedik a mélységből, fekete szárnyai mindig tovább és tovább nyulnak, elérik a napot, eltakarják, homály foglalja el a fény helyét, elenyésznek a mosolygó víziók, a kalandozó lélek visszatér a rideg jelenbe, szeme újra meglátja a sarat, melyet lába tapos. Atlasz úr úgy érzi, mintha fáznék, szorosan összegombolja kabátját, nagyot sóhajt s lassan visszaindul a kastély felé.

— Mehetsz már atta zsidaja — dörmögnek a munkások — mikor már úgyis végére jár a nap. Majd fölveti a pénze, s mégis ide jó a szegény ember után leskelődni, hogy lehúzhasson valamit a béréből.

Atlasz úrnak menet közben eszébe jut valami, meggyor-

sítja lépteit, nemsokára eléri a kastélyt, szobájába siet és íróasztalához ül. Három levelet ír, nagy gondolkozással, verejtékező fáradsággal. Nehezen megy az írás, de elkészül vele. Az egyik levél Manó fiának szól, a másik vejének, Szádváry Arthur grófnak. Mindkettőt tudósítja a családját fenyegető veszélyről, s kéri őket, jöjjenek azonnal családi tanácskozásra. A harmadik levelet fővárosi ügyvivőjének küldi, a ki igen szemfüles ember és minden ember zsebét és lelkét ismeri. Kimerítő és részletes tudósítást kér tőle Boglár Kálmánról, múltjáról, jelenéről, családi és minden egyéb viszonyairól. Lovas legénynyel rögtön a legközelebbi postára küldi a leveleket, s csak midőn kezében tartja a nyomtatott vevényeket, akkor csillapúl le egy kissé izgatottsága.

CSIKY GERGELY.

SCHWEIZI ÚT.

Láttalak Schweiz, ős szabadság
S munka honja,
Jártam szikla-bérczeid'!
S lelkemet még visszavonja
Mint a honvágy —
Nem tudom mit érzek itt.

Más a lég is itt mint másutt:
Bérczi tájid,
S fölöttök az égi bolt!
Sziv se fáj itt,
S népet, ezzel egy ivásut,
Többet tán a föld se hord.

Zöld erdős hegyek ölében
Álmadozva,
Kék vizü tók rengenek:
Felhőt napfény űz az égen,
S bércz-magosba'
Föl-fölsí a rengeteg.

Kis faluk, mint fecske-fészek
Függenek fenn
Magas bércz meredekén.
Szédülök, ha csak felnézek —
De az ártatlan szivekben
Félelmet nem sejték én.

Hegytetön, kis fa-toronyból
 Kis harang szól,
 Visszazeng a szikla-part ;
 S a ki hallja :
 Szive érzi, szája vallja :
 Isten az, ki óva tart !

Duzzadó emlőjü kecskék,
 Tehén-csorda,
 Járják a hegy oldalát ;
 Szénagyűjtő friss menyecskék,
 — A bokorba'
 Hüsel az apró család,

Mig a férfi, töltve szívét
 Kedv s bátorság,
 Gyárba vagy munkára ment,
 S égbe bizva végzi mívét —
 Boldog ország,
 Hol a hit s a munka szent !

Te vagy az az istenáldott,
 Véren váltott,
 Boldog ország, Tell hona !
 Hol erény a munka társa
 S ég áldása
 Fejeden a korona !

Sürgő városid piarczán,
 Boldog arczán
 Függsóvár tekintetem —
 Képzületben,
 Mint a föld a hol születtem,
 Szinte úgy tűnsz föl nekem !

Ringatóztam tóid keblén,
 Álmadozván,
 Mintha csak anyám ölen —
 S szellők nyelvén
 Annyi emlék szólva hozzám,
 Magam otthon képzelém.

Majd az erdön, zajtól távol,
 Kis pataknak
 Csörrenését hallgatom —
 Majd a Rajna-zuhatagnak
 Morájától
 Bömböl és zúg a vadon.

Bércz-magasból,
 Hol az utas feje szédül,
 Nézttem a mélységbe le —
 Majd a mélyből
 — Szemet, szárnyat kérve sastól —
 Bérczre föl, vággyal tele.

A vasút majd nyílt lapályon,
 Hegyi tájon
 Vitt a szabad ég alatt;
 Majd a hegy gyomrába törve,
 Körbe-körbe,
 Fúrta át a bércz-falat.

Hol természet és művészet,
 Harczra kelve
 S egyesülve, tett csodát,
 S istenkéz és ember-elme
 Egykép bámulatra késztet,
 Felülmúlva önmagát:

Kerek útján szebb országot
 Nap se' láthat,
 Mint te vagy, Helvétia!
 Véren szerzett szabadságod'
 Koronádat,
 El se is veszítsd soha!

(Locarno.)

SZÁSZ KÁROLY.

KÉT ÖREG.

Együtt ül két öreg.
 Mind' arról beszél:
 Mi rövid tavasz, nyár,
 Mi hosszú a tél.

Más csillagjárás volt,
 Jobb is volt talán
 Az «ők idejében» —
 Mult évek során.

Jövedelem több volt,
 Kevesb kiadás,
 Nem is kellett akkor
 Gondos számadás.

Gazdagabb volt a föld,
 Dusabb a termés —
 Sűrű lakodalom,
 Ritka temetés,

Lyány és asszony szebb volt,
 Szebb nem is lehet;
 Nyájasban mosolygott,
 Hübben szeretett.

S a két vén csak egyre
 Mind' arról beszél
 Beh rövid tavasz, nyár —
 Beh hosszú a tél.

OSZTRÁK NÉPDALOK.*)

I.

Két kis galamb csókolódzik,
 El-elnézem — s kedvem támad
 Ölelgetni, csókolgatni
 Még ma este a babámat.

II.

Túljártam az apám eszém,
 A kutyáját elzártam én:
 Ne ugassa ki a dolgot,
 Ha ma éjjel kisompolygok.

III.

Mikor a nap «jó éjt» mond,
 Előbukkan a vén hold,
 Hogy könnyebben megtaláld
 Kedvesednek kunyháját.

IV.

Szép szeretőm, Isten áldjon!
 Mondom, ahhoz tartsd magad':
 Visszajövök én teértted,
 Szebb ha másutt nem akad.

*) Az ily egy versszakos dalokat *Schnulahiipfeln* névvel szokták megkülönböztetni.

V.

A szerelem valóságos
Lelki vakság; no de hagyján :
Kinyílnak szemeink a
Házaselet folyamatján.

VI.

Két szeretőm van most nékem :
Egy a régi s egy a friss ;
Két sziv kéne kebelembe :
Egyik hű, másik hamis.

VII.

Sóbálványnya hogyha válnék
Minden lyány, ki hátrafordul,
Ragyognának utczák, terek
Attul a sok szép szobortul.

VIII.

Akárhánynyal, a ki nem kell,
Találkozom minden reggel —
S a ki kéne, az a legény
Hónapokig sem jön felém !

IX.

Minél magasb a bércz, a hegy,
A völgy annál mélyebbre megy ;
Minél nagyobb a szerelem,
Annál nagyobb a gyötrelem.

X.

Ha a nótád végit járja
S eszedbe már misem jut —
Nyomj egy csókot ajakára,
Es a lány már mindent tud!

XI.

Patak szívünk, mélyiben
Aranyhal a szerelem;
Szállásért hal úgy fizet:
Fölzavarja a vizet.

XII.

Azért, mivel arczom halvány,
Azt mondják rám: szegény beteg!
Pedig nincsen semmi bajom,
Csak, hogy értted elepedek.

XIII.

Az alföldön szívem-lelkem,
A mult nyáron ott feledtem;
H'jába hoznám haza onnét:
Megint visszakívánoznék.

XIV.

Hogyha tűz üt ki egy házban,
Óbégat, lótfut mindenki;
De ha egy szív borul lángba,
Azzal nem törődik senki!

TAKARÉKPÉNZTÁRAINK.

Nem hagynak nyugtot a takarékpénztáraknak; folyton, minden áron reformálni akarják őket. Ezek a hitelintézetek szabadon nőttek föl, egészségesek, de fejlődésök nem felel meg a magasabb elméleti követelményeknek; megmérhetetlen hasznót hajtottak szegénynek, gazdagnak, szilárdúl megállottak viharos időkben; de mivel szervezetök nem követi a chablont: okvetetlenül a pusztulás csíráját hordják magokban. Rendszabályozni kell tehát őket. Ezernél több takarékpénztár és rokon intézet van a magyar korona országaiban, évenként megbukik egy-kettő. Azt hinnők: csattanósabb bizonyosság nem kell életrealitásuk mellett, mint ez a tény. Nem így gondolkoznak a reformátorok. A bukások ugyan nem szervi bajból, hanem mellékes, külső körülményekből eredtek; mindegy, azért mégis gyógyítani kell őket, ha agyongyógyítják is az ép erőben, egészségben levőket.

Most nem rég megint egy-két takarékpénztár zavarba jutott. Látni fogjuk, hogy a baj eredete részint hűtlen kezelés, részint együgyűség; olyan bajok, a minőknek akármilyen magánüzlet vagy pénzt kezelő hivatal ki van téve. Az újabb egy pár bukás ismét napirendre sodorta a reformjavaslatokat; egy-némely hírlap újra vitatta a régi eszméket. A budapesti kereskedelmi kamarában azt az indítványt tették, hogy rendezzen a kamara a takarékpénztárak ügyében enquêtet. Figyelemmel hallgattam e szaktanácskozásban az indítványozó bő fejtegetéseit, de újat és eredetit nem fedeztem föl benne, legfőlebb azt, hogy, míg eddig a betevők által választandó fő felügyelő bizottságot mindig három tagból kívánták alakítani, ő csak két tagot ajánl.

A takarékpénztárak reformálását először Weninger Vincze sürgette. Nagy idő múlt el azóta; a törvényhozás számos kereskedelmi s hitelügyi alkotást mutat föl: szabályozta a közraktári, a biztosítási, a jelzálogi, a kézi zálog-kölcsön és egyéb hitelüzletet, de a takarékpénztárakkal külön nem foglalkozott. Az e pénzüzetek és betevőik javáért buzgolkodók szemére is vetik ezt a törvényhozásnak; pedig mulasztásról, figyelmetlenségről itt szó sem lehet. A kereskedelmi törvény előkészítésekor fölvetették a takarékpénztárak ügyeinek szabályozását, de nem látták czélszerűnek se ebben, se valamely későbbi specialis törvényben ez intézetek külön rendezését. Egyébiránt is egészen más dolog törvénnyel szabályozni a közraktári hitelügyet, mikor az országban még csak egy közraktár állott fönn; vagy szabályozni a biztosítási üzletet, mikor az országban 3—4 biztosító társaság létezett, vagy a záloglevelek ügyét, mikor az országban csak 4—5 földhitelintézet és olyan bank létezett, mely záloglevelek kibocsátásával foglalkozik és a leghatalmasabb két intézet specialis törvények alá esik. Egészen más dolog ilyen, majdnem szűz földön kezdeni a rendezést és más dolog száz meg száz régi, meggyökerezett, a helyi viszonyok szükséglete szerint fejlődött pénzüzeteket egyöntetű szabály szerint átalakítani. Amott a változás legnagyobbbrészt a papíron volt végrehajtható; itt, ha a reformátorok kívánságának engedne a törvényhozás, vas marokkal kellene a pezsgő életbe belenyúlni.

És mit kívánt Weninger, mit kívánt Lónyay a takarékpénztáraktól?

Politikai Számtanában azt mondja Weninger — és ezt a nézetet még 1875-ben is föntartotta — hogy «nemzetgazdasági fejlődésünkkel, kereskedésünk és a forgalom emelkedésével hazai takarékpénztáraink a jelenleg dívó kezelési elveket meg nem tarthatják, hanem szükséges, hogy az ingatlanokra adott kölcsönöket lassanként visszavonják, a melyek a letéti bankok természetével meg nem férnek; máskülönbén néhány évtized leforgásával veszélybe jöhetnének». Lónyay Menyhért *Közügyeinkről* írt tanulmányában még határozottabban nyilatkozik a takarékpénztárak jelzálogi hitelezése ellen: «A jelzálogi kölcsönök vagy hosszabb idejű hitelezések — úgymond — a betéti bankok természetével, milyenek a takarékpénztárak, nézetem szerint, épen nem egyeznek meg».

Mind a két tekintély tehát teljesen ki akarja zárni a takarékpénztárak üzleti köréből a jelzálogra adandó kölcsönöket. Szólok a jelzálogüzletről még közelebb, mikor ez üzletágnak a takarékpénztáraknál való megszorítására kitérek. De ki az, a ki ma e kölcsönöket a takarékpénztárak üzleti köréből teljesen kizárni kívánná? Még ma is, mikor a jelzálogintézetek tevékenysége azon, harmadfél évtized előtti időkhöz képest, óriási mérveket öltött, ma is a takarékpénztárak kiszorítása a hypothekáris üzletből annyi volna, mint a közép- és kisbirtok, meg a háztulajdonosok nagy részének az uzsora körmei közé kergetése. És melyik külföldi vagy hazai tapasztalat igazolja ezt az abszolút tilalmat? A megjövendőlt veszély közel három évtized leforgása után nem következett be s bizonyosra vehetjük, hogy még számos évtized múlva sem fog bekövetkezni, annyival kevésbé, mert az arány a jelzálogi s a többi kölcsönzés közt egyre javul és mert a nagyobb hypothekáris hitelezés fölötté válságos években sem ejtette zavarba takarékpénztárainkat.

Hasonlóképen tarthatatlan Weninger némely más reformjavaslata. Így azt kívánta, hogy az addig szokásos alaptőkéknél nagyobb követeltessék az új takarékpénztárak engedélyezésekor. «Ha kisebb alaptőkével engedményeztetik — úgy mond — takarékpénztár, a részvényes kezeskedjék egész vagyonával». Ámde, ha engedélyezési rendszer mellett bizonyos nagyságú alaptőke kívántatik, minek engedtetik meg a kisebb alaptőke, egy teljességgel használhatatlan surrogatum fejében? Hisz a korlátlan és egyetemleges felelősség részvény-társaságnál — pedig ilyenről szól maga Weninger is — merő ellenmondás önmagában és ellenkezik a részvény jogi s forgalmi természetével.

Ajánlja továbbá, hogy «határozottassék meg a maximum, a melyet egyes betevőktől elfogadni s azon maximum, melyet egy tételben hitelezni szabad legyen». Mellőzve azt, hogy mindkét intézkedés könnyen kijátszható, mégis kérdés: az egész országra, a fővárosra, a nagy kereskedelmi góczpontokra s falvakra egyenlő maximumot fog mindkét tekintetben a törvény megszabni, vagy pedig az alapszabályokra bízandó-e ez a megszabás? Az első esetben a helyes mértéket eltalálni lehetetlen, a másik esetben az intézkedés hatálytalan. A hitelezés maximuma mindig a konkrét esettől függ; a betét maximumát megszabja ugyan a postatakarékpénztárra nézve a törvény, csak-

hogy ez nem zárja el a további tőkegyűjtés közvetítését, a mennyiben a maximumon túli összegekért az intézet díjtalanul vásárol és kezel elsősorú értékpapirokat. Erre nem utalja, nem is utalhatja az idézett indítvány a magánvállalati takarékpénztárakat.

Nem foglalkoznánk e túlélt, a magok idejében is helytelen eszmékkal, ha a nyolczadik jogászgűlés elé terjesztett szakszerű véleményekben Weninger és Lónyay javaslataira nem történnék egyenes utalás és ha azokban nem foglaltatnék egyúttal némely más eszme, a melyet a takarékpénztárak reformjáról ma is hangoztatnak, hivatkozással a nevezett tekintélyekre. Ilyen az alaptőke s a tartalékalap fokozása, ilyen a betétek és e két tőke közti arány megszabása.

Az 1882-ben tartott magyar jogászgűlés elé ugyanis e kérdésre: «szükséges-e törvényhozási intézkedés a takarékpénztári betevők jogainak megóvására s ha igen: milyen irányban?» válaszképen három vélemény és indítvány terjesztett. Mindegyik múlhatatlannak tartja a törvényhozói intézkedést. Egyik sem mondja, hogy imminens veszély forog fönn; egyik sem tagadja, hogy a takarékpénztárak évtizedeken át derekasan megfeleltek hivatásuknak, de a lehető — mondhatnám: képzelt — veszély ellen ajánlanak óvó rendszabályokat. Az egyik véleményező javaslatával egészen a záloglevelek biztosításáról intézkedő 1876-dik évi XXXVI. törvényzikk kaptafájára húzza a takarékpénztárakat. Pedig ki nem látja első pillantásra, hogy milyen gyökeres különbség van jogi és forgalmi tekintetben a záloglevélbe, s a betéti könyvre való pénzelhelyezés közt? Hogy egyebet ne említsek: a ki záloglevélre hitelez valamely intézetnek, az pénzt az intézettől nem követelheti vissza tetszése szerint, hanem kénytelen esetleg 30—50 évig várni, míg kisorsolják záloglevelét, holott a takarékpénztári betévő minden perczen visszakövetelheti pénzt részben, vagy egészben. Azután a záloglevél bel- és külföldön forgó, óvadékképes értékpapir, melynek jó keletéhez a földhitel olcsó kielégítése szempontjából, országos érdek fűződik; a takarékpénztári betéti könyv ellenben egészen localisált érték, a melynek megóvása magának a hitelező egyénnek módjában van. Szembetűnő, hogy sokkal erősebb biztosítékokat kell a záloglevélnek, mint a takarékpénztári betéteknek nyújtani.

De, hogy mennyire megy a véleményező a minta merev

utánzásában, azt föltünően jellemzi az egyik részlet. A záloglevelek biztosítására a törvény külön alapot rendel, a melynek legfőlebb húszzorosáig bocsátható ki záloglevél. A véleményező a takarékbetétek biztosítására hasonlóké különböző jogi előnyökkel körülvett alapot ajánl, a melynek szintén legfőlebb húszzorosáig szabad betéteket elfogadni. Mellőzi, ignorálja tehát a véleményező az alap- és tartaléktőkét, mely a betétek természetes garantiája és a mely tőkéknek együttvéve húsz- vagy tízszereséig mindenki megengedi a betétek elfogadását, a ki ezek és az alaptőke meg tartalék közt bizonyos arányt kíván megszabni.

A nyolczadik jogászyűlés elé terjesztett másik két vélemény sokban eltér egymástól. Az egyik a községi, a másik a posta-takarékpénztárak behozatalát óhajtja. A betét maximuma legyen, az egyik szerint, az alaptőkének tízszere, a másik szerint az alap és tartaléktőkének együttvéve húszzorososa. Jelzálogi kölcsöneiben a takarékpénztár, az egyik szerint, az összes hitelezésnek legfőlebb 50 százalékáig, a másik szerint, a betéteknek legfőlebb 33·3 százalékáig mehessen. A tartalék-alapot az egyik vélemény határ nélkül az évi nyereség tíz százalékával, a másik a betétek öt százalékáig kívánja szaporíttatni. A betevők által választandó három tagú külön fölügyelő bizottságra nézve egyetért a két vélemény, és a betétek részére egyikök sem kíván oly jogi előnyököt, minőket a záloglevelek javára kikötött előnyök mintájára, az előbb érintett vélemény az egészen más jogi természettel bíró betéteknek megadatni ajánl.

A jogászyűlés bőven vitatta a véleményeket, először az illető szakosztályban, azután a teljes ülésben. A szakosztály a fölszólalók nézeteinek szerteágazása következtében belátta azt, hogy a takarékpénztári betétek jogi természete, a melynek tisztázása előtt lehetetlen az azokat megillető garantiákról határozni, nincsen kellőleg kifejtve. Ennél fogva mellőzte a közgazdasági szempontokból ajánlott rendszabályokat és napirendre térést indítványozott. A teljes ülés egyhangúlag elfogadta ez indítványt azzal, hogy a kérdés a jövő jogászyűlésen újból tárgyalassék. Az állandó bizottság e végre a következő két kérdést tűzte ki: 1. A takarékpénztári betétnek milyen a jogi természete? 2. A betevők jogainak megóvására szükséges-e törvényhozási intézkedés és mily irányban?

E kérdésekre válaszul csak egy vélemény érkezett 1885-ben

a kilenczedik jogászgyűlés elé. Abban a betétek jogi természetére bőven tárgyalatik és annak kifejtése mellett, hogy a betét nem egyszerű kölcsön, hanem olyan gyümölcsöző letét (depositum irregulare), melyet külön jogi kedvezmény illet meg, azt indítványozza, hogy 1. a takarékpénztár hitelezői a takarékpénztári betétekre vagy azokat helyettesítő vagyonalkatrészekre végrehajtást nem intézhetnek; 2. azon esetre, ha takarékpénztár kerül csőd alá, a betevők minden más csődhitelező előtt elégitendők ki; 3. a csődtörvény ily értelemben módosítandó.

A szakosztályban a vélemények megint nagyon szétágaztak. Mindjárt a betétek jogi természetére nézve legtöbbször a véleményezőivel ellenkező nézetet vallottak és nemcsak elvi fejtegetéssel, hanem a hazai judicatura következetes döntéseivel bizonyították, hogy a takarékpénztári betét egyszerű kölcsön. Jogi természeténél fogva tehát — az előző jogászgyűlés pedig erre fektetett súlyt — nem illetné meg a betéteket valamely privilegium; a szakosztály azonban mind a mellett a gyakorlati szükségétől vezettetve, azt indítványozta, nem nagy szótöbbséggel, hogy ha takarékpénztár csőd alá jut, akkor a betevők minden más csődhitelező előtt elégitendők ki. A többi indítványra nézve, mely a jelzálogi hitelezés megszorítását — az egyik főlészáló a betétek egy harmadát jelzálogi kölcsönbe, másik harmadát első rendű értékpapírokba, a harmadik részt váltórá s kézi zálogra kívánja elhelyeztetni — a betétek maximumát, a külön főlügyelő bizottságot stb. javasolja; mindezekre nézve a szakosztály kerülte az állásfoglalást és csak annyit mondott, hogy «a takarékpénztári betevők érdekei praeventiv rendszabályok által is biztosíttassanak».

A teljes ülésben megint megoszlottak a vélemények. A kisebbség a betevők csődprivilegiumában nem lát elegendő orvosságot; meg kell előzni a csődöt, még pedig a takarékpénztárak hitelezési módjának oly szabályozásával, mely a kockázatot a lehető legkisebb mértékre redukálja. De veszélyesnek is mondták a csődprivilegiumot, mert a visszleszámítolást a fővárosi pénzügyintézetek a vidékieknek mindig a nagy betéteikre való tekintettel szokták nyújtani, a melyekből csőd esetén azon intézetek úgy mint egyéb hitelezők, aránylagos kielégítést kaphatnak. Ha már most a visszleszámítolók háttérbe szoríttatnak, a jogilag egyenrangú betevőkkel szemben, akkor óvakodni fognak a reescompte ápolásától, a mi pedig hátrányos ugyan a

fővárosi és a dúsabb vidéki pénzüzetekre nézve, de valóságos calamitás a vidéki legtöbb pénzüzetre és legtöbb, mondhatni, összes üzletfeleire nézve.

A teljes ülés aggályosnak tartotta, úgy a többség által ajánlott jogi, valamint a kisebbség által megpendített belszervezeti rendszabályok javaslatba hozatalát, és azért, érezve bár ismételt tárgyalásainak meddőségét, kénytelen volt, minden positiv kijelentés mellőzésével, megint napirendre térni, még pedig a nélkül, hogy az ügynek újból fölkarolását ígérte volna.

De ezzel az eredménytelen reformtervezések sora még nincs befejezve. Az országos kiállítás alkalmával a sok mindenféle congressus közt jónak látták a hitelintézetek számára is országos gyűlést rendezni. Ez hozzá tartozott a kiállítás apparátusához. Tárgyat is kellett a congressus számára kijelölni. Több vidéki takarekpénztárnak panasza volt a fővárosi intézetek ellen, hogy szűkkeblűek a visszleszámítolásnál; központi hitelintézetet kellene tehát fölállítani. Mindenek előtt egyület alakítottak; ennek dolgot kellett adni; fölkarolták tehát a takarekpénztárak reformját. Huszonhét kérdő pontot küldöttek szét országszerte. Több száz hitelintézet közül egyetlen fővárosi s mindössze vagy harmincz vidéki válaszolt; közönnyel vádolták a többit az itteni szóvivők. De vajon a hallgatás nem inkább a mellett bizonyított-e, hogy nem vártak semmi hatályt attól a mozgalomtól? És vajon a hallgatásban nem foglaltatik-e az a válasz, hogy nem szükséges a rendszabályozás?

A harmincz feleletben, melyek reformot ajánlanak, az iránt van legtöbb egyetértés, hogy kívánatos a törvényhozói rendezés, mert így a betéti könyvek óvadék-képességet nyernek. Egyebekben elágazók a nézetek és a takarekpénztárak boldogítására irányult e törekvés is, csakhamar nyomtalan elpárolgott.

Rövid szünet után megint fölelevenedett a reformátori buzgalom. A hírlapi fölszólalások, melyeket néhány vidéki pénzüzetnek nem rég zavarba jutása fölidézett, minap a budapesti kereskedelmi s iparkamarában concret indítványnyá tömörültek. A kamara egyik beltagja szaktanácskozmány elrendelését ajánlotta s pedig mindjárt ki is tűzve a megvitatandó reform-indítványokat. Ezek: 1. a takarekpénztárak és hasonló hitelintézetek a rendelkezésükre levő pénzeket kizáróan első rendű biztosítékokba helyezték, nevezetesen állampapírokba,

jelzálogra s kézi zálogra, három aláírású váltókra; 2. a takarékpénztárak kizáróan a saját betéteik gyümölcsöztetésére szorítkozzanak, a visszleszámítolás teljes kizárásával; 3. az igazgatósági s főlügyelő bizottsági tagok az illető takarékpénztárnál hitelt ne élvezzenek, mint adósok ne szerepelhessenek; 4. a takarékpénztári betevők válaszszanak két tagú külön-felügyelőséget, melynek betekintés engedendő az intézet üzletébe és a mely, szükség esetén, a bíróságtól vizsgálatot és zárgondnokságot is kívánhat.

Az indítványozó javaslatait bőven kifejtette a szakértekezleten. A törvényhozói beavatkozás el nem halasztható, mert szerinte 1874 óta 39 intézet bukott meg; de időszerű épen most, mert nagy tömegű új tőkék keresnek elhelyezést a takarékpénztáraknál. Ezek az új tőkék először az utóbbi jó termés és jó árak következtében keletkeztek; másodsor forgalomba jön vagy 30 millió talajjavítási kölcsön és harmadszor 220 millió regáleváltság tétetik folyóvá.

Megmondattott mindjárt, hogy abból a tenger millióból nagyon parányi kvóta szivárog majd a takarékpénztárakba. A jó termésből származó jövedelmi többlet fokozhatja ugyan a betéteknek évenként különben is jelentkező szaporulatát, de a gazda nagyobb bevételének igen sok más előbbre való helye van, mintsem a takarékpénztárban. A mi meg a 30 millió talajjavítási hitelt illeti, jó soká lesz az, míg, nem 30, hanem tíz millió fog — mondhatni: csöppenként — folyóvá tétetni; de ebből sem szivárog semmi a takarékpénztárba, mert arról bőséges cautélák gondoskodnak a törvényjavaslatban, hogy az a pénz, még csak átmenetileg is, máshová ne jusson, mint a talajba. A 220 millió regáleváltság penzétől sem fognak duzzadni a hitelintézetek pénztárai. Jelentékeny hányada a váltságtőkének a kincstárt, a holtkezet, a városokat és egyéb testületeket illeti. Ha a kincstár hamar értékesíti is kötvényeit, ebből a tőkéből egy krajczár sem jut a takarékpénztárakba. A holtkéz, a nagybirtok nem fog sietni a kezdetben alacsony árkeletű papirokat elpredálni, s ha teszi, vagy súlyos adósság törlesztésére vagy oly birtok szerzésére fordítja, melylyel a regálejövedelem eléggé pótoltatik. Ebből sem jut tehát takarékbetétekre pénz. A városok és más községek pedig, melyek az adóalaptól eltérőleg, számadásaik alapján kérik a kárpótlást, a lekötményezett főkötvényt csak 1892 végén kapják meg, és ennek egyes köt-

vényekre való fölcsereléséhez és eladásához, ha kedvök lesz is a községeknek, a kormány nem egyhamar adja majd beleegyezését. A többi váltság-jogosult kisebb-nagyobb része igenis el fogja adni kötvényeit, de ez sem a végett, hogy a pénzt a takarékpénztárba tegye. A tőkék túlradásától nem kell tehát félteni a hitelintézeteket; e miatt nem vált sürgetőbbé a reform.

De hát 1874 óta állítólag 39 intézet bukott meg. Mondottam már bevezetőleg, hogy a horvát-szlavonországiakat is beszámítva, ezernél több különböző nevű hitelintézet közül evenként 2—3-nak bukása s pedig meglehetősen rossz idők folyamán, inkább szilárdságuk, mint gyöngeségök mellett bizonyít. Látni fogjuk azonban, hogy az utóbbi időben zavarba jutottak közül egy sem menekült volna meg, ha a kereskedelmi kamarában vagy egyebütt javasolt rendszabályok már törvényes erővel bírtak volna.

A szaktanácskozás folyamán kijelentetett, hogy a hazai első takarékpénztár 229 vidéki intézettel folytat visszleszámítolást. Ezek üzleti ágaik megoszlása, a betétek és a saját tőke közti arány tekintetében nem igen felelnek meg a különböző theoreémák követelményeinek, de azért solidak, egészségesek, hitelre méltók. Ugyanezt vallja az országos központi takarékpénztár, mely 230, és a fővárosi egyesült takarékpénztár, mely 151 vidéki hitelintézettel folytat visszleszámítolást. Megvizsgálják itt ez intézetek alapszabályait, gondosan bírálják kimutatásaikat, zárszámadásaikat, figyelemmel kísérik üzleteiket, és ehhez képest nyújtanak reescompteot. Ez az egyedül biztos garancia a hitel-nyújtásnál és e gondos bírálat alól legtávolabbról sem menthetné föl magát semmiféle visszleszámítoló, a legridegebb törvényes rendszabályok főnnállása mellett sem.

Nevezetes az indítvány első pontjában az a sorrend, mely szerint a takarékpénztárak rendelkezésére álló pénz elhelyezendő: állampapír, jelzálog, kézi zálog, váltóleszámítolás. Mondhatom, hogy ez teljes ellentéte annak az elhelyezési politikának, melyet országszerte a takarékpénztáraknak ajánlanak. Nagyon elágazók ugyan, mint a legtöbb ide vágó kérdésben a nézetek, de a nagy többség ezt a sorrendet ajánlja: váltó, jelzálog, kézi zálog, állampapír.

A váltónak elsőséget adnak a gyakorlat és az elmélet emberei azért, mert az arra nyújtott hitel a legrövidebb és abba a

helyzetbe juttatja a takarékpénztárt, hogy a mindig esedékes vagy rövid fölmondással visszavehető betéteket fedezze. De az indítványozó azt mondja: a vidéki váltónak többnyire nem üzlet az eredete s az rendszerint prolongáltatik. Ez tény, de vajon azért kevésbé jó-e? Csak nem kell elzárni, mint az indítványozó akarja, a visszleszámítolás forrását és akkor az ily váltókból is bőven telik mindig a visszavehető betétekre fedezet és jut a maga üzletének viteléhez minden rendű, solid hiteligenylőnek: gazdának, kereskedőnek, iparosnak az aránylag rövidebb időre szükségelt pénz.

A jelzálogra nyújtott hitelnek, biztossága miatt, jelöl ki második helyet az indítványozó; a legtöbb intézet pedig azért ad nagy terjedelmű hypothekáris kölcsönöket, mert a vidéken legnagyobbrészt hosszú hitelre van szükség, minek biztos fedezete egyedül jelzálog lekötése; s mert a kisbirtoki földhitel kielégítésére nagyon hiányos különben a gondoskodás. Sokan meg azért is szívesen látják ezen üzletág növekedését, mert a váltóhitelezésnél előfordulható komasági tekintetek itt sokkal inkább ki vannak zárva, az ingatlan és nem a személy léven a főcriterium.

De sokan hibáztatják — mint láttuk — a jelzálogos kölcsönök túltengését, különösen aránytalan nagyságát úgy az alap- és tartaléktőkéhez, mint a betétekhez viszonyítva. Kirívó példaként említik a negyvenes évek elején alapított pozsonyi, győri, székesfehérvári, soproni, temesvári takarékpénztárakat, melyek mindegyikénél pár százezer forint alap- és tartaléktőke mellett sok millió a betét és ebből a legnagyobb hányad hypothekáris kölcsönre fordítottatik. Így a pozsonyi első takarékpénztárnál 1887 végén az említett két alap tett 374,290, a betét 13.725,175 forintot, a törlesztési jelzálogos és más bekebelezett kölcsönök pedig 9.307,826 forintra mentek. A székesfehérvári takarékpénztárnál a két alap volt 163,830, a betét 5.059,409 forint, jelzálogi hitelre fordítottatott 2.993,599 forint. Körülbelül ilyen az arány valamennyi régi takarékpénztárnál, az újabbaknál kevésbé kirívó. De volt-e ezért ez intézeteknek hosszas fönnállásuk alatt valaha bajuk?

A külföldi takarékpénztáraknál és rokon hitelintézeteknél nagyon különböző a jelzálogi kölcsönök és a betétek közti arány. Nálunk is nagyon elágaznak a reformátorok javaslatai ez arányra nézve. Vannak, a kik a jelzálogi hitelezésre nézve

semmi korlátot, semmi maximumot sem óhajtanak; van, a ki az összes activák ötven százalékáig; van, a ki a betéteknek, vagy ezeken kívül még az alap- és tartaléktökének is 33·3 százalékáig enged ily kölcsönöket; van, a ki csak e két állapot kívánja jelzálogra elhelyeztetni s volt — mint láttuk — két nagy pénzügyi tekintély, a ki semmit sem engedne ily kölcsönökbe fektetni. Az egész skálán végig, a mindentől a semmiig, minden mértéknek akadnak szószólói. Melyik hát a helyes arány? Egyik sem, ha általános érvénynyel akarnák fölruházni. Minden igazgatóság figyelje meg, hogy intézeténél milyen tempóban folynak be s folynak vissza a betétek. A hol uradalmi, káptalani, árva-pénzek, bírói letétek és efféle maradandóbb tőkék helyeztetnek el nagy arányban: ott bizvást lehet, sőt a hol elég váltóanyag nincs, kell is a betétek tetemes kvótáját jelzálogra kiadni. És tehetik ezt az intézetek annyival inkább, minthogy sok helyütt mind a két fél élhet a lejárat előtti fölmondás jogával. A hol ellenben a maradandóbb betétek aránya kisebb, ott többet kell váltóba, kézi zálogra, értékpapírba elhelyezni.

A budapesti kereskedelmi kamarában tett indítvány szerint első sorban jó értékpapírokba, főleg állami papírokba kellene a betétek nagy részét elhelyezni. Ily indítványt csak az tehet, a ki takarékpénztárainkat kezdettől fogva fölvelt üzleti jellegökből kivetkőztetni s jótékony célú intézetekké, az osztrák és német mintára kívánja alakítani. Az e fajta reformátorok meg is róják azt, hogy a mi letéti bankjaink a takarékpénztár nevével visszaélnek. E vádjok nagyon igazságtalan. Más a magyar takarékpénztár, más a külföldi, egymástól megint eltérő takarékpénztárak szervezete, működése; de azt csak nem fogja tagadhatni senki, hogy hazánkban évtizedeken át a kis tőkék megtakarításának, egybegyűjtésének leghatalmasabb, sőt soká egyetlen tényezője a takarékpénztári hálózat volt.

Ma ez a szerep nem jut már kizáróan a takarékpénztáraknak; a kis tőkék gyűjtését három év óta a posta-takarékpénztár mozditja elő, most már 3250 közvetítő hivatal útján. Sajnos, hogy a közönség nem fordul nagyobb tömegben ez intézmény felé. A betéti könyvecskek száma volt 1886 végén 85,517, 1887 végén 110,939, a múlt év végén 130,012 darab. Az első év 1.419,566, a második 2.141,318, a harmadik 2.846,363 forint betéttel záródott; ezen kívül a múlt év végén 240 járadék-könyvecske maradt 542,700 forint értékpapírral. Nagyobb

progressiót óhajtanánk; de úgy látszik, kevés a mi közönségünknek a posta-takarékpénztár által nyújtott 3·6 százalék, mikor a vidéki hitelintézetek négy és fél, öt, sőt hat százalékot is fizetnek. Az értékpapir vásárlását sem áhítozza nagyon a mi közönségünk. De azután ne mondják többé, hogy a szegény ember nehezen összekaparított kis tőkéjét kénytelen lévén a takarékpénztárba vinni, már humanitarius okokból is rendezni kell e haszonleső intézetek ügyvitelét. Ne mondják; mert akár-mibe helyezték is takarékpénztáraink a reájok bízott betéteket, legtávolabbról sem érte egész fönnállásuk alatt, és erős a hitünk, nem is fogja érni betevőiket oly veszteség, minő 1848-ban Angliában és Franciaországban, 1870-ben Franciaországban az emberbaráti sugallatból teremtett takarékpénztárak betevőit sújtotta. A zavaros napokban tömegesen visszakérték betéteiket, de készpénz helyett a számukra vett consol- és rente-czímleteket kapták, a melyeket csak igen nagy árfolyamvesztéssel bírtak értékesíteni. Voltak nálunk is 1840 óta zivataros napok; de azért a magánvállalatot képező takarékpénztárak meg nem rendültek, a betevők kárt nem szenvedtek. 1849-ben sokat vesztek e hitelintézetek a magyar pénzjegyekben, de a betevő közönség ezt nem sínlette meg.

A takarékpénztárak szerintem ne fektessenek be többet értékpapirba, mint a mennyit váltóra, jelzálogra, kézi zálogra jól elhelyezni nem bírnak. Ezt a politikát követik is takarékpénztáraink. Nem is tehetnek egyebet; mert a vidéken a betevő nagyobb kamatot vár, mint a mennyit első rendű értékpapir hoz és ha magasabban kamatozó értékpapirt szerez be a takarékpénztár, olyan árfolyamvesztésnek teszi ki magát, a melyet esetleg nem pótol az erre rendelt külön tartalékalap. A fővárosi nagy takarékpénztárak, már azon oknál fogva, hogy itt kisebb betétkamattal beérik, nagyobb összeget helyeznek értékpapirokba. A hazai első takarékpénztárnál 1888 végén a betét volt 80.207,000 forint, az értékpapir-állomány, alacsony árfolyammal számítva, az esedékes kamattal együtt 25.548,000 forintra ment. Az egyesült budapesti fővárosi takarékpénztárnál ugyan ezen év végén a betét volt 20.390,000, az értékpapir-állomány 2.990,000 forint. Az országos központi takarékpénztárnál 1887 végén a takarékbetét 5.057,000, az értékpapirállomány 1.715,000 forint volt.

A mi az indítványozott többi rendszabályt illeti, röviden

végezhetünk. Érintettem már, hogy a visszleszámitolás eltiltása egyértelmű a pénzbőség és a pénzszükség természetes regulátorának összezúzásával. A visszleszámitolás segítségével hatványozni képes mindegyik takarékpénztár a maga működését túl azon a határon, melyet saját betétei megvonnak. A rees-compte által mindig pótolhatja készleteit az egyik intézet, a másik pedig gyümölcsöztetni tudja, rövid lejáratra, fölöslegét. Veszély a visszleszámitolásban csak annyi lehet, a mennyi a közvetlen leszámítolásban. A ki megtiltja az előbbit, elfojtja az utóbbit; és ilyen tilalmat csak az indítványozhat, a ki a váltóra való hitelezést a takarékpénztárak legutolsó teendőjének tekinti.

A betevők által választandó külön fölügyelőktől semmi jót sem remélhetni, legfőlebb kárt tehetnek. Megvitatta a jogászygyűlés, megvitatta a kamarai enquête az eszmét és kifejtették ott a különben közel fekvő ellenvetéseket.

Az igazgatósági s a fölügyelő bizottsági tagokat az indítványozó ki akarja zárni az intézetnél való hitelélvezésből. Mellőzve azt, hogy az igazgató vagy fölügyelő nagyon könnyen kijátszhatja ezt a tilalmat, határozottan káros lenne magára a takarékpénztárra nézve. A vidéki hitelintézetek jó vezetésére tapasztalt üzleti férfiakat szerezni a legfőbb nehézség. Ha ezek visszavonúlnak, mert váltóikat különben le nem számitolják, sőt, az indítványozó szerint, még kézi zálogra sem kaphatnak pénzt, akkor a tapasztalatlan emberek kezébe jut az intézet vezetése. De hát ha az intézet vezetésében részt vevők kizárandók a hitel élvezetéből, miért nem parancsolják ezt az osztrák-magyar bank szabályai, a melyek különben elég szigorúak? Itt nincs sem főtanácsos, sem igazgatósági, sem számvizsgáló bizottsági tag, sem váltócenszor a legkisebb hitelmegszorításnak kitéve.

A monarchia jegybankjánál követett leszámítolási eljárást pedig nagyon dicsérik. Egy egyetemi magántanár, a ki a jogászygyűlesekben a takarékpénztárak ránczbaszedése mellett ismételten a nagy szót vitte, a napokban megint sürgette az úgynevezett reformot. A kereskedők főorganumában a többi közt ezt írja: «Für das Vorgehen bei der Wechselzensur müsste behördliche oder sonst autoritative Ingerenz platzgreifen, wie es ja bei der Oesterreichisch-Ungarischen Bank der Fall ist». Ugyan melyik az a hatósági vagy egyéb autoritativ beavatkozás, a

melyről az érdeemes tanár itt ábrándoz? Soha ennek híret nem hallottuk, nyomára nem találtunk a bank alap- és ügyviteli szabályaiban. Hanem azért mégis jó lenne a takarékpénztárakat ezzel a reformmal boldogítani s igen mulatságos is lenne, ha például a szolgabíró a takarékpénztár váltócensurájánál döntő szavazattal bírna.

Végig tekintvén ekként a javasolt reformokon, önkényt fölmerül az a kérdés: megmenekültek volna-e az utóbbi években megbukott vagy zavarba jutott hitelintézetek, ha a több oldalról tervezett rendszabályok már törvényes erővel bírtak volna?

Messze vezetne, ha az összes eseteket elemezni akarnók; a főbb szempontokból való bírálat is elégséges feleletet ad. Először is amaz intézetek közül egy sem vétett azon nagyon sürgetett szabály ellen, hogy a betétek, némelyek szerint, legfőlebb tíz-, mások szerint legfőlebb húszszorosát képezhessék az alap- és tartaléktőkének. Ez utóbbi maximális határig egy sem ment; legnagyobb az arány az eszéki takarékpénztárnál (alapított 1867-ben), a mely különben csakhamar rendezte magát. Itt a 100,700 forint saját tőkével szemben a betét 1,541,000 forintra ment. Egyebütt a betét a saját tőkéknek 4—5-szöröse. A csúfos véget ért csáczai takarékpénztárnál a két rendbeli tőke 57,000, a betét 256,000 forintra ment; a fölszámolt cservenkai előleg- és hitelegyletnél a két alap 27,600, a betét 81,000 forint volt; a szt.-huberti takarékpénztárnál a saját tőke jóval nagyobb volt, mint az összes betét. Egyáltalában az alap- és tartaléktőkéhez viszonylag túlnagy betét nem annyira az újabban keletkezett számos intézetnél, mint inkább a régi takarékpénztáraknál található, a melyek pedig soha egy perczig sem inogtak. A győri első takarékpénztárnak (alapított 1844-ben) saját tőkéi 181,300, a betétek pedig 4.348,000 forintra mentek 1887 végén. A közel 30 évvel később keletkezett Győr városi és megyei takarékpénztár saját tőkéi 116,600, betétei 903,600 forintot tesznek. Ezt a viszonyt több város régi s új intézeteiről lehet kimutatni, s ki hiszi, hogy az újak erősebbek, mint a régiek? Hisz a bukások csak új alapításoknál fordulnak elő.

Ha a betétek különböző elhelyezési módját tekintjük, akkor a legváltozatosabb arányokat találjuk. A bács-kulai takarékpénztárnál minden váltóba volt fektetve. Elméletileg ez a legmozgóbb fedezet. A csáczainál az egész betét volt váltóra kiadva,

A szeredinél a betét és a saját tőke (1886) 246,000 forint, elhelyezve volt jelzálogra 131,200, váltóra 100,800 forint, a mi igen helyes arány. Az eszékenél a betéteknek majdnem két-harmada van jelzálogra kiadva. Ez meg a legsolidabb fedezet. Csakhogy váltó s váltó, meg jelzálog és jelzálog közt van ám különbség. A csáczai takarékpénztár ab ovo az alapítók s későbbi igazgatók magánérdekéből létesült. A szegényes vidéknek ilyen intézetre nem volt szüksége, a betétek a szomszédos pénzüintézetektől kerültek, magas kamat fejében. A pénzt a faüzlettel foglalkozó egy-két igazgató szedte föl, mindenféle álcázott váltóval, nagy visszleszámítolást is üztek; ez így folyt, míg a pénzviszonyok megnehezülvén, az intézetek visszavették betéteiket; a szép alkotvány összeomlott és az érdemes igazgatók vasra kerültek. Más bukó intézetnél épen az igazgató váltói voltak a legjobbak. A felső-zempléni takaré- és kölcsönző egyletnél, mely az egész vidék gazdasági hanyatlása következtében jutott válságba, az igazgatók fizették ki első sorban és azonnal váltótartozásukat.

Az eszéki takarékpénztár néhány évvel ezelőtt 300,000 forint kölcsönt adott, a zálogjognak negyedik sorban álló bekebelezése mellett. Az igazgatóság kezdetben megtagadta a hitelt, de az akkori elnök, dúsgazdag főúr, kezességet vállalt. Mikor az elnök súlyosan megbetegedett, jószágigazgatója bizalmasan megértette a takarékpénztár fő embereivel, hogy milyen jól esnék az elnöknek, ha a kezességi okiratot visszakapná. Az igazgatók és a főügyelő bizottsági tagok teljes díszben megjelentek az elnöknél és átadták az okiratot. Később egyezés jött létre a zavarba jutott adóssal, ki néhány ezer hold földdel igyekezett kielégíteni a takarékpénztárt. A károsulás nem volt nagy. Ez esetben nem hűtlen kezelés, hanem együgyűség a veszteség okozója, s a bölcs igazgatókat kártérítésre kellene szorítani. A károsodás híre lassankint kiszivárgott; de nyugtalanság csak akkor támadt a közönségben, mikor a gazdagnak hitt vezérigazgató halála után rossz anyagi viszonyokat hagyott hátra. Ekkor a betevők tömegesen fölmondották pénzüket. A baj azonban elhárított. A horvát-szlavon kormány ugyanis megvizsgáltatta az intézet állapotát, 400,000 forint kölcsönt ajánlott föl, melyből eddig csak ötvenezer vétetett igénybe; az a fővárosi takarékpénztár, mely az eszékivel visszleszámítolást folytat, szintén megvizsgáltatta az ügyeket és további hitelezést ad.

A részvényesek százezer forintot befizetnek, hat évig nem fog osztalék adatni s a jövedelem a tartaléktőke szaporítására fordíttatik. Az intézet így megint rendbe jön és pedig a betevők kára nélkül. Kérdem már most: melyike az új reformoknak vehette volna elejét ama botlásnak? vagy nem tiltja-e most is a gyakorlat és a felelősség tudata a jelzett hibás hitelnyújtást és a fedezetet kiegészítő okíratnak kiszolgáltatását?

Folytathatnám az esetek elemzését, halomra hordhatnék statisztikai anyagot — mind csak azt bizonyítja, hogy jól meg kell választani, jellem és értelem tekintetében, az intéző férfiakat és akkor reájok kell bízni, a törvényben megszabott ellenőrzés mellett, minden egyebet: a betétek maximumát, az egyes üzletágaknak mily arányban való ápolását, úgy a mint azt a hely és idő szerinti viszonyok követelik. Hadd fejlődjék, a mi ép; hadd hulljon, a mi férges; a kis tőkének van biztos menedéke a posta-takarékpénztárban. Nem kell nyugtalanítani a közönséget, nem kell rendszabályozni a takarékpénztárakat: a praeventiv rendszabályokat megadta a kereskedelmi, a repressiv rendszabályokat a büntető-törvény.

FENYVESSY ADOLF.

SZÍNHÁZI SZEMLÉ.

(A *Rajna kincse* s a *Walkür* a magyar királyi operaházban.)

Ha jól emlékezünk, több éve kísértett már a *Walkür* a magyar királyi operában; az új igazgató alatt végre az ige testté lön s a szöke Brunhilda csakugyan bevonúlt színpadunkra. A sok várakozás fejében egy kis meglepetést is hozott magával: a német városokon kívül Buda-Pest az első idegen hely, melyen a *Rajna kincse* csillogását látták. Nem egész közönséges színházi eseménnyel állottunk szemben: az első este tűz ütött ki a színpadon, az ismétlést pedig a főváros gyászolása szakította félbe. S az új igazgatót a véletlen *dæmona* — ez is egy csúnya, irigy Nibelung — majdnem elütötte fáradsága jutalmától. De végre is megtörtént e bemutató, a zene-dráma hosszú fölvonásai másodszer is elvonúltak előttünk: — s eljött az ideje, hogy számoljunk arról, a mit szemünk látott, fülünk hallott.

Először is tisztába kell jönnünk azzal, hogy Wagner *Nibelung-trilógiájára* nálunk nem épen kedvező a talaj. Egy *homo novus* bátorsága s Wagnerbe vetett erős hite volt szükséges, hogy a mi elriasztott s művészi tradíciókban szűkölködő opera-közönségünk előtt, mely a *Mester dalnokokat* visszautasította, a *Rajna kincse*vel s a *Walkürrel* merjen megjelenni. Mert mi nekünk Hecuba? Mi nekünk Wotan, Fricka, Freia, Donner? Mi nekünk Walhalla, az istenek unalmas viszálya, melynek «végtelen melodiája», mint valami zajló hullám fejünk fölött összecsap s elfuluszt? Zongorázó fiatal hölgyeinket a felsőbb leányiskolában legfőlebb a görög mythologia nehézségeibe avatják be; a német mythus ismeretlen marad előttök; a pa-

pák s mamák is aligha kívánnak e tárgyban bővebb ismeretet, mint a mennyit hamarjában egy napilap tárczájában találhatnak. Közönségünk három-negyed része előtt — s bizony keveset mondok — érthetetlen marad, a mi a színpadon történik; azoknak pedig megmagyarázhatatlan rejtélylé válik, kik elég szerencsétlenek voltak s a szövegeknyvben kerestek tájékozást. — Egy szomszédnémat épen a tűzvarázs fölhangzásánál, a harmadik fölvonás végén bírtam fölvilágosítani, hogy ez a Wotan tulajdonképen nem valami sziklák közt élő lovag, vagy elátkozott király, hanem egy német isten, a ki Schopenhauert tanulmányozta, s kifáradva hosszú énekeiben, alig várja már azt a percet, mikor a Walhallával együtt ő is az örök tűz martaléka lesz. — Egy másik lelkiismeretes szövegeknyv-olvasó pedig lemondott róla, hogy valaha megértse, milyen viszony van Wotan és Brünhilde között. Oh Scribe, oh Carré és Barbier frivol, üres, tákolt szövegeknyvei, így kiáltott föl — legalább megértettelek! S erre a *Walkür* szövegét fölnyitva, rámutatott Wotan és Brünhild párbeszédének néhány sorára, azon kéréssel, magyarázzam meg. Hű a magyar fordítás is, de hogy teljes biztossan járjak, idézem az «Urtext»-et:

WOTAN.

Lass' ich's verlauten,
Lös' ich dann nicht
Meines Willens haltenden Haft?

BRÜNHILDE.

Zu Wotan's Willen sprichst du,
Sagst du mir, was du willst:
Wer — bin ich,
Wär' ich dein Wille nicht?

WOTAN.

Was keinem in Worten ich künde,
Unausgesprochen
Bleib' es ewig:
Mit mir nur rath' ich,
Red' ich zu dir.

Meghökkenstem. Ez csakugyan nehéz; beláttam, hogy e szöveghez philosophiai commentár kell. Színházlátogató barát-

tomnak, egy ismerősöm utasítása szerint, ajánltam a *Welt als Wille und Vorstellung* című művet. Itt az akarat szétválásáról, objectiválásáról, az öntudatlannak a tudatosba emeléséről megtalálja mind azt, a mit Wagner főttebbi sorai magokba rejtenek. Különben biztattam; majd a színpadról jobban fog tetszeni a dolog. S mikor Brünhilda fénylő bádog vértjében, omló szöke hajjal kivágta első szavát: «Hoo-ho-ho» barátom engesztelődni kezdett; s mikor a főnnebbi párbeszédhez elérkeztünk s Brünhilda álmatagon fejét Wotan térdére hajtja s lágyan zsongó zene mellett énekl:

Wer — bin ich
Wär' ich dein Wille nicht?

barátom egészen kibékült: a transcendentalis szöveget egy szép szöke énekesnő ajakán egész helyen valónak találta.

A nagy közönség előtt Wagner *Nibelungen*-szövege jobbra titokzatos marad, a mi a naiv publikumra (de mily kevés ma az ilyen!) úgy hat, miut az ájtatosra a templom homálya. E titokzatos homályban a szerelmesek hosszú, önfelelt pillantásai, fűszeres zenétől kísért még hosszabb csókjai annál erősebb hatással vannak. S így sokan, kiket e zene megfogott, egy zűrzavaros érzeki phantasmagoria benyomásával távoznak.

Pedig érdemes volna e benyomásokkal tisztába jönnünk. Erős és szövevényes művészi egyéniség rejtőzik Wagner művei mögött, a mely megköveteli, hogy ne pusztán saját kényünk, határozatlan rokon- vagy ellenszenvünk szerint ítéljünk róla s a színházlátogató közönség æsthetikai lomhaságát zsinórmértékül ne vegyük. A pártatlan ítélet évről évre könnyebb lesz, mióta Wagner a «Wahnfriedben» nyugszik s nem forradalmi személyiségével, hanem műveivel állunk szemben. Életében zajos bámulás és esetlen ócsárlás lármája közt kerültek nyilvánosságra művei; mint valami Cæsart övezték a mestert irodalmi prætorianusok, melodiából kiaszott nagy hajú zenészek s az igazi Wagnerhez alig hogy el lehetett jutni a sok Wagnerianustól. Ezek nem a reformatort tisztelték benne, hanem a forradalmárt s ezt is épen túlzásaiban, egyoldalúságaiban. Így származott kezök alatt az a grotesk-phantastikus bálványkép, mely Wagnert mint művészi Saturnust mutatja, ki magába emészt minden eddigi zenét, magába vesz minden külön művészetet, hogy azután kiadja magából a lefordíthatatlan neve-

zetű «All-Kunst»-ot, melynek Bayreuthben van a temploma. — Némileg Wagner irodalmi munkássága is hozzá járult e torzképzet növesztéséhez. Elméleti írataiban van mélység, de még több bombast, sok éles ítélet s kibonyolíthatatlan körmondaton átvonuló erőszak; a «vezérmotivum» pedig, mely bennök uralkodik, az, hogy művészi elvekké alakítja át tehetségének különösségeit s egyoldalúságait.

Ily szempontból nézve művészetét, érthető az az ellenzés, melylyel az itt-ott a kritika terén találkozott. De ez a szempont ma már idejét múlta. Ma alig fogja belátó ember tagadni, hogy Wagner művészete sokkal egyénibb, semhogy mintául, példányul volna föllállítható. Az utánczó szomorú példája ezt czáfolhatatlanul bizonyítja: wagneri formulák elköleszönzése, az örökös, folyton megesukló modulatio, a bizarr hangszerelési hatások után való kapkodás csak a művészi kimerülést mutatják, nem pedig egészséges fejlődés nyomait. Ha pedig a Wagnerismus epidemiájától nincs mit tartanunk, sokkal nagyobb æsthetikai szabadsággal fogadhatjuk magának a mesternek műveit, melyekben a szerkezet, a sajtáságos zenei forma, vagy némelyek szerint formátlanság egy geniális természet szükség-szerű, de épen nem utánozni való vagy utánozható kifejezése.

Így Wagner egész különös tehetsége az, mely őt a művészetek határainak némileg megbontójává teszi, mert benne a nagy zenész mellett egy szenvedélyes gerjedelmű költő, egy makarti képekben duskalkodó festő s egy philosophiai hangulatokba elmerülő nyakas theoretikus élt s ez a négy ember példátlan szívóssággal fogott egyszerre föladata megoldásához. Ezt a négy embert æsthetikai szemléletünkben össze kell foglalnunk, ha meg akarjuk érteni művét. A tehetségnek ez a szövevényes volta az, a mi Wagnert különös művészi jelenséggé teszi s egyszersmind művei természetét magyarázza.

Azért ép oly nagy az igaztalanság Wagnerben a zenészt pusztán az absolut zene szempontjából megítélni, mint benne a költőt a zenétől elválasztott szövegekönvből. Nincs olcsóbb mulatság, mint elövenni a szöveget s rámutatni azokra az alliteráló kakofoniákra, nyakatekert szóficzamodásokra, melyektől a szövegekönv hemzseg. — A költő Wagnernél a jelenetek conceptiójában rejlik s abban az alaphangulatban, melyet meséjének adni tud; annak zenésített kifejezésében. Ha tiszta kiejtésű német énekestől hallotta valaki Wagner különczködő

szövegét, tudni fogja, mennyire színezik az alliterációk a félig recitativszerű éneket s emelik annak erélyét. De nem is pusztán a zenésített szóban s a drámai helyzetek összefoglalásában rejlik a költő; a festővel karöltve a színpadra lép s alakjainak minden mozdulatát megfigyeli s előre meghatározza az összhatás szempontjából. Így tömörülnek azután a színpad plasztikai képei s szenvedélyes jelenetei a festői, folyton nyugtalan rhythmusú zene hatásaival egy egészszé, a wagneri operává.

Zenéje pedig nemcsak a legnagyobb mérvben s a kicsiny részletekig festői, hanem folyton a superlativusokban mozgó is. A végleteknek, a fokozott szenvedélyességnek, az örök nyugtalanságnak zenéje, mely a jótékony középszert pillanatokra sem ismeri. Ez a zene folytonos ideg-csípkedés, örökös zsongás; most földübörög a mélységből, majd lelebeg az ætheri magasból; a sóhajt a fúvó hangszerek egész sokadalma fejezi ki s az örömet az egész zenekar fortissimója harsogja. Nyugtalan, sóvárgó szenvedélyesség csapong rajta keresztül s itt tűnik föl a zenében is az a romantikus bélyeg, mely a zenedráma tárgyain, a szövegekönyvek irányzatán is áttetszik. Itt a legmélyebb ponton találkozik Wagnerben a zenész és a költő.

S hogy a költőt s zenészt Wagnerben elválasztani nem szabad, egy egyszerű megfigyelés bizonyítja. Képzeltetne-e valaki wagneri operát hangversenyteremben? Mozart zenéje, Beethoven *Fidelio*ja aránylag keveset veszítene vonzó erejéből; Wagner zenéje azonban színpadi díszletek s színpadi világítás nélkül érthetetlen maradna; egyéb sem volna, mint a zajos unalom megtestesülése. Zenéje pusztán illusztráló zene, melynek értéke nagyon alá száll, ha az illustratio szövege nincsen előttünk.

Említettem a hangulatot, a lélekállapotot, melyet a wagneri zene visszatükröz. Abból könnyen érthető lesz, hogy a hatás, melyet gyakorol, a hallgató idegeinek különös dispositiójától függ. Az eddigi nagy zenészek legeredetibb zenei gondolataik tovább fűzésében is alkalmazkodtak az idegrendszer normális mértékéhez. Wagner itt is túlcsap az elégen. Az a páratlan erély, mely Wagnerből egy folyton szikrázó élő villanybatteriót alkotott, hallgatóit is leigázni, kényszeríteni, enerválni, ellenállás nélkül magához vonzani akarja; folytonos fűszerrel kábítani vágy; a fölvonásokat órákra nyújtja s mindenütt a hangulatok szertelenségével hat. Ez ellenhatást szül;

a vastag idegüben unalmat; az érzékenyebb idegű emberben ellenszenvet és csak akkor zavartalan gyönyört, ha a természet wagneristának teremtette. A szenvedélyesség hübrise csapong e zenében s ritkán enged pathologiai hatásoktól ment, tiszta æsthetikai élvezetet. S csakugyan föltétlen bámulóinak tömege épen azokból kerül ki, kik a művészetben főleg a pathologiai hatások iránt érzékenyek. — Azért nem komikum nélkül való az a párhuzam, melyet a görög dráma s Wagner műve között megvontak; mert alapjában nagyobb ellentétet alig képzelhetünk, mint a görög művészi eszményt s a Wagner műveit.

A *Nibelungen-tetralogia* pedig leginkább magán viseli Wagner túlzásainak s elméleti nyakasságának is bélyegét. Ma még korán volna arról szólni, mit tart meg Wagner műveiből a jövő. A *Lohengrin* meghonosult mindenütt; a *Mesterdalnok*ban Wagner a legszeretreméltóbban s leghumánusabban nyilatkozik. Utolsó műve, a *Percival*, pedig az erejében töretlen mestert mutatja, de megtisztultabb fényben. Wagner csakugyan óriási méretekben dolgozott; a mit élte fő- és mintaművének nézett, a *Nibelungen-tetralogia* tulajdonkép az ő hosszú «Sturm és Drang» korszakát jelzi. Csak, mikor ezt a tíz fölvonásos fürgeteget (a *Tristan és Isoldéval* együtt) bocsátotta ki magából ötvenedik évén túl, szállott alkotásaiba mérséklet és tisztultabb nyugalom. A *Percival*, azokra, kik még nem hallották, mindenesetre meglepetés lesz; a karokban, együttesekben első rangú szépségekkel bír s az izgalmas zenét néhol ünnepies meghatottság hangjai váltják föl.

A *Nibelungen-tetralogia* azonban, melynek két első részét most mutatta be operánk, magában foglalja mindazt, mi túlhajtott Wagnerben. Zenében, szövegben egyaránt egy operaszörnyeteg, mely mérföldekre nyúlik s egyénagára hosszabb, mint Sophokles összes fönmaradt tragédiái. Nem csak nagy munka, hanem egy genialis ember nagyzása is s ezért a partitúra néhány gyöngyszeme ellenére csak művészettörténeti nevezetesség lesz, nem pedig olyan mű, melyhez művészi benyomásokért gyakran fordulni szeretnénk. Nem, «gyerek ezt nem hallja örömmel» s a «frivol» Rossini *Sevillai borbély*a még gyönyörködtetni fog, mikor Fafner Wotannal együtt már régen megkövült. Ezek a színpadi szörnyek, törpék, germán istenségek egy csodálatos elkésett romantikának szüleményei, hamis mélységgel, grotesk komolysággal, fölsistergő idegekkel, kik-

nek varázsától ovakodunk s kikkel szemben csakhamar meggyőződünk, hogy ez a varázs részben a színpadi gépésztől s az elektrikus világítás kék, piros, zöld fényétől is függ. Különben is a leglármásabb, legföltolakodóbb költői személyiségek, melyeket a művészet fölmutathat. Az az édes szerénység, mely költői fátyolt borít az érzelmekre s mely Mozart alakjait s Beethoven Leonoráját oly vonzóvá teszi, olyan erény, melyet Wagner nem ismer.

Hanem ezzel szemben a zordnak, sötétnek, szaggatottnak rajzolója, a perczegő, zizzenő, csörrenő, dobbanó hatások föltüntetője, egyáltalában a hangfestés mestere s zenéjét elfutja a kéjnek piros színe, ha a szerelemről nem annyira énekel, hanem Zubolylyal szólva, ordit. Ilyenkor az alakok a színpadon mozdulatlanul állanak, meredt tekintetöket egymásra szegzik vagy egy negyed órai ölelésben kulcsolódnak egybe. A zene pedig az alatt «permanens lázban» van. Egy költő meséli, hogy sok édeskés lyrai vers kényszerű olvasása után, hamar a kertbe futott, kihúzott a földből egy jó nagy fekete retket s ezzel gyógyította gyomrát. Sigmund és Sigelinde, Brunhild és Siegfried nagy solo duettjei után (e duettekben tudniillik mindegyik csak solo énekel, nem lehetvén egyszerre két személynek egyformán beszélni) — e nagy duettek után, mondom, ellenméreg gyanánt a tollas Papageno szelleme jelenik meg előttem, «Ein Mädchen oder Weibchen» áriájával s a művészi egyensúly a lélekben épen úgy helyre áll, mint a fönnebbi esetben a fekete retek segítségével.

Az olvasó meg fogja bocsátani, ha benyomásaimról számot adva, nem terjeszkedem a *Rajna kincse* és a *Walkür* szövegének tudós fejtegetésébe vagy zenei részleteinek taglalásába. A Wagner iránt érdeklődök e tekintetben úgy is bőven tájékozódhatnak, a *profanum vulgus* előtt pedig a Wagner intentio értelmében is, maradjon a dolog titokban. Inkább az előadásról emlékezzünk meg néhány szóval s itt is csak a főszereplőről, Mahler Gusztávról, az opera új igazgatójáról, ki ezúttal a karmesteri széken ült. Fiatal, erélyes ember, ki testestől lelkestől zenésznek látszik. Nem lehet eléggé elismernünk azt a művészi ambítiót, melyet a nehéz mű betanításában mutatott. Hogy az előadásnak stílje volt, az az ő érdeme, ki a zenekaron is úgy uralkodott, mint Alberich a maga törpéin. Hanem Mahler úrra még nehezebb munka is vár, mint egyes opera betanítása. A mi

operánknak nincs művészi műsora. Puszta drága mulatság volt eddig, művészi czél nélkül. Weber, Schumann, Marscher operái hiányoznak a műsoron; Mozart operáiban pedig derűre-borúra énekelnek; előadásukban nélkülözzük egy finom érzékű zenész vezetését, útmutatását. S ha reményljük, hogy egyoldalú Wagner-kultust nem fog üzni, a mint itt Buda-Pesten nem is üzhet, a *Mesterdalnokok* fölelevenítését mégis megkísérthetné, mely opera nálunk érdemetlenül halálnak halálával múlt ki. Íme évek munkája, mely megpróbálja emberét.

A közönség Mahler urat bátorítólag fogadta. Az első előadás tapsai nagy részben őt és az előadókat illette, kiknek igyekezetét, részben sikerét szívesen elismerjük. Különben a *Walkür* csak nehezen lesz repertoire-darab. Kíváncsiságból elmegyünk ugyan néha fél hétkor a színházba s maradunk ott tizenegyig, de gyakran nem ismétljük. S úgy is van helyén: a *Walkür* csak néha-néha s mindig a leggondosabb előadásban kerüljön színpadra.

x.

A VALUTAKÉRDÉSHEZ.

A valutakérdés magyar szempontból cím alatt múlt évi október hóban megjelent munkámat úgy a kül- mint a belföldi sajtó sokféleképen bírálta; jobbára helyeslőleg tette, de részben kifogásolta is. Ha én most a jobbára igen terjedelmes bírálatok tekintélyes sorozatából épen azt emelem ki, melyet Schwarz Felix úr tett közzé a *Budapesti Szemle* januári füzetében és e nagyrabecsült folyóirat szerkesztőjét fölkérem, hogy e válasznak helyet adni szíveskedjék, ezt — őszintén megvallom — nem a jelzett bírálat tárgyilagos tartalmára való tekintetből teszem, mint inkább azért, mert méltatom az előkelő helyet, melyen az a bírálat megjelent.

Lényeges tartalom dolgában Schwarz úr fejtegetései nem mondtak nekem semmi újat. Lényegöket abban a kifogásban lehet összefoglalni, hogy könyvemnek — elméleti szempontból helyes — eszmemenete a könyvemben foglalt javaslatokkal együtt nem felel meg a gyakorlat igényeinek; hogy in abstracto keveset lehet fölhozni eszméim ellen, de a száraz való azokkal mindenütt kiáltó ellentétben áll.

Ez a szemrehányás azonban, ha csak legkevésbé is igazolva volna, munkámra nem csak a teljes hasznavetlenség, hanem bizonyos nevetségesség bélyegét is sütné. Hisz voltaképeni végczélom nem annyira az volt, hogy a valuta-ügy elméletét kiszélesbítsem és gazdagítsam, mint inkább az, hogy megadjam a lökést monarchiánkban a valuta-reform foganatba vételére. Én tehát határozottan gyakorlati cél felé törekedtem. És ha e végből csakugyan olyan elméleti tételeket vittem volna a vitába, melyek gyakorlati szempontból hasznavetetlenek és a tények kérlelhetetlen világán túlteszik magokat, akkor balga vesszőparipázásom régóta gúny és nevetség tárgyává lett volna a józanúl gondolkozó emberek előtt.

Húsz éve működöm a valuta-ügy terén és nem először találkozom ezzel a szemrehányással. Hogy az elmélet impracticus embere vagyok, azt már ismételten mondták nekem. De — és ez a különös — ezt sohasem a gyakorlat férfiai mondták, hanem mindig csak vagy olyanok, kik a gyakorlatban és az elméletben egyaránt járatlanok, vagy pedig olyan theoretikusok, a kik tudományukat kizárólag a könyvekből meritették, és a kik egyáltalán nem ismerik a pénzforgalmi gyakorlat sokféle bonyolult jelenségeit. Ha a pénzügyi gyakorlat emberei valamely pontra nézve velem nem értettek egyet, akkor mindig és kivétel nélkül valamely elméletet hoztak föl ellenem. Csak Cernuschira hivatkozom, a szellemes tőzsde- és bank-politikusra, a ki az elmélet terén egészen járatlan. Ő nem azt hozta föl ellenem és elvtársaim ellen, hogy a pénzpiac valamelyik tényét nem vettük figyelembe, hanem azzal a furcsa új elmélettel hozakodott elő, hogy a nemesfémek értékét nem a kínálat és a kereslet, hanem a törvényhozás intézkedései határozzák meg. Nem a tőzsdei árfolyamokat és az arbitrage tapasztalati tételeit idézte, hanem Aristotelest és egész sorát a nemzetgazdasági remekíróknak, a kiket elolvasott, de a kiket, megfelelő elméleti iskolázás híjával lévén, kellőleg meg nem értett. Épen így tesz valamennyi más ellenfelünk, a ki csakugyan gyakorlatilag foglalkozik a pénzügyekkel. Mikor velök vitatkozom, mindig elméletekről van szó; a gyakorlat jelenségei iránt teljesen egyet értünk.

Megfordítva járnak el — mint már mondtam — a puszta elmélet emberei. És ezek közé bátorkodom számítani Schwarz urat, mert legalább nekem nincs róla tudomásom, hogy a nagy pénzpiac tüneteire azt a szakadatlan, fáradságos és hosszan tartó figyelmet fordította volna, a mely föltétlenül szükséges, hogy az ember ezen a rögzös téren otthonossá legyen. A mi engem illet, tizenöt év alatt minden alkalmat, a mely, nagy lapok élén elfoglalt állásomnál fogva kínálkozott, fölhasználtam, hogy a pénzpiac eseményeiről, hullámozásairól és szeszélyeiről első forrásból meritsek tájékoztatást; az egész idő alatt minden áldott nap figyelemmel kísértem a világ összes fő piacainak váltó- és valuta-árfolyamait, az összes nagy bankok, pénzverdék és fémpiaczok kimutatásait; számígtattam, összehasonlítgattam, arbitrage-műveleteket eszközöltem; személyesen behatóan kérdezősködtem kormányoknál, bankok vezérférfiainál, szakember barátimnál minden részletről, mely előttem érdekesnek tetszett. Azt hiszem tehát, igényt szereztem rá, hogy a gyakorlat emberének tekintsenek.

Mire alapíthatna Schwarz úr hasonló igényt? Munkáiban legkisebb nyomát sem látom annak, hogy mindezen gyakorlati dolgokkal megismerkedett volna, és így nem vehető tőlem rossz néven, ha szemrehányását nem veszem komolyabban, mint más theoretikusokét, a kik — elméleti ellenérvek szűkében — a gyakorlatra hivatkoznak.

De hogy magyarázzam meg azt a bizonyára föltünő tényt, hogy ellenfeleim közül a gyakorlat emberei elméleti érveket, a theoretikusok pedig gyakorlati ellenvetéseket hoznak föl ellenem? Igen egyszerűen úgy, hogy javaslataim az elmélet és a gyakorlat szempontjából egyaránt helyesek, tehát helyes érvet senki sem hozhat föl ellenök. A gyakorlat embere gyakorlati szempontból, a theoretikus elméleti tekintetben tartja eszmemenetemet kifogástalannak; de ha az bármi okból mégis visszatetszik neki, akkor — mellőzve egyes logikai félreértéseket — nem tehet egyebet, mint azt, hogy a hibát olyan helyen rejtlőnek látja, a melyhez csak a föltevéséi férnek, nem pedig az ismeretei. Ez körülbelül olyan dolog, mint a mikor egy zenészről van szó, a ki egyúttal festő, és azok az ellenfelei, a kik értenek a zenéhez, azt mondanák, hogy kitünő zenész, de nem tud a festészethez; azok az ellenfelei pedig, a kik festők, elismerik a festményeit, de megszólják a zeneismereteit. Ilyen esetben kétség nem fér hozzá, hogy emberünk nagyon járatos mind a két művészetben.

De honnét van az, fogják végül kérdezni, hogy mind a két táborból hangzik itt-ott az ócsárlás? Mi bírhatja rá úgy a gyakorlat mint az elmélet egyes embereit, hogy javaslataimat ellenezzék, holott — mint imént állítám — mit sem szólhatnak ellenem épen azokon a téreken, a melyeken otthonosak? Talán rosszakaratból vagy ellenszenvből teszik?

Korántsem. Az ellenszenv mind a két esetben tisztán tárgyilagossá és tiszteletre méltó indokokból ered, még pedig — a mi magától értetődik — a gyakorlat embereinél gyakorlati és a theoretikusoknál elméleti természetű indokokból ered.

A mi a gyakorlat embereit illeti, tagadhatatlan, hogy a részszemről javasolt valuta-rendszabályok igen érzékenyen érintenek nem egy nagy jelentőségű gyakorlati érdeket; ezt értik a gyakorlat emberei is, a mennyiben elég egyoldalúak arra, hogy a szemközt álló, még sokkal nagyobb jelentőségű gyakorlati érdekeket nem létezőknek tekintsék, és elméleti tekintetben nem állnak oly magas színvonalon, hogy fáradozásuk hiábavalóságát belássák,

tőlök telhető ékesszólással igyekeznek kifejezést adni félelmöknek.

Csak mellékesen utalok itt könyvem azon lapjaira, melyeken bebizonyítottam, hogy olyan gyakorlati érdekek, melyek ellene szegülnek az általam javasolt aranzszámításnak és aranyértéknek, csakugyan főforognak Franciaországban, Németországon, Angliában és az északamerikai Egyesült-Államokban, de nem forognak fönn a mi monarchiánkban, a minek az a következménye, hogy azokban a külföldi államokban igen is, de nálunk nem akadnak igazi gyakorlati szakférfiak az aranzszámítás és az aranyvaluta ellenfelei közt.

Az elmélet embereinek táborában az az ellenségeskedés indoka, hogy a pénzügyről eddig megjelent tan- és kézikönyvek mit sem tudnak a következményekről, melyeket én az általános érvényű elméletekből levonok, úgy hogy e következmények gyanúsakká válhatnak azok előtt, kik tudományukat nem a saját gyakorlati észleleteiből merítették, hanem csakis a tudományunk mérvadó tekintélyeinek tanulmányozásából. A lelkiismeretes szobatudóstól ki veheti rossz néven, ha gyanúpörrel él, mikor egy valutaügyi munkában olyan állításokra és javaslatokra bukkan, melyeknek hírért sem hallotta Mc Culloch, Knies, Hartmann vagy Wagner könyveiben?

És javaslataim részben csakugyan újak --- de csak azért, mert a gyakorlati jelenségek, a melyekre vonatkoznak, szintén újak. A pénztan mérvadó tekintélyei természetesen egytől egyig kitünő gyakorlati emberek is; de az is természetes, hogy gyakorlati ismereteik csak is azon tényekre terjednek ki, melyeket az ő idejökben és az ő foglalkozási tárgyukat képezett forgalmi területeken lehetett észlelni; lehetetlen tehát az ő könyveikből közvetlen okulást meríteni arra nézve, hogy mit kell tenni egy forgalmi területen, a hol a törvényben az ezüstérték van kimondva, de tényleg a papírérték uralkodik, mikor a környező országokban az aranyérték uralkodik, a rúdezüst a rúdaranyval szemben több, mint harmincz százalékot vesztett értékéből, az illető ország pénzjegyei pedig lassankint tizenöt százalékkal emelkedtek a rúdezüst értéke fölé.

Én pedig épen azzal foglalkozom, hogy a tudományos elméletet ezekre a különleges tényekre alkalmazom; nekem tehát oly gyakorlati eredményekre kellett jutnom, melyeket az eddigi elmélet ismert és épen ez indította Schwarz Felix urat arra, hogy következtetéseimet hamisaknak tartsa.

És most engedjék meg, hogy részleteikben bonczoljam Schwarz úr ellenvetéseit.

Már a könyvem címe is föltűnik neki. Szerinte a valutakérdésben nincs különleges «magyar» szempont; azt állítja, hogy erről a szempontból nálam is igen kevés szó van és hogy a cím megválasztását legfőlebb «ügyes»-nek mondhatja, a mennyiben az alkalmasint csalogatta az olvasókat. Ennek a dícséretnek ugyancsak gúnyos íze van; de azért nem haragszom Schwarz úrra. Neki, mint a merev elmélet emberének, semmit sem kell tudnia arról, hogy minden országnak a valutakérdésben sajátos érdeke lehet, viszonyainak sajátos jellegéhez képest. Ő aztán, ennek a fölfogásnak megfelelően, tárgyaltannak tekinti és mellőzi mindazt, a mit könyvem hét fejezete közül négy erről a tárgyról tartalmaz. Annak, hogy én «magyar» és nem «osztrák-magyar» szempontból indultam ki, holott a monarchia mindkét államának érdekei a valutakérdésben azonosak, fölötte prózai, gyakorlati indoka van, és ez az, hogy Magyarországnak sok nagy nyomatókú érdekköre abban a balhitben él, hogy a valuta-rendezés Ausztriának használna ugyan, de neki ártana. Küzdeni e balhit ellen, mely száz meg százezer elmében kísért, annál kevésbbé tarthattam fölöslegesnek, mert korántsem annyira tisztá dolog (a hogy Schwarz úr hiszi), hogy a valutarendezés minden körülmények közt mindenkinek használna.

Tánadásainak második czélpontja az én úgynevezett aranyszámításon, tudniillik az az állítás, hogy adott valutaviszonyainkkal szemben a törvény azon kijelentése, hogy valamely aranypénz lesz monarchiánk értékegysége: elég volna arra, hogy valutánk állandó jellege biztosítva legyen, ha nem vonjuk is be előzetesen az államjegyeket.

Itt két körülmény került el Schwarz úr figyelmét; ő először is azt hiszi, hogy ez az «aranyszámítás» az én saját találmányom; másodsor pedig úgy vélekedik, hogy ebben meglátta valutajavas-lataim végczélját.

Mind a két vélemény egyaránt téves.

Az aranyszámítást többek közt Németország választotta átmeneti stadiumnak a teljes érczfedezetű aranyértékhez való átmenet-nél; a latin pénzunio államaiban tényleg fönnálló állapot szintén sok analogiát mutat föl a pusztá aranyszámítással, és egész általános-ságban állíthatni, hogy az értékváltozás legtöbb esetében közbenső stadium érvényesült, melyben az új pénznem a forgalmon szá-mításszerűen uralkodik, még mielőtt tényleg kellő mennyiségben juttat-

ták volna forgalomba. A mit magamnak érdemül tudok be, az nem más, mint e különböző alkalmaknál tett tapasztalatnak alkalmazása a mi concret hazai valuta-viszonyainkra. És hogy én monarchiánk számára a tiszta érzértéknek lehetőleg teljes behozatalát tűztem ki fő czélul, az iránt nem lehet kétsége annak, a ki csak némi elfogulatlansággal olvasta a könyvemet.

De Schwarz úr nem csupán azt hiszi, hogy az *„aranzszámítás”* az én tulajdon találmányom és javaslataim végczélja; azt is kijelenti, hogy az egészen impracticus utopia. Elméleti szempontból semmit sem hozhat föl ellene; de hivatkozik a gyakorlatra, mely állítólag czáfolthatatlanul bizonyítja, hogy föltevéseim tévesek. Én ugyanis ezt az aranzszámítást már egy évtizeddel ezelőtt ajánlottam és akkor, épen úgy, mint most, azt állítottam, hogy annak behozatala szükségképen meg fogja gátolni nem csak az idegen váltó-árfolyamok további csökkenését (a mit Schwarz is magától értetődőnek ismer el), hanem a váltó-árfolyam további emelkedését, és így biztosítja valutánk teljes stabilitását. Akkor a párisi váltó 46-on állott; időközben fölment 50-re, sőt tovább is és így, Schwarz szerint, világos, hogy ha tíz év előtt — a mint én akkor javasoltam és a mint azt az arany-s ezüst közti akkori árvizony mellett javasolnom kellett — aranyforintokat vertek volna, melyekből 46 darab ért volna 100 frankot, ezek ma a mi papírforintunkkal szemben igen tetemes agiót mutatnának föl. Csak az a különös, hogy Schwarz úr a fölvilágosítást, melyet ez előrelátott ellenvetéssel szemben könyvemben megadtam — reprodukálja és mégis ragaszkodik az ellenvetéséhez. Én a valuta stabilitását az aranzszámítás mellett csak oly föltevéssel tekinthettem biztosítottnak, ha ezentúl a hazai pénzforgalom nem szaporíttatik máskép, mint azon aranypénz-verések által; erről az esetről és csak is erről az esetről állítottam tíz évvel ezelőtt, hogy a párisi váltó árfolyama nem emelkedhetik 46-on fölül és hogy ezenkívül az új aranyforintokból a szabad veretés útján nem jelentéktelen mennyiségek fognak forgalomba jutni. Tényleg azonban, kivált a soha teljesen meg nem szüntetett ezüstveretések következtében, a pénzforgalom 180 millió forinttal növekedett és e föltevés mellett én — különös, hogy ezt Schwarz ismét kiemeli — mindig a valuta megrosszabbodását, azaz az idegen váltó-árfolyam emelkedését jószoltam. Sőt mi több, épen utolsó művemben kiszámítottam, hogy a londoni váltó árfolyama elérte, sőt meghaladta volna a 145-öt (a mi a párisi váltó 58-as árfolyamának felel meg), ha az ezüstveretés teljesen szabad lett volna. De épen e két nézetben —

abban egyrésztől, hogy a váltó-árfolyamnak állandónak kell maradnia, ha csak aranyat vernek és hogy másrészt a váltónak emelkednie kell, ha az ezüstveretések meghaladnak bizonyos mértéket — ebben a két nézetben a «praktikus» Schwarz megoldhatatlan ellentmondást lát.

«A váltó-árfolyamok — így szól — a 180 millió forintot kitevő ezüstveretések következtében miért emelkedtek? Hertzka saját eszméjének szerint nyilván csak azért, mert a monarchia pénzforgalma ezüstveretések nélkül is elégséges volt (?), az új ezüstpénzek tehát szükségképen leszállították a pénzértéket; ha tehát ez így van, akkor az arbitrage hogy verethetett volna — a mint Hertzka állítja — mintegy 118 millió forint aranyat, miután a fönti föltevés mellett — ha tudniillik nem forog fönn pénzszükséglet — az aranybehozatal is kizártnak mutatkozik.»

Meg kell vallanom, hogy teljességgel nem értem meg az elfogultságot, mely ezekben a sorokban nyilvánul. Tehát abból, hogy 180 millió forintnyi beözönlött pénz sok volt, az következik, hogy a pénzforgalom elég nagy lett volna, ha semmi sem folyt volna be az országba? Hát az az eszme, hogy monarchiánknak szüksége van forgalmi eszközeinek folytonos növekedésére, de csak úgy, ha a növekedés bizonyos megszabott korlátokon innen marad, annyira megfoghatatlan, hogy Schwarz úr nem képes kivezető utat találni abból a kategorikus dilemmájából, mely szerint vagy bármily mérvű szaporodás jó, vagy semmiféle szaporodás sem jó?

De itt csakugyan cserben hagyják az ő elméleti tekintélyei; a pénzforgalom tényeit nem ismeri és így érthető, hogy nem bír boldogulni az itt fölmerült egyszerű számtani példával. Mellékesen még egy tévedést követ el: abból a tényből, hogy a lefolyt évtizedben a bank pénztárai növekvő mérvben vétettek igénybe, mindjárt azt következteti, hogy még a nagy ezüstveretések sem elégtették ki teljesen a meglévő pénzszükségletet, mintha egy jegybank escompte- és lombard-üzlete, tehát implicite annak jegyforgalma nem csak emelkedhetnének, de sőt meglehetősen rendszeresen és annál erősebben emelkednének, minél több fölös pénzjegy kerül forgalomba más úton!

Schwarz úrnak azt a nézetét, hogy papírértékkel bíró országokban az idegen váltó-árfolyamok állandóan egyforma színvonalon tarthatják magokat, sőt emelkedhetnek, ha a pénzjegyek mennyisége nem növekszik, — ezt a nézetet fölöslegesnek tartom megczáfolni. Hogy milyen félreértés következtében nem veszi észre, hogy ilyen

országokban a külföldi vevők növekvő kereslete egyszerűen egy jelentőségű az idegen váltók növekedő kínálatával, azt nem tudom; de a tények ebben az esetben oly félremagyarázhatatlanul szólnak, hogy beszédjüket meg kell értenie annak, a ki csak ismeri ezeket a tényeket. Igaz, hogy Schwarz úr a tőzsdelap egyes számaira hivatkozik, de ismét feleli, hogy abban a korszakban, melyet ő az összehasonlítás céljából fölhozott, monarchiánk pénzjegyeinek mennyisége nem maradt változatlan, hanem tetemesen növeltetett.

Bírátlóm abban is ellentmondást lát, hogy én belátom ugyan, hogy a bank nem kezdheti meg a tulajdonképeni készfizetéseket, a míg az államjegyek be nincsenek váltva, de azért mégis, mihelyt az aranyszámítás be van hozva, arra akarom kötelezni, hogy bankjegyekért aranyrudakat adjon. Erre az állítólagos ellentmondásra szintén fölösleges sok szót vesztegetni. Mintán az aranyveretés, mérsekelt illeték lefizetése fejében meg van engedve, a közönség, úgy hiszi Schwarz úr, föl fogja használni ezt az engedélyt, hogy magának a pénzverdek segítségével aranypénzt szerezzen. Igaz, hogy a közönség ezt meg fogja tenni, hogy ha a jegyek disagioja bármi csekély mérvben meg fogja haladni az aranyveretési költségeket. És ha a fönti intézkedés — a mint Schwarz úr állítja — valóban az ily disagio meggátlása céljából javasoltatnék, akkor az óriási balgaság volna. De én az aranyrudak kiadását pusztán azért javaslom, hogy az arany-arbitraget megkönnyítsem és a váltó-árfolyamok ingadozásait szorosabban az úgynevezett «aranypont» korlátai közé szorítsam. A belföldi aranyagióhoz ennek semmi köze és nem az én hibám, ha Schwarz úr összetéveszti ezt a két dolgot, melyekről minden gyakorlati ember tudja, hogy teljesen különböző dolgok.

Valamivel komolyabban kell vennem azt a szemrehányást, hogy én ellentétbe jutottam korábbi irodalmi és publicistikai tevékenységemmel, midőn azt állítottam, hogy a pénzérték Ausztria-Magyarországban az ezüstveretések korlátozása által mesterségesen növeltetett. Igaz, hogy az ezüstveretéseknek a múlt évtizedben elhatározott korlátozását én pendítettem volt meg, de azért mégis igaz, hogy ez a rendszabály inaugurálta pénzünk értékének a törvényes fémértéke fölé való emelkedését, és hogy ennek következtében monarchiánkban a pénz értéke önkényesen határozódik meg és oly nagyság, melyet bizonyos körülmények közt minden jogsérelem nélkül módosítani lehet.

Küzdöttem az ezüstveretések megszüntetéseért és ezt keresztül is vittem; először is, mert a teljesen izolált, önkényesen mó-

dosítható valutát is jobbnak tartottam az ezüstpiacon hullámzásaitól függő valutánál; másodsor, mert nem akartam, hogy a nemzetközi arbitrage a monarchiát kiaknázza; harmadszor és főleg azért, mert úgy találtam, hogy a monarchia korlátlan elárasztatása ezüsttel veszélyezteti az aranyértékhez való átmenetelt, mely annak idején mégis csak elkerülhetetlen lesz. De épen azért, mert nem szoktam egyoldalú elveken nyargalni, hanem gyakorlati érmepolitikus vagyok, sohasem húnytam szemet valutánk ilyen elzárásának inconvenientiái előtt, és mikor annak idején mérvadó részről az a kérdés intéztetett hozzám, hogy elég-e az ezüstveretést csak korlátozni és föntartani a két kormánynak, vagy jobb-e azt teljesen megszüntetni, egy perczig sem haboztam azt felelni, hogy a tökéletes megszüntetés a legjobb volna ugyan, de csak az esetben, ha haladéktalanul hozzáfogunk az értékváltozáshoz; hosszabb ideig tartó érmezárlat nem tanácsos általános gazdasági okokból. Abban nincs tehát ellenszólás, ha abból, hogy a pénzérték azóta oly magasra emelkedett az ezüstpari fölé, azt a jogot vonom le, hogy ezt a pénzértéket szükség esetén csekélységgel leszállítsuk. De hogy ez utóbbi intézkedésre — a mennyiben egyáltalán szükségessé válhatnék, a mi korántsem bizonyos — azt a módszert hozom javaslatba, hogy a forgalmi eszközök szaporítása által előbb emeljük a váltó-árfolyamokat és csak azután e már tényleg módosított váltó-árfolyamok alapján, fixirozzuk a törvényes éremarányt, — ennek megint olyan gyakorlati körülményekben rejlik az oka, a melyeket Schwarz úr egyáltalán nem méltat. Ugyanez áll arról a javaslatomról is, hogy a papírforgalmat az aranyszámításnak megtörtént behozatala után ismét lehetőleg korlátozzuk.

Nem egészen világos előttem, hogy milyen okok alapján jut Schwarz úr ahhoz az állításhoz, hogy az államjegyek forgalmának szaporítása kezdetben és csökkentése utólag a sóbánya-jegyek kamatlábának leszállítása, illetve fölemelése által — a mint én javasoltam — befolyás nélkül maradna a pénzértékre, mert ilyen esetben a bankjegy-forgalomnak megfelelően csökkentenie, illetve növekednie kellene. Hiszen igaz, hogy azok a tőkék, melyek a sóbánya-jegyektől azok kamatlábának leszállításakor visszavonulnának, részben az escompte- és lombard-üzlet felé fordulnának és hogy ennek részben az volna az eredménye, hogy a jegybank igénybevétele az üzletvilág részéről csökkenne; de mindez csak részben állana. A fölszabaduló tőkék más része másfelé találna alkalmazást és a mennyiben concurrentiát csinálna a banknak, részben hozzájárulna ahhoz, hogy a

leszámtólási és lombard kamatlába leszálljon ; de ezzel fokozná az üzleti ágak összterjedelmét. Hogy milyen intensiv volna ez vagy az a hatás, azt számokban lehetetlen előre meghatározni, de az minden esetre világos, hogy az államjegyek szaporítása és a bankjegy-forgalom csökkentése egymást nem képesek ellensúlyozni. Csak a ki merve elveken nyargal, csak az fogja ezt észre nem venni. Schwarz úrnak csak azt a gyakorlati kérdést kellett volna fölvetnie, hogy mi történnék hát a bankjegyekkel, ha az államjegyek összegét egyszer annyival vagy többel szaporítanák, a mennyit az egész leszámítólási és lombard-tárca tesz és azonnal megértené, hogy ellenvetése lehet minden egyéb, csak praktikus nem. Mellesleg egyébiránt meg akarom jegyezni, hogy a váltó-árfolyamok szabályozása a sóbánya-jegyek által természetesen csak egyike a sok eszköznek, melyek a praktikus pénzpolitikusként kínálóznak, ha a kívánt célhoz akar jutni. Ez eszközök közül példaképen említem az ezüstveretéseket vagy a bank devise-tárczájával való műveleteket.

Bírálata végén Schwarz úr kijelenti, hogy javaslataim a magyar államadósság egy részének fogamatba vett conversiója által tárgyatalanokká lettek. Ezt a különös tételt arra a körülményre alapítja, hogy én is javasoltam conversiót, a melynek jövedelmével azonban az államjegyek beváltását eszközölték volna és erről a conversióról állítottam, hogy kapcsolatban áll a valuta-rendezéssel.

De hiszen az csak világos, hogy ezzel nem mondtam és nem mondhattam mást, mint azt, hogy a conversiónak csak úgy lesz meg a részemről várt nagy sikere, ha a valuta-rendezéssel kapcsolatosan fogatosítják. Ez ma is a nézetem és alig hiszem, hogy bármely gyakorlati államférfi vagy financier azt kifogásolhatná. Ha tehát a most fogamatba vett conversio a részemről javasoltat meghiúsította volna, ebből csakugyan az következne, hogy az államjegyek beváltásához szükséges eszközök ezen az úton többé nem lesznek beszerezhetők. De szerencsére, a dolog nem így áll ; a mostani conversióban az aranyban kamatozó címleteken kívül, melyek az én tervemben egyáltalán nem fordultak elő, a földtehermentesítési kötvények viszik a főszerepet, melyeknél a dolog természeténél fogva minden körülmények közt nem annyira az absolut megtakarításra, mint inkább a törlesztési határidők meghosszabbítására kell törekedni ; csak mintegy 120 millió forintra rúg azon címletek összege, melyekről okkal állíthatom, hogy convertálásuk, ha a valuta-rendezéssel kapcsolatosan eszközöltetik, jóval nagyobb nyereséget eredményezne, mint hogy ha ez a kapcsolat hiányzik. De van még Magyar-

országnak több, mint fél milliárd olyan adóssága, melyhez az én conversio-tervemnek igen is van köze, a legújabb conversio-törvénynek azonban nincs. Javaslatom fogantatása tehát még mindig lehetséges, nem tekintve azt, hogy mi sem áll útunkban, ha a most folyamatban levő convertálási műveleteket is meg akarjuk könnyíteni és több nyereséget hozókká tenni az által, hogy minél előbb fogantatba veszszük a valuta-reformot. A Rothschild-csoport bizonyára nagyon szívesen venné, ha ilyen segílyt nyújtanának neki, és miután a kormány elég óvatos volt, a nyereségből az országnak is egy osztályrészt biztosítani, az állampénztár is jól járna vele.

De bármiként álljon is a dolog, az államadósságok conversiójának nincsen semmi köze az általam javasolt valuta-reform lényegéhez. Hisz ez magától értetődik, épen az aranyszámítás tekintetében, melyet Schwarz úr legerősebben kifogásol; miután ez semmibe sem kerül, nem is igényel a fogantatása semmiféle pénzügyi rendszabályt. A mi pedig a teljes érczfedezetű aranyértéket illeti, való, hogy az positiv pénzügyi áldozatokat igényelne, ha lehetetlennek bizonyúlna az államjegyek beváltásához szükséges eszközöket conversio útján beszerezni, de hogy ebben az esetben a kérdéses áldozatokat bizony meg kellene hozni, az iránt Schwarz úr remélhetőleg egy nézetem van velem.

Dr. HERTZKA TIVADAR.

*) Szívesen helyet adtunk e fölszólalásnak s azt hisszük, hogy a Schwarz és Hertzka úr közt folyt eszmecsere az oly fontos valuta-kérdés több oldalú megvilágítására szolgált. Szerk.

É R T E S I T Ó.

Salamon Ferencz. Irodalmi tanulmányok. Két kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pesten, Franklin-Társulat. 1888.

«Rég elmúlt idők emlékeit lapozza itt az olvasó» — ezzel kezdi előszavát Salamon. Igaz, harmincz év pora, hamva feküdt némely tanulmányon. De azért nincsen rozsdá rajta. Épen nem tartoznak azon irodalmi ereklyék közé, melyekre az a kevés ember, ki a múlt fejlődései iránt érdeklődik, azt szokta mondani: becsesek, hogy azután nyugodt lelkiismerettel félig fölვágatlanúl könyvpolczára helyezze. Meg van bennök ma is az élet sava, mely romlatlanúl megőrzi a szellem termékeit még a föld alatt is, még hosszú idők után is.

Már rövid bepillantás után észreveszszük, hogy a java értekezések mind kemény legények, apjuk tagba szakadt gyermekei, melyek annyira magokon viselik szerzőjük bélyegét, hogy nem egyhamar vesztik el elevevségöket. S minél tovább haladunk a könyvben, annál jobban megbizonyosodunk, hogy nem pusztán nézetekkel, gondolatokkal van dolgunk, hanem e nézetek, gondolatok mögött erősen körvonalozott írói egyéniséggel, kinél fölfogás, gondolat nem kölcsönzött jószág, hanem a maga talaján fakad.

De már nehezebb dolog ez egyéniséget nagyjából is körvonalozni. Vessünk egy tekintetet például stílusára. Néhány mondata után ajkunkon van: ez Salamon szava, akár csak mosolyát látnók, vagy lépteit hallanók. De hogyan jellemezhetni ezt a stílust? Kirívó sajátságai nincsenek; sem az érzelmesség, sem a képzelet csilláma rajta, épen oly kevésbé az abstractio sápadtsága. Váratlan fordulatai, [szellemes szökdelései nincsenek. Nem szenved leg semmit, sem a nyugodtságot, sem az egyszerűséget, annál kevésbé annak ellen-

tétét. Valóban, nem csinált stílus; sem az érzelem, sem a képzelem retorikája nem állott bölcséjénél, annál kevésbbé az iskola retorikája. S itt kortársaié közül ellentétkép eszembe jut Csengery stílusa, melyből némileg hiányzott az, mi a Salamonénak majdnem legélénkebben jellemző vonása: bizonyos neme a naiv, őszinte természetességnek, mely a gondolatot adja minden pose nélkül, úgy a mint írója agyában kikalapálódik. Az egyszerű szavakban, a mesteresség nélkül egybefűzött mondatokban a nyugodt gondolkozás erejét érezzük; bizonyos belső életet, melynek nincs szüksége semmi külső gestusra, hogy észrevétesse magát. Ez a stílus hasonlatot alig használ, élénkebben színező jelzőt sem, majdnem köznapi külsejű s mégis eleven. Nincs szárnya, de van jó erős marka; nem repül körül a tárgyat, de megroppantja. Erő van benne s természetesség s ezzel kimondtuk azt a szót, mely minduntalan tollunkba akart síklani.

S ha így Salamon stílusa nem tanulta, vagy jobban mondva nem «vette be» a retorikát s különös hatásokat, színt, ragyogást nem keres: pótolja mind ezt az a magyaros zamat, mely rajta előmlik. Ezt a zamatot ma árulják, mint az essentiákat. Csakhogy Salamon magyarsága a reflexióval gyártott s idomított magyarságtól úgy különbözik, mint ó bor a spiritustól. Írásában hiába keresnök a magyarság sallangjait, aláhúzott szólásformáit; inkább találunk benne itt-ott pongyolaságot, egy-két helyen nyelvtani szabálytalanságot, többször — talán szükségtelenül — idegen, különösen latinos szót, de azért stílusa mégis kiválóan magyaros. Ez a sajátság tudniillik nem szólásformákon alapszik, hanem az író egyéniségében gyökerezik s ennek egész gondolkozását átjárja.

Már stílusáról való megjegyzésünk mutatta, hol kell ez egyéniség erejét keresnünk. Egy helyen maga Salamon beszél a «magyar józan észről»; nem lesz ellenére, ha őt a magyar józan ész egyik tipikus képviselőjének tartjuk, kiben erős gondolkodással megfelelően erős temperamentum is párosul. Innen eszméjének egészséges szívóssága, hogy semmi elmélet, semmi szellemi káprázat kedvéért el nem hagyja azt az álláspontot, melyet egyszer helyesnek ismert föl; de innen egyszersmind intellectualis nyakassága is, ha véletlenül oly valamivel áll szemben, mi gondolkodásával, hajlamaival alapjában nem egyező. Gondolkodásában több az izom, mint az ideg; nagyobb az egy irányban kifejtett erő, mint a sokoldalú rokonszenv. A mily kitünően okát fogja adni például aethetikai előszeretetének az iránt, a mi egyszerű, jellemzetes, természetes s a mellett mégis

stílszerű s arányosan componált: oly kevésbé fog talán árnyalato-
kat keresni, midőn olyanról ítél, a mi neki idegenszerű vagy termé-
szetének meg nem felel. Bérangerről például, kit — (ez könyvében
az egyetlen auxesis) talán minden kor legelső lyrikusának mond,
rokonszenvesebben; Burnsról igazabban írna, mint Mussetről vagy
Shelleyről. Míg az előbbieknél alig ha venné számba azt a szűkebb
kört, melyet lyrájok betölt, sőt dícsérné őket e korlátokért: Musset-
nek szeszélyessége ellen fölborzolódnék s Shelley aranypalástos opti-
mismusában s csillagos költészetében legalább is annyi áradozást s
«üstökősfarkat» találna, mint költészetet.

Nagyobb tanulmányaiiban azonban Salamon csak olyan köl-
tőkkel foglalkozik, kikkel szemben æsthetikai rokonszenve teljes s
így háborítatlan érdekléssel s minden föntartás nélkül követhetjük fej-
tegetéseit. S itt eszünkbe jut, hogy midőn Salamon az alig letűnt
Petőfit s a még mindig emelkedő Aranyt méltatta: nemcsak köl-
tészetünk iránya változott meg, hanem a kritika is. A mit a költé-
szet már a forradalom előtt megkezdett, hogy formában, tartalom-
ban magyarrá vált, az a kritika terén az ötvenes években állott be.
Arany s Petőfi költészetének méltatásában a magyar æsthetikai
gondolkodás is megújult és saját erejéből vitathatta a költői produc-
tio s költői forma legfontosabb kérdéseit. Nem kellett külföldre
mennni mértékért, mint azt még Bajza is tette; meg volt rá itthon a
példa. — S még egy más szempontból is fejlődött a kritika. Még
Bajzát is annyi szál fűzte ébredő irodalmunk kezdeteihez, hogy an-
nak fejlődésébe be nem láthatott s a különböző irányok kapcsolata
felől alig tájékozódhatott. Arany után azonban a kritika is oly ma-
gaslatra emelkedett, honnan az irodalom menetét jobban megítél-
hette. Tárgyilagossá lett a múlt iránt. Most végre Katona is elfog-
lalthatta irodalmunkban az őt megillető helyet s az önállóbbá vált
ízlés Csokonay helyesebb méltatását is lehetővé tette. Salamon egyik
legszebb cikke az, melyben *Dorottya* költőjének Kölcsey egyoldalú
ítéletével szemben igazságot szolgáltat.

Salamon akadémiai székfoglalóul olvasott Csokonai *Dorottya*-
járól s ez értekezés kritikai irodalmunknak is egyik legértelmesebb
dolgozata. A szó szoros értelmében — fejtegetés, mely végig halad
a mű minden részletén, a compositio minden fordulatán, s alkalom
szerint a komikum szabadságairól, különböző formáiról stb. is találó
megjegyzéseket tesz. Teljes analysis, mely néhol szórszálhasogató
pontossággal nyomon követi mindenütt a költő munkáját s kifejti
belőle annak érdemét s írója sajátos tehetségét. S e mellett az ér-

tekezés a puritánságig cziczomatlan ; az író a maga részére nem követel semmit, mintegy elvesz tárgyában ; a mint élénk állítja, maga a dolog látszik beszélni. A cikk e szerint nem tartozik az úgynevezett könnyű olvasmányok közé. Tárgyszerűsége csak az igazán érdeklődőt fogja lekötöni, de az ilyen előtt Csokonai nem lesz többé idegen. *Dorottya* épületének minden kövét fogja ismerni, mert Salamon mindegyiken ott jártatta kutató kalapácsát, melylyel megvizsgálta, üres-e belől vagy tömör anyag. S mire vele így végig jártuk az épületet, ráadásúl jobban megismerjük magát az építőt is, mintha vezetőnk általánosságban jellemezte volna.

A nyugodt elemzés által kitünő a Petőfiről írt tanulmány is, melyben Salamon kritikai érzéke újra élénken élénk tűnik. Itt is azonnal behatol a részletekbe s ezeket bírálva, lassanként szemünk elé hozza Petőfi költészetének erejét s gyöngéit. Minden szigorúsága mellett, e költészetnek friss átérzése hatja át a bírálatot, mi kitűnik még akkor is, midőn oly költeményekről szól, melyekben Petőfi nyers tüzzel hangját erőlteti, vagy a prófétát adja s a tépelődő gondolkozót. Ezt a fordulatot Petőfinél könnyen megérthetjük s megmagyarázhatjuk, de azért költői kedélyének őszinte, naiv nyilvánulásaival épen nem kell egyenlő aesthetikai értékűnek tartanunk. — Így az alapvonalak, melyekben Salamon Petőfi egyéniségét rajzolja, azt hiszem hibátlanok s e cikk ma kétszeresen figyelemre méltó, midőn némelyek Petőfiben egy Shelley vonásait akarják fölfedezni s alakjából egy Izsó-féle szobrot faragnának. Igaz marad Salamon mondása : «Petőfi nem volt a fájdalomak, az elérhetetlen vágyak, az eszmények felé törekvés költője ; hanem volt a szív gerjedelmeinek egyszerű s szabad tolmácsa, a természet «vadvirága» mint ő nevezi magát». Petőfi a föld embere s nem tudom, hogy lehet annyira magasztalni, ha nem ezt a friss, éltető földet itt s a vadvirág zamatos illatát élvezzük benne. — «Mind maga, mind költészete — mondja tovább Salamon — oly nagy mértékben rá volt szorúlva az életre, a prózai életre, mint talán egy költőé sem.» S ez annyira igaz, hogy ha Shelleyvel hasonlítjuk, Petőfi alakját fejtetőre állítjuk. Shelley a concretet ha nézi, sem látja ; költészete kiterjeszti szárnyait s ott lebeg fönn, hol csak felhők csöppjével táplálkozik, csak színárnyakat lát s csak a napfényt keresi. Shelley előtt a valódi világ phantommá válik, míg Petőfi lelke az élet intim benyomásainak tüzhelyén melegszik. Annyira nem hasonlítható a két költő, hogy keresve sem lehetne élesebb ellentéteket találni, ha csak némi külső hasonlóságok közt nem botorkálunk. Petőfiből már azért sem jó zavaros ideált

csinálni, mert az ő valósága hasonlíthatatlanul többet ér. Salamon cikke jó útmutató, hogy költészetében hol keressük azt.

Salamon nagyobb dolgozatainak egy jó része Arany Jánosról szól; részletesen ismerteti *Katalint*, a népmesék és regék közül néhányat, a *Daliás idők*et s *Buda halálát* s ezekben is szokása szerint az egyes művek mögött a költő egyéniségének főbb vonásait tünteti föl. A tárgyilagosság nyugalma, a részletekben a jellemző után kutató ítélet ajánlja e cikkeket is. A *Hamis tanú*ról, *Szent László fűvéről*, az *Első lopás*ról mondott megjegyzések épen oly rövid, mint kimerítő æsthetikai commentárt adnak e művekhez. Még ma is sajnálhatjuk, hogy e cikkek folytatása elmaradt. A *Katalin*ról szóló nagyobb dolgozat például a maga nemében igazán jeles. A költemény minden kis részletét elevenné teszi az æsthetikai szemlélet számára. A versforma s rímelés szabadságaitól, az alakok elvontabb jellemzéséig, a gyorsan rohanó tájfestésig, mindent a költemény sajátosságos conceptiójából magyaráz. E költeményben a szenvedélyek forratagába mintegy a kültermészet is bele van sodorva. Ezt a benyomást szerencsés hasonlattal adja vissza Salamon: «Az egész költemény nem egy kép, hanem mintha minden megmozdúlna benne, mint *Macbeth*ban a dunsinani erdő». Ezt a viharos mozgalmasságot mutatja föl most Salamon, mint a költemény tulajdonképeni kovászát s e sajátosságából magyarázza meg a jellemzés modorát, a képek természetét, a külformát. — Egyhamar nem lehetne jobb példát találni *Katalin*nál arra, hogy költői földolgozás mennyire átalakíthat egy különben nem épen szerencsés tárgyat. A költemény tárgyában van valami erőltetett és erőszakos és e mellett a lovagromantika lomtárára emlékeztető. «A művészi földolgozás nélkül azt hinnők, mondja Salamon, hogy a költeményt azok egyike írta, kik csak a szenvedélyek túlzott festésében s a rendkívüli eseményekben látnak költészetet.» S Salamon épen e költői földolgozást világosítja meg előttünk. S valóban Arany sehol sem annyira pusztán virtuóz, mint e beszélyében. Nem az ő tulajdonképeni világában mozog s jól mondja Salamon: *Katalin* mintegy összekötő láncszeme Arany költészetének az előbbi korszakban divatozott költészettel. *Katalin* tárgyának hyperromantikája Aranytól tulajdonképen idegen; s e költeményben nemcsak az események haladnak vágatva, nemcsak a tájképek tűnnek, futnak, hanem a költőt is sarkantyúzza ösztöne, hogy minél gyorsabban végére jusson.

A *Tanulmányok* második kötete jobbára könyvismertetések s alkalmi cikkeket közöl. Az utóbbiak között van egy necrológ Baj-

záról, melynek hibája-e, érdeme-e nem akarom vitatni, hogy tulajdonképen nem is necrolog, hanem rövid vonásokban az írónak nyugodt, objectiv jellemzése. — A könyvismertetések közt — (melyek néhány helyett szívesebben láttunk volna egy pár kimaradt nagyobb czikket : a Kemény *Zord idők* és Jókai *Szegény gazdagok* című regényeiről írt bírálatait) — a korra jellemzőn — sok a zsebkönyvekről, emlékkönyvekről való kritika s ezekben Salamon nagyon fordulatossá mutatkozik a « hazafiúi kegyelet » megszurkálásában. Különösen lyrikusok s beszélyírók vértették föl magokat a « kegyelet » paizsával s a hazafiság nevében a kritikától föltétlen hódolatot kívántak. Ma némileg változtak a viszonyok ; a jelszó elkopott s más divat járja.

De ma is elevenre találnak irányzatukban Salamon megjegyzései a beszélyirodalom körül. Beszélyirodalmunk akkor is részben divatok utánzása volt s divatok utánzása ma is. Nem tekintve Jókai regényköltészetét, a magyar élet a mint politikai, társadalmi ösztöneiben, vidéki félálmban s erkölceiben nyilatkozik, beszélyíróink előtt még ma is majdnem töretlen kincseshánya. A mit belőle merítünk, jobbára csak anekdota, vázlat, rajz vagy egyes élczes alakok. Újabb íróink közt talán csak egy van, ki gondosabb művészettel magyar életet fest ; de a protestans paplakon kívül még sok más általánosabb érdekű eredetisége is van Magyarországnak. S hogy szűkebb határok íróiban mennyi friss szemlélet eleven, azt a svájcezi Keller vagy más irányban a norvég Kielland példája mutatja. Utánzóink azonban inkább a divat országútján haladnak, hol legfőlebb porosak lesznek, míg mellettök a sok fényes hintó elrobog. —x.—

*Gróf Benyovszky Móricz emlékiratai és életrajza. Buda-Pest, 1888.
Kiadja Ráth Mór.*

Nagy örömmel és őszinte érdeklődéssel láttuk az 1888-ik év elején, hogy Ráth Mór egy múlt századbéli magyar utazó útleírását akarja kiadni magyar nyelven két kötetben s hozzá életrajzot íratni is készül ugyanolyan terjedelemben. Az év végén a nagy vállalatból megjelent már három kötet és egy füzet. — A három kötet közül kettő adja a gróf saját emlékiratait és útleírásait ; az angol kiadásból fordította le Jókai Mór, kit fordítói minőségében először van alkalmunk megismerni. Tudjuk — és pedig az angol kiadás magyarra fordított előszavából — hogy a gróf *Emlékiratait* eredetileg francia

nyelven írta meg; az angol kiadó, Nicholson, fordította azt angolra és így adta ki; a magyar fordítás tehát már kétszeres fordítás, s bár Jókai azt hiszi, hogy nehéz föladat «kétszeri fordításból kitalálni az eredeti magyar szöveget», mi az angol irályt oly világosnak s oly félreérthetetlenül tisztának találtuk, hogy a fordítás munkáját itt is csak gépies munkának tartjuk, de megjegyezzük, hogy nem tudjuk, Jókai mit ért az «eredeti magyar szöveg» alatt, mert tudtunkkal ilyen nincs.

Az *Emlékiratok* két kötete az eredeti angol szöveg teljes fordítását van hivatva adni. És íme, az összehasonlítás a magyar és az angol kiadás közt azt bizonyítja, hogy e fordítás igen hiányos, mert nem egyes mondatok, hanem egész fejezetek, sőt fejezetsorozatok maradtak ki. Hogy pedig ez csakugyan így van, elég fölemlítenünk azon nyolcz fejezetnek czímét, melyek fordítása az *Emlékiratokból* kimaradt:

XXX. Fejezet: A Kamcsatkától kelet felé tett utazások rövid kivonata.

XXXI. Fejezet: Adatok és részletek Szibéria és Kamcsatka partjainak térképéhez; és a Kurili- és Aleuti-szigetek leírása.

XXXII. Kamcsatka leírása.

XXXIII. Megjegyzések Kamcsatka keleti partjaira.

XXXIV. A Kamcsatkától keletre fölfedezett Aleuti szigetek leírása.

XXXV. A Kurili szigetek leírása.

XXXVI. A Jizzo szigetek leírása.

XXXVII. Független Tatárország partjainak és Szahalin szigetének leírásához.

Íme, ez a nyolcz fejezet, mely az angol kiadás első kötetének 264—298-ik lapjaiig terjed, a magyar fordításból kimaradt és bátran hozzá tehetjük: minden ok nélkül. Ezek a fejezetek földrajzi leírásokat tartalmaznak, melyek kétszeresen becsesek, mert Benyovszky az adatokat hozzájuk egyrészt a kamcsatkai levéltár okirataiból, másrészt pedig a saját későbbi utazásaiból merítette; ezek a fejezetek számtalan bizonyítékát tartalmazzák annak, hogy Benyovszky útját Kamcsatkától Makaóig, a chinai kikötőig csakugyan Amerika, az Aleuták, Kurilok, Japán, Formosa stb. érintésével tette meg, a minek pedig az *Életrajzban* igen jelentékeny rész tárgyát kell tennie. Ilyenmő földrajzi leírások talán nem illenek a mű keretébe s lassítják a regénynél is érdekesebb utazás menetét; de ilyen fejezet már fordult elő az előbbi részekben is, például a XV. fejezet,

mely Kamcsatka leírásának kivonatát adja, vagy a XVI. fejezet, mely a kamcsadál nép eredetéről, vallásáról, táplálékáról és lakásáról ír s így a következetesség gyöngé melegségét sem lehet e hiányokkal szemben alkalmazni.

Benyovszky útazását igen sokáig koholmányoknak, Hári Jánosféle mesének tartották; valóban meglepő a kalandok gazdag sora, melyen a magyar gróf átesett. Bár sok vidéknek az első, önálló megfigyeléseken és saját maga által végezett kutatásokon alapuló leírását ő maga adta meg; még e század földrajzírói sem, kik a tudományos bírálat minden eszközével meggyőződhetnek Benyovszky hitelességéről, s kik Benyovszkynál jelentéktelenebb utazók leírásait is figyelmökre méltatni kötelességöknek tarták, oly tudósok, mint Reclus és Nordenskjöld, teljesen mellőzik Benyovszkyt. E körülmény által a Benyovszky saját útleírásaiból meríthető bizonyítékokon kívül rendkívüli fontosságot nyernek mindazon okiratok, melyek Benyovszky útazását Kamcsatkától Makaóig megerősítik. Ez okiratok közül ötöt, mely tehát elég jelentékeny szám, már az angol kiadó, Nicholson, összeszedett és azokat közvetlenül előszava után az *Emlékiratok* első fejezete elé tűzte. Ez okiratok egyikét Bon érsek írta, 1774 szeptember 24-dikén Makaóban. A második okiratot Barlov írta a gróf saját elbeszélései nyomán, mely már a *Gentleman's Magazin* című angol folyóiratban is megjelent az emlékiratok közzététele előtt. A harmadik a gróf saját egészen rövid jelentése. A negyediket az Indiai Társaság kantoni főügynöke írta egyesületének Angliába s végül az ötödik egy szintén Kantonban, de már 1771 november huszadikán kelt s Pigou úrhoz írott levél másolata. Ezeket az okiratokat, melyeket az angol kiadó hivatalos forrásoktól nyert s oly fontosaknak találta, hogy mindjárt a mű elején közölte, ezeket a magyar fordításban szintén hasztalan keressük, teljesen kimaradtak. Pedig a ki Benyovszkynak hitelt akar szerezni, a minthogy Jókai célja ez, annak ezt az alapot mellőznie nem szabad.

A Benyovszky egyik német fordítója és kiadója, Ebeling, megteszi azt, hogy mikor *A Kamcsatkától keletre fölfedező utak* című fejezet fordítását adja, ehhez megjegyzi, hogy «néhány teljesen használhatatlan dolgot (a fordításban) kihagytunk,» ámbár a két szöveg összehasonlítása azt bizonyítja, hogy még csak egy szót sem hagyott el a fordításban. A mit itt Ebeling tesz, az nyilván rosszakarát vagy nagyképűsködés, de a mit Jókai tesz, mikor ama fejezetek és okiratokat kihagyja, az már fölületesség, mely az egész vállalatot megcsonkítja.

Érthetetlen az is, hogy az *Emlékiratokban* olyan ábrák vannak, melyeket nem Benyovszky készített, s melyek az angol kiadásban sincsenek meg. Ez ábrák helye az *Életrajzban*, de nem az *Emlékiratokban* van, s ha már a kiadó elhatározta, hogy ily képmelléleteket ad, elég rajz van mellékelve az angol kiadáshoz, még pedig a Benyovszky eredeti rajzai, abból lehetett volna válogatni. Pedig a Benyovszky rajzainak meg van a magok fontosságuk; például számtalan szigetet lerajzolt Kamcsatkától Makaóig tett útazása közben; kétségtelen, hogy e vidékekről azóta új rajzok is készültek és ezek összehasonlítása, mint hatalmas bizonyíték hozható föl Benyovszky hitelessége mellett; sőt mint tudjuk, azt, hogy a gróf Amerikában is volt, egyedül e képek alapján lehet bebizonyítani. A gróf rajzai tehát néhány térkép kivételével, valószínűleg azért, mert sem a kiadó, sem a fordító nem ismerte föl jelentőségöket, teljesen mellőztettek, ellenben jónak látták közölni a pekingi «chien-men» kapu rajzát, a mely várost Benyovszky nemcsak meg nem látogatta, de egész útleírásaiban még csak föl sem említi, mely kép azonban bizonyára hatásosabb, mint valamely sziget egyszerű rajza. Mindenesetre sajnos, hogy a költséges vállalat ily hiányosan sikerült.

A harmadik kötet Benyovszky életrajzát közli addig, míg elhagyja Kamcsatkát. Maga Jókai írta meg az *Emlékiratok* és néhány okirat alapján, kiszínezve a saját gazdag phantasiájával, melyben a kalandos életű gróftól végzethősnek tünteti föl, s pszichologiai megvilágítását adja az emlékiratok egyes homályos helyeinek, különösen pedig a gróf és Afanazia viszonyának. Az életrajz első kötete megjelent s bár Jókai Párisból, Londonból és Moszkvából összeszedett okiratokat ígér a szibériai út hitelességének bebizonyítására, ez okiratok közlése eddig elmaradt, bár tudjuk, hogy ily okiratok csakugyan vannak, minő például a Lesseps konzul jelentése is a gróf kamcsatkai sorsáról, s melyek létezéséről már G. Rialle műve nyomán is értesülhetünk.

Azt hiszszük, ha az *Emlékiratok* czímlapján azt olvastuk, hogy fordítás, a legcsekélyebb, a mit követelhetünk, a hűség. Nemcsak az elősorolt fejezetek és okiratok maradtak ki az *Emlékiratból*, hanem egyes részek indokolatlanul hagyattak ki. A magyar kiadásból senki sem tudja meg például azt, hogy Benyovszky Japánban Mizaki kikötőjét is érintette, pedig ez az angol kiadás I. kötetének 410. és 411. lapjain meg van. Ellenére annak, hogy az *Emlékiratok* «fordítás» és nem «átdolgozás» akar lenni, a fordító fölöslegesnek tartja az ugyanazon két lapon közölt levél lefordítását, melyet Benyovszky Mizakiból

Nangazakiba küldött. E levélre a magyar fordítás szövegében szintén nem találunk. Benyovszky útjának épen e részében Kamcsatkától Makaóig sok csillagászati meghatározás is van, ezek nagy részét a magyar «fordítás» közli ugyan, de abba a következetlenségbe esik, hogy egy részét mellőzi, s hogy ezt példával igazoljuk, hivatkozunk az angol kiadás 412. lapjára (augusztus 6.), hol meg van írva, hogy a hajó a szélesség $32^{\circ} 56'$, a hosszúság 338° alatt van, mi a magyar fordításból (*Emlékiratok*, I. kötet, 343—344. l.) kimaradt. Ha az elvégzett munka fordítás, ily hibákkal annak be nem válhatik, s az angol kiadást a bűvár soha sem mellőzheti; de átdolgozásnak sem tekinthetjük, hiszen maga a fordító ugyanezt a munkát *Életrajz* cím alatt két kötetben «dolgozta át».

E kötettel egyszersmind véget ér Jókai szerepe a vállalatban; a második kötet, mely úgy látszik a Kamcsatkától Makaóig tartó utazást, a madagaszkari vállalatokat és a gróf európai hadakozásait a császár szolgálatában fogja tárgyalni, földrajzi tanulmányokat és kutatásokat követel s bár Jókai a mű elején ezekre képesnek hitte magát, a vállalat szerencséjére belátta, hogy e nehéz föladatot ő nem oldhatja meg; a kiadó e föladatra ifjabb Jankó János urat kérte föl, kiről tudjuk, hogy hazánkban a földrajz lelkiismeretes művelője s reméljük, hogy nemcsak Benyovszky adatainak megítélését fogja sikerrel végezni, de a Jókai hiányait is, a mennyire lehet, pótolni fogja.

—w.—

George Gunton. Wealth and progress. A critical examination of the wages-question and its economic relation to social reform. London. Macmillan. 1888. VIII. és 382 l.

Az évtized elején megjelent egy könyv, mely következő címet viselt: *Haladás és szegénység*. A könyv szépen volt írva, emelkedett, gyakran fellengzős hangon, képekben gazdag irályljal, erős meggyőződéssel, alapos tanulmányokról és határozott önállóságról tanúskodott. Évek óta nem jelent meg nemzetgazdasági munka, mely oly nagy hatást idézett elő. Olvasták innen és túl a tengeren, olvasták tudósok, politikusok, és a közönség műveltjei kivétel nélkül. A könyv írója, George, pedig azt bizonyította, hogy a mai gazdaság-társadalmi rendszer mellett a gazdasági haladás és vagyonosodás szükségszerű következménye a tömegek szegénysége. Oka ennek pedig az, hogy a haladás és vagyonosodás oroszán részét a föld tulajdonosai fog-

laják le azon előnyös helyzetnél fogva, mely a legfontosabb termelő eszközök egyikét kezökbe adta. E visszásság ellen orvoslást csak az nyújtana, ha a földbirtok eltöröltetnék, vagyis az egész járadék az állam által adó alakjában lefoglaltatnék. Ennek keresztülvitele után mindenki a földet szabadon művelhetné, a föld termelékenysége a legügyesebbek versenye által emelkednék és az állami gépezet is egyszerűsítettetnék, ha a sokféle adó helyébe az egyedüli földadó lépne. Így megszűnnék a társadalomban ma uralkodó szegénység és inség, mely korántsem vezethető vissza természeti törvényekre, hanem helytelen társadalmi intézményekre.

Ugyane problémával, az alsóbb és különösen a munkásosztályok nyomorának kérdésével foglalkozik az előttünk fekvő könyv írója is, ki úgy látszik nemcsak elméleti képzettséggel és eredeti fölfogással rendelkezik, hanem közel áll a nagy amerikai köztársaság munkás-mozgalmához. Sőt könyve tulajdonképen nem egyéb, mint szellemi végrendelete Ira Stewardnak, ki Massachussets államban a munkás-mozgalom vezére, lelke vala. Stewardé az alapeszme, melyből Gunton kiindul, tőle csak a tudományos földolgozás származik. Ily körülmények között kettős érdekekkel vesszük kezünkbe a munkát, mely századunk legnagyobb problémájával foglalkozik.

Mondjuk mindjárt előzetesen, hogy egy értelmes könyvvel van dolgunk, mely tudományos és gyakorlati érzékkel van írva, engesztelő, nyugodt, mérsékelt hangon, melynek irálya olyan ragyogó, mint a George-féle könyvé, de másfelől meggyőzőbb okoskodással vezet minket, mint amaz. Kiindulási pontja homlokegyenest ellenkezik Georgeétól. Míg emez az egész társadalmi kérdést csak jövedelem-megoszlási kérdésnek tekinti, addig Gunton a hiányos, elégtelen termelésre vezeti vissza. Szerinte a jelenlegi termék-megoszlási processus épúgy, mint minden megoszlási módozat természetes következménye a termelési rendszernek. E termelési rendszer mellett a bérvizony csak következménye egy általános törvénynek, mely épen nem ellenkezik a munkások érdekével. A bérvizony nem teszi lehetetlenné, hogy a munkás jövedelme emelkedjék, épúgy, mint a munkatermékkel való jutalmazás nem biztosítéka a nagyobb jövedelemnek. Épen azon államokban, melyek a munkabér-vizonyt legkövetkezetesebben kifejtették, a munkás jövedelme a legnagyobb, míg azon a műveltség alacsonyabb fokán álló államokban, hol a munkás a maga számlájára dolgozik, jövedelme igen szegényes. Hasonlóképtévesnek tartja ama fölfogást, mely szerint a munkabér csak úgy emelkedhetik, ha a tőkejövedelem csökken és megfordítva, mert csak

ott, hol a tőke leghatalmasabban fejti ki erejét, juthat a munkás is nagyobb jövedelemhez. Ez antagonizmus legfőljebb csak annyiban áll, a mennyiben bizonyos adott összeg fölosztásáról van szó, mert természetes, hogy mentől több jut a munkásoknak, annál kevesebb fog a tőkéseknek jutni. De nem erről van szó, hanem arról, vajon milyen visszahatással van a munkajövedelem emelkedése a tőkejövedelemre és viszont, tekintve az ilyen emelkedésnek a termelésre gyakorolt hatását? És erre Gunton azt feleli, hogy miután a termelvények számára a legszélesebb piacot a munkás-osztály szükségletei nyújthatják, a munkajövedelem emelkedésével a termelés is sokkal nagyobb arányokat öltene és ez által a tőkejövedelem jelentékenyen emelkednék. Tényleg mutatja Anglia és egyáltalában a legelőrehaladtabb államok példája, hogy ott, a hol a munkabér a legmagasabb, a tőkejövedelem is a legdúsabb és mindezek daczára ez államok a versenyben kiszorítják azon államokat, melyek alacsony munkabérrel és dúsabb tőkejövedelemmel bírnak. Ennek titka egyszerűen abban rejlik, hogy a termelés ily körülmények között sokkal tökéletesebb. A jövedelem-eloszlási problema egyszerűen abban rejlik, hogy a munkások több szükségletet bírjanak kielégíteni, mert akkor a termelés is nagy impulsust fog nyerni. Az egész munkáskérdés tehát azon fordul meg, mikép lehet a munkások élettartását emelni, mert Gunton szerint ez szabályozza a munkabér magasságát. A munkabér függ a munkás-osztály szükségleteitől, mint a melyek a munka előállítási költségeit képviselik. Az eddig kifejtett munkabér-elméletek, melyek nem ezt tekintik a munkabér alapjának, hiányosak. A történelem példájára hivatkozik, hogy a munkabér minden államban és minden korban azon színvonalnak felelt meg, melyen a munkások szükségletei mozogtak. És minden munkabér emelkedés, mely nem idézte elő a munkások élettartásának emelkedését, csak ideiglenes volt. Hogy pedig a munkás-osztály élettartása emelkedjék, arra elegendőnek tartja a munkaidő leszállítását. Ebben kulminál javaslata, melynek következményeit egyfelől a munkás-osztályra, másfelől az egész gazdasági életre részletesen kifejti. Igen beható bírulat alá veszi mindazon javaslatokat, melyek eddig a munkás-kérdés megoldására fölmerültek, különösen pedig a socialismus terveit és ezeket szigorúan elítéli, már azért is, mivel nem tartja gyakorlati dolognak, olyan tervekkel foglalkozni ma, melyek ha egyáltalában, csak évszázadok múlva valósíthatók lennének. A mai társadalmi rendszeren, a mai termelési és jövedelem-eloszlási processuson lényeges változást nem tart szükségesnek. A czélszerű módosítások a termelésben, a

fogyasztásban, a jövedelemben okvetetlenül bekövetkeznének, ha egyszer a munkaidő leszállítatnék. Mert ennek első sorban az volna a következménye, hogy a munkás művelődne, társadalmi helyzete emelkedne — különben a munkaidő rövidítését is csak oly államokban javasolja, hol a munkásban már az egyéb föltételek a standard emelésére megvannak — ezzel emelkednének szükségletei; a nagyobb szükségletek emelnék a munkabért, a nélkül, hogy azért károsítaná a többi jövedelmeket, a nélkül, hogy azért az árakat fölszöktetné, mert egyúttal a termelés is jelentékeny lendületet nyerne. A munkabér emelkedése már annak a következménye volna, hogy a munkaidő leszállításával a munkanélküliek nagy tartalékserege nem nyomná többé a béreket, mivel most mindezek alkalmazást találnának. És e reformok mellett igen fontos politikai okok szólnak, mert demokrácia és társadalmi degradáció két összeférhetetlen dolog: «Either the social character of the masses must be elevated to the level of that of the political institutions, or no power on earth can prevent the character of the latter from falling to that of the former. This is the verdict of universal social law, from which there is no appeal».

Érdeemes volna e könyv számos találó általánosításairól említést tenni, melyek megfigyelő tehetségről és önálló gondolkodásról tesznek tanúságot. Lemondunk erről részint azért, mert e folyóirat közönségét mégis csak e kérdések magva érdekli, részint azért, mert az író megígéri, hogy általános gazdasági elméletét egy külön kötetben fogja közzétenni. Akkor talán lesz alkalom ezekre visszatérni. A mi pedig a munkás-problema körüli felfogását illeti, lehetetlen el nem ismerni a higgadtságot, melylyel a munkás-osztályt azon czélokra figyelmezteti, melyek felé egyelőre törekedni kell és melyek magokyan véve is annak sorsán lényegesen javítanak. Nem egy ábrándozó, hanem egy gyakorlati politikus szózatával van dolgunk, mely csak a legközelebb fekvő és elérhető dolgokkal foglalkozik. Ebben napjainkban igen nagy érdem rejlik, midőn a szenvedélyek ábrándképekkel fölkorbácsoltatnak. Gunton programja egyszerűen a munkás-osztály kulturalis emelkedése és ez leginkább a munkaidő leszállításával érhető el. (No proposed change can, in any permanent sense, improve the material and moral well-being of the masses which does not tend to increase their social opportunities. . . Under wage-conditions, and especially under the factory system, the most, if not the only, feasible means for enlarging the social opportunities of the masses is a general reduction of the hours of labor.)

Különben ezt a gyakorlati élet már eldöntötte. Tudjuk, hogy minden művelt államban a modern törvényhozás egyik fő célja a munkaidő leszállítása volt. Gunton szerint a munkaidő az előrehaladottabb államokban, felnőttekre nézve nyolcz, 16 éven alúli munkásokra négy órában állapítandó meg.

A kiket e szűk program ki nem elégítene, azokat végül még figyelmeztetjük arra, hogy Gunton korántsem hiszi, hogy ezzel a társadalmi kérdést egész terjedelmében meg lehessen oldani. Ez csak az első szükséges lépés, hogy a munkás-osztály szükségletei fejlődjenek, jelleme erősödjen, jövedelme szaporodjék, mert csak ez alapra fektethető oly jövő, melyben a társadalmi és politikai haladás állandóan biztosítva lesz. Es ez értelemben aggály nélkül elfogadható e program. A jelenkor föladata nem lehet egyéb, mint a bérmunkás-viszony egészséges és a kulturával harmonikus alapjait fölkeresni és azokat a szükséges intézkedések által biztosítani. Ilyen lényeges eleme a bérmunkás-viszonynak pedig a munkaidő. x. y.

Az ínyesmesterség könyve. Szerkesztették Glück Frigyes és Stadler Károly. Buda-Pest, 1889. Ifj. Nagel Ottó bizománya.

Díszes kiállítású könyv, angolos kötésben, mely mindenestre közérdekű tárgyról szól. Népszerűsíteni akarja Brillat Savarin tudományát; magyarosítani nem ugyan a konyhát, de legalább a konyha műkifejezéseit, az ételek nevét. A *Nyelvőr* végre a konyhán is hódítani kezd s a «helyes magyarság elve» két jó hírű fővárosi vendéglőst, Glück és Stadler urakat, annyira lelkesít, hogy nem sajnálták sok év fáradságát, melyért csak az elismerést várják, «hogy úttörőknek tekintessenek a magyar vendéglői és konyhai nyelv megteremtése, vagy helyesebben szólva, a meglévő rossznak megjavítása, az idegenszerűnek megmagyarosítása körül».

Igen dicséretre méltó törekvés s kétségtelen bizonyíték arra, hogy a konyha művészetének is van ihlető műzsája. A főzés módja, legalább vendéglőkben — úgyis mindinkább cosmopolitikus lesz, legyen legalább az étlap magyar. A szerkesztők, igen helyesen, nem egészen a magok szakállára jártak el. «Tudós nyelvész urak» istápoló tanácsát kikérték; híres «ínyesmesterek» szép cikkeiket munkájokba fölvtették s előszavuk szerint első sorban Herman Ottó és Freckay János urak segítségével éltek. Örömmel látjuk, hogy Her-

man Ottó halászati és vadászati kirándulásai a magyar gastronomia irodalmi fejlődésére sem maradtak hatás nélkül. Hogy nem lesz-e e fejlődés némely jelesnek tartott költeményeink megítélésére is némi befolyással, ma még nehéz eldönteni. Nem lehetetlen, hogy mindinkább tökéletesbülő ínyesmestereink Vörösmarty *Fóti dalát* nagy impertinentiának fogja tartani a következő sorért: «Hol van a hal, mely dicső volt és remek?»

Bár mint legyen a dolog, érdeklél lehet lapozgatni az előtünk fekvő könyvben. Az első rész: «az. ínyesmesterség szótára». Betűrendben az ételek magyar nevei szemben a némettel. A mily biztos reménnyel vagyunk, hogy szerkesztőink tiszta bort töltenek vendégeik poharába, annyira örülünk, hogy szótárunkban nem megátalkodott puristák. A beefsteak, boeuf à la mode idegen létére megmarad idegennek, csak annak az ételnek adnak magyar nevet, a melyre erőltetés nélkül illik. S így ezeken fölül van a sok jó magyar nevű étel. Az olyan, mint például kakao-duzma, (Kakao-Auflauf) vagy hús-zománczos fűrj (Chaufroid von Wachteln) az exotikus ritkaságok közé tartozik. — Ha a szerkesztők ilyen tapintatosak a magyarosításban, bátran meghagyhatták volna az ínyesmesterséget is gastronomiaának. Majdnem minden európai népnél közkeletű szó, épen azért a helyébe tett magyar szükségtelenül gyártott. A magyar gastronomia — komoly áhítattal szólva — még nem indult annyira önálló fejlődésnek, hogy az új dolog új szót is kívánna. Némely ételben a sok égető paprika, az italokban a «karczos» inkább e nemes művészet természeti állapotát mutatja, az ínycsiklandozás helyett inkább az ín्यégetés és torokreszelés stádiumát. Különben is a magyarnak a sok honfi-bánat és nagy adók mellett is oly áldott gyomra van, hogy a gastronomia tudománya nélkül is ízlik neki. «Hab' Appetit auch ohne das» — mondaná a német költővel. A gastronomia tehát ne legyen ínyesmesterség; s ha a gastronom és a gourmet ínyesmester és ínycsiklandó művész, akkor a vargának is kijár a lábművész. — A szótár különben gazdag: csak leves van százötvenféle felsorolva s százféle marhahús. A szótáron kívül van könyvünkben egy ínycsiklandó lexicon mellett «ínycsiklandó földrajz» is, a mi megint nem érdektelen. Föl vannak benne sorolva azon magyar helységek, melyek egyik-másik gastronomiaik czikk termelésében jeleskednek stb. stb.

Mindez az ínycsiklandó grammatikájához tartozik. A második rész az ínycsiklandó aesthetikája. A szerkesztők közlik benne néhány elméleti vagy gyakorlati ínyesmester mulattató vagy tanulságos

czikkeit. Itt találjuk Greguss szép tanulmányát az «étkezés aesthetikájáról». Ágai csevegését az evésről, Kecskeméthy Aurél cikkét az ivásról stb. — A könyvet inyes közmondások s néhány étékrend (menu) példája zárják.

Szóval az előttünk fekvő könyv ügyesen szerkesztett, változatos s magyarosodó vendéglőseinknek hasznos munka. Dilettans gastronomusok is élvezettel olvashatják, csak talán az egy Sanyaró Vendel fogja vegyes érzelmekkel kezéből letenni.

—Br.—

